Фиридунбəј Көчəрли

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

1963
89

894.362.09
К 90

Ф. КӨЧӘРЛИ

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

25208

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1963

26301

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Тәртиб вә гејдләр

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ ВӘ НАДИР МӘММӘДОВУНДУР

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИ
(1863—1920)

МҮГӘДДИМӘ

Бәдии әдәбиј̌јатын илк нүмунәләринин јаранмасы илә јанашы онун поетик нормалары, ганун-гајдалары, мәгсәд вә вәзифәләри һаггында илк естетик мүлаһизәләр дә мејдана чыхыр. Бу чох тәбии вә гануни һалдыр. Чүнки мүәјјән бәдии зөвгә, тәнгиди, естетик вә етик көрүшә малик олмајан һеч бир јарадычы сәнәткар тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Бу көрүшләр илк мәрһәләдә нә гәдәр бәсит вә ибтидаи олса да, јарадычылығын өзүндән һәлә ајрылмамыш, она говушмуш шәкилдә олса да, һәр һалда илк сәнәт нүмунәләринин јаранмасына өз тә'сирини көстәрир. Демәк, әдәби-тәнгиди фикрин јаранмасы, башга сөзлә тәнгид тарихи, мүәјјән мә'нада бәдии әдәбијјатын өз тарихи гәдәр гәдимдир, онларын мејдана кәлмәсини бир-бириндән ајырмаг, ајры тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бу нөгтеји-нәзәрдән башга халгларын әдәбијјат тарихләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә дә әдәби. естетик фикрин тарихи чох гәдимдән башланыр.

Әдәбијјатымызын өјрәнилмәси саһәсиндә чидди ишләр көрүлмүш, гијмәтли әсәрләр јазылмышдыр. Анчаг бу сөзләри сәнәт нәзәријјәсинин тәдгиги саһәсиндә көрүлән ишләр һаггында демәк олмаз. Елмимиз чох зәнкин олан әдәби-тәнгиди ирсимизи үзә чыхармаг иши илә зәиф мәшғул олмуш, әдәбијјатын бу мүһүм саһәсинә чох аз диггәт јетирмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында сәнәт нәзәријјәсинин һәртәрәфли вә дәриндән өјрәнилмәсинә мане олан, онун кениш мигјасда тәдгиг едилмәсини чәтинләшдирән сәбәбләрдән бири, поетикаја, әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләринә һәср олунмуш илк әдәби мәнбәләрин нәшр

едилмәмәси, јахуд тәсадүфдән тәсадүфә, бөјүк фасиләләрлә чап едилмәсидир. Һалбуки мәдәни ирсимиз белә әсәрләрлә хејли зәнкиндир. XI әср мүәллифи Хәтиб Тәбризидән тутмуш XX әср мүәллифи Фиридунбәј Көчәрлијә гәдәр елм аләминә мә'лум Вәһид Тәбризи, Садиг бәј Садиги, Лүтфәлибәј Азәр, Сам Мирзә, Назим Тәбризи, Әбу Талиб Тәбризи, Бәһмән Мирзә, Һәсән хан Е'тимадүссәлтәнә, М. Мүчтәһидзадә, М. Ә. Тәрбијәт кими алимләримизин бир әсәри белә индијә гәдәр нәшр едилмәмишдир. 1925—1926-чы илләрдә Ф. Көчәрлинин ики чилддән ибарәт «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәри чап олунмушса да, бу фајдалы иш сонралар давам етдирилмәмишдир.

Јухарыда дејиләнләр нәзәрә алынса XX әсрин көркәмли әдәбијјатшүнасы Ф. Көчәрлинин әсәрләринин нәшринин фајдасыны тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Онун гырх илә јахын бир дөврү әһатә едән елми фәалијјәти Азәрбајчан ичтимаи, әдәби фикринин јени дөврүнү өјрәнмәк, гијмәтләндирмәк үчүн көзәл имканлар јарадыр. Көчәрли јарадычылығы Азәрбајчанда Ахундовун әдәби көрүшләринин нечә, һансы шәкилдә, һансы јолларла давам вә инкишаф етдијини өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтли олдуғу кими, һәмин дөврдә әдәбијјатшүнаслығын, әдәби тәнгидин һансы гүввәтли вә зәиф чәһәтләрә малик олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн дә гијмәтлидир.

* * *

Китаба дахил едилмиш мәгаләләрин мүһүм һиссәси о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатынын мухтәлиф мәсәләләриндән бәһс едир. Бунлар мүәллифин публисистик фәалијјәтинин үмуми идеја истигамәтини вә онун ајры-ајры мәсәләләрә, һадисәләрә бәсләдији мүнасибәти ајдынлашдырмаг үчүн охучуда ајдын тәсәввүр ојадыр.

Көчәрлинин публисистикасынын әһатә етдији мәсәләләр мухтәлиф вә рәнкарәнкдир. Ичтимаи бәрабәрсизлији, милли зүлмү, мәһкум синифләрин мәһрумијјәт ичәрисиндә јашамасыны, чар мә'мурларынын, јерли һакимләрин, руһаниләрин азғынлығыны, гадын һүгугсузлуғуну тәнгиддән тутмуш мәдәнијјәт, маариф, дил, әлифба, тарих вә педагокикаја даир мәсәләләр бу көркәмли шәхсијјәти даима марагландырмыш вә дүшүндүрмүшдүр; бу мәсәләләр һаггында фикир демәјә о, бир еһтијач дујмушдур. Доғрудур, бүтүн бу мәсәләләри Көчәрли һәмишә дүзкүн һәлл етмирди. О, бә'зән јанлыш нәтичәләрә кәлир, зиддијјәтли фикирләр ирәли сүрүрдү. Маарифпәрвәр-демократ јазычыларымызын дүнјакөрүшүнә мәхсус мәһдудијјәтләр она да аид иди. Лакин бу мәнфи вә зәиф чәһәтләр Көчәрлинин публисистикасынын фајдалы чәһәтләрини, милли, мәдәни интибаһа көмәк едән чәһәтләрини, әһәмијјәтини нәзәрдән салмыр, онун тә'сир күчүнү азалда билмирди. Көчәрли аловлу бир мәдәнијјәт хадими иди, үрәји вәтән үчүн, халг үчүн дөјүнән һәгиги бир вәтәндаш иди вә бу бөјүк мәһәббәти әсәрләринин һәр сәтриндә көрмәк, дујмаг мүмкүндүр. Онун һәр мәсәләдән јазмасы, һәр һадисәјә өз мүнасибәтини билдирмәси, јахын-узаг билмәјиб һәр јерлә әлагә сахламасы, Оренбургда чыхан «Тәрчүман»дан тутмуш Бакыда вә Тифлисдә нәшр олунан мухтәлиф мәсләкли, мухтәлиф дилли гәзетләрдә арды-арасы кәсилмәдән чыхыш етмәси, ири һәчмли елми мәгаләләрлә јанашы кичик мә'луматлар, хәбәрләр, мәктублар чап етдирмәси—бунлар һамысы бир мәгсәдлә—халгын тәрәггисинә, маарифләнмәсинә, мәдәни инкишафына көмәк етмәк мәгсәди илә едилирди.

Көчәрли публисистик фәалијјәтә 1880-чы илләрдә, Ирәван кимназијасына мүәллим тә'јин олунандан сонра башламышды. О, бу вахтдан е'тибарән Бакы вә Тифлисдә чыхан гәзет вә журналларда әмәкдашлыг едир, каһданбир Русијанын башга шәһәрләриндә нәшр олунан мәтбуат органларына да мәгаләләр көндәрирди. «Каспи», «Новоје обозреније», «Тифлисски листок», «Закавказје», «Знаније», «Кавказ», «Отголоски», «Правда», «Петроградскије ведомости», «Голос Кавказа», «Республика» кими рус дилиндә чыхан гәзетләр, «Тәрчүман», «Кәшкүл», «Шәрги-Рус», «Һәјат», «Иршад», «Тәрәгги», «Молла Нәсрәддин», «Дәбистан», «Рәһбәр», «Мәктәб», «Һагг јолу», «Сәда», «Игбал», «Јени игбал», «Өврагинәфисә» кими гәзет вә журналлар Көчәрлинин нәшр олундуғу мухтәлиф мәсләкли мәтбуат органлары иди. Органлар нә гәдәр мухтәлиф олса да, имза бир иди, дејиләни, ирәли сүрүлән фикирләр, мүлаһизәләр бир димағын, бир үрәјин мәһсулу иди. Көчәрли тә'сирлә, тә'кидлә өз әгидә-

синдән дөнән, күндә бир дона кирән публисистләрдән деjилди, әксинә, беләләринә гаршы мүбаризә апарырды.

Ф. Көчәрлинин иштирак етдиjи мәтбуат органларындан сөһбәт кедәркән бир факты да хатырламаг лазымдыр. Бу да онун болшевик гәзети «Дә'вәт»дә иштиракы[1], чаризмин халглар арасына тәфригә салмаг сиjасәтинә гаршы чыхмасыдыр. Көчәрлинин «Дә'вәт»дә чыхан мәктубунун үмуми руһу, үмуми мә'насы бүтүн фәалиjjәтини чаризмә, онун милли сиjасәтинә, милли зүлмә гаршы чевирмиш болшевик мәтбуатынын мәфкурәви истигамәти илә һәмаһәнк иди. Мүәллиф мәктубун башланғычында гәзетин тә'гиб етдиjи мәгсәди алгышлаjараг ики дост халгын арасында мөһкәм бирлик jаратмаға, әдавәти гызышдыран «үчүнчү бир дүшмәнә», «шеjтана» гаршы әлбир мүбаризәjә чағырырды: «...арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шеjтанын иғва вә вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә jенә ирәлики меһрибанчылыг вә достлуг онларын jерини тутсун. Вахта ки, биз jәгин етдик ки, һәр ики тәрәфи бир-бирилә вурушдуран вә jек-дикәринин үстә галхызан үчүнчү бир дүшмәндир, онда бизә вачиб олан будур ки, ...мүттәһид олуб онун дәф'инә вә биздән кәнар олмасына чарәләр тапаг».

«Шеjтан», «Иблис» кими сөзләр о заман ингилаби мәтбуатда, еләчә дә «Молла Нәсрәддин»дә рәмзи бир мә'на дашыjырды. Бу сөзләр чаризм, чар һакимләри мә'-насында ишләнир вә онларын үнванына деjилән тәнгидләрдән сензурун нәзәрини jаjындырмаг үчүн бир васитә кими истифадә едилирди. Көчәрли дә «шеjтан», «үчүнчү дүшмән» дедикдә милли зүлмүн әсас ичрачылары олан чаризми, онун әлалтыларыны нәзәрдә тутурду.

Халглар достлуғу Көчәрли публисистикасынын әсас мөвзуларындан олмушдур. О, бүтүн әдәби-ичтимаи фәалиjjәти боjу халглар арасында мәдәни, әдәби әлагәләрин кенишләнмәсинә чалышмыш, башга халгларын мүвәффәгиjjәтләрини мәһәббәтлә тәблиғ етмиш, вәтәндашларыны онларын әлдә етдиjи наилиjjәтләрдән өjрәнмәjә чағырмышдыр. Халглар достлуғу Көчәрли публисистикасынын даими мөвзуларындан олуб, онун ән әһәмиjjәтли чәһәтләриндән саjылыр.

[1] Идарәjә мәктуб. «Дә'вәт» гәзети, 17 иjул 1906, № 13.

Ф. Көчәрлинин ичтимаи-сиjаси гурулуш һаггында фикирләри көһнә чәмиjjәтин jарамазлыгларыны тәнгидлә, бу чәмиjjәтин төрәтдиjи рәзаләт вә үфунәти, ичтимаи бәрабәрсизлиjи, милли зүлмү көстәрән сәһнәләрлә бир jердә, бир-бириндән аjрылмаз шәкилдә верилир. Мүәллиф даима белә бир фикри охучуларына чатдырмаг истәjир ки, индиjә гәдәр мөвчуд олан вә даима габагчыл адамлар тәрәфиндән тәнгид олунан көһнә чәмиjjәт, онун гануи-гаjдалары наданлыг вә чәһаләт доғурмушдур. Зүлм вә тәчавүзлә долу бу чәмиjjәтдән хилас олмаг үчүн исә биринчи нөвбәдә наданлыгдан, чәһаләтдән хилас олмаг, мәдәни халгларын кетдиjи ишыглы бир jола чыхмаг лазымдыр. Көчәрли көстәрир ки, ән керидә галмыш өлкә һесаб етдиjимиз Иранда белә ингилаб олмушдур, орадан «бомба» сәдасы ешидилир, «забастовка» хәбәри чыхыр; османлылар Әбдүлһәмид кими мүстәбиди девирирләр, анчаг биз jенә еjни вәзиjjәтдә галмышыг. Иран вә Түркиjә ингилабларыны алгышладыгдан вә бу ингилаблары нүмунә кәтирдикдән сонра о, Азәрбаjчана кечир, бурадакы истисмарчылары, мүстәмләкәчиләри «вәһшиләр вә ган соранлар» адландырыр, халгы иранлылар вә османлылар кими һәрәкәт етмәjә чағырыр. Көчәрли Азәрбаjчанда, хүсусән Бакыда кенишләнән ингилаби һәрәкаты көрә вә гиjмәтләндирә билмәсә дә, онун «ган соран» синифләрә олан нифрәти көз габағындадыр: «Jенә сабиг гәрар үзрә бичарә милләтимиз чәһаләт вә наданлыг гаранлығында зәбун вә сәркәрдан галмышдыр. Ишыглы дүнjадан онун хәбәри jохдур... Бурада һәр кәс өз хырдача ишләринин далынча олуб... һүммәт вә геjрәти бир-бирини алдатмаг, бир-биринә тор гурмаг вә бир-биринин ганыны сормагдыр. Үмуми гаjдаjа мүвафиг, сөз jохдур ки, күчлү күчсүзә галиб кәлир, дәриси соjулан вә ганы сорулан гара рәиjjәт таjфасы олур; jә'ни о синиф олур ки, онун елми вә билиjи вә тәчрүбәси вәһшиләрә вә ган соранлара нисбәтән аздыр... Әлли-алтмыш сәнә бундан мүгәддәм мәрһум Гасымбәj Закирин вахтында рәиjjәт таjфасына олан бидадлыг, зүлм вә тәчавүз инди дә о гәрар үзрә ичра олунмагдадыр. Бу һүрриjjәт әсриндә белә әдаләтсизлиjә бахдыгда үрәjимиз ган илә долур»[1]. Иjирминчи әсри «һүрриjjәт әсри» адландыран Көчәрлини тәәччүбә кәтирән будур ки, зүлм вә тәчавүз һәмишәки кими

[1] «Тәрәгги» гәзети, 17 ноjабр 1908, № 104.

бәргәрардыр, һәлә дә һәјатын фәлсәфәсини истисмарда, башгасынын әмәји һесабына јашамагда көрәнләр вә буну һәјатын әбәди гануну сајанлар ағалыг едирләр. Ичтимаи бәрабәрсизлији, истисмары гануниләшдирән вә социалистләри хәјанәткар кими гәләмә верән белә түфејлиләрин әгидәсини Көчәрли «батил е'тигад» кими писләјирди. Мүәллиф беләләрини өз нитги, өз мүлаһизәләри илә ифша едирди: «Дүнја башдан белә јаранмыбдыр: «Бири зәһмәт чәкиб газаныр, бири дә раһат отуруб јејир». Ким истәр падшаһлығыны әлдән версин? Ким истәр өз мәмләкәтиндә елм охутмаг илә хәјанәткар социалистләр әмәлә кәтирсин?»[1].

Көчәрли исә бу һарынламыш һакимләрин дүнјакөрүшүнү белә гијмәтләндирирди: «Әлбәттә, сәркарын бу батил е'тигадда олмағы онун өз авамлығыны дәхи көстәрир».

XX әср Азәрбајҹан реалистләриндә олдуғу кими, Көчәрлинин публисистикасында да кәндли мәсәләси мүһүм јер тутурду. О, мәгаләләриндә әсасән кәнд демократијасынын идеологу кими чыхыш едирди.

Пролетар идеолокијасынын, фәһлә һәрәкаты идејаларынын тә'сирини онун әсәрләриндә чох зәиф шәкилдә мүшаһидә етмәк олур. Доғрудур, бә'зи сәнәд вә хатирәләрдә көстәрилир ки, Көчәрли Гори семинаријасында мүәллимлик етдији илләрдә күрчү ингилабчылары илә јахынлыг едәр, онларын тәшвиги илә ингилаби әдәбијјат охујармыш. Әсәрләриндә тәк-тәк һалларда социалистләрдән, социал-демократ партијасындан рәғбәтлә данышылан јерләр дә вардыр. Лакин бу хүсусијјәтләр онун публисистикасында чох кечичи сәчијјә дашыјыр, мүәллифин һәмин мәсәләјә мүнасибәтини ајдын тәсәввүр етмәк үчүн лазыми имкан јаратмыр. Көрүнүр, Бакы вә Тифлис кими сәнаје мәркәзләриндән узаг олмасы, бүтүн елми-педагожи фәалијјәтини Ирәван, Гори вә Газах кими гајнар ингилаби һәрәкатдан нисбәтән кәнарда олан шәһәрләрдә кечирмәси дә буна аз тә'сир етмәмишди.

Көчәрли көстәрирди ки, 1861-чи ил кәндли ислаһатындан сонра кәндлиләрин вәзијјәти о гәдәр дә јахшылашмады. Јенә дә әввәлки кими «әлсиз-ајагсыз, касыб вә јохсул кәнд әһли» мүлкәдарлар, мә'мурлар, тачирләр,

[1] «Тәрәгги» гәзети, 23 нојабр 1908, № 109.

руһаниләр тәрәфиндән истисмар олунур, талан едилир, сојулур. Һалбуки кәндли синфи, «дәһат әһли», «рәијјәт тајфасы» «мајеји-зиндәканлығымыздыр». Көчәрли зијалылары нәзәрләрини кәндә чевирмәјә, «гара рәијјәт» адландырдыглары «әкинчи вә чүтчү гардашларын» дәрдләрини өјрәнмәјә, онлара чарә етмәјә чағырырды. О, Крыловун «Ағачын јарпаглары вә көкләри» тәмсилини мисал кәтирәрәк кәндлиләри чәмијјәти игтисади чәһәтдән тә'мин едән әсас синиф кими көстәрмәјә чалышыр, кәндә, кәндлијә јухарыдан бахан зијалылары нәзәрдә тутараг јазырды: «...бизим мүсәлманларын нүчәба вә әһли-кәмалы өз көкләри вә ришәләри мәнзиләсиндә олан рәијјәт тајфасыны, әкинчи вә чүтчү гардашларыны унудуб, билмәррә онларын гејдинә галмазлар... Мајеји-һәјатымыз вә сәбәби-ејшү зиндәканымыз олан зираәт әһлинә «гара рәијјәт» ады гојуб онлардан өзүмүзү кәнар тутуруг вә онлар илә үлфәт вә мүлагат етмәји кәсри-шанү шәрафәт һесаб едирик»[1]. Вәзифә: кәндләрә кетмәк, халга гарышмаг, онун еһтијачларыны, вәзијјәтини өјрәнмәк, бир сөзлә хәстәлијин әсил диагнозуну гојуб мүаличәјә башламагдан ибарәтдир. «Нечә ки, тәбиб нахошун нахошлуғуну билмәмиш буна мүаличә етмәз, һабелә дә бизим интелликенсијамыз... милләтимизә гарышмамыш, онунла мүаширәт вә мүамилат етмәмиш, онун нәфәс алдығы һава илә тәнәффүс етмәмиш, онун шадлығына вә гәминә шәрик олмамыш, онун чәһаләт мәризләрини өз јериндә билафасилә тәһгиг вә тәчзијә етмәмиш вә үсули-тәдависинә лазым олан дәрманлары истe'мал гылмамыш милләтә һәгиги көмәк едә билмәзләр»[2].

«Гара рәијјәти», кәнди мөвчуд ағыр вәзијјәтдән гуртармаг үчүн Көчәрли чарәләр дә көстәрирди. Бу чәһәтдән онун мәгаләләриндә дүз һәдәфә дәјән, сәрраст дејилмиш мүлаһизәләр, мәсләһәтләр, гејдләр аз дејилдир. Мәсәлән, «Тәкбујнуз өкүз» адлы мәгаләсиндә мүәллиф халгын вәзијјәтини һәр чүр зүлмә гатлашан, һәр әзаба дөзән, мути, ишләк тәкбујнуз өкүзә бәнзәдир. Һәмин тајбујнуз өкүз кими авам халг да «гәзаларына разы олуб, һәр гисим зүлм вә ситәмә сәбр вә тәһәммүл едир», бир

[1] «Иршад» гәзети, 2 март 1906, № 58.
[2] «Тәрәгги» гәзети, 1 декабр 1908, № 115.

ағыздан: «Бу дүнјамыз јох исә дә ахирәтимиз вар, «Мәһәммәд үммәти дамда галмаз»,—дејирләр.

Көчәрли бу чаһил, мүһафизәкар дүнјакөрүшүн әлејһинә чыхараг көстәрир ки, белә дүшүнәнләр мәсәләнин чаныны, мәтләбин әсасыны јаддан чыхарырлар. Онлар унудурлар ки, бу гәдәр сәбр едәнин «Дамдан чыхынча чаны да галмаз». Одур ки, тәкбујнуз өкүз кими һәр зүлмә бојун әјмәк дејил, «шыллаг атыб сончугламаг», белдә олан «јүкү ашырмаг», «түндләшиб бујнуз көстәрмәк» лазымдыр.

Лакин бир маарифчи-демократ кими, Ф. Көчәрлинин көстәрдији әсас, һәллედичи чыхыш јолу халгы маарифләндирмәкдән, мәдәниләшдирмәкдән ибарәт иди. XX әсрин башга маарифпәрвәр-демократлары кими, о да ичтиман бәлаларын көкүнү чәһаләтдә, наданлыгда, елмсизликдә көрүр, маарифә, елмә халгы азадлыға чыхаран бир васитә кими бахырды. Көчәрли елә зәнн едирди ки, «мәктәбин чаны вә ичиндә олдуғу чамаатын чырағы мәгамында» олан мүәллимләрин үрәјиндә атәш олса, рәијјәт балалары бүтүнлүклә маарифләнсә манеәләр арадан көтүрүләр, зүлмдән, тәзјигдән азад мәдәни бир чәмијјәт јаранар. Әлбәттә, бу идејаларын о заманкы Азәрбајчанда мүәјјән мүсбәт ролу олмушду. Азәрбајчан, Русијанын тәркибинә дахил олса да, өз игтисади-мәдәни вәзијјәти е'тибарилә онунла ејни инкишаф сәвијјәсиндә дејилди. Одур ки, XX әсрдә Азәрбајчанда маарифчилик идејаларынын тәблиғинә мүәјјән еһтијач вар иди вә бу идејаларын тәблиғи објектив олараг халгын ајылмасына, ојанмасына, тәрәггисинә бөјүк көмәк көстәрирди.

Анчаг мәсәлә бунда иди ки, сијаси бир әгидә кими, чәмијјәтин гуртулушуну тә'мин едәчәк бир мәсләк кими маарифчилик XX әср үчүн мәһдуд, гисмән вахты өтмүш бир чарәјан иди; капитализм шәраитиндә милли, демократик тәдбирләри, арзулары һәјата кечирмәк гејри-мүмкүн бир мәсәлә олдуғу үчүн утопик бир маһијјәт дашыјырды. Кечән әсрин 60-чы илләриндә милли мәсәләнин гојулушундан бәһс едәрәк В. И. Ленин јазырды: «Һәр бир синфи мүбаризә вә сосиалист ингилабы фикринә јабанчы олан хырда буржуа демократлары капитализм шәраитиндә азад вә бәрабәр һүгуглу милләтләрин динч јолла рәгабәтинин мүмкүн олдуғу утопијасына гапылырдылар»[1].

Ф. Көчәрли дә Азәрбајчанын ојанмасыны, ничатыны маарифлә, мәдәниләшмәклә, мәдәни-техники инкишафла бағладығда истәр-истәмәз хырда буржуа демократлары кими утопијаја гапылыр, ингилаби идејалардан узаглашыр, бүтүн милләтләрин капитализм шәраитиндә динч јолла јашајыб тәрәгги едә билмәси кими јанлыш көрүшләрә сәс вермиш олурду.

Көчәрлинин публисистикасында руһаниләрин, мөвһуматын, моллаханаларын тәнгиди мүһүм јер тутур. О јердә ки, руһанилик, дини тәһсил тәрәггијә, маарифә ачыг-ашкар әнкәл олур, о заман бунлара гаршы тәнгид дә кәскинләшир.

Ф. Көчәрли һәлә публисистик фәалијјәтинин илк илләриндә, гәләм тәчрүбәләриндә руһанилији тәнгидә башламышды. Онун 1886-чы илдә «Тәрчүман»да чап едилмиш бир мәктубунда дејилирди ки, Ирәван үләмалары чох керидә галмышлар, онлар о дәрәчәдә чәһаләтә, тәәссүбә гапылыблар ки, һәтта «Тәрчүман» гәзетини охумағы, мүһәррири сүнни олдуғу үчүн гадаған едирләр. Бу корлар баша дүшмүрләр ки, инкишаф үчүн нәинки Шәргдән, һәтта христиан Гәрбиндән дә китаб, гәзет кәтирмәк вачибдир[2].

Чаван мүәллимин бу тәнгидләри о заман јерли руһаниләр тәрәфиндән гәзәблә гаршыланмышды. «Тәрчүман»а көндәрилән чаваб мәктубунда дејилирди: «Ирәван кимназијасынын шәриәт мүәллими Фиридун Көчәрли өз мәктубунда јерли бәј вә руһаниләрин үнванына әсассыз һүчумлар едир, онлары мәһдуд вә фанатик адамлар кими тәгдим едир»[3].

1906-чы илдә ахунд Әбу Тураб «дүнјәви елмләрин» өјрәнилмәсинин әлејһинә чыхараг өз «дин гардашларыны» «дин елмләрини» өјрәнмәјә чағырдығы заман Көчәрли молланәсрәддинчиләр кими бу мүртәче көрүшләри кәскин тәнгид етмишди. О көстәрирди ки, ахунд дүнјәви

[1] В. И. Ленин Әсәрләри, 21-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 423.
[2] Бах: «Тәрчүман» гәзети, 28 јанвар 1886, № 6.
[3] Јенә орада, 14 март 1886, № 19.

елмләри «шејтанын әмәлләри» һесаб едән фанатикләр кими һәрәкәт едир. Һалбуки, вахты илә Сејид Әзим өзүнү белә «милләт хадими» кими гәләмә верән икиүзлү руһаниләри лә'нәтләмишди[1]. Көчәрлининин мәгаләләриндә руһаниләрин, мөвһуматын, дини мәрасимләрин әлејһинә дејилмиш тәнгиди гејдләр чохдур. Бу тәнгидләр објектив олараг о заман динин, руһанилијин нүфуздан дүшмәсинә дә аз тә'сир көстәрмәмишди. Она тәклиф олунан шејхүлисламлыг вәзифәсини рәдд етмәси[2] вә руһаниләрә, өзүнүн дедији кими, «мүгәддәс аталара» нифрәт бәсләдијини, онлара дүшмән олдуғуну мәтбуатда е'лан етмәси дә Көчәрлинин динә, руһанилијә мүнасибәтини ајдынлашдыран марагды фактлардыр.

Лакин Ф. Көчәрлининин публисистикасынын ән јаралы, зәиф вә онун мүтәрәгги көрүшләри илә зиддијјәт тәшкил едән нөгтәси дә бурада—динә мүнасибәтиндә мејдана чыхыр. Онун бүтүн елми-публисистик фәалијјәтини һәртәрәфли тәһлил етдикдән сонра белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, руһанилији, диндарлығы, фанатизми тәнгид һеч дә дини арадан галдырмаг, јахуд ону рәдд етмәк идејасы илә бағлы олмамышдыр. Бәлкә, ислам дининин өмрүнү узатмаг үчүн, онун һәјатла сәсләнән чәһәтләрини, үмуми инкишафа мүәјјән гәдәр көмәк едә билән чәһәтләрини үзә чыхармаг, ону мәдәни тәрәггијә мане олан, муасир һәјатла ајаглаша билмәјән хүсусијјәтләрдән, ганун-гајдалардан азад етмәк мәгсәдини изләмишдир. Одур ки, Көчәрлининин мәгаләләриндә ислам дининин бу мә'нада тәблиғинә хејли јер верилмишдир. О, бу фикирдә иди ки, әкәр халгымыз гур'анын көстәрдији һәгиги јол илә кетсә, әсил инкишаф јолуна дүшә биләр: «...һәгигәтдә динимиз һүсни-мәишәтимиз үчүн јаранмышдыр вә һүсни-мәишәтимиз... ничат вә сәадәтимиз дини-мүбинимиз олан гануна әмәл етмәклә, шәр'и-шәриф ачдығы јол илә кетмәклә бәһәмә кәләчәкдир»[3].

---

[1] Бах: Какие науки нужны мусульманам, «Закавказье» гәзети, 29 март 1907, № 72.

[2] Бах: «Из жизни и прессы мусульман», «Каспий» гәзети, 7 феврал 1913, № 31.

[3] «Тәрәгги» гәзети, 28 декабр 1908, № 137.

Буна көрә дә Көчәрли чалышырды ки, һәјатын ирәли сүрдүјү бир сыра мүтәрәгги мәсәләләри: гадын азадлығы, башга халгларла әлагә сахламаг, маарифләнмәк, дүнјәви елмләрә јијәләнмәк кими мәсәләләри динлә бағласын, гур'анла белә мәсәләләрин арасында һеч бир зиддијјәт олмадығыны сүбут етсин. Бу исә нәтичә е'тибарилә ислам динини, Шәрг зеһнијјәтини муасирләшдирмәк, модернизә етмәк идејасындан башга бир шеј дејилди.

XX әср маарифчи-демократлары, һәтта молланәсрәддинчиләр дә заманын бә'зи мүтәрәгги идејаларыны кениш күтлә ичәрисиндә јајмаг үчүн диндән истифадә едирдиләр. Ф. Енкелс мәктубларындан бириндә јазырды: «Үмумијјәтлә дедикдә, кечмиш ингилабчыларын поезијасы, «Марселјоза» истисна олмагла, сонралар чох аз ингилаби тә'сир бағышлајыр. Чүнки күтләләрә тә'сир етмәк үчүн о ингилабчылар, о заманкы күтләләрин мөвһуми фикирләрини дә экс етдирмәли олурлар. Һәтта чартистләрдә белә мөвһуми чәфәнкијатын сәбәби будур»[1].

Маарифчи-демократларын, молланәсрәддинчиләрин дә бә'зән дини ајәләрә мүрачиәт етмәсинин сәбәби тәхминән белә бир мәгсәд дашыјырды. Дин онларын әлиндә мүртәче гүввәләрин, мүртәче мәтбуатын һүчумларындан горунмаг вә авам күтләјә тә'сир етмәк васитәси иди.

Көчәрлидә исә динә, дини мәншәләрә мүрачиәт садәчә олараг бир васитә дејилди. О, дини тәрәггијә хидмәт едән амилләрдән бири һесаб едирди.

Ф. Көчәрлинин публисистикасынын мөвзу даирәси кенишдир. Онун Азәрбајчанда мaариф вә мәтбуат тарихинә, педагокикаја, тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә, о заманкы Азәрбајчан үчүн чох мүһүм сијаси, мәдәни әһәмијјәти олан гадын азадлығы мәсәләсинә һәср олунмуш мәгаләләри өз вахтында ичтимаи фикрә гүввәтли тә'сир көстәрдији кими, букүн дә өз елми, практики гијмәтини итирмәмишдир.

Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри илә публисистикасы арасында мөһкәм әлагә вардыр; публисистика-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, XXVII чилд, сәһ. 468.

сындакы гүввәтли вә зәиф чәһәтләр бир тәнгидчи вә әдәбиййатшүнас кими онун әдәби консепсийасында да өзүнү көстәрир.

* * *

Азәрбайчанда реалист әдәбиййатын әсасыны гойуб, онун әдәби принсипләрини илк дәфә мүәййән едән М. Ф. Ахундов олмушдур. Одур ки, Ахундовдан сонра йени реалист әдәби мәктәбин естетик нормаларынын нечә тәблиғ олунмасы, нечә истигамәт алмасы, еләчә дә Ахундовун өзүнүн әдәби-тәнгиди көрүшләринин нечә давам вә инкишаф етдирилмәси һәмишә әдәби фикримизи марагландырмыш вә дүшүндүрмүшдүр. Ф. Көчәрлинин әдәби фәалиййәти бу чәһәтдән чох әһәмиййәтли вә гиймәтлидир. Онун йарадычылығы чохчәһәтли олмушса да, әсас ихтисасы, мүнтәзәм мәшғул олдуғу саһә мүәллимликлә йанашы тәнгид вә әдәбиййатшүнаслыг иди. Көчәрли реалист әдәбиййатымызын илк нәзәриййәчиси М. Ф. Ахундовун башладығы иши давам етдирмиш, кетдикчә артан, гүввәтләнән мәтбуатдан, нәшриййатдан мүмкүн гәдәр кениш истифадә етмәйә чалышараг мүасир әдәбиййатын инкишафы үчүн йоллар көстәрмиш, классик Азәрбайчан әдәбиййатыны, дүнйа әдәбиййатынын наилиййәтләрини тәблиғ етмишдир.

Ф. Көчәрли марксист дейилди. Әдәби-тәнгидин айры-айры мәсәләләринин һәллиндә о, һәтта ингилаби-демократик естетика сәвиййәсинә дә галха билмирди. Лакин реализмин мүбариз, дөйүшкән бир мүдафиәчиси вә тәблиғатчысы кими, әдәби ирси арамсыз өйрәнән әдәбиййатшүнас кими о, демократик реалист Азәрбайчан әдәбиййатынын инкишафына чох бөйүк көмәк көстәрирди.

Реалист әдәбиййатын сүр'әтлә инкишафыны тә'мин етмәк, мүһафизәкар әдәби чәрәйанлара вә көрүшләрә гаршы ардычыл мүбаризә апармаг—Ф. Көчәрлинин тәнгидчилик фәалиййәтинин мә'насы, мәгсәди белә иди. Бу мүбаризә онун илк елми фәалиййәти дөврүндән башлайараг кетдикчә кенишләнмиш вә дәринләшмишдир. Һәлә 80—90-чы илләрдә йазылмыш мәгаләләрдә тәнгидчинин сәнәтә бахышынын илк сәчиййәви хүсусиййәтләри өзүнү көстәрмәкдә иди[1]. Бурада реализми тәблиғ көһнә схоластик әдәбиййаты, хүсусән епигончу ше'ри инкарла, тәнгидлә бирләшдирди. Илк мәгаләләриндән бириндә тәнгидчи йазырды ки, ичтимаи мәзмундан мәһрум епигончу ше'р «өз ибарәпәрдазлығы, форма вә мүндәрәчә йекнәсәглийи илә артыг һамыны тәнкә кәтириб вә мүасир охучуларын тәләбләрини тә'мин етмир»[2].

Ф. Көчәрли схоластик-епигончу әдәбиййата гаршы реалист әдәбиййаты, М. Ф. Ахундовун ады илә бағлы олан реализм мәктәбини гойурду. Одур ки, тәнгидчинин илк мәгаләләриндә М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердийев, еләчә дә Һ. Вәзиров, С. М. Гәнизадә, Ә. Корани, В. Мәдәдов кими реалистләрин йарадычылығы башлыча тәһлил обйектидир. Тәнгидчинин бәдии гиймәт ме'йары—әсәрин һәйата нә гәдәр йахын олуб-олмамасыдыр, онун һәйатла, һәгигәтлә нә дәрәчәдә сәсләшмәсидир. Мәсәлән, «Азәрбайчан комедийалары»нда М. Ф. Ахундов һәйат һәгигәтләринә тамамилә садиг бир сәнәткар кими тәгдим едилдийи һалда, кәнч Н. Нәримановун «Наданлыг» пйеси тәнгид олунур. Тәнгидчи йенич йазмаға башлайан вә илк әсәрләриндә өз йазычылыг исте'дадыны көстәрән мүәллифин нөгсаныны тәсвирләриндә «гара рәнкләрдән» һәддиндән артыг истифадә етмәсиндә көрүрдү, ону һәйаты даһа дәриндән өйрәнмәйә вә һәртәрәфли көстәрмәйә чағырырды.

Доғрудур, Көчәрлинин Н. Нәримановун йарадычылығына вердийи гиймәтләрдә биртәрәфлилик, ифрат тәләбкарлыг һисс олунур. Һәтта сонралар әдибин «Һәйат» гәзетиндә «Һәфтә фәрйады» ады илә чап етдирдийи сийаси мәгаләләр дә онун хошуна кәлмәмишди[3]. Анчаг тәнгидчинин үмумиййәтлә бәдии әсәрә йанашма үсулу, еләчә дә кәнч Н. Нәримановун бәдии йарадычылығы

[1] [Ирәвандан мәктуб], «Тәрчүман» гәзети, 28 йанвар 1886, № 6; Ирәвандан мәктуб, «Кәшкүл» гәзети, 20 апрел 1890, № 104; Татарские комедии, «Новое обозрение», 3, 7, 16 ийун 1895, № № 3924, 3928, 3937.

[2] «Новое обозрение» гәзети, 3 ийун 1895, № 3924.

[3] Бах: По поводу закрытия «Гаята», «Знание» гәзети, 10 сентйабр 1906, № 6.

һаггындакы тәнгиди гејдләри реализмин тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән бир чох чәһәтдән е'тираз доғурмур.

М. Ф. Ахундов материалист идрак нәзәријјәсинә әсасланараг көстәрирди ки, бәдии әдәбијјатын тәсвир һәдәфи һәјатдыр, халгын мәишәтидир. Көчәрли дә өз әдәби көрүшләриндә ејни естетик принсиплә һәрәкәт едирди. «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» адлы нәзәри мәгаләсиндә о јазырды ки, «Һәгиги шаир өз заманәсинин ајнасыдыр»[1]. Бу үмуми тезис онун әдәбијјат гаршысында гојдуғу тәләбләри мүәјјән едирди. Тәнгидчи көстәрирди ки, реалист сәнәткар халг һәјатыны һәртәрәфли, бүтүн рәнкарәнклији илә әкс етдирмәлидир: «...һәгиги шаир дәхи өз чәмијјәтинин һәр гисим сәдасына,—хаһ о сәда сузнак нalə вә фәрјад олсун вә хаһ фәрәһәнкиз, бәшашәт вә шадјаналыг сәси олсун,—кәрәкдир ејни илә чаваб верә»[2].

Көчәрли һәјатын доғру-дүрүст әкс етдирилмәсини сәнәтин халг һәјатына, халгын мә'нәви инкишафына көстәрдији тә'сирдән, башга сөзлә, әдәбијјатын идејалылығы мәсәләсиндән ајырмырды. О көстәрирди ки, һәгиги јазычы «өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирмәлидир», «тә'сирли кәламы илә ону бидар едиб, тәрәгги вә маариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәт илә дә'вәт етмәлидир»[3]. Тәнгидчинин һәмин мәгаләдә Сә'ди вә Һафизи, Шекспир вә Бајрону, Руссо вә Һүгону, Көте вә Шиллери, Пушкин вә Толстоју бүтүн халгларын мүәллими вә мүрәббиси адландырмасы да ејни фикирләрлә бағлы иди. Бу бөјүк әдәби сималар милләтләрин «тәһзиби-әхлагына», «рүф'әт вә сәадәт тапмасына, шөһрәт вә гүввәт кәсб етмәсинә һүсн-тәдбирләр вә сәламәт тәригләр көстәрдикләри» үчүн Көчәрли тәрәфиндән тәгдир олунурдулар.

Демәли, Көчәрли сәнәти дөврүн, һәјатын ајнасы адландыранда онун натуралистчәсинә әкс етдирилмәсини нәзәрдә тутмур. Сәнәт, тәнгидчинин фикринчә, һәјатын елә мүһүм чәһәтләрини әкс етдирмәлидир ки, о, чәмијјәтин инкишафына тә'сир көстәрсин. Беләликлә, сәнәт тәкчә һәјатын ајнасы олмагла галмыр, о, нәјәсә хидмәт

1 «Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр 1904, № 252.
2 Јенә орада.
3 Јенә орада

2528

едир, нәјисә изаһ едир. Башга сөзлә, һәјаты әкс етмәк сәнәтдә мәфкурәвиликдән ајры дејилдир.

Н. Г. Чернышевски јазырды: «...әкс етдирмәкдән әлавә, сәнәтин башга бир әһәмијјәти дә вардыр ки, бу да һәјаты изаһ етмәкдән ибарәтдир»[1]. Мүәллифин фикринчә, сәнәти һәјатла, һәјатын тәләбләри илә, чәмијјәтин ирәли атдығы ингилаби вәзифәләрлә бағламаг үчүн тәкчә һәјаты лагејд шәкилдә бир сејрчи кими әкс етдирмәк кифајәт дејилдир. Бу, һәгиги сәнәтин вәзифәләрини чох мәһдудлашдырар. Сәнәт варлығы әкс етдирмәлидир демәк, һәм дә о демәкдир ки, о, дөврүн, мүасир һәјатын мүһүм ичтимаи мәсәләләрини әкс етдирмәлидир, «инсан үчүн мараглы һадисәләри әкс етдирмәлидир». Беләликлә сәнәт ингилабчы-демократ Чернышевскинин гијмәтиндә һәјаты бүтүн дәринлији вә мүрәккәблији илә тәсвир едән, ону изаһ вә ислаһ едән бир амил кими тәгдим едилир.

Ф. Көчәрли дә сәнәтин варлығa мүнасибәтини әсасән материалистчәсинә һәлл едәркән, јә'ни варлығы, һәјаты сәнәтин әсас ин'икас објекти кими гәбул едәркән, бу әкс етдирмәни натуралистчәсинә баша дүшмүрдү. Сәнәти чәмијјәтдәки ејбәчәрликләри ислаһ едән, ону ирәлијә доғру истигамәтләндирән бир васитә кими гијмәтләндирирди.

«Әдәбијјатымыз һаггында мәктуб» мәгаләсиндә ирәли сүрүлән әсас мәсәләләрдән бири дә сәнәт әсәринин бәдиилији, көзәллији, бәдии тә'сир гүввәсинә малик олмасы мәсәләсидир. Мүәллифин дили илә дејилсә, «кәламын тә'сири», «гаре'ләрин гәлбләрини тәсхир етмәк» мәсәләсидир. Көчәрли бәдии әсәрин инсан гәлбинә јол тапа билмәсинин, јә'ни охучуда бәдии дујғулар ојатмасынын сәбәбләрини арашдырмаға чалышмыш, бәдиијјатын бә'зи нормаларыны көстәрмишдир. Онун фикринчә, һәгиги јазычы кениш дүнјакөрүшүнә, али фикирләрә, тәбии һиссләрә, ачыг зеһнә, сәнәткар илһамына малик олмалыдыр: «Нә гәдәр шаирин тәби сәлим, зеһни ачыг, нитги күја, даирәји-әглијјәси васи', әфкар вә һиссијјаты тәбии вә али олса, бир о гәдәр онун гәләми-чәваһиринисарындан вүгуа кәлән нәгшәләр вә тәсвирләр мәрғуб вә дилавиз олачагдыр, бир о гәдәр онун асари-гәләми вә мәһсулати-фикри

1 Н. Г. Чернышевски. Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәтләри, Бакы, 1956, сәһ. 127.

985—2

М
А
Ки

али олачагдыр, бир о гәдәр әсәрләринин әзһан вә вичдан үзәринә тә'сираты күллү, тәрбијәји-әфкар вә тәһзибүл-әхлаг јолунда фаидәси артыг, әһәмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијадә олачагдыр».

Лакин Көчәрли бәдиилик, сәнәтин мәнбәји кими мәсәләләрин изаһында зиддијјәтли, биртәрәфли фикирләр дә јүрүдүрдү. О, идеалист естетиканын тә'сири илә бә'зән бәдии јарадычылыгда идракын ролуну кифајәт гәдәр гијмәтләндирмир, сәнәтин мәнбәји олан һәјаты арха плана чәкиб, һиссијјата үстүнлүк верирди.

Мүасир әдәби һадисәләр һаггында зиддијјәтли фикирләр Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә дә вардыр. Јығчам шәкилдә Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф јолуну ишыгландырмаг мәгсәдини изләјән мүәллиф китабын сон фәслини мүасир әдәбијјата һәср етмиш, дөврүн әдәби мәсәләләриндән, чәрәјанларындан бәһс етмиш, ајры-ајры јазычыларын әдәби фәалијјәтинә гијмәт вермишдир. Бунунла бәрабәр о, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә чыхан бә'зи дини китабларын нәшрини мүсбәт һадисә кими гијмәтләндирир, бу әсәрләрдәки дини тәассүбкешлијә долајысы илә бәраәт газандырырды. Онун һәлә бу илләрдә реалист әдәбијјатын ифшачы характери һаггында ајдын фикирләр сөјләмәмәси дә көрүшләриндәки мәһдудијјәтләрлә бағлы иди.

Үмумијјәтлә бә'зи сәнәт мәсәләләрини ардычыл шәкилдә материализм чәбһәсиндән изаһ етмәк саһәсиндә Көчәрли өз мүәллими М. Ф. Ахундова кәлиб чата билмәмишди.

1905-чи илдән сонра Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатында баш верән бөјүк һадисәләр, Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин јени мәрһәләјә гәдәм гојмасы вә әдәби мүбаризәләрин даһа да кәскинләшмәси Ф. Көчәрлинин ичтимаи-сијаси, еләчә дә тәнгиди көрүшләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Азәрбајчан дилиндә јени мәтбуат органларынын мејдана кәлмәси, нәшријјат ширкәтләринин јарадылмасы мүһәррирлијә вә тәнгидә сөнмәз бир һәвәс бәсләјән Көчәрлинин әдәби фәалијјәтинин кенишләнмәсинә, өз охучулары илә сых әлагә јаратмасына имкан верир.

Һәјата, мүасирлијә чағырыш, һәјат һадисәләрини чәсарәтлә әдәбијјата кәтирмәк тәләби Ф. Көчәрлинин 1905-чи илдән сонракы нәзәри мүлаһизәләринин әсасыны тәшкил едир. Әввәлки илләрдән фәргли олараг, бу мүлаһизәләр инди даһа гәти, мүкәммәл вә ајдын бир шәкил алыр. Онун Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадә кими дөврүн мүбариз, ән габагчыл реалистләринин јарадычылығына јүксәк гијмәт вермәси, «Молла Нәсрәддин» журналыны вә онун ады илә бағлы олан әдәби мәктәбин нүмајәндәләрини јени әдәбијјатын ән габагчыл јарадычылары кими тәгдим етмәси әдәби просесин апарычы истигамәтини Көчәрлинин нечә дүзкүн тә'јин етдијини көстәрирди. Тәнгидчи јазырды: «Сабир әсримизин ән мүгтәдир вә хоштәб шаирләриндән бирисидир. Онун сабигдә бә'зи мүстәар адлар илә имзаланмыш абдар, хошмәзмун вә мөвзун кәламлары «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндә дәрч олунуб, охучулары бир јандан күлдүрүб бир јандан ағладырды. Онун јаздығы ше'рләрин чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб, мәншәтимизин ејнини көстәрдијинә көрә әзбәр өјрәнилирди... Сабирин тәбиндә бир о гәдәр зәрифлик вә дилиндә елә бир ләтафәт вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр»[1] «Молла Нәсрәддин»ин илк нөмрәләринин тәһлилинә һәср едилмиш ајрыча бир мәгаләдә исә дејилирди: «Индијә гәдәр чапдан чыхмыш нөмрәләрә әсасән дејә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин» нөгсанлара күлмәк јолу илә мүсәлман чәмијјәтини ислаһ етмәкдән ибарәт олан мәгсәдини тамамилә јеринә јетирир. Белә нөгсанлар вә мөвһумат исә бир нечә әср гаранлыг вә чәһаләт ичәрисиндә јатыб галмыш бизим чәмијјәтимиздә о гәдәр чохалмыш вә о гәдәр дәрин көк салмышдыр ки, тәнгидә онларын һансындан башламағы тә'јин етмәк белә чәтиндир. Илк заманлар журнал, һәр шејдән әввәл, мүсәлманларын бу чәһаләт јухусундакы вәзијјәтинә диггәт јетирмишдир...

Үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» чох јахшы тә'сир бағышлајыр вә өз чәтин вәзифәсини һәләлик мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирир. Јә'ни азәрбајчанлыларын вахты кечмиш, көһнәлмиш көрүшләрини, анлајыш вә адәтләрини күлүш јолу илә арадан галдырмаға, онларын адәтләрини ислаһ етмәјә вә өзләрини дә ојадыб, јени, нәчиб вә чидди фәалијјәтә сөвг етмәјә чалышыр»[2].

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 мај 1911, № 19.
[2] «Тифлисский листок» гәзети, 13 ијул 1906, № 147.

Көрүндүјү кими, Көчәрли Сабирин дә, «Молла Нәсрәддин» журналынын да фәалијјәтиндәки мүһүм чәһәтләри вахтында көрә вә көстәрә билмишди. Журналын халгы «ојадыб јени, нәчиб вә чидди фәалијјәтә сөвг етмәјә чалышдығыны» гејд едәркән, ајдындыр ки, онун демократик идејаларына, ичтимаи-сијаси истигамәтинә ишарә едилирди. Сабирә верилмиш гијмәт дә чох дәгиг иди: күлдүрә-күлдүрә ағладан вә ағлаја-ағлаја күлдүрән шаир!

Јени дөврүн әдәбијјаты һаггында дејилмиш дүрүст фикир вә мүлаһизәләрә Көчәрлинин тәнгиди мәгаләләриндә, мәктубларында тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Онун Ч. Мәммәдгулузадә, Ј. Чәмәнзәминли, С. М. Гәнизадә, А. Назир һаггындакы тәнгиди гејдләриндә мүасир реалист әдәбијјатын бә'зи спесифик чәһәтләри көстәрилмишдир.

М. Ф. Ахундов сәнәтин һәјата, варлыға мүнасибәти мәсәләсиндән данышаркән өз материалист идрак нәзәријјәсиндән чыхыш едир, һәјаты, инсаны, онун дахили аләмини сәнәтин әсас тәсвир објекти һесаб едирди. Белински јазырды ки: «Поезија—һәјатын ифадәси, даһа јахшы дејилсә, һәјатын өзүдүр»[1].

Һәјатла сәнәтин әлагәси мәсәләсинә Көчәрли дә белә јанашыр вә өз нәзәри көрүшләрини мүасир әдәби һадисәләрлә әлагәләндирирди. Вахтилә гисмән мүчәррәд шәкилдә дедији фикирләри о, инди ајры-ајры бәдии әсәрләрин тәһлили илә нүмајиш етдирирди. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зејнал» һекајәсинин мәзијјәтини тәнгидчи мүәллифин «бош тәхәјјүлә» дејил, билавасит өз һәјати мүшаһидәләринә истинад етмәсиндә көрүрдү: «Һәр шејдән көрүнүр ки, мүәллиф өз халгынын һәјатыны вә дүнјакөрүшүнү јахшы билир вә инчә мүшаһидә габилијјәтинә маликдир. Онун билавасит һәјатдан көтүрүлмүш һекајәләри бизим Шәрг јазычы вә шаирләриндә олдуғу кими бош фантазијанын мәһсулу дејилдир»[2]. Ејни хүсусијјәтләрә көрә Көчәрли Ј. В. Чәмәнзәминлинин дә јарадычылығыны гијмәтләндирирди. «Једди һекајә», «Һәјат сәһифәләри» китабчаларында топланан һекајәләр

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1948, сәһ. 178.
[2] «Знание» гәзети, 23 нојабр 1906, № 31.

«мәишәтдән көтүрүлдүјү» вә бурада «мәишәтимизин ејни һалы вә өвзаы әдибанә тәһрир олундуғу» үчүн онун рәғбәтини газанмышды.

1905-чи ил ингилабындан сонра јазылмыш мәгаләләрдә сәнәтин идејалылығы, онун һәјата көстәрдији тә'сирин характери һаггында да әввәлкиндән даһа конкрет, дәгиг вә ајдын фикирләр ирәли сүрүлүр. Бу мәгаләләрдә битәрәф, һеч нәјә, һеч кимә хидмәт етмәјән әдәбијјатын әлејһинә чыхан мүәллиф сәнәти халг һәјаты илә, азадлыг идејалары илә бағламаға чағырырды: «Һәгиги шаир... милләт вә вәтән јолунда чанлар фәда етмәк лазым исә, вәтән оғулларынын үрәјинә јандырычы од салыб, онлары һәр гисим фәдакарлыға вә чанисарлыға шөвгмәнд еләсин»[1].

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зејнал» һекајәси она көрә Көчәрлинин диггәтини чәлб етмишди ки, бу көзәл сәнәт әсәриндә ичтимаи-сијаси инкишафа мане олан сәбр етмәк, тәвәккүл, «аллаһ кәримдир» зеһнијјәти, һәр шеји көјләрин мәрһәмәтинә бағламаг дүнјакөрүшү ифша олунурду. Ислам дининин ән мүртәче чәһәтләри илә бағлы олан бу көрүш XX әсрдә, ингилаблар әсриндә тамамилә әксингилаби маһијјәт дашыјырды, инсанлары һәјатдан, ичтимаи-сијаси фәалијјәтдән узаглашдырырды. Көчәрли бу зәрәрли зеһнијјәтин халг үчүн бөјүк фәлакәтләрә сәбәб олдуғуну көрүр вә буна гаршы ардычыл, амансыз мүбаризә апарырды. Онун «Һәјата дә'вәт», «Дүнјада бәла нәдән төрәјир?» кими мәгаләләри белә бир мәгсәдлә јазылмышды. Бурада «дүнја беш күндүр, беши дә гара», «беш күнлүк өмрдән өтрү бу фани дүнјада сә'ј вә тәлаш етмә», «һәјата вәфа јохдур» кими чәфәнк сөзләрлә халгы «дүнја зиндәканлығындан сојудан» мүртәчеләр мүәллифин тәнгид һәдәфидир. «Бу гисим вә'з вә нәсиһәтләрин бәрәкәтиндән мүсәлман гардашларын вар гүввәләри зәифләшир, ...чүр'әт вә һүнәрләри бир ишдә бируз етмәјир, гәзаларына разы олуб, һәр бир чәфа вә мәшәггәти гәбул едирләр, һәр нөв зәһмәт вә әзијјәтә гатланыб, мәишәтин позғун вә чәфалы өвзаына таб кәтирирләр вә һәр ишдә «микүзәрәд» дејиб раһәт олурлар»[2].

[1] Милли шаиримиз Аббасаға Ганбзадә Назир. «Сәда» гәзети, 26 нојабр 1909, № 40.
[2] «Һагг јолу» журналы, 14 декабр 1911, № 1.

Көчәрли бир чох ингилабчы мүтәфәккир вә јазычылар кими, өз гәләм јолдашлары Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә кими һәр чүр зүлмә, «маишәтин позғун вә чәфалы өвзаына» дөзмәк, сәбр етмәк фәлсәфәсинин гәти әлејһдары иди. О, чох ачыг шәкилдә сәсини толстојчулуғу тәнгид едәнләрин сәсинә гошур, онун «шәрарәтә мүгавимәт етмә» нәзәријјәсини «батил вә музүрр әгидә» һесаб едәнләрә бәраәт газандырырды. Бу көрүшләри илә Ф. Көчәрли о заман Русијада, еләчә дә Азәрбајчанда марксист вә демократ тәнгидчиләрлә мүртәче буржуа тәнгидчиләри арасында кедән кәскин мүбаризәдә биринчиләрә јахынлашырды. Тәнгидчи: «Еј гафил, дүнја ибрәтханадыр, дүнјаја ујма, ахирәти әлдән гојма,... бу дүнјаји-дунә рәғбәт етмә»—дејән дин хадимләринә һүчум едәрәк, вәтәндашларыны «өвзаи-маишәтини ислаһ етмәјә», ојанмаға, «үфунәтли вә ағыр һаваны» дәјишдирмәјә чағырырды: «Еј гардашлар, һәјатын гәдрини билиниз, ...ајылыныз, һәрәкәтединиз, гапы-бачаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишилсин. Көзләринизин тозуну силиб диггәт илә әтрафа бахыныз, һәр кәс ишләјир, чалышыр, һәјатдан нәф'бәрдар олур»[1].

Ф. Көчәрли «Уста Зејнал» һекајәсини дөврүн белә мүһүм габагчыл идејасыны сәнәткарлыгла әкс етдирдији үчүн чох гијмәтләндирирди. О, Ч. Мәммәдгулузадәни Азәрбајчан халгынын дүнјакөрүшүндәки хүсусијјәтләри јахшы билән јазычы адландыранда онун «Уста Зејнал»дакы дини дүнјакөрүшә ачдығы атәшә ишарә едирди. Тәнгидчи дүзкүн олараг Муғдуси Акопу Уста Зејнала гаршы гојараг јазырды: «Өз вәтәнинин һәгиги оғлу олан Уста Зејнал Муғдуси Акопун там әксини тәшкил едир. Ахырынчы үчүн вахт гызылдыр, һәр дәгигә гијмәтлидир вә адам кәрәк ондан истифадә етсин. Биринчи үчүн исә, рус аталар сөзүндә дејилдији кими, иш ајы дејил ки, мешәјә гачсын, тәләсмәк лазым дејил, һәр иши сәбрлә, арамла көрмәк вә аллаһа бел бағламаг лазымдыр.. Нә гәдәр ки, Муғдуси Акоп бачарыглы, өз мәнфәәтини күдән вә ишкүзардыр, о гәдәр Уста Зејнал фәалијјәтсиз, чәсарәтсиз вә ахмагчасына садәлөвһдүр»[2].

---

[1] «Һагг јолу» журналы, 14 декабр 1911, № 1.
[2] «Знание» газети, 23 нојабр 1906, № 31.

Ф. Көчәрлинин сәнәт нәзәријјәсиндә әдәбијјатын идеjалылығы мәзмун вә форма мәсәләси илә, һәр ики естетик категоријанын бир-биринә мүнасибәти мәсәләси илә әлагәләнир. Бу мүһүм мәсәләнин һәллиндә о, өз әсас естетик принсипләринә садиг галыр.

Көчәрли бәдиилијин, көзәллијин шәртләриндән данышаркән мәзмун илә форманын бирлији, ујғунлуғу мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Тәнгидчи, бүтүн мүтәрәгги сәнәтшүнаслар кими, форманын, ајры-ајры сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин бәдии әсәрин јаранмасындакы әһәмијјәтини гејд етмәклә јанашы, мәзмуна мүндәрәчәјә бөјүк үстүнлүк верирди. Фајдалы мәзмундан мәһрум, чәмијјәтин тәрәггисинә хидмәт етмәјән әсәр, онун фикринчә, формача көзәл олса да, һәгиги бәдии әсәр сәвијјәсинә јүксәлә билмәз. Бу чәһәтдән Көчәрлинин көзәллик һаггында олан фикирләри чох мараглыдыр. О көстәрир ки, тәкчә симача көзәл олан гадыны көзәл һесаб етмәк олмаз. Бу көзәллик заһири көзәлликдир. Заһирән көзәл гадын о заман там көзәллијә малик олар ки, онун мәзмуну да, јә'ни әгли дә, камалы да, идракы да көзәллијинә ујғун кәлсин. Анчаг, дејилдији кими, бу ујғунлугда Көчәрли чох мүһүм бир шәрти дә нәзәрдән гачырмырды. О, мәзмунун «әввәлинчи шәрт» олдуғуну көстәрмәклә онун апарычы, тә'јинедичи ролуну да гејд едирди. Тәнгидчи јазырды: «...инсанын көзәллији заһири мәлаһәт вә һүсн-ләтафәтдән ибарәт олмајыб, онда әгл вә фәрасәтин мөвчуд олмасы дәхи әввәлинчи шәртләрдәндир. Заһири көзәллији вә һүсн-чәмалы камала јетирән әглин нуру вә мә'рифәтин зијасыдыр. Әгилсиз вә мә'рифәтсиз көзәл мәгбул вә мүстәһсән дејилдир»[1]

Башга бир әсәриндә исә мүәллиф белә јазырды: «Һәгиги шаирин баш вәзифәси—мә'наны јетирмәкдир. Чүнки һәр бир гиссә вә һекајәнин руһу, онун ичиндә олан мә'на вә мәзмундур»[2].

Һәмин фикирләрини Көчәрли көзәл көз һаггында олан мүлаһизәләриндә дә әсасландырмышдыр. Тәнгидчи јазырды: «...фикир вә фәрасәтин мәзһәри һесаб олунан көз-

---

[1] «Тәрәгги» газети, 26 апрел 1909, № 88.
[2] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», II чилд, II һиссә, Бакы, 1926, сәһ. 229—230.

ләр заһирдә нә гәдәр көјчәк вә ејбсиз олса да, инсанын гәлбини тәрпәдиб диггәтини чәлб едә билмәз, вәгта ки, онларда әгл вә шүур әламәти көрүнмәјә. Марал, элик, чејран гисми чох һејванлар вар ки, онларын көзләринин тә'рифи шаирләр каламына дүшүбдүр. Вәли һәгигәт һалда аһу гисим һејванларын көзләри нә гәдәр заһирдә көјчәк олса да, инсана чәндан тә'сир едә билмир. Әзбәс ки, онларда шухлуг јохдур, ағыл, фитрәт вә чибилли асары көрүнмәјир»[1].

Беләликлә, тәнгидчи мәзмунла форманын бирлији мәсәләсиндә мәзмунун, мә'нанын, идејанын һәлледичи рол ојнадығыны, мәзмунсуз һеч бир мүкәммәл форма белә өз-өзлүјүндә «инсанын гәлбини тәрпәдиб диггәтини чәлб едә» билмәјәчәјини көстәрирди.

Белә нәзәри мүлаһизәләрини әдәби һадисәләрә тәтбиг едәндә дә Көчәрли доғру нәтичәләрә кәлирди. Онун фикринчә, Вагифин тәрәннүм етдији гадын, тәсвир етдији көзләр она көрә көзәлдир ки, о, епигончу шаирләр кими, гадынын симасынын анчаг харичи әламәтләрини көстәрмәклә кифајәтләнмир, јахуд онун көзләрини, нә гәдәр заһири көзәллијә малик олса белә, аһунун, маралын көзләринә охшатмыр, әксинә, бу көзәлин дахили аләмини, онун көзләриндәки «фитнәләри», «фелләри», «шух бахышы» тәсвир едир. Буна көрә дә шаир өз тәсвирләриндә һәгиги көзәлин реал сурәтини јарада билмишдир. Көчәрли фикирләрини әјани шәкилдә сүбут етмәк үчүн Вагифин:

Гајнар көзләриндән, шух бахышындан
Әчајиб фитнәләр, фелләр көрүнүр,—

мисралары илә башланан ше'рини мисал кәтирәрәк јазырды: «...шаирин севдији «гајнар көзләр» о көзләрдир ки, ағыл вә фәһмин әламәти онда заһир олур вә онларын «шух бахышларындан фитнәләр, фелләр» көрүнүр. Шаирин севдији «шух бахышлы» көзләрдир, аһунун заһирдә көјчәк, амма һәгигәтдә гәлби-инсаны һәрәкәтә кәтирмәкдә ачиз олан гара көзләри дејил»[2].

Азәрбајчан әдәби дилинин сафлығы вә тәмизлији, јад тә'сирләрдән азад олмасы мәсәләси Көчәрлинин тәнгиди мәгаләләриндә ајрыча јер тутур. Бу мәсәлә онун реализм вә демократизм уғрунда апардығы мүбаризәнин ајрылмаз бир һиссәсини тәшкил едирди. Тәнгидчи һәмишә Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов, Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә кими јазычыларын дилини өз мүасирләринә нүмунә көстәрир, һамыны онлар кими садә, кениш халг күтләләринин анлајачағы дилдә јазмаға чағырырды. «Ана дили» мәгаләси бу чәһәтдән хүсуси әһәмијјәтә малик иди. О заман әдәби дил саһәсиндә башланан мүбаһисәләрә бир нөв доғру истигамәт верән бу мәгалә бүтүн демократик гүввәләрин рәғбәтини газанмышды. Мүәллиф Азәрбајчан дилини өз көкүндән ајырыб она јанлыш истигамәт вермәјә чалышанлара гаршы чыхыб көстәрирди ки, һәр бир милләтин өзүнә мәхсус дили вардыр, јазычылар да бу дилдә јазыб-јаратмалыдырлар. Әдәби дил нә гәдәр садә вә ајдын олса, јазычы илә охучу арасында бир о гәдәр мөһкәм әлагә јарана биләр. Тәнгидчи өз мәгаләсини белә чағырышла битирирди: «Милләтини севән, онун мә'нәви дирилијинә чалышан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән јазычыларымыздан, әдибләримиздән вә шаирләримиздән чох-чох тәвәгге едирик ки, дилләрини асанлашдырсынлар, ана дилиндән узаг дүшмәсинләр, мејмунлугдан әл чәксинләр, фикирләрини ачыг вә садә дилдә јазсынлар, та ки, онларын јаздыгларыны охујан анласын, дүшүнсүн вә ајылсын. Анчаг бу јолла јазан илә охујанын арасында достлуг, иттифаг вә бирлик әмәлә кәлә биләр»[1].

* * *

Китаба дахил едилмиш әсәрләрин бир гисми әдәбијјат тарихи мәсәләләринә, ајры-ајры классикләрин әдәби фәалијјәтинә һәср едилмишдир. Көчәрли мүасир әдәбијјат мәсәләләрини өјрәнмәји әдәбијјат тарихиндән ајырмамыш, бир-бирилә бағлы бу ики саһә илә јанашы, мүвази мәшғул олмушдур. Бу әлагәни онун рус дилиндә нәшр етдирдији «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә дә[2] көрмәк мүмкүндүр.

---

[1] «Тәрәгги» гәзети, 26 апрел 1909, № 88.
[2] Јенә орада.

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 12 октјабр 1913, № 23.
[2] Ф. Кочарлинский. Литература адербайджанских татар. Тифлис, 1903.

«Азәрбајчан әдәбијјаты»нда XVIII—XIX əсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын бир сыра әсас мәсәләләриндән вә шәхсијјәтләриндән јығчам шәкилдә бәһс едилмиш, әдәби просес әсасән дүзкүн ишыгландырылмышдыр. Мүәллиф диггәтини Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширвани кими реалистләр әтрафында мәркәзләшдирмишдир ки, бу да онун әдәби инкишафын истигамәтверичи јолуну доғру мүәјјән етдијини, реалистик әдәбијјата бөјүк үстүнлүк вердијини көстәрирди.

Көчәрли чох һаглы олараг Закир вә М. Ф. Ахундовун ады илә бағлы олан әдәби чәрәјаны—тәнгиди реализми Азәрбајчан әдәбијјатында «јени чәрәјан» адландырырды. М. Ф. Ахундову исә о, бу чәрәјанын ән бөјүк симасы кими гијмәтләндирирди. Илһам вә мәһәббәтлә јазылмыш М. Ф. Ахундов бәһсиндә мүәллиф бөјүк драматургун тәрчүмеји-һалы, јарадычылыг хүсусијјәтләри, тә'сир мәнбәләри вә әдәби мәктәби һаггында бир чох мараглы фактлар кәтирир, јени фикирләр ирәли сүрүр. Бу фикирләр Көчәрлинин сонралар јаздығы «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» әсәринин әсасына гојулмуш, әдәбијјатшүнасларымыз тәрәфиндән кениш шәкилдә истифадә олунмуш вә инкишаф етдирилмишдир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты» китабында мүасир әдәбијјат мәсәләләриндән дә, Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, С. М. Гәнизадә, Н. Вәзиров кими јазычыларын әсәрләриндән дә бәһс едилмишдир. Бу јазычыларын јарадычылығы китабда Азәрбајчан әдәбијјатынын ганунаујғун инкишафы кими гијмәтләндирилир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты»нда Көчәрлинин әдәби фәалијјәтинин биринчи дөврүнә мәхсус мәһдудијјәтләр дә өз әксини тапмышды. О, һәлә Азәрбајчан әдәбијјатынын тәшәккүлүнү кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүр етмәдијиндән, онун јаранмасында фарс мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын ролуну һәддиндән артыг шиширдирди. Һәсәноғлу, Нәсими, Хәтаи, Фүзули кими Азәрбајчан классикләри һәлә онун нәзәрини чәлб етмирди. Буна көрә дә Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатыны әсасән Вагифдән башлајыр вә ону «Азәрбајчан әдәбијјатынын баниси» адландырырды. Дилсуз, Рачи, Гумри, Дәхил кими мәрсијә шаирләринин јарадычылығындакы мүртәче чәһәтләри, онларын реалист әдәбијјатдан чох-чох узаг олдугларыны тамамилә нәзәрдән гачырырды. Бә'зи буржуа мүһәррирләринин јарадычылығына исә тәнгиди јанашмыр, дини әдәбијјаты тәблиғ едирди.

Көчәрлинин тәнгиди мәгаләләриндә дә белә мәһдуд, зиддијјәтли вә јанлыш фикирләр вар иди. Бир әдәбијјатчы кими, о, Азәрбајчан әдәбијјатынын маарифпәрвәр-демократлар голуна мәнсуб иди вә бу әдәби истигамәтә аид мәһдудијјәтләр онун да көрүшләриндә ајдын шәкилдә өзүнү көстәрирди. Доғрудур, Көчәрли әдәбијјатын ичтимаи сәчијјә дашыдығыны, «сәнәт сәнәт үчүндүр» тәрәфдарларынын әлејһинә олараг онун чәмијјәтин инкишафына хидмәт етдијини гејд едирди. Лакин сәнәтин синфи характерини ачыб көстәрмәк, онун ингилаби һәрәкатла, халгларын милли азадлыг һәрәкаты илә сых әлагәдар олдуғуну дәрк етмәк сәвијјәсинә јүксәлмәмишди. О, әдәбијјаты мүасир һәјат һадисәләрини әкс етдирмәјә чағырырды, лакин һәмин һәјат һадисәләри ичәрисиндә фәһлә синфини, онун азадлыг мүбаризәсини әкс етдирмәјин зәрурәтини нәзәрә чатдырмырды. Һәјатла сәнәтин әлагәси проблеминдән данышаркән бир тәрәфдән материалист естетиканын бә'зи мүддәаларыны ирәли сүрүр, дикәр тәрәфдән сәнәти, сөзү, дили «аллаһ-тааланын веркиси» һесаб едирди.

Көчәрли бир тәрәфдән Вагиф, Закир, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими јазычылары дөврүн ән габагчыл әдәби сималары кими тәгдир едир, пролетар һәрәкатынын тәрәннүмчүсү М. Горкини «Әлләриндә мәш'әл русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә һәр күнчүнә ишыг салан»[1] даһи рус әдибләриндән сајыр, дикәр тәрәфдән XX әсрин Гудси, Әлибәј Һүсејнзадә кими мүртәче шаир вә мүһәррирләрини дөврүн «ән јахшы әдәби гүввәләри»[2] адландырыр, Ә. Ағајевин дини китабларынын нәшрини алгышлајырды. Бу исә она Азәрбајчан әдәбијјатында кедән әдәби мүбаризәләрдә ардычыл бир мөвге тутмаға бә'зән мане олурду. Көчәрлинин методолокијасында олан еклек-

---

[1] «Тәрәгги» гәзети, 18 март 1909, № 57.
[2] «Знание» гәзети, 10 сентјабр 1906, № 6.

тизм вә «ваһид ахын»а мејлин әсас көкләри дә бу амилләрлә бағлы иди.

Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләриндәки мәһдудијјәт вә зиддијјәтләр XX әсрин маарифпәрвәр демократларына мәхсус зәиф чәһәтләр иди. Бүтүн башга маарифпәрвәр демократлар кими, о да заманын ингилаби идејаларыны дәриндән дәрк едә билмәмишди, вәтәнин гуртулушуну әсасән мәдәни инкишафда, көһнә адәт вә ән'әнәләрдән узаглашмагда көрүрдү.

* * *

Ф. Көчәрлинин китаба салынмыш әсәрләринин бир һиссәси дә башга халгларын әдәбијјатларына һәср едилмишдир. Бу әсәрләр гоншу халгларын әдәби наилијјәтләрини өјрәнмәк вә јајмаг мәгсәди илә јазылыб нәшр едилирди. Көчәрлинин башга халгларын әдәбијјатлары илә мәшғул олмасы тәсадүфи характер дашымырды. О, бир һәгигәти јахшы баша дүшүрдү ки, бөјүк әдәбијјат јаратмаг үчүн бәшәријјәтин әдәби наилијјәтләриндән хәбәрсиз галмаг олмаз. Одур ки, о, Пушкиндән, Лермонтовдан, Колтсовдан, Толстојдан, Чеховдан, Серетелидән, Шопенһауердән тәрчүмәләр едир, рус, күрчү вә ермәни халгларынын әдәбијјаты һаггында мәгаләләр нәшр етдирир, ајры-ајры дүнја классикләри һаггында тез-тез мүлаһизәләр сөјләјирди.

1908-чи илдә бөјүк күрчү шаири Акаки Серетелинин (1840—1915) әдәби фәалијјәтинин 50 иллији бүтүн Загафгазијада тәнтәнә илә гејд едилдији заман Ф. Көчәрли дә бу јубилеј мүнасибәтилә мәгаләләр јазыр. «Милли бајрам» адлы мәгаләсиндә о, Серетелини әсил милли шаир кими, халг руһуну, халг мәишәтини, халг зәкасыны тәрәннүм едән јазычы-вәтәндаш кими тәгдим едирди. «Күрчү шаири Акаки Серетелинин јубилејинә даир», «Јаков Семјонович Гогебашвили», «Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси» кими мәгаләләр дә күрчү әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин ајры-ајры мәсәләләринә һәср едилмишдир.

Көчәрли ермәни мәдәнијјәти һаггында јүксәк фикирдә олмуш, јери кәлдикчә бу һагда өз мүлаһизәләрини јазмышдыр. О, көркәмли ермәни драматургу Сундукјанын өлүмү мүнасибәтилә «Тифлисски листок» гәзетинә јаздығы мәктубда көстәрирди ки, бир драматург кими Сундукјан М. Ф. Ахундову хатырладыр. Онун кениш һәјати мүшаһидәси вардыр вә мүасир чәмијјәтин бир чох сәчијјәви чәһәтләрини јарадычылығында мәһарәтлә экс етдирир.

Ф. Көчәрли рус әдәбијјатынын ән јахшы биличиләриндән бири иди. О, һәлә ушаг икән өјрәнмәјә башладығы бу әдәбијјаты сонралар даһа дәриндән мүталиә етмишди. Одур ки, о, һәр нәдән јазыр-јазсын, рус әдәби вә ичтимаи фикрини јаддан чыхармыр, тез-тез орадакы фактлара мүрачиәт едир, мүгајисәләр апарыр, јери кәләндә ондан өјрәнмәјә чағырырды. Көчәрлинин маариф, дил, методика, педагокика, әдәбијјат һаггында јаздығы мәгаләләрдә белә мүгајисәләрә чох тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Бир әдәбијјат тарихчиси кими, о, Пушкин, Лермонтов, Гогол, Туркенев, Некрасов, Толстој, Чехов, Горки һаггында фикирләр сөјләмиш, бә'зиләринә исә ајрыча мәгаләләр һәср етмишдир. Мараглы чәһәт будур ки, рус әдәбијјатынын, еләчә дә онун ајры-ајры нүмајәндәләринин гијмәтләндирилмәсиндә Көчәрли чох заман рус ингилабчы-демократларынын мөвгејиндән чыхыш едирди. Онун мәгаләләриндә Некрасовун көһнә рус чәмијјәтинин тәнгидинә һәср олунмуш фикирләринә бәраәт газандырылыр, шаирин Русијаны «гуллар өлкәси» адландырмасына һагг верилир[1]. Мәгаләләрдән бириндә Азәрбајчандакы вәзијјәт Туркеневин «Аталар вә оғуллар» әсәриндә тәсвир олунан һәјата бәнзәдилир. «Бу һалы рус әдибләриндән мәшһур Туркенев «Аталар вә оғуллар» сәрлөвһәси илә јаздығы бир романда артыг мәһарәтлә кәшф вә бәјан едибдир. Һејфа ки, бизим әһли-гәләмимиз белә мүһүм мәтләбләрдән гафилдир»[2].

«Азәрбајчан әдәбијјаты», «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты», «М. Ф. Ахундов» әсәрләриндә о, дәфәләрлә рус әдәбијјатына мүрачиәт етмиш, бу әдәбијјатын бир сыра габагчыл хүсусијјәтләрини нүмунә көстәрмишдир. О, «гәлиз вә долашыг ибарәләр» ишләдән шаирләри тәнгид едәркән јазырды: «Бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә

[1] Б а х: Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 29 ијул 1909, № 169.

[2] «Тәрәгги» гәзети, 4 август 1909, № 173.

белә ачыг вә садә олур. Мирзә Фәтәли Ахундовун, Гасымбәј Закирин, Һәсәнбәј Мәликзадәнин асари-гәләмијјәләри бизим бу гөвлүмүзә шаһиддир. Гус шүәра вә әдибләриндән ән мәшһурлары: Пушкин, Некрасов, Туркенев, Толстој вә Чехов өз әсәрләрини белә ачыг, садә вә рәван дилдә јазыблар»[1].

Ф. Көчәрлинин рус јазычылары ичәрисиндә ән чох бәјәндији вә тәблиғ етдији Пушкин вә Гогол иди. Пушкиндән о, дәфәләрлә бәһс ачмыш, Гогол һаггында исә ајрыча мәгалә нәшр етдирмишди. «Николај Васијевич Гогол» адланан бу мәгалә[2] Көчәрлинин рус әдәбијјатына вердији гијмәти ајдынлашдырмаг үчүн ән көзәл әдәби сәнәддир. Бу мәгалә илә Азәрбајчан алими бир даһа сүбут етди ки, о, әдәби һадисәләри, о чүмләдән рус әдәбијјатынын инкишаф јолуну доғру тәһлил етмәк бачарығына маликдир. Бу, кечмиш Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында Гогол һаггында јазылмыш ән јахшы мәгаләләрдән биридир; бурадакы бә'зи фикирләр инди дә өз елми әһәмијјәтини итирмәмишдир. Һәмин мәгаләдә Пушкин илә Гоголун рус әдәбијјаты тарихиндәки мөвгеләри белә гијмәтләндирилирди: «Русларын милли әдәбијјатынын бинасыны гојан Пушкин вә Гогол олубдур. Бу ики мүгтәдир әдибин гәләми сајәсиндә русларын әдәбијјаты тәбии һалына вә тәбии рәнкинә дүшүб... Гогол вә Пушкин милли әдәбијјатларыны мәишәтләринин ајинеји-һәгигәтнүмасы едиб, өзләриндән сонра кәлән үдәба вә шүәраја сәламәт бир мәсләк, мүстәгим бир јол ачыблар».

Мәгаләдә Гогол јарадычылығынын дәрин, һәртәрәфли тәһлили верилир, «Мүфәттиш», «Өлү чанлар» әсәрләриндән данышылыр, онларын Гогол јарадычылығындакы әһәмијјәти вә ичтимаи тә'сир гүввәси көстәрилир. Бу мәгаләдә мүәллиф Гогол күлүшүнүн инчә хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға, бу күлүшүн ичтимаи мә'насыны ачмаға хүсуси диггәт јетирмишдир. «Мүфәттиш» вә «Өлү чанлар» һаггында дејилир: «Гоголун бу комедијасы әвәзсиз бир әсәрдир ки, һәмишә һәјат үзрә баги галачагдыр... Нечә ки, «Ревизор»да, һабелә дә «Фот олмуш нүфус»да[3]

[1] Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, II һиссә, Бакы, 1925, сәһ. 298—299.

[2] «Тәрәгги» гәзети, 18 вә 19 март 1909, №№ 57, 58.

[3] «Өлү чанлар» әсәрини Көчәрли белә адландырмышдыр.

Гогол мәишәтин гаранлыг тәрәфини, зүлмәт вә чәһаләтлә долмуш һиссәсини јазыб көстәрир».

Көчәрли Гогол күлүшүнүн хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг ону рус реалист әдәбијјатынын ән бөјүк сималары сырасына дахил едир, һәтта бир реалист кими Пушкиндән ајыран чәһәтләрини дә көстәрирди. О јазырды: «Пушкинин тәби дурбинә, амма Гоголун тәби зәррәбинә тәшбиһ олунубдур. Пушкин дурбин кими мәишәтин узаг јерләрини вә көзәл мәнзәрәләрини ишыглы вә гәшәнк бир һалда көстәриркән, Гогол зәррәбин кими јахында олан вә көзүн өнүндә, шишәнин алтында тәрпәнән нифрәтәнкиз һәшәрат вә микроблары бөјүдүб көстәрир».

Бу мүгајисәси илә мүәллиф демәк истәјирди ки, Гогол Пушкиндән сонра рус реализмини ирәли апармыш вә јени бир мәрһәләјә галдырмышдыр. Гогол бир сәнәткар кими әдәбијјаты һәјата даһа да јахынлашдырмыш, рус реализминдәки тәнгиди тәмајүлү даһа да күчләндирмишдир.

Көчәрлинин рус јазычыларына вердији гијмәтләр һәмишә дәгиг вә дүзкүн олмурду. Мәсәлән, онун «Л. Н Толстој вә мүсәлман Шәрги» адлы мәгаләсиндә Толстојун «зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәк» һаггында олан мүртәче көрүшү илә ислам дини арасында ејнилик ахтармасы, бу көрүшләри тәнгид әвәзинә тәгдир етмәси онун јанлыш фикирләриндән иди.

* * *

Охучулара тәгдим едилән бу китаба Ф. Көчәрлинин мүхтәлиф заманларда јаздығы әсәрләри дахил едилмишдир. Одур ки, мүәллифин јарадычылыг мәрһәләләри вә инкишафы илә әлагәдар олан мүсбәт вә зәиф чәһәтләр дә, әдәбијјат тарихи вә мүасир әдәби һадисәләр һаггында дәгиг дејилмәмиш, дүрүст олмајан бә'зи фикир вә фактлар да һәмин әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр. Көчәрлини тәһриф етмәмәк үчүн бу фикир вә фактларын чоху олдуғу кими сахланылмышдыр. Буну нәзәрә алараг, нәшр олунан әсәрләрә тәнгиди јанашмаг, она Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы вә тәнгидинин мүәјјән дөврүнүн мәһсулу кими бахмаг лазымдыр. Бу да нәзәрә алынмалыдыр ки, әсәрләрдәки нөгсанларын бир гисми мүәлли-

фин өзү тәрәфиндән сонракы тәдгигатларында, хүсусән «Азәрбајҹан түркләринин әдәбијјаты» әсәриндә ислаһ едилмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, Көчәрли әсәрләринин бөјүк бир гисмини рус дилиндә јазмыш вә нәшр етдирмишдир. Бу мәгаләләр бә'зи мүтәхәссисләрин дүшүндүјү кими јалныз рус охучуларыны Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти илә таныш етмәк мәгсәдини дашымырды. Бурада мүәллифин бир сыра орижинал, мүәјјән тәдгигатын мәһсулу олан фикирләри топланмышды. Буна көрә дә һәмин мәгаләләрин бир гисмини тәрҹүмә едиб китаба дахил етмәји лазым билдик. Тәрҹүмәнин бир сыра ҹидди чәтинликләринә бахмајараг, орижиналын руһу мүмкүн гәдәр мүһафизә едилмишдир. Һәм Азәрбајҹан, һәм дә русча јазылмыш мәгаләләрдә «Азәрбајҹан халгы» ифадәси јеринә о дөврүн терминолокијасына ујғун олараг ишләнән «Азәрбајҹан түркләри», «Гафгаз мүсәлманлары» кими терминләр олдуғу шәкилдә сахланмышдыр. Рус мәтнләриндәки «татар» сөзү «Азәрбајҹан» сөзү илә әвәз едилмишдир.

* * *

Ф. Көчәрли XX әср Азәрбајҹан әдәби фикри тарихиндә мүһүм хидмәти олан көркәмли шәхсијјәтләрдәндир. Онун ирсини дәриндән өјрәнмәк вә јајмаг, мәдәнијјәтимизин ајры-ајры саһәләринә һәср едилмиш әсәрләрини тәдгиг етмәк, Азәрбајҹан совет әдәбијјатшүнаслығынын әсас истифадә мәнбәләриндән олан «Азәрбајҹан түркләринин әдәбијјаты»ны јенидән нәшр етмәк әдәбијјатшүнаслығымызын гаршысында дуран вәзифәләрдәндир. Көркәмли алимин анадан олмасынын јүз иллији мүнасибәтилә нәшр едилән «Сечилмиш әсәрләр» бу саһәдә атылан илк аддымлардандыр.

Камал Талыбзадә

ИРӘВАНДАН МӘКТУБ

Бу ахыр вахтлардан бәри, демәк олар ки, Ирәван мүсәлманлары да ҹүмбүш вә һәрәкәтә кәлиб, көзләрини гәфләт јухусундан ачыб, инсанлыг, елм вә тәрбијә вә тәгәддүмә һүммәт етмәкдәдирләр. Белә ки, ики-үч сәнә вар ки, шәһәримиздә бир-ики гајдалы вә сәлигәли мәктәб ачылыб, мүсәлман балалары да саир мәдәни милләтләрин әтфалы тәки тәзә үсул илә елм вә әдәб тәһсил едирләр. Онлар да көһнә мәктәбләрин адәтинә мүн'әкис гуру һәсирин вә тозлу, јамаглы палазын үстә отурмајыб, тахталар (исгәләләр) үстә әјләширләр. Сәһәрдән ахшама тәки ағыр һавалы мәктәбдә тоз-торпағын ичиндә тәзә вә ҹаван өмрләрини чүрүтмәјиб һәр саатда 5—10 дәгигә тәсфијјәји-һава үчүн дышары чыхыб, ојнајыб шад олурлар. Әлбәттә, бу мәктәбләрин бу һалда гүсурлары да чохдур; амма үмид вар ки, Ирәван әһли һүммәт едиб аз заманда мәктәбләрин һәр бир маеһтијаҹыны дүзәлдәләр. Бурада бизим дөвләт тәрәфиндән ачылан мәдрәсәләрдә үлум вә фүнун кәсб едән мүсәлман шакирдләри башгаларына нисбәтән чох аздыр. Вә лакин аз олса да ҹүмләси гејрәтли, тәәссүблү ҹаванлардыр ки, өз ишләриндә вә шүғлләриндә олуб, араларында зијадә меһрибанчылыг вә иттифаг вардыр. Бу апрелин 4-дә дарүлмүәллиминдә елм вә камал тәһсил едән мүсәлман ҹаванлары һөкумәт рүсхәти илә мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун «Мәстәли шаһ» үнванында тәртиб етдији комедијаны ојнајыб, ҹүмләнин диггәт вә һөрмәтини ҹәлб етдиләр. Комедија түрк дилиндә ојнанды. Тәклиф олунан ичманын бир о гәдәр хошуна кәлди ки, пәрдәнин ахырында афәрин сәдасы көјә чыхыб үч-дөрд дәфә пәрдәнин галхма-

ғыны вә ојнајанларын зүһурә кәлмәјини әл чалыб тәләб едирдиләр. «Мәстәли шаһ»дан сонра «Көнүлсүз» үнванында бир пәрдәдә тәртиб олунмуш тәфригә (водевил) ојнанды. О дәхи һамынын хошуна кәлди. Мә'лум ола ки, «Көнүлсүз никаһ»ы јазан дарүлмүәллимин шакирдләриндән Рзајев фамилијасында бир шакирддир ки, мүсәлманча охујуб-јазмаға артыг шөвгү вар. Мүсәлман чамааты бир дәрәчәдә комедијадан разы галдылар ки, дүбарә тәкрарына талиб вә хаһишмәнд олдулар. Амма вахтын тәнк олмағы вә бу вахтларда дарүлмүәллимин имтаһанларынын башланмағы мане олуб, онларын хаһиш вә илтимасына әмәл олуна билмәди; кәлән илдә 2—3 дәфә тә'сис вә тәртибинә вә'дә олунду...

1890.

АЗӘРБАЈЧАН КОМЕДИЈАЛАРЫ

Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары Загафгазија мүсәлманларынын 40 вә 50-чи илләрдәки һәјатыны әкс етдирән бир рефлектора бәнзәјир. Исте'дадлы бир драматург олан вә халгы јахшы танıјан Ахундов халг мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини кифајәт гәдәр дүзкүн вә сәнәткарлыгла әкс етдирмишдир.

Һәр әсәриндә, бүтүн комедијаларында Ахундов халгын һәјатына јахшы бәләд олан надир психолог вә сәнәткардыр, онун јарадычылыг исте'дады, һәјат тәчрүбәси вә һәртәрәфли биликлә зәнкин зәкасы өзүнү һәр јердә көстәрир. Биз буну франсыз нәбатат алиминин сәдәләвһ вә гонагпәрвәр Тәклә-Муғанлы Һатәмхан аға илә ағыллы сөһбәтинин тәсвириндә көрүрүк: Һатәмхан аға өз гардашы оғлуну инандырмаға чалышыр ки, парислиләрин адәтләри илә чох асанлыгла таныш олуб баша дүшмәк олар ки, о халгын адәтләри тамамилә бизим адәтләрин әксинәдир (мәсәлән, биз әлимизә һәна гојуруг, онлар гојмурлар, биз башымызы гырхырыг, онлар сачларыны узадырлар, биз әлимиз илә хөрәк јејирик, онлар чәнкәл илә јејирләр, биз һәр шејә инанырыг, онлар һеч бир шејә инанмырлар, бизим арвадларымыз көдәк палтар кејир, онларын арвадлары исә узун палтар кејир, биздә чох арвад алмаг дәбдәдир, Парисдә чох әр алмаг вә и. а.); јахуд биз буну бир-бирини севән ики кәнчин—көзәл Пәрзадла чаван вә икид Бајрамын арасындакы тә'сирли мәһәббәт сәһнәсинин тәсвириндә дә көрүрүк: Пәрзадын тамаһкар әмиси гызын илхысыны вә инәкләрини әлә кечирмәк хатиринә Пәрзады өз оғлу Тарвердијә алмаг истәјир, һалбуки Тарверди икидликдә һәлә һеч бир ад

чыхармамышдыр, о һәлә бир дајча да оғурламамышдыр; јахуд, биз буну рәһмсиз гоча—хәсис Һачы Гаранын мә'нәви аләминдәки нифрәт ојадан чәһәтләрин ачылмасында да көрүрүк: бу гоча хәсис үчүн дүнјада пулдан башга һеч бир мүгәддәс шеј јохдур; Һачы Гара, өз досту Һејдәр бәјин гочаглығыны тә'рифләјән Әскәр бәјә е'тинасызлыгла дејир ки, бизим заманәмиздә гочаг олмагданса, чибин пулла долу олса мин дәфә јахшыдыр.

Онун һәр һансы бир комедијасыны охујуб гуртарандан сонра адама елә кәлир ки, узун мүддәт јахындан таныдығын адамларын арасында олмусан вә һәмин адамлардан лап јахын вахтларда ајрылмысан. Һачы Гаранын она пис мал сатмыш Шуша тачиринә јағдырдығы сөјүшләр, өзү мал сатанда гурана анд ичиб парчасыны тә'рифләркән дедији сөзләр, јахуд Залха арвадын ағыллы мүһакимәләри узун мүддәт адамын гулағында сәсләнир. Залха арвад Диванбәјијә дејир ки, Тарверди бичарәнин һеч бир тәгсири јохдур, о нә eләсин ки, бу виран олмуш өлкәнин гызлары гулдурлуг, оғурлуг бачармајаны севмирләр. Диванбәјијә дејән кәрәк ки, бачарырсан өлкәмизин гызларына гадаған елә ки, гулдур олмајан оғланлардан зәһләләри кетмәсин. Онда мән замин ки, гурд гојун илә отлар вә и. а.

Мәрһум Ахундов шәрг дилләринин биличиси һесаб олунурду; о, өз комедијаларыны Азәрбајчан түркләринин ләһчәсиндә, чанлы, ојнаг вә чилаланмыш бир дилдә јазмышдыр. Бу чанлылыг вә садәлик сајәсиндә онун комедијалары бүтүн савадлы чамаатын малы олмушдур; доғрудан да, бир заманлар һәмин комедијалар бөјүк бир марагла охунурду. Биз һәлә бу комедијалардан һәр биринин һәвәскарлар тәрәфиндән дәфәләрлә сәһнәдә тамашаја гојулдуғуну демирик. Ахундовун комедијалары бир заманлар чох бөјүк мараг ојатса да, хејли вахтдыр ки, Азәрбајчан әдәбијјатында нә комедија, нә дә башга бир гијмәтли бәдии әсәр мејдана чыхырды. Мән бизим бу күнә гәдәр һәлә дә Иран әдәбијјатынын тә'сири алтында каһ күлүн бүлбүлә мәһәббәтини, каһ «ај үзлү», «сәрв бојлу», «тути кими ширин сөзлү» «көзәлләри» дәбдәбәли бир дилдә тәрәннүм едән әлдәгајырма шаирләрин еротик ше'рләрини демирәм. Онларын јаздығы ше'рләр сүн'и вә јекнәсәг форма вә мәзмуну илә һамынын зәһләсини төкмүшдүр, мүасир охучуларын тәләбләрини өдәмир. Јалныз инди, јә'ни Ахундовун комедијаларынын мејдана чыхдығы вахтдан отуз ил кечәндән сонра, мәдәни мүсәлманларын чидди әсәрләрә, хүсусилә, драматик әсәрләрә бир гәдәр мејл вә һәвәс көстәрдикләри нәзәрә чарпыр.

Әдәби әсәрләрин бу ахырынчы нөвүнүн нүмајәндәләри кими биз Һашымбәј вә Нәчәфбәј Вәзировлары, Н. Нәриманову вә В. Мәдәдову (ермәни) көстәрә биләрик. Һашымбәј Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил» комедијасы һаггында мән вахтилә татар гәзети «Тәрчүман»да јазмышдым. Онун бу комедијасы Ахундовун «Мәстәли шаһ» әсәринин тә'сири алтында јазылмышдыр вә мүәллиф комедијанын ајры-ајры јерләриндә өз мүәллиминә тәглид етмәјин көзәл нүмунәләрини вермишдир. Бәдии чәһәтдән бу комедија Ахундовун әсәрләриндән хејли кери галыр. Бунунла белә һәмин комедија јахшы ишләнмишдир, чанлы дилдә јазылмышдыр; онда һәгиги мәишәт сәһнәләри вә тәбии јумор чохдур.

...һәр чәһәтдән көрүнүр ки, мүәллиф евләнмәк вә кәбин мәрасими илә јахшы танышдыр. Мә'лумдур ки, кәлин сечмәк, елчи кетмәк, бәхшиш апармаг вә башга бу кими тој ишләри мүсәлманларда бүтүнлүклә арвадларын әлиндәдир, онлар. о гәдәр дә асан олмајан бу вәзифәләрини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирирләр. Һашымбәј тәсвир етдији Бәһбуд бәјин халасынын симасында елчилик едән арачы арвадлардан биринин сәчијјәсини јахшы вермишдир. Үмумијјәтлә, Һашымбәј гадын типләринин тәсвириндә бөјүк габилијјәт көстәрир. Онун јаратдығы киши типләри исә солғун вә инандырычы чыхмыр.

* * *

Нәчәфбәј Вәзировун «Даллан атылан даш топуға дәјәр» комедијасы илә Һашымбәјин комедијасы арасында үмуми чәһәтләр чохдур. Буну исә мүәјјән дәрәчәдә онунла изаһ етмәк олар ки, һәр ики әсәрдә гәләмә алынмыш һадисәләр бизим күндәлик һәјатымызда тез-тез тәкрар олунур, бу һадисәләр һәр ики мүәллифин диггәтини ејни дәрәчәдә чәлб етмишдир. Һијләкәр вә өз мәнафејини күдән руһаниләрин халга зәрәрли вә позучу тә'сири һәр ики комедијада гәләмә алынмыш әсас мәсәләдир. Лакин

чох ола биләр ки, (бу еһтимал даһа ағлабатандыр) бу ики әсәр арасындакы охшајыш мүәллифләрин икисинин дә Ахундовун «Мәстәли шаһ» комедијасына тәглид етмәләри үзүндән мејдана кәлмишдир. Мән бурада Вәзировларын һансы типләри Ахундовун әсәрләриндән бүтүнлүклә көтүрдүкләрини бә'зи тәфәррүаты илә дә көстәрә биләрдим. Лакин бу мәсәлә мәни өз әсас мәгсәдимдән, јә'ни охучулары јени Азәрбајчан пјесләринин мәзмуну илә таныш етмәк вәзифәмдән узаглашдырарды.

* * *

...Үчүнчү комедија—«Наданлыг» бу јахынларда әдәбијјат аләминә кәлмиш кәнч мүәллиф Нәриманбәј Нәримановун әсәридир. Бу пјес гарышыг нөвдән олан бир драм әсәридир. Һадисәләрин дүјүмү пис душүнүлмүш, онларын ачылмасы исә гејри-тәбии бир фачиә илә гуртарыр. Әсәрин һеч дә јени олмајан идејасы—наданлыг үзүндән инсанларын нечә кобудлашдығыны вә рәһмсиз олдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир. Мүәллиф бәдбәхт кәндлиләрин шәхсиндә наданлығын нүмајәндәләрини сәчијјәләндирмәк үчүн өз гара бојаларыны әсиркәмәмишдир. Лакин әсәри һәр чәһәтдән душүнүб мүлаһизә еләндә көрүрсән ки, мүәллиф кәндлиләрин мәишәти вә адәтләри илә гәтијјән таныш дејилдир; Нәримановун чох бичимсиз вә јөндәмсиз бир һалда онларын дилинә вердији бүтүн мә'насыз вә мәтләбсиз мүлаһизәләр—бош фантазија мәһсулундан башга бир шеј дејилдир. Һәтта мәрһум Ахундовун гырх ил бундан әввәлки мүсәлман һәјатынын һагиги мәнзәрәсини верән комедијаларында,—јә'ни о заман ки, икидлик, рәһмсизлик вә гулдурлуг дәбдә иди, бир-биринә вәһшичәсинә һүчум етмәк вә сојғунчулуг ади бир пешә сајылырды вә варлы бәјләр, ханлар тәрәфиндән тәблиғ олунурду,—һәтта белә бир «гулдур гәһрәманлығы» дөврүнүн чанлы лөвһәләрини верән комедијаларда да чәнаб Нәримановун көстәрдији гәдәр рәһмсиз вә јыртычы вәһши сурәтләрә раст кәлмирик. Һалбуки биз нисбәтән әмин-аманлыг јарадылмыш бир дөврдә јашајырыг.

Дөрд пәрдәли «Наданлыг» комедијасында там вә биткин әсәрин мәзијјәтләри јохдур. Бурада кәндли һәјатынын мүхтәлиф тәрәфләри солғун тәсвир олунур. Һадисәләр арасындакы һәрәкәт бир-бири илә чох ағыр бағланыр. Бу исә әсәрин мәзмунуну ардычыл сурәтдә нағыл етмәји дә хејли чәтинләшдирир. Мән бурада «Наданлыг» әсәринин ики әсас гәһрәманынын—кәнч мүсәлман зијалылары Мәһәммәд аға илә Өмәрин гүсурларыны гејд етмәклә кифајәтләнәчәјәм.

Кәнд мүәллими Мәһәммәд аға ики ајдан артыгдыр ки, тә'јин олундуғу јерә кәлибдир. Лакин бу вахта гәдәр онун анчаг ики шакирди вардыр. Кәндлиләр өз ушагларыны дәрс охумаға вермирләр. Бу вәзијјәт мүәллими кәдәрләндирир вә нараһат едир. Кәндин ағсаггал адамлары јүзбашынын васитәсилә онун јанына кәлир вә рус дилиндә тәһсилә мејл көстәрмәмәләринин сәбәбини чүрбәчүр изаһ едирләр. Варлы вә нүфузлу Һачы Абдулла она дејир: «Ај Мәһәммәд аға, бош јерә башыны нијә ағрыдырсан? Бизим адам охумаға ушаг вермәз. Һәр кәсин өзүнә көрә бир дәрди вар. Биринин ушағы гарамал отарыр, о бирисининки гојуна кедир, бири јер әкир; ушагларыны да сәнә версинләр, бәс ишләри нечә олсун? Ондан масәва доғрусуну демәк: «Русча охујан дүз јолдан чыхыр».

Мүәллим мәктәбин бөјүк әһәмијјәтини кәндлиләрә баша салмаг, јә'ни дәрс охумағын фајдасыны вә рус дилини билмәјин вачиб олдуғуну садә мисалларла сүбут етмәк әвәзинә башлајыр тәбабәт һаггында, вахтындан әввәл евләнмәк мәсәләси барәдә, Америкада әкинчиләрин јер шумлајанда гәзет охумалары вә үмумијјәтлә, сијасәти изләмәләри һаггында сәмәрәсиз мүһакимәләр јүрүтмәјә. Әлбәттә, кәндлиләр гәзет охујан Америка әкинчиләрини, тәбабәтин әһәмијјәтини тәсәввүр едә билмәдикләриндән мүәллимин дедикләрини баша дүшмүрләр вә бу садә, авам адамлар ону мәсхәрәјә гојуб күлүрләр.

Сонра тәкликдә мүәллим өз-өзүнә фикрә кедир вә дејир ки, мән бунлар кими авам адам көрмәмишәм. Наданлыг көзләрини бир мәртәбәдә кор еләјибдир ки, намүмкүндүр сөз вә нәсиһәтлә бунлара бир шеј гандырасан. Дүшдүкләри бу ачыначаглы вәзијјәтдән онлары ишыглы күнә чыхарасан.

Лакин иш бурасындадыр ки, мүәллифин һәддиндән чох хошә кәлмәз шәкилдә тәгдим етдији бу адамлар о гәдәр дә үмидсиз бир вәзијјәтә дүшмәјибләр ки, онлары

хилас етмәк мүмкүн олмасын. Әкәр мүәллим аз данышыб, чох иш көрсәјди, әкәр бош јерә аһ чәкиб кәдәрләнмәк әвәзинә өз вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн аз-чох тәшәббүс көстәрсәјди, фајдалы биликләри авам кәндлиләр арасында јајмаға чалышсајды, шүбһә јохдур ки, о, мүәјјән дәрәчәдә өз мәгсәдинә наил оларды вә бу гәдәр дә мә'нәви әзаб чәкмәзди.

Чәнаб Нәриманов кәнд мүәллиминин симасында Азәрбајчан зијалысынын типини долғун вә камил көстәрмәјә нә гәдәр чәһд етсә дә, өз вәзифәсини јеринә јетирә билмәмиш вә онун көстәрдији зијалы әсәрдә күт, фәалијјәтсиз вә јазыг чыхмышдыр.

Онун әсәриндәки о бири зијалы типи олан Өмәр дә пис тәсвир едилмиш вә мүәллиф бурада да мүвәффәг олмамышдыр. Јухарыда адыны чәкдијимиз Һачы Абдулланын оғлу олан Өмәр јахшы тәһсил алдыгдан сонра өз авам һәмјерлиләрини маарифләндирмәк мәгсәди илә кәндә гајытмышдыр. Лакин нә үчүндүрсә Өмәрин фәалијјәт даирәси гулдурлуг вә сојғунчулугла мәшғул олан һәмкәндлиләрини вә өз гоһумларыны мүдафиә етмәк үчүн һәләлик јалныз мәһкәмәләрә вә һөкумәт идарәләринә кедиб-кәлмәклә мәһдудлашмышдыр. Узун бир мүддәт ајрылыгдан сонра Өмәр өз досту мүәллимин јанына кәлдикдә исә үзр истәјиб дејир ки, башы гарышыг вә иши чох олдуғу үчүн вахт тапыб онун јанына кәлә билмәмишдир. Бунунла бирликдә сөһбәт заманы о дејир ки, кичик гардашы Вәли бир ај бундан әввәл бир нечә нәфәрлә кедиб почт јолунда карван сојублар. Бунун үстүндә началник Вәлини һәбсә алмышдыр. Мән мөһләт алыб ону һәбсдән гуртармышам. Инди дә чалышырам ки, тәмиз гуртарсын. Началник дә мәнә сөз верибдир.

Баша дүшмәк олмур ки, нә үчүн бу кәнч зијалы өз гүввәсини вә билијини гәтијјән мәрһәмәтә вә бағышланмаға лајиг олмајан адамларын мүдафиәсинә сәрф едир, јә'ни зијалы бир адам олан Өмәр доғрудандамы баша дүшмүр ки, чиркин чинајәтләрлә мәшғул олан гулдурлары мүдафиә етмәклә о, пис әмәлләри мүдафиә етмиш олур? Чәмијјәтдә мөвчуд олан гүсурлары даһа да кенишләндирир? Мүәллиф бу типи тәсвир едәркән һансы мәгсәди әлдә рәһбәр тутмушдур вә нә үчүн о, Өмәри диггәтә вә тәглидә лајиг аличәнаб бир гәһрәман вәзијјәтин-

дә көстәрмәјә чәһд едир? Бу суала чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирәм. Бу да ајдын дејилдир ки, Өмәрин көмәк етдији һәмкәндлиләр вә онун өз гоһумлары нә үчүн она шүбһә вә тәкәббүрлә јанашырлар? Атасы Һачы Абдулла онун һаггында данышанда дејир ки, Өмәр сәрсәм адамдыр. Онун сәрсәмләмәсинин сәбәби исә шәхсијјәтин һүгуглары вә мүстәгиллији барәдә өјрәндији сарсаг вә вәһши фикирләрдир, һәм дә онун оғлунун белә бәдбәхт олмағынын тәгсири рус дилиндә тәһсил алмағыдыр ки, буна да о, аз пул сәрф етмәмишдир.

Чәнаб Нәриманов чох чалышыр ки, Һачы Абдулла өз оғлуну јени руһда бөјүтмәсиндән пешман олсун вә оғлунун тәһсил алмағыны бәјүк бир сарсаглыг һесаб етсин. О сәбәбә ки, тәһсил аланларын һамысы ахмаг адамлардыр. Һачы Абдулла өз кичик оғлу Вәлидән исә чох разыдыр. Вәли барәсиндә дили ағзына сығмыр. Чүнки Вәли икид бир сојғунчу кими ад газанмышдыр; Вәли рәһмсизчәсинә адамлары сојуб өлдүрүр, өз вәһши еһтирасыны дојуздурмаг үчүн ган төкүр, бүтүн бунлар исә Вәлинин атасына бөјүк ләззәт верир. Лакин ән кәдәрли чәһәт будур ки, бу гулдур Вәли һәр дәфә чәтинлијә дүшәндә ону гуртаран инсанпәрвәр зијалы Өмәрдир вә ахырда да һәмин Вәли Өмәри өлдүрүр. Әсәрин белә бир фачиә илә гуртармасы һәддиндән чох гејри-тәбиидир. Бу фачиә охучуја вә тамашачыја лазыми тә'сири көстәрмир. Онларда нә Өмәри өлдүрән гатилә гаршы гәзәб һисси, нә дә күнаһсыз мәһв олмуш гәһрәмана ачымаг һисси доғурмур. Белә бир лагејдлијин сәбәби исә мәнчә чох садәдир: Өмәрә, онун һәрәкәтләринә инанмаг олмур. Инанмаг олмур ки, мүәллифин зијалы, хејирхаһ фикирли, рәһмдил бир адам кими тәсвир етмәјә чалышдығы бу инсан, чаниләри, өзүнүн ән јахын гоһумлары олан јарамазлары мүдафиә етсин. Һәмчинин мә'нәви инкишафын нә гәдәр ашағы пилләсиндә олур-олсун, сәбәбсиз һалда өз хејирхаһына вә мүдафиәчисинә дүшмәнчәсинә јанашан адамларын да варлығына инанмаг олмаз. Буна көрә дә һәм зијалы Өмәрин, һәм дә авам вә надан валидејнләрин типләри ејбәчәр вә гејри-тәбиидир.

Чәнаб Нәриманов өз комедијасында кәндлиләрин һәјатынын дикәр гаранлыг тәрәфләрини дә арабир көстәрәркән чохлары үчүн үмуми олан бир зәифликдән јаха-

сыны гуртара билмәмиш вә молланы да чәкиб сәһнәјә кәтирмишдир. Мәним јухарыда адларыны чәкдијим ики комедијада молла сурәти көркәмли јерләрдән бирини тутур. Һәм дә бу сурәт долғун вә тәбии верилмишдир. Бу комедијаларда, хүсусилә, Ахундовун комедијасында молла ағыллы, өз јерини вә вәзијјәтини јахшы баша дүшән адамдыр. Она һәгигәтин вә нә исә әсрарәнкиз бир гүввәнин тәчәссүмү кими бахан авам вә садәлөвһ адамларын арасында молла өзүнү ә'ла апарыр. Бу адамлар молланын һәр сөзүнү мүгәддәс сајыр, онун гаршысында сүкут едирләр. Нәримановун әсәриндә исә молла ону әһатә едән адамлар кими садәлөвһ вә ахмаг верилмишдир.

«Наданлыг» әсәриндәки бөјүк, һәтта аз савадлы охучуларын да нәзәринә чарпан бир гүсуру да гејд етмәјә билмәрәм. Бу гүсур комедијадакы ишләнмәмиш, нечә дејәрләр, јонулмамыш дилдир. Комедијада јанлыш, Азәрбајчан ләһчәсинин руһу илә ујушмајан ифадәләрә, демәк олар ки, аддымбашы тәсадүф олунур. Елә бил ки, бу ана дилиндә јазылмыш орижинал бир әсәр дејил, рус дилиндән едилмиш зәиф бир тәрчүмәдир. Истәр мүәллиф садә халг дилиндә данышыб, сөзләри истәдији кими тәһлил едәндә, истәрсә дә әдәби дилдә мүһакимә јүрүдүб (бу ән чох кичик мүгәддимәдә өзүнү көстәрир) әрәб-фарс сөзләрини јерли-јерсиз ишләдәндә онун данышығы бә'зән күлүнч чыхыр, бә'зән дә баша дүшүлмүр.

Лакин «Наданлыг» һәлә тәчрүбәсиз вә әдәби үсулларла аз таныш олан кәнч бир мүәллифин илк әсәридир. Буна көрә дә онун гүсурларына күзәштлә јанашмаг вә мүәллифә мүвәффәгијјәт арзу етмәк олар. Ән башлычасы исә будур ки, мүәллиф кәрәк өз кәләчәк әсәрләринә даһа чидди вә диггәтли јанашсын.

* * *

Чәнаб Васағ Мәдәдовун бу јахынларда чапдан чыхмыш комедијасы да бир нөв јени вә орижинал әсәрдир. Охучу күтләси бу мүәллифи үч дилдә—рус, ермәни вә Азәрбајчан дилләриндә јазылмыш вә чох чанлы бир комедија олан «Гырт-гырт» әсәри илә танıјыр. «Гырт-гырт»да олдуғу кими, «Тамаһкарлыг дүшмән газаныр» адландырылмыш бу јени комедијасында да мүәллифин тәсвир етдији типләрә, һәјат һадисәләринә објектив мүнасибәти онун наилијјәти һесаб едилә биләр...

1895.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

I

Рус тәбәәлијиндә олан азәрбајчанлылар Загафгазијанын Чәнуб-шәрг тәрәфиндә јерләшмишләр вә Бакы, Јелизаветпол, Тифлис вә Јереван губернијаларында, һабелә аз бир мигдарда Шимали Гафгазын бә'зи јерләриндә јашајырлар. Иран тәбәәлијиндә олан азәрбајчанлылар исә Азәрбајчан чанишинлијинин кениш вилајәтләриндә сакиндирләр ки, Иран вәлиәһдинин игамәткаһы сајылан, әһалиси чох варлы тичарәт шәһәри Тәбриз оранын мәркәзи һесаб олунур. Көчәри һәјат кечирән күрдләр истисна олунмагла, Макы ханлығынын әһалиси дә азәрбајчанлылара аид едилир. Онларын һамысы, чүз'и тәләффүз фәргләри илә түрк дилинин Азәрбајчан ләһчәсиндә данышырлар. Бу дил өз садәлији вә асанлығы сајәсиндә һамы тәрәфиндән асанлыгла өјрәнилир вә бүтүн мүсәлман Шәргиндә ән көзәл вә ән чох ишләнән бир дилдир. Ираги-әчәмин сакинләри, Фарсистанын, Түркүстанын әһалиси, ермәниләр, јунанлар, ајсорлар, күрдләр вә башгалары да бу дилдә данышырлар.

Мәдәни сәвијјәчә нисбәтән ашағы олуб, тез-тез мүстәгиллијини итирән азәрбајчанлыларын кечмишдә нә өз јазысы, нә дә әдәбијјаты олмушдур. Исламијјәти гәбул етдикдән сонра онлар әрәбләрин әлифбасыны көтүрмүш, бир гәдәр сонра исә, Иранын тә'сири сајәсиндә, вахты илә мәшһур олан «әрәб-фарс әдәбијјаты» илә таныш олмушлар. Бу танышлыг әввәлчә чох сәтһи олмушдур: нә Моллаји-Руминин вә Шејх Әттарын фәлсәфәләри, нә фарсын мүдрик Шејх Сә'дисинин расионализм руһунда

јазылмыш нәсиһәтамиз һекајәләри, нә Хачә Һафизин күл вә бүлбүлү тәрәннүм едән парлаг лирикасы һәлә јүксәк мә'нәви инкишаф пилләсинә галхмамыш азәрбајчанлыларын анлајышында өз ајдын шәрһини, јахуд тәнгиди гијмәтини ала билмирди. Лакин сонралар, Загафгазијада јашајан азәрбајчанлылар Гафгазын дикәр халглары илә бирликдә Иран һөкумәтинин мөһкәм идарәси алтына дүшдүкләри заман, Иранын нәинки тәкчә адәтләрини, ән'әнәләрини, Иран мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини көтүрдүләр, һәтта һисс олунмадан һаким халгын өзү илә мә'нән јахынлашыб гоһумлашмаға башладылар, бу халгын динини, дилини вә әдәбијјатыны да мәнимсәдиләр. Фарс дилиндән Азәрбајчан ләһчәсинә һәддиндән чох фарс сөзләри вә ифадәләри кечмиш вә бу сөзләр Азәрбајчан дили илә о гәдәр јахындан бирләшиб гоһум олмушдур ки, һал-һазырда онлары өз хүсуси сөз вә ифадәләримизлә әвәз етмәк чәтиндир вә азәрбајчанлыларын чоху, һәтта јахшы савадлылары белә, һәмин сөз вә ифадәләрин фарс мәншәли олдуғуна шүбһә едирләр. Бу ишә фарс мәктәбләринин хејли тә'сири олмушдур. Бизим өлкәјә фарс тә'сири јол ачдыгдан сонра савадлы фарслар шәһәрләрдә вә бөјүк кәндләрдә мәктәбләр ачмаға башладылар, бу мәктәбләрдә фарс мирзәләри дәрс дедикләринә көрә, ајдындыр ки, һәмин мәктәбләрдә дәрсин өзү дә анчаг фарс дилиндә апарылырды. Һәр јердә јалныз фарс китаблары охунурду, мәктублар вә мүхтәлиф каркүзарлыг кағызлары фарс дилиндә јазылырды вә инди дә (Загафгазијанын бир сыра шәһәрләриндә, мәсәлән, Нахчыванда, Јереванда, Бакыда) фарс дилиндә јазылыр. Азәрбајчан шаирләри, јазычылары, тарихчиләри өз әсәрләрини фарс дилиндә јазырдылар. Өз көзәл вә јүксәк севки һиссләри илә ашыланмыш поемаларыны фарс дилиндә јазмыш олан мәшһур Низами Јелизаветпол азәрбајчанлыларындан олмушдур.

Лакин зәнкин фарс әдәбијјаты XVII әсрдән, јә'ни Сәфәви ханәданындан сонра тамамилә башга бир истигамәт алды. Көзәл, һикмәтамиз ше'рләрин, поемаларын, мәнзум романларын вә повестләрин әвәзиндә сексуал мотивләр, һәмчинин инсанын гәлбини мә'јус едән кәдәрли һиссләр тәсвир олунмаға башлајыр. Лирик үнсүр арха плана кечир, онун әвәзиндә исә мәдһијјәчилик өн плана кечир. Јалныз өз хејирләрини күдән јазычылар вә шаирләр шәхси мәнафе вә газанч мәгсәди илә шаһәншаһлара вә дикәр јүксәк вәзифәли сарај адамларына мүбалиғәли мәдһијјәләр һәср едирдиләр. Бу кејфијјәтләр сарајда јашајан шаирләрдә өзүнү көстәрирди; дикәрләри, сарајдан вә јүксәк вәзифәли шәхсләрин диггәтиндән узагда олан шаирләр исә өз әсәрләринә јени бир үнсүр олараг еротизми дахил едирдиләр. Онларын әсәрләриндә ән чох мәһәббәтдән данышылыр, онлар өз хәјалларында тәсәввүр етдикләри көзәлин ләјагәтини өзләринә мәхсус бир шәкилдә тәсвир едирдиләр. Өз әсәрләриндә онлар каһ илан кими гыврылан гара сачлары, каһ һилал гашлары, каһ од кими парлајан гара көзләри, каһ јагут додаглары, каһ сәдәф дишләри вә саирәни тәрәннүм едирдиләр. Онларын әсәрләриндә тәрәннүм едилән көзәл, тәбиәтин чанлы бир мәхлугудур: бу көзәлин гамәти сәрв вә ја шимшад ағачына, јериши маралын јеришинә, үзү аја, күл бағчасына, гызыл вә чаваһират хәзинәсинә, јени ачылан сабаһа, сачлары исә—гаралығына көрә—кечәјә, узунлуғуна вә гыврымлығына көрә исә гызыл вә чаваһират хәзинәсинин үстүндә јатыб гыврылан вә бу хәзинәјә јахын дурмаға чәсарәт едәчәк һәр бир кәси чалмаға һазыр олан горхулу, зәһәрли иланлара бәнзәдилирди*.

Фарс әдәбијјатынын бу сексуалист истигамәти Азәрбајчан шаирләринин зөвгүнә даһа чох ујғун кәлмишди ки, онлардан Гарабағ ханлығындакы Молла Пәнаһ, Газах маһалындакы Молла Вәли, Шәки ханлығындакы Молла Закир Нухалы вә Иран Азәрбајчанындакы Рачи өз заманәләринин ән јахшы еротик шаирләри һесаб олунурду. Онларын әсәрләрини инди дә охујан вә тәглид едәнләр чохдур.

Археографија комиссијасынын маарифпәрвәр үзвләриндән Адолф Петрович Берженин 1867-чи илдә Лејпсигдә нәшр етдији «Мәчмуәји-әш'ари-шүәраји-Азәрбајчан» адлы китабда, шүбһәсиз, бөјүк шаир олан Молла Пәнаһ Вагифин ше'рләри биринчи јердә чап олунмуш-

---

* Шәрг рәвајәтләринә көрә, бүтүн хәзинәләр иланлар тәрәфиндән мүһафизә едилир.

дур. «Мәчмуәји-Вагиф вә муасирини-дикәр»* адланан дикәр мәчмуәдә исә өз фикри, зәкасы, Шәргә мәнсуб алимлији вә јарадычылыг исте'дады е'тибарилә чох көркәмли олан бу адамын гыса тәрчүмеји-һалы да верилмишдир. Вагифин әсил ады Молла Пәнаһдыр, Вагиф исә онун тәхәллүсүдүр ки, мә'насы—биликли, һәр шеј һаггында мә'луматы олан демәкдир. Доғрудан да, мүбалиғәсиз демәк олар ки, Молла Пәнаһ чох биликли иди вә өз заманәсинин ән алим адамы һесаб олунурду. Елә буна көрә дә сонралар онун һаггында белә бир зәрби-мәсәл дә јаранмышдыр ки, «һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз». Мирзә Јусифин тәртиб етдији тәрчүмеји-һалда Молла Пәнаһын анадан олдуғу ил көстәрилмир; орада дејилир ки, 1766-чы илдә әлверишли олмајан шәраит вә сијаси гарышыглыг нәтичәсиндә Гарачалар, Чинли, Дәмирчиһәсәнли, Гызылһачылы, Сәфикүрдлү, Бојәһмәдли, Кәнкәрли кими бир сыра көчәри обалар Күрчүстан вә гоншу ханлыглардан көчүб Гарабағ торпағына, Пәнаһ ханын јанына кәлмишдиләр. Һәмин ел-обанын галыглары инди дә Газах гәзасында јашајыр; бу көчәриләрлә бәрабәр Вагифин вәтәни олан Һәсәнсу кәндиндән дә бир нечә аилә Гарабаға кетмишдир. Һәсәнсу кәнди Ағстафанын јахынлығындадыр**. Гарабаға көчән аиләләрин арасында Молла Пәнаһ да вар иди. Гарабаға кәләндән сонра о, алим бир молла олдуғуна көрә, кәнддә јашамаг истәмәмиш вә Шуша шәһәриндә ханын игамәткаһында өзүнә сәадәт ахтармаг фикринә дүшмүшдүр. Вагиф Шуша шәһәриндә инди Саатлы мәһәлләси адланан јердә илк Азәрбајчан мәктәби ачмыш вә орада ушагларын тә'лим вә тәрбијәси илә сә'јлә мәшғул олмаға башламышдыр. Нагыл едирләр ки, бир дәфә Молла Пәнаһ Ибраһим ханын јахын адамларындан бири илә сөһбәт едәркән ханын чох ахмаг бир сәрәнчам вердијини ешидиб үрәјиндә демишдир ки, мүтләг ханын башынын ағасы олачагдыр. Лакин илк заманлар Вагиф чох јохсул јашамыш, чох

* Мирзә Јусиф Гарабағи бу мәчмуәни өз ше'рләри илә Азәрбајчан әдәбијјатында мәшһур олан Мирзәчанбәј Мәдәдовун (ермәнидир) хаһиши илә тәртиб етмишдир. Онун һаггында сонра данышылачагдыр.

** Бә'зи мә'лумата көрә, Молла Пәнаһын вәтәни Газах гәзасында олан бөјүк кәнд—Салаһлыдыр.

шејдән корлуг чәкмиш, мәһрумијјәтләрә дөзмүшдүр ки, о өзү ше'рләриндән бириндә бу барәдә мәзәли бир тәрздә белә јазмышдыр:

Бајрам олду, һеч билмирәм нејләјим,
Бизим евдә долу чувал да јохдур.
Дүјүјлә јағ һамы чохдан түкәнмиш,
Әт һеч әлә дүшмәз, мотал да јохдур.

Аллаһа бизмишик нашүкүр бәндә,
Бир сөз десәм, дәхи гојмазлар кәндә,
Халг батыбдыр ноғла, шәкәрә, гәндә,
Бизим евдә ахта зоғал да јохдур.

Бизим бу дүнјада нә малымыз вар,
Нә дә евдә саһибчамалымыз вар.
Вагиф, өјүнмә ки, камалымыз вар,
Аллаһа шүкүр ки, камал да јохдур.

Лакин Молла Пәнаһ мәзәли шәкилдә шикајәт етдији ағыл вә камалынын сајәсиндә тезликлә өз муасирләринин көзүндә о гәдәр јүксәлди ки, онун һаггында надир бир алим вә һазырчаваб бир шаир кими бүтүн Гарабағда данышмаға башладылар. Вагифин шөһрәти һаггындакы сөһбәтләр Ибраһим Хәлил хана кедиб чатды. Ибраһим хан шаирин исте'дадына шәхсән инаныб, ону өзүнә јахынлашдырды вә 1769-чу илдә ешикағасы вәзифәсинә тә'јин етди*. Вагифин хана олан тә'сири сүр'әтлә артыр вә доғрудан да онун өз һөкмдарындан даһа ағыллы вә узагкөрән бир адам олдуғу мејдана чыхыр; Вагиф чох заман өз ағыллы мәсләһәтләри илә ханы фәлакәтләрдән гуртарыр, бөјүк бир ханлығын идарәси ишиндә мејдана чыхан чәтинликләрдә хана көмәк едирди. [Шәргин ағыллы вә һәр шеји көрән өвлады кими, Молла Пәнаһын ханын хасијјәтини вә онун зәиф чәһәтләрини тезликлә көрә билмәси дә әһәмијјәтли иди; буна көрә дә, шүбһәсиз, о, лазым кәләндә ханы разы салмаг үчүн онун бу чүр зәиф чәһәтләрини нәзәрә алырды. Вагифин хан сарајында нүфуз вә һөрмәт газанмасына сәбәб олан сон сәбәбләрдән бири, еһтимал ки, онун сүннилликдән шиәлијә кечмәси иди. Нечә ки, ајдын мә'лумдур, Ибраһим хан өз ағыллы, узагкөрән вә сәдагәтли вәзири һесаб етдији Молла Пәнаһла габагчадан мәсләһәтләшмәмиш тәдбир көрмәзди

* Сарајда һофмејстер чининә јахын бир вәзифәдир.

вә һеч бир вачиб ишә башламазды. Хан мүхтәлиф һадисәләрә даир ше'рләр јазан, бу ше'рләри илә һадисәләрин кедишинә тә'сир едән Молла Пәнаһын бәдии исте'дадына да бөјүк гијмәт верирди. Нүмунә үчүн ашағыдакы һадисәни көстәрәк: Бир дәфә Ибраһим хан сијаси бир мүлаһизәјә көрә гошунунун бөјүк бир дәстәси илә Чаваншир маһалы өвлағына һәрәкәт етди вә Тәртәр чајынын Курә төкүлдүјү јерин сағ саһилиндә јерләшди. Көрүнүр, Күрүн мәнзәрәли саһилләри вә Чаванширин зәнкин тәбиәти ханын үрәјини чәлб етмишди, јахуд хан өзүнүн орада узун мүддәт галмасы илә итаәткарлыг көстәрмәјән чаванширлиләри бәрк чәзаландырмаг истәјирди; анчаг хан өзүнүн бөјүк вә нараһат дәстәси илә әһалијә чидди мадди зијанлар вурур вә Чаванширдә галмағы давам етдирмәклә кәнд ишләринин тәбии кедишини позурду. Әлдән дүшмүш халг өз наразылығыны билдирмәјә башлады. Онда бә'зи һөрмәтли шәхсләр Молла Пәнаһдан хаһиш етдиләр ки, о, ханда Шушаја гајытмаг һәвәси ојатсын. Вагиф Чаванширин көзәлликләрини вә Күр гырағынын мәнзәрәләрини тә'рифләјән ики јахшы ше'р јазды, анчаг тәәссүфлә көстәрди ки, бу јерләр нә гәдәр көзәл олса да, бураларда бизим көрмәјә адәт етдијимиз бүллур синә, узунсач, гаракөз көзәлләр јохдур. Бу ше'рләрин бирини шаир белә гуртарыр:

Десәләр ки, Вагиф, нә олду сәнә,
Рәнки-рујин дөнүб һејваја јенә,—
Әли тәр мәмәдән үзләнимсәнә,
Саралыбан нечә солмаз бу јердә.

Зәриф вә орижинал шәкилдә јазылмыш ше'рләр Ибраһим хана елә күчлү тә'сир көстәрди ки, о, дәрһал керијә гајытмаг һаггында әмр верди.]

Молла Пәнаһын һәјатында белә һадисәләр чох олмушдур. Бә'зән о, өз көзәл ше'рләри, јахуд һәр һансы бир ағыллы вә тутарлы гејди илә Ибраһим ханын һәр һансы бир планыны тамамилә дәјишдирмишдир.

Иран шаһы зүлмкар Аға Мәһәммәд хан, Ибраһим ханын күрчү падшаһы Иракли илә бирликдә руслары көмәјә чағырдыгларыны өјрәниб, 1795-чи илдә бөјүк бир орду илә һүчума кечир вә Шуша галасынын јанына кәләрәк шәһәри тәһвил вермәји инадла тәләб едир. Галәни ики тәрәфдән мүһасирәјә алыб, өз бөјүк топларындан атдығы даш гумбараларла шәһәри атәшә тутан Аға Мәһәммәд шаһ мағрур бир һалда Ибраһим хана ашағыдакы мәзмунда бир бејт јаздырыб көндәрир:

Зи манчаниге-фәләк санке-фитнә мибарәд,
То әбләһанә кирифти мијане-шишә* гәрар[1].

Бу бејтә Молла Пәнаһ тәрәфиндән јазылмыш белә бир чаваб көндәрилмишди:

Кәр никәһдаре-мән анәст ке, мән миданәм,
Шишәра дәр бәғале-санк никәһ мидарәд[2].

Вагиф Газах маһалындан олдуғуна көрә вә орада јашајанлар инди дә көчәри һәјат сүрдүкләринә көрә, көчәриләрин һәјат вә мәишәтини чох јахшы билирди. Бу чәһәтдән онун Молла Вәли Видади илә јазышмасы бөјүк етнографик әһәмијјәтә маликдир. Видадијә јаздығы мәктубларындан бириндә Вагиф чох садә вә инчә ше'рләрлә тәрәкәмә арвадларынын садә, идиллија вә сәмимијјәтлә долу һәјатыны тәсвир етмишдир. Видадијә көндәрдији дикәр бир мәктубунда исә о, тәрәкәмә һәјатынын инсаны өзүнә чәлб етмәјән тәрәфләрини тәсвир етмишдир.

[Шаир јазыр:

Бизим һәрәмләрдир гур'ан охујан,
Үстүндән, башындан әнбәр гохујан,
Онлар дејил әркән, чаты тохујан,
Кимин ишин кимә нисбәт ејләрсән.

Гапыда узадар узун кәбәни,
Сајыг дур, тојуға једирмә дәни,
Өврәт дөјә-дөјә өлдүрәр сәни,
Нә белә јатырсан, гәфләт ејләрсән.

Хош һалына сәнин, узун дырнаглы,
Балдыры чырмаглы, јалын ајаглы,
Јорғаны, јасдығы тозлу, торпаглы,
һәмдәм илә һәр дәм сөһбәт ејләрсән.

Күнүн гулағы ки, орадан батар,
Митилин бүрүнүб, чашдадан јатар,
Евин-задын тамам өзкәјә сатар,
Әкәр ки, јаныны хәлвәт ејләрсән.

Бит өлдүрәр, кедәр хамыр јоғурар,
Әбәчилик ејләр, ушаг доғурар,
Сөз хәбәр аланда чыр-чыр чығырар,
Гулагларын батар, һејбәт ејләрсән.

* Сөз ојунудур. Шишә—фарсча шүшә демәкдир ки, Аға Мәһәммәд хан да буна ишарә едир.

Ахшам-сабаһ дурар әлиндә чаты,
Бузов бағлар, кәләр тумарлар аты,
Палчыға буланар сири, сифаты,
Ејлә зада нә мәһәббәт ејләрсән?

Әлләрин, үзләрин јудуглары јох,
Јашларында доғру дедикләри јох,
Һазыр чобандырлар, дудукләри јох,
Онлар илә нечә үлфәт ејләрсән?

Бурнун силә-силә гатығы чалар,
Ахшамадәк ејмәсини ит јалар,
Алтына јыхылчаг чыр-чыр чапалар,
Ешгин батар, гәт'и-шәһвәт ејләрсән[3].

Вагиф бу чүр чиркин тәсвир едилмиш тәрәкәмә гызына гаршы көзәл вә тәмиз палтар кејинән, әри илә мүлајим рәфтар едән вә ев ишләриндән сонра бош вахтында мүгәддәс гураны охујан шәһәрли гызыны гојур.].

Үмумијјәтлә, Вагифин әсәрләриндә гадын сурәтләри мәркәзи јер тутур, онун ше'р пәриси көзәл гадынларын әтрафында фырланыр, онлара, һарада исә, узагларда, булудларын архасындакы көјләрин дәринлијиндә ешитдији инчә вә инсаны валеһ едән ләтиф ше'рләр охујур. Вагиф бу көзәлин мә'нәви кејфијјәтләринә вә хејирхаһлығына кифајәт гәдәр гәләм чалараг, ән инчә вә ән сечмә бәдии ифадәләрлә онун көзәллијини вә көркәминдәки камиллији тәсвир едир, һәм дә шаирин көзәллијә олан бу алудәчилији там бир мәфтунлуг дәрәчәсинә гәдәр кәлиб чатыр. О, бир бүлбүл кими, минбир нәғмә охујур, өз севдији гадыны каһ тәзә вә тәравәтли әтирли күлләрлә, каһ ајла, күнәшлә, көјлә мүгајисә едир, һәм дә онун бу мүгајисәләринин сајы-һесабы јохдур.

Бә'зән мәфтунлуг вә алудәчилик о дәрәчәјә чатыр ки, шаир дини тәшбеһләрә кечир, өз күлүнү мүгәддәс шәһәрләрин адлары илә адландырыр, онлара каһ Мәккә, каһ да Мәдинә ады верир. Онун еротик мәзмунлу ше'рләриндән бириндә дејилир:

Еј Кә'бәм*, Кәрбәлам**, Мәккәм, Мәдинәм,
Һәр заман кујиндә зијарәтимдир:

* Мүсәлманларын зијарәтә кетдикләри Мәккә шәһәриндәки мүгәддәс јер нәзәрдә тутулур.

** Бағдад јахынлығындакы Кәрбәла шәһәриндә шиәләрин севимлиси Имам Һүсејнин вә онун һәммәсләкләринин нә'ши дәфн едилмишдир. Ора јалныз шиәләр зијарәтә кедирләр.

Гиблә* дејиб, гашларына баш әјмәк
Кечә-күндүз мәним ибадәтимдир.

Һәр нә десәм, сән инчимә сөзүмдән,
Сәрхошунам, јох хәбәрим өзүмдән,
Шол гамәтин јајынанда көзүмдән
Санасан ки, һәшрү гијамәтимдир.

Сәнсән мәним ајым, күнүм, һилалым,
Дөвләтим, игбалым, чаһым, чәлалым,
Көзәл үзүн даим фикрү хәјалым,
Сөзүн дилдә ширин һекајәтимдир.

[Вагифин исте'дадына пәрәстиш вә еһтирам көстәрән Ашиг Әли Гарачадағи бир мәктубунда белә јазыр:

Бу көһәр сөзләрин, еј аличәнаб,
Тамам ашигләрин сәм'инә кәлмиш,
Фәсаһәтдә, бәлағәтдә сәнин тәк,
Инанма ки, руји-заминә кәлмиш.

Бу әсрдә шаирләрин ханысан,
Мүдәррисә бәрабәрсән јә'ни сән,
Елмин мә'дәнисән, көһәр канысан,
Ешидәнләр сөзүн дәминә кәлмиш.

Вагиф әтрафдакы мүһитдән үстүнлүјүнү баша дүшәрәк јазырды:

Мәкан тутдиса Вагиф, јох әчәб, бу Шишә дағында,
Мәгамы лә'ли-күлрәнкин мијани-сәнки-харадыр].

1797-чи илдә Аға Мәһәммәд хан икинчи дәфә бөјүк орду илә Шуша шәһәринә һүчум едәркән, Ибраһим хан өзүндән күчлү вә гәзәбли дүшмәнә гаршы давам кәтирмәјәчәјини һисс едәрәк Балакәнә гачмыш вә нә үчүнсә өз досту Молла Пәнаһы Шуша шәһәриндә гојмушду. Аға Мәһәммәд хан шәһәрдә галмыш әһали тәрәфиндән һеч бир мүгавимәт көрмәдән Шушаја дахил олмуш вә орадакыларын һансынын онун һакимијјәтинә табе олмадығындан вә ја хәјанәт етдијиндән шүбһәләнмишдисә, һамысыны амансызчасына гырмаға башламышды. Ән чох тагсыркар олан адамларын һәбсханаја салынмасыны әмр

* Гибләә—јә'ни әкс тәрәф. Мүсәлманлар Кә'бәдәки мүгәддәс јери гибләһесаб едир вә намаз гылдыглары заман үзләрини ора чевирирләр.

етмишди, чүнки онлары даһа дәһшәтли бир чәза илә чәзаландырмаг үчүн васитәләр дүшүнмәк истәјирди; Молла Пәнаһ да гаранлыг һәбсханадакы адамларын арасында иди, гарагабаг шаһын исә онунла көһнәдән һагг-һесабы вар иди. Белә нағыл едирләр ки, Молла Пәнаһ шәрг елмләрини билдијинә көрә, кәләчәкдән хәбәр вермәји дә бачарырмыш. Шаһын нөкәрләри өз һөкмдарларынын һәјатына гәсд едиб, онун талејини һәлл етдикләри вә бүтүн мәһбусларын дәһшәтли сурәтдә өлдүрүләчәкләри күнүн кечәси Молла Пәнаһ Аға Мәһәммәд ханын өмрүнүн галан күнләрини һагг-һесаб етмәклә мәшғул имиш. Бу һагг-һесабла о мүәјјән едир ки, ханын өмрүнүн сон күнләридир вә о, күнәшин доғмасыны бир даһа көрмәјәчәкдир. Өз талејинә инанан вә тәһлүкәдән гуртарачағыны үмид едән Вагиф кечә икән һәбсхана көзәтчисиндән шәһәрдә јени бир һадисә баш вериб-вермәдијини сорушур. Көзәтчидән кафи бир чаваб алмадығына көрә о, сәһәрә гәдәр јата билмир вә дан јери сөкүләркән јенә дә көзәтчијә мүрачиәт едиб: «Шәһәрдә нә јенилик вардыр?»—дејә сорушур. Лакин шәһәрдә баш вермиш һадисәләрдән һеч бир хәбәри олмајан һәбсхана көзәтчиси бу дәфә дә шаирин марағыны өдәјәчәк кафи бир чаваб верә билмир. Лакин тезликлә үфүгдә күнәш көрүнүр, шаһын өз нөкәрләри тәрәфиндән өлдүрүлмәси хәбәри бүтүн шәһәрә јајылараг һәбсханаја да кәлиб чатыр вә Молла Пәнаһ дикәр мәһбусларла бирликдә азад едилир. Бу мүнасибәтлә шаир өз досту Видадијә јазмышдыр:

Еј Видади, кәрдиши-дөврани-кәч рәфтарә бах!
Рузикарә гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах!
Әһли-зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкми-адил падшаһи-гадирү гәһһарә бах!
Субһ сөндү шәб ки, хәлгә гиблә* иди бир чыраг,
Кечәки игбалы көр, күндүздәки идбарә бах!
Тачи-зәрдән та ки, ајрылды димағи-пүрғүрур,
Пајмал олду тәпикләрдә сәри-сәрдарә бах!
...Ибрәт ет Аға Мәһәммәд хандан, еј кәмтәр кәдә.
Та һәјатын вар икән нә шаһә, нә хунхарә бах!
Баш көтүр бу әһли-дүнјадан ајаг тутдугча гач,
Нә гыза, нә оғула, нә дуста, нә јарә бах!
Вагифа, көз јум, чаһанын бахма хубу зиштинә,
Јүз чевир али-әбаја, Әһмәди-Мухтарә бах!

*Ибадәт јери.

Аға Мәһәммәд ханын өлүмүндән сонра Ибраһим ханын гардашы оғлу Мәһәммәд бәј Меһралыбәј оғлу дәриндән нифрәт етдији әмисинин Гарабағда олмамасындан истифадә едәрәк ханлығы өз әлинә кечирдир вә ханлығы асанлыгла вә сакитликлә идарә едә билмәк үчүн ханын бүтүн достларыны вә јахын адамларыны гәтлә јетирмәји әмр едир. Бу адамларын чәркәсиндә Молла Пәнаһ да өз оғлу Әли Аға илә бирликдә һәлак олмушдур. Бу көркәмли молланын вә исте'дадлы шаирин гәбри Шуша шәһәринин чәнуб-шәрг тәрәфиндәки көзәл мәнзәрәли бир јердәдир. Һал-һазырда онун гәбри чох ачыначаглы бир вәзијјәтдәдир вә һеч кәс ону гајдаја салмағын гејдинә дә галмыр.

Һәр ил Новруз бајрамынын әрәфәсиндә (мартын 9-да), јә'ни гыш фәсли гуртарандан сонра ахыр чәршәнбә күнү Шуша шәһәринин әлван вә тәзә палтар кејмиш арвадлары һәмин гәбрин үстүнә кедирләр; онлар гадынларын ләјагәтини вә көзәллијини илһамла тәрәннүм етмиш шаирин гәбринә сәчдә етмәјә јох, бәлкә онун гәбри үзәриндә бә'зи мөвһуми адәтләрин ичрасыны јеринә јетирмәк, јә'ни чиллә кәсдирмәк вә беләликлә дә, өз бәдәнләриндәки ағрылары говуб сағламлашмаг нијјәти илә раја кедирләр.

II

Вагиф Азәрбајчан әдәбијјатынын баниси һесаб олунур. Өзүнүн алим бир адам олмасына бахмајараг, о, садә, халг үчүн анлашыглы бир дилдә јазыб јаратмыш, фарс вә әрәб сөзләринин көмәјинә гачмамышдыр. Онун бүтүн әсәрләри сүн'и олмајан, тәбии бир садәлик вә сәмими һиссләрлә нәфәс алыр; онларын чоху өз садәлији вә бәдиилијинә көрә халг поезијасынын нүмунәләри һесаб едилир, онун бүтүн әсәрләри өз ахычылығы, аһәнкдарлығы вә гејри-ади ифадәлилији илә инсаны мәфтун едир. Бу чәһәтдән о, һаглы олараг, бүтүн Азәрбајчан шаирләринин «ханы» һесаб едилә биләр.

Вагифин мүасири вә досту олан Молла Вәли Видади дә гејри-ади поетик исте'дада малик олмушдур; лакин онун исте'дады өзүнә мәхсус бир шәкилдә тәзаһүр етмиш вә биртәрәфли сәчијјә дашымышдыр; о, ән чох кә-

дәрли мәһнылар гошмушдур; Видадинин, демәк олар ки, бүтүн әсәрләри дәрин бир кәдәр вә үмидсизлик һисси илә ашыланмышдыр. Һәтта тәбиәтин көзәл лөвһәләрини тәсвир едәркән, һәјатын мүхтәлиф тәрәфләрини көстәрәркән дә шаир ән чох о шејләри габарыг көстәрир ки, онларда әзијјәтли һәјатын фанилији вә даими олмадығы өз ифадәсини тапыр.

Азәрбајчан әдәбијјатынын әсасыны гојмуш вә өз јүксәк бәдии әсәрләри илә бу әдәбијјаты зәнкинләшдирмиш олан Вагиф вә Видадидән сонра Азәрбајчанын һәр тәрәфиндә чохлу шаирләр јетишиб мејдана чыхмышдыр. Бу шаирләр чалышмышлар ки, өз әсәрләриндә башлыча олараг өз мүәллимләринә: Гарабағ, Шәки вә Шамахы шаирләри—Вагифә, Газах шаирләри исә Видадијә тәглид етсинләр. Онларын арасында ән чох мәшһур оланлары ашағыдакылардыр: Ашиг Әли, Ачиз, Сабит, Шәгаги, Рафи, Нишат, Лүтфи Ширвани, Сәршар вә Ариф. Демәк олар ки, Молла Пәнаһын мүасирләри олмуш бу шаирләрин һамысы Вагифин парлаг вә шән илһам пәрисинин гүввәтли тә'сири алтында олмушлар. Бу шаирләрин әсәрләриндән нүмунәләр Мирзә Јусифин тәртиб етдији «Мәчмуәји-Вагиф вә мүасирини-дикәр» адлы мәчмуәјә дахил едилмишдир.

Бу шаирләрдән бир аз сонра Шуша гәзасынын Чанахчы кәндиндән олан ермәни Мирзәчан Мәдәдов вә Чәбрајыл гәзасынын Дзаг маһалындан олан шаирә Ашиг Пәри өз лирик ше'рләри илә шөһрәт газанырлар. Мирзәчан бир сыра дәјәрли вә парлаг ше'рләрдә өзүнү көстәрмиш поетик исте'дадындан әлавә, ејни заманда, фарс әдәбијјатынын јахшы биличиләриндән һесаб олунурду; үмумијјәтлә о, ермәни олмағына бахмајараг, өз руһу вә һиссләри е'тибары илә әсил мүсәлман иди вә онун Ашиг Пәријә вә бизә мә'лум олмајан достларына көндәрдији бә'зи мәктублары мүсәлман һәјатына тәбии бир һөрмәт һисси илә ашыланмышдыр.

Өз ағлы вә исте'дады илә һамыны һejрәтләндирән көзәл вә кәнч шаирә Ашиг Пәри о заманкы мәдәни чәмијјәтин гәлби һесаб олунурду. Һәр тәрәфдән она ше'р вә нәсрлә јазылмыш, мәзмуну тә'рифдән ибарәт олан мәктублар кәлирди. Шаирә исә, өз нөвбәсиндә, пәрәстишкарларыны һәгиги достлуг, тәмиз мәһәббәт, әдаләт вә

инсана һөрмәт һиссләри илә ашыланмыш ахычы ше'рләри илә руһландырырды. Бу чәһәтдән онун о заманын ән мәдәни адамлары һесаб олунан Мирзәчанла, Чәфәргулу ханла, Мәммәд бәјлә, Мирзә Һәсәнлә вә Әһмәд бәјлә мәктублашмасы хүсусилә мараглыдыр. Ашиг Пәри өз севимли досту вә чох надир мә'нәви кејфијјәтләрә малик бир инсан олан Мирзәчанын өлүмүнә олдугча тә'сирли бир ше'р јазмышдыр. Шаирә дүнјаја мүрачиәт едәрәк дејир:

Дүнја! Сәнин е'тибарын јох имиш,
Бир хәбәр вер Мирзәчаны нејләдин?
Нечә бәјләр илә, нечә хан илә
Көфтары хош әһли-чаны нејләдин?

О фәләкдир дукүн јери дағлыјан,
Әзәл шад елејиб, сонра ағлыјан,
Синәсиндән ше'р, китаб бағлыјан
Саһиби-һуш кәһәр каны нејләдин?

Биз һәмин ше'рин јалныз ики бәндини бурада мисал чәкдик. Лакин бу кичик парчанын өзү дә көстәрир ки, Мирзәчан өз мүасирләри арасында нә гәдәр јүксәк гијмәтләндирилирмиш вә онун хатири шаирәнин јанында нә гәдәр әзиз имиш.

Ашиг Пәринин ләјагәтли мүасирләри арасында өзүнүн зәнкин вә мүхтәлиф ше'рләри илә мәшһур олан Нәбати, јахуд муғанлы Ханчобан көркәмли јер тутур. Нәбатинин ше'рләри чох ојнаг вә аһәнкдардыр. Нәбатинин әсәрләринин чохунун мәзмуну садә халгын, даһа чох көчәри тәрәкәмәнин һәјатындан көтүрүлмүшдүр. Лакин Нәбатинин бир чох елә ше'рләри дә вардыр ки, онларда дини-фәлсәфи көрүшләр вә мистисизм үстүнлүк тәшкил едир. Нәбатинин ајрыча китаб шәклиндә бурахылмыш әсәрләри мәчмуәси һал-һазырда чох аз тапылан надир китаблардан биридир. Нәбатинин фарсча јазылмыш әсәрләри дә аз дејилдир. Бу әсәрләриндә шаир инсан ирадәсинин азадлығыны, вәһдәти-вүчуда вә әзәли әдаләтә шүурлу инамы тәрәннүм едир. Һәјатдакы һәр нөв алчаглығы вә ијрәнчлији рәдд едән шаир һамыны хејирхаһлыға хидмәт етмәјә, көзәллији вә үлвијјәти севмәјә чағырыр.

Инсанларын бу дүнјада уғрунда мүбаризә етдикләри һәр шеј шаирин көзүндә пуч вә әфсанәдир; буна көрә дә

әсасы мөһкәм олмајан, алдадычы, мүвәггәти, «беш күнлүк олан» һәр шејдән үз дөндәрмәк лазымдыр. Заһирән өзүнү мө'мин, диндар вә аллаһ бәндәси кими көстәрмәкдә шаирин руһуна јаддыр. Онун лирасы јалныз идејаны, маһијјәти, инсанын дахили аләмини вә руһи вәзијјәтини тәрәннүм едир... Лакин мүәјјән бир камиллијә чатмаг, мә'нән ән али идејалары анламаг дәрәчәсинә јүксәлмәк вә бу идејалары дәрк едә билмәк бачарығы үчүн илләрлә чалышмаг, өз үзәриндә ардычыл сурәтдә вә инадкарлыгла ишләмәк, өз еһтирасларынла чидди мүбаризә апармаг лазымдыр. Ше'рләриндән бириндә шаир дејир:

Кет доланкилән, хамсән һәнуз,
Пухтә олмаға чох сәфәр кәрәк!
Мурғи-Гаф илә* һәмзәбан олуб,
Дөврә галхмаға балу пәр кәрәк!

Нәбати, көрүнүр, бүтүн Шәргдә Моллаји-Руми ады илә мистик вә пантеист кими мәшһур олан Чәлаләддинин чох гүввәтли тә'сири алтында олмушдур.

Бунлардан сонра Азәрбајчан шаирләри арасында әсәрләринин чоху еротик мәзмун дашыјан Дилсуз, Рачи, Гумри, Дәхил вә башгалары мәшһурдур. Лакин онларын шөһрәтини бүтүн Азәрбајчанда, һабелә Иранда шиә мәзһәби тәрәфдарлары арасында кениш јајан даһа чох о әсәрләр олмушдур ки, онларда Мәһәммәд пејғәмбәрин нәслиндән олан мүгәддәс адамларын, хүсусән, шиәләр арасында мәһәббәт газанмыш Имам Һүсејнин һәјатындан алынмыш мүхтәлиф һадисәләр бәдии вә әјани шәкилдә тәсвир едилир.

VII әсрин ахырларында Нејнәвада баш вермиш фачиәви һадисәләр Шәрг шаирләринин, јазычы вә тарихчиләринин чошгун хәјалларына зәнкин вә түкәнмәз материал вермишдир. Һичри тарихин 60-чы илиндә Фәрат чајынын сағ саһилиндәки Кәрбәла адлы јердә Димәшг хәлифәси Језидин гошунлары тәрәфиндән пејғәмбәрин севимли нәвәси Имам Һүсејн өз 72 нәфәр әсабәләри илә бирликдә хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр; өләнләрин арасында һәтта һәдди-булуға чатмамыш ушаглар да вар иди. Өлдүрүлмүш имамын вә онун әсабәләринин арвадлары Језид тәрәфиндән әсир алыныб, Димәшг шәһәринә көндәрилмишди; өлдүрүләнләрин әмлакы талан едилмиш, онларын мејидләри исә ајаглар алтында тапдаланмышды. Тарихдә дәрин изләр бурахмыш бу ганлы һадисәләр бүтүн мүсәлман дүнјасыны сарсытмышды. Имам Һүсејнин Кәрбәлада мәһәррәм ајынын әввәлләринә тәсадүф едән сон күнләринин, хүсусән, мәһәррәмин 10-да ашура күнү баш вермиш һадисәләрин, имамын вә онун јахын адамларынын өлдүрүлмәсинин тәсвиринә әрәб, фарс вә Азәрбајчан дилләриндә чилдләрлә әсәрләр һәср олунмушдур. Бу әсәрләр мәһәррәм ајы әрзиндә мәсчидләрдә вә башга ибадәт јерләриндә мәрсијәхан вә нөвһәхан адланан хүсуси вә мәшһур адамлар тәрәфиндән охунур. Һәмин әсәрләрин бир чоху кәдәрли вә дәрдли һадисәләри елә бир сәнәткарлыгла тәсвир едир ки, онларын охунмасы динләјичиләрин ағлајыб фәрјад гопармаларына сәбәб олур. Азәрбајчан дилиндә јазылмыш бу чүрә әсәрләрдән ән чох мәшһур оланы Рачинин әсәрләридир. Онун нөвһәләри Иран Азәрбајчанынын вә Загафгазијанын бир чох јерләриндә, шиә мүсәлманларын јашадығы јерләрдә охунур. Загафгазија шаирләри, хүсусән, гаты шиә олан Гарабағ шаирләри Рачинин, Гумринин вә Иран Азәрбајчанынын дикәр шаирләринин әсәрләринә тәглид етмиш вә өзләри дә бир чох нөвһә вә мәрсијәләр јазмышлар; бу шаирләрдән бә'зиләри, мәсәлән, Закир, Аси, Нөврәс вә кәнч шаир Баги поезијанын бу нөвүндә өз мүәллимләрини дә вуруб кечмишләр.

Мәһәррәм ајынын 10-чу күнүндә ашура заманы дини тамашалар көстәриләркән, әјинләринә кәфән кејмиш шиәләр көнүллү сурәтдә ханчәрлә башларыны јарыб өзләринә мүхтәлиф бәдән чәзалары верәндә, һәлә вахтилә Молла Пәнаһ тәрәфиндән јазылмыш ашағыдакы парчалары охујурлар:

Кәрбәлада олмадыг
Шумри*-дағаны өлдүрәк,
Парә-парә ејләјәк
Өвлади-һејдәр ганлысын.
Куһ Һүсејнимә!
Ва Һүсејнимә!...

Еј Језиди-биһәја!
Рузи-чәза ва һәсрәта!

* Мүсәлманларда Гафгаз дағлары Гаф адланыр. Мурғи-Гаф ады алтында гартал нәзәрдә тутулмалыдыр.

* Имам Һүсејнин гатилидир.

Нури-чешми-Мустафа
Әлбәттә истәр ганлысын.
Куһ һүсејнимә!
Ва һүсејнимә!

Ол дәмдә Фатимә
Кәләчәк гијамәтә.
Әлдә сәри-һүсејн,
Куја һүсејн өлүб.
Матәм сәдасы вар...
Еј вај! Бәдәшти-Кәрбәла!
Куһ һүсејнимә!
Ва һүсејнимә![4]

Әдәби әсәрләрин бүтүн шиәләр тәрәфиндән чох севилән бу нөвүнүн өз хүсуси шаирләри вә јазычылары вардыр. Гарабағда аз-чох савады олан һәр бир шиә өз јарадычылығына биринчи нөвбәдә нөвһә вә мәрсијә* јазмагла башлајыр. Бу она көрә кениш јајылмышдыр ки, јазылан нөвһә вә мәрсијәләр бөјүк бир марагла һамы тәрәфиндән охунур; бу әсәрләри јазыб јаратмаг да бир о гәдәр чәтин дејилдир, чүнки онлары јазмаг үчүн зәнкин материал мөвчуддур; бунун үчүн јалныз имамын һәјатындан мүәјјән бир һадисәни көтүрүб ону үмумијјәт тәрәфиндән гәбул олунмуш шәкилдә ше'рлә шәрһ етмәк кифајәтдир. Она көрә дә бу нөвдән олан әдәби әсәрләрин, һабелә ајдындыр ки, онлары јазан вә јаз јағышындан сонракы көбәләк кими чохалан мүәллифләрин сајыны һесабламаг да олдугча чәтиндир.

III

40-чы иллардән башлајараг Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндә әввәлки еротик вә олдугча сентиментал истигамәтдән хејли фәргләнән јени бир мејл көрүнмәјә башлајыр. Бу јени истигамәтин ән көркәмли нүмајәндәси Хынзырыстанлы Гасымбәј олмушдур ки, әсәрләрини Закир тәхәллүсү илә јазмышдыр; бунун да мә'насы «аллаһын адыны зикр едән» демәкдир. Закирлә бирликдә бу јени әдәби чәрәјанда Бабабәј, Кәрбәлајы Абдулла вә Гарабағын дикәр көркәмли шаирләри, Тифлисдә исә

* Мәрсијә дә елә нөвһәдир.

мәшһур драматург Мирзә Фәтәли Ахундов чалышмышлар. Мирзә Фәтәли Ахундовун һаггында ирәлидә ајрыча данышылачагдыр. Һәмин шаирләрин һәр бири, о заман һәлә әдәбијјатда һаким вәзијјәтдә олан еротизм тә'сири алтында мүәјјән әсәрләр јазсалар да, башлыча олараг, ән чох сатирик әсәрләр јазыб јаратмышлар ки, бунларда да өз заманәләринин гүсурларыны—асијалылара мәхсус олан икиүзлүлүјү, хәјанәти, руһаниләрин нөгсанларыны, онларын јалтаг нитгләрини, гара чамаатын авамлығыны, һаким хан тәбәгәсинин ирси ловғалығыны вә саирәни чәсарәтлә вә гәти сурәтдә тәнгидә тутуб күлүрдүләр.

Гарабағ Азәрбајчан шаирләринин парнасыдыр вә јүксәк илһамлы шаирләрин јувасы Шуша дағларынын зирвәләриндәдир. Бу шаирләр ичәрисиндә ән биринчи вә көркәмли јери, сөзсүз ки, Гасымбәј Закир тутур. Тәәссүф ки, бу көркәмли шаирин нә вахт анадан олдуғуну вә нә вахт өлдүјүнү дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир; лакин сәһиһ сурәтдә мә'лумдур ки, о, рус әдәбијјатынын корифејләри олан Пушкинин, Белинскинин, Лермонтовун вә дикәр јазычыларын муасири олмушдур. Закир Шуша шәһәринин әсасыны гојмуш мәшһур Пәнаһ ханын нәслиндәндир. О. Шуша шәһәриндә анадан олмуш вә өз фарс-Азәрбајчан тәһсилини дә орадакы јерли мәктәбләрдән бириндә алмышдыр. Тәһсилини гуртарандан сонра о, Шуша шәһәриндән көчүб, өз маликанәси олан Хынзырыстан кәндинә кәлмиш вә орада тәсәррүфатла мәшғул олмушдур. Кечән әсрин 60-чы илләриндә Закирин дүшмәнләри ону, гардашы оғлу мәшһур гачаг Беһбуду кизләтмәкдә тагсырландырырлар. Бу мәсәләнин Закирә бир бөһтан вә һәр чүрә ганундан кәнар бир һал олмасына бахмајараг, јерли мәһкәмә вә инзибати идарә нүмајәндәләри онун дүшмәнләринин тә'сири алтында чашдырылдыгларындан Закирин өзүнү, һәмчинин онун оғлу Нәчәфгулу бәји вә гардашы оғлу Искәндәр бәји Сибирә сүркүн олунмаға мәһкум едирләр. Шаирин арвадыны вә ушагларыны Шуша шәһәри һәбсханасына салмыш, онун бүтүн әмлакыны мүсадирә етмишдиләр. Бу вәзијјәт шаирин бүтүн гәлбини сарсытмышды. Бу мүнасибәтлә о өз һимајәчиси вә досту Бакы губернатору Колубјакинә ашағыдакы сөзләри јазмышды:

Сәндән сонра, еј тачи-сәр*, башыма
Кәрдиши-заманә нәләр кәтирди.
Ики бимүрүввәт иттифаг едиб,
Вилајәтә јуз шуру-шәр кәтирди.

Гачаглыг бинасын едән тәк Беһбуд,
Пишиниһад етдим өз әрзими зуд.
Тәрәфкирлик олду ахырда, нә суд,
Мәним доғрулуғум зәрәр кәтирди.

Һәштада јетмишдир сининү салымыз,
Бу дөвләтдә ағармышдыр јалымыз;
Кетди дөвләтимиз, мүлкү малымыз,
Нәхли-тәмәннамыз кәдәр кәтирди.

Сонра Закир мәктубунда хаһиш едир ки, бу бәдбәхт ишдә она көмәк етсин вә ону өз мәрһәмәтли нәзәриндән салмасын. Колубјакинин, Мирзә Фәтәли Ахундовун вә шаири шәхсән танıјан бә'зи нүфузлу күрчү кнјазларынын сајәсиндә Закири тезликлә һәбсханадан азад едирләр; о, Бакыда чәми үч ај һәбсханада галмышдыр. Бакыдан өз вәтәнинә гајыдан кими, Закирин ушагларыны да тезликлә һәбсдән азад едирләр. Закир она јаландан бөһтан атыб тагсырландыран дүшмәнләрини өз әсәрләриндә елә тәнгид атәшинә тутуб биабыр етмишдир ки, онун вурдуғу бу дамға чәтин ки, Гарабағда унудула билсин.

Закир өз достлары Мирзә Фәтәли Ахундова, Исмајыл бәј Гутгашынлыја, Чәфәргулу хана вә губернатор Колубјакинә көндәрдији вә бәдии әдәбијјатын нүмунәләри олан мәктубларында өз мүасир чәмијјәтинин һәјатынын там мәнзәрәсини вермишдир. Һәмин мәктубларын бә'зиләри А. П. Берже тәрәфиндән Лејпсигдә нәшр олунмуш «Мәчмуәји-әш'ари-шүәраји-Азәрбајчан» адлы мәчмуәјә дахил едилмиш вә онлар, әдаләтлә десәк, һәмин мәчмуәнин ән јахшы һиссәсини тәшкил едир. Бу мәктублар, инди дә, поетик әсәрләри охумаға бөјүк һәвәс көстәрән бүтүн савадлы азәрбајчанлылар тәрәфиндән охунур вә әзбәрләнир. Шаир асан, садә вә инчә ше'рләрдә өз халгынын руһуну, онун һәјата бахышыны, дүнјакөрүшүнү, вәрдишләрини, дини әгидәсини, һәјата мүнасибәтини, хејирхаһ вә гүсурлу чәһәтләрини, онун характеринин һәм нәчиб, һәм дә лајагәтсиз чәһәтләрини бөјүк бир сәнәткарлыгла, инандырычы сурәтдә тәсвир етмишдир. О, һәгигәтин чарчысы вә бир нәсиһәтчи кими «инсанларын кинини вә гүсуруну көзләриндән охујур». Шаир руһаниләрин тамаһкарлығыны, икиүзлүлүјүнү вә чаһиллијини, бәј силкинин горхаглығыны вә залымлығыны, чох заман оғруларын вә чапгынларын һамиси олан мә'мурларын ачкөзлүјүнү, рүшвәтхорлуғуну вә хәсислијини чәсарәтлә тәнгидә тутуб ифша едир. Шаир, һәмчинин, өзү үчүн һачы вә мәшәди рүтбәси газанмыш, лакин садә халгы вичдансызчасына истисмар едән тачир тәбәгәсинә дә аман вермир. Мирзә Фәтәли Ахундова јаздығы мәктублардан бириндә шаир санки өз-өзүнә мүрачиәт едәрәк дејир:

Нә хаби-гәфләтди, диванә көнүл,
Ач көзүнү сун'и-худаја бир бах!
Сәнә ки, галмајыб гәми аләмин,
Сејри-бағ еткилән, сәфаја бир бах!

Гыл тамаша нөв-әруси-баһарә,
Ганимәтдир беш күн өмри-дубарә.
Сәһни-чәмәнләрдә гүмри, һәзарә
Нә хош вериб сәда-сәдаја бир бах!

Кәрдиши-дөвранын, еј ханәхараб,
Апарыр меһнәтин кәрдиши-шәраб.
Ичмәсән дә ичмә өзүн меји-наб,
Ејшү нуши-бајү кәдаја бир бах!

Јасәмәнин әтри чәкүб жаләјә,
Кәлир күлүстандан бују-галијә;
Каһи бәнөвшәјә, каһи лаләјә,
Каһи дә наркизи-шәһлаја бир бах!

Сәрвү сәнубәрин афәти-хәзан,
Сојуб либасыны гојмушду үрјан;
Кәлиб тәрәһһүмә сәрвәри-рәһман,
Вердији хәл'әти-зибаја бир бах!

Әкәрчи хәстәсән, бир дур ајаға,
Аһәстә-аһәстә кузәр гыл бағә,
Гәһ-гәһи-минајә, рәгси-ушшагә,
Чәһ-чәһи-бүлбүли-шејдаја бир бах!

Сејрә чыхыб дәстә-дәстә көзәлләр,
Чичәк дәриб һәр бухаға дүзәрләр.

* Јуксәк мәнсәбли адамлара мүрачиәтлә дејилир. Тачи-сәр — јә'ни башымын тачы.

Гаггылдаша-гаггылдаша кәзәрләр,
Чанлар алан севтә, сәдајә бир бах!

Шәгаиг, гәрәнфил, сусән, нәстәрән
Зәбани-һал илә охур мүстәһсән;
Һәваји-куһсар, сәфаји-чәмән,
Тә'н едән чәннәтүл-мә'вајә бир бах!

Нечә олду Чәмшид, Фридун, Кавус,
Сөһраби-намвәр, Фәрамәрзу Тус?
Әсаси-Искәндәр, кәнчи-Дәгјанус*
Тамам кетди бади-фәнајә бир бах!

Бу дари-дүнјанын јох е'тимады,
Сәнин дә рәһләтин букүн-фәрдады;
Сал јадына нәгли-Ширин-Фәрһады,
Сәркүзәшти-Мәчнун-Лејлајә бир бах!**

Мәним тәк дејилсән, әзизим, сәнин
Күр кәнары, јол үстүдүр мәскәнин;
Ләззәтини апар кәлиб кедәнин,
Назәнини-фәрди-ә'лајә бир бах!

Һаллаварын бу сәмтинин көзәли
Базар күнү кәлисајә чох кәли;
Лачын тумагәли, тәрлан чилвәли,
Сәри тәр чыггалы сонајә бир бах!

Дујуг душсә әкәр вермәзләр рүхсәт,
Унутма каһ-каһи душәндә фүрсәт.
Молла Әһмәди дә Ахунддан хәлвәт
Ал јанына, мәләксимајә бир бах!

Сураһи солунда, бадә сағында,
Мәзә габағында, меј додағында,
Булаг кәнарында, чај гырағында
Әммамеји-сејид, моллајә бир бах!

Ваиз*** бизә охур шә'ри-Мустафа;
Һарама мүртәкиб олмајын әсла!
Өзү лум-лум удур батиндә, амма
Запирдә дедији мә'најә бир бах!

Кимдир бахан пејғәмбәрә, имамә,
Бу дағылмыш душән дејил низамә!

---

* Иран шаһлары вә мәшһур адамларын адларыдыр.
** Фәрһад вә Ширин Низами романынын, Лејли вә Мәчнун исә Фүзули Бағдадинин гәһрәманларыдыр.
*** Моизәчи.

Оручлугда шүрби-меји-күлфамә,
Маһи-мәһәррәмдә* зинајә бир бах!

Сәһра мәрдүмүнү шәһр әһли көрчәк,
Јалварыб-јапышыб отурдар чөмләк;
Беш аршында сүрүшдүрәр үч чәрәк,
Тачирә сејр елә, севдајә бир бах!

Баггал тәразијә гојар иманын,
Әсәл гијмәтинә сатар ајранын,
Гудурмуш ит кими тутар дәрд јанын,
Дејән јохдур али-әбајә бир бах!

Пинәчиләр бафта тахар бојнуна,
Империал төкәр вәрәг ојнуна,
Говурмачы саат гојуб гојнуна,
Иддиаји-әдна, ә'лајә бир бах!

Доланыр базары дарға, квартал,
Дөјүлүр сифәтләр, јонулур саггал,
Кечә кет чибинә беш-он манат сал,
Күндүз кәлиб ырха, баһајә бир бах!

Ханзадәләр шишә тахыр рәјјәти,
Өзләринин дејил малы, дөвләти,
Ода тәпәр һарда душсә фүрсәти,
Мужики сејр ејлә, ағајә бир бах!

Палаженја нәгли та олуб мөһкәм,
Кәрәк бәј азалда зүлмүн дәмадәм,
Дахи дә артырыр бу әһли-бигәм,
Јанында чалынан зурнајә бир бах!

Пиранәсәрликдә мән олдум рүсва,
Дүзәлмәди ишләр, чанә јетдим та.
Көр нә ојун тутду әзизим Мирзә,
Закира, тәгдири-гәзајә бир бах![5]

Закирин мүхтәлиф жанрларда јазмыш олдуғу әсәрләр ичәрисиндә чанлы дилдә јаздығы тәмсилләри вә һекајәләри дә диггәти чәлб едир; онун бир сыра тәмсилләри о гәдәр јахшы јазылмыш вә бу тәмсилләрдә о гәдәр һәјати һәгигәт ифадә олунмушдур ки, һәмин тәмсилләри Иван Андрејевич Крыловун тәмсилләри илә мүгајисә етмәк олар вә ола биләр ки, бу Азәрбајчан шаири елә ону

---

* Мүсәлманларын оруч тутдуглары ајын адыдыр.

тәглид етмишдир. Әкәр онун Берженин «Мәчмуә»синә дахил едилмиш сајча аз олан мәктубларыны вә лирик ше'рләрини истисна етсәк, тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, белә бөјүк бир шаирин әсәрләри индијә гәдәр һеч бир јердә нәшр едилмәмишдир. Шаирин өз әл хәтти илә јазылмыш әсәрләринин һамысы онун нәвәләриндән бириндә мүһафизә едилир вә бизим ешитдијимизә көрә, о да бу јахынларда һәмин әсәрләри нәшр етмәк истәјир. Закирин бүтүн әсәрләринин бир нүсхәси дә шаирин досту вә мүасири мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун оғлундадыр.

IV

М. Ф. Ахундовун Азәрбајчан әдәбијјатындакы хидмәтләри чох бөјүкдүр: о, һәм шаир, һәм драматург, һәм насир, һәм публисист, һәм дә тәнгидчи иди. М. Ф. Ахундов 1812-чи илдә Нухада анадан олмушдур; 7 јашында икән о, ата-анасыны итирмиш вә өз заманәсинин ән алим руһаниләриндән бири олан дајысы Ахунд Һачы Әләскәрин јанында тәрбијә алмышдыр. Бу алим молланын рәһбәрлији алтында Мирзә Фәтәли чох јахшы мүсәлман тәһсили алмыш, фарс, әрәб дилләрини әсаслы сурәтдә өјрәнмишди; чүнки дајысы ону руһани рүтбәсинә һазырлајырды. Мирзә Фәтәли 17 јашында икән, тәсадүфән, Јелизаветполда мәшһур Мирзә Шәфи илә таныш олмуш вә бу танышлыг Ахундовун фикирләриндә бөјүк бир дөнүш әмәлә кәтирмишдир (Мирзә Шәфи бир шаир вә философ кими һәтта Авропада да, хүсусән, Алманијада мәшһурдур, Боденштедт онун ше'рләр мәчмуәсини орада нәшр етмишдир). Бу һадисәдән сонра Мирзә Фәтәли руһанилијә кетмәмиш вә гуллуға кирмәји гәрара алмышдыр. Бунун үчүн лазыми һазырлыг кечмәкдән өтрү о, јеничә ачылмыш Нуха гәза мәктәбинә дахил олмуш вә 22 јашына гәдәр һәмин мәктәбдә охумушдур. Бу заман онун дајысы Ахунд Һачы Әләскәр Мәккә сәфәриндән гајыдыб кәлмишди. М. Ф. Ахундов өз дајысындан ону, нечә олур-олсун, гуллуға дүзәлтмәји хаһиш етмишдир. Бу мәгсәдлә онлар Тифлисә кәләрәк Күрчүстанын о заманкы баш һакими Барон Розенә әризә вермишдиләр. Лазыми имтаһандан сонра Барон Розен тәрәддүд етмәдән

Мирзә Фәтәлини шәрг дилләри үзрә мүтәрчим вәзифәсинә гуллуға көтүрүр. О замандан (1834-чү илдән) Мирзә Фәтәли та вәфат етдији күнә гәдәр һәмин гуллугда галмышдыр. Гуллуг ишләриндән сонра асудә вахтларыны Мирзә Фәтәли башлыча олараг рус китабларыны охумаға сәрф едирди. Бунун сајәсиндә о, тарих, фәлсәфә вә сијаси елмләр үзрә өз билик даирәсини о гәдәр кенишләндирә билмишди ки, о заман гафгазлыларын арасында өз заманәсинин ән савадлы мүсәлманы һесаб олуна биләрди. Бундан әлавә, Мирзә Фәтәли шәрг дилләринин кәмәл билән бир мүтәхәссис иди. Мирзә Фәтәли өз гуллуғунда полковник рүтбәсинә гәдәр јүксәлмиш вә бир сыра рус вә харичи орденләрлә тәлтиф олунмушдур. Дүшмәнләр әлејһинә апарылан мүһарибәләр заманы о бир сыра експедисијаларда иштирак етмиш вә бир нечә мүһүм тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. Мирзә Фәтәли Ахундов ағыр хәстәликдән сонра 1878-чи ил февралын 28-дә 66 јашында икән Тифлисдә вәфат етмишдир.

Ахундовун әдәби фәалијјәтинә кечәркән гејд етмәк лазымдыр ки, узун мүддәт ичәрисиндә јашадығы маарифпәрвәр адамларын мүһити онун мә'нәви гүввәсининә јарадычылыг исте'дадынын инкишафына чох көмәк етмишдир. Кәнчлијиндә о, фарс вә Азәрбајчан дилләриндә бир чох ше'рләр јазмышдыр. Рус шаирләриндән о, ән чох Пушкини, Гоголу вә Грибоједову јүксәк гијмәтләндирирди. Пушкинин өлүмү Ахундова чох гүввәтли тә'сир етмишди вә о бу кәдәрли һадисәнин хәбәрини алан кими чох тә'сирли бир ше'р дә јазмышдыр ки, һәмин ше'р Марлински тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә олунмушдур. Өз заманәсинин ән исте'дадлы вә мәдәни мүсәлманларындан олан Ахундов Загафгазија мүсәлманлары арасында һуманист идејаларын ән јахшы тәблиғатчыларындан иди. О, өз достларыны—Закири, Бабабәји вә дикәр Азәрбајчан шаирләрини рус јазычыларынын әсәрләри илә таныш етмиш вә бу јолла да онларын билик даирәсини кенишләндирмишдир. Онун тә'сири сајәсиндә Закир вә бир гәдәр сонра Һачы Сејид Әзим јени истигамәтдә ишләјиб јаратмышлар. Онларын әсәрләриндә, үзви шәкилдә олмаса да, һәр һалда русларын һуманист идејалары илә мүсәлман халгынын һисс вә арзуларынын чох јахындан бирләшдирилдији көзә чарпыр. Ма-

сәлән, Закир Колубјакинә вә Ахундовун өзүнә јаздығы мәктубларда рус халгынын сакит һәјат тәрзинә вә нәчиб характеринә һүсн-рәғбәтлә јанашыр, онун мәдәнијјәтинә вә һәрби һүнәринә һөрмәтини билдирир.

Ахундовун бөјүк хидмәти онун өлмәз комедијаларындан ибарәтдир ки, о бунлары 1850-чи илдән јазмаға башламышдыр; бу ишдә кнјаз Воронтсовун үмумијјәтлә театр ишинә бәсләдији диггәт вә рәғбәт она чох көмәк етмишдир. Ахундов алты комедија јазмыш вә бу комедијаларын һамысы онун бир повести илә бирликдә 1859-чу илдә нәшр олунмушдур; һәмин комедијаларын русча тәрчүмәси исә һәлә бундан әввәл, јә'ни 1853-чү илдә нәшр олунмушдур.

М. Ф. Ахундовун комедијалары бир рефлектор кими Загафгазијада јашајан азәрбајчанлыларын 30-чу вә 40-чы иллərдәки һәјатыны әкс етдирир. Бөјүк исте'дада малик олдуғу вә халгын һәјаты илә јахшы таныш олдуғу үчүн Ахундов халг мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини чох диггәтәлајиг бир дүзкүнлүк вә сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир. [Онун һәр һансы комедијасыны диггәтлә охудугдан сонра, санки сән өзүнү бир мүддәт јахындан таныш олдуғун адамларын ичәрисиндә һисс едирсән вә елә бил индичә онлардан ајрылыбсан. Хәсис Һачы Гаранын гурана анд ичиб, она ә'ла нөв мал әвәзинә пис мал сатан Шуша тачиринә дедији сөјүшләри узун мүддәт гулагларда сәсләнир; јахуд садә Азәрбајчан гадыны Залханын ағыллы мүһакимәләрини көтүрәк. О дејир ки, бу вираң олмуш өлкәнин гызлары гулдурлуг, оғурлуг бачармајаны севмирләр. Диванбәјијә дејән кәрәк ки, бичарә кәдәләри нијә оғурлугдан, гулдурлугдан өтрү инчидирсән? Бачарырсан өлкәмизин гызларына гадаған елә ки, гулдур олмајан оғландан зәһләләри кетмәсин. Онда мән замын ки, гурд гојун илә отлајар вә с. Бир сөзлә, һәр јердә вә бүтүн комедијаларында Ахундов өзүнү тәсвир етдији синфин адамларынын һәјатыны јахшы билән бир сәнәткар кими танытдырыр.] Онун комедијалары чанлы, ојнаг вә јахшы ишләнмиш Азәрбајчан ләһчәсиндә јазылмышдыр. Дилинин белә чанлылығы вә садәлији, мәзмунунун долғунлуғу вә һәјатилији сајәсиндә бу әсәрләр бүтүн савадлы күтләнин малы олмуш, инди дә бөјүк бир марагла һамы тәрәфиндән охунур вә бу әсәрләрин

һәр бири Загафгазијанын, демәк олар ки, бүтүн шәһәрләриндә вә һәтта Иранда һәвәскарлар тәрәфиндән дәфәләрлә сәһнәдә тамашаја гојулмушдур.

Комедијаларындан әлавә, М. Ф. Ахундов Азәрбајчан дилиндә «Алданмыш кәвакиб» адлы бир повест дә јазмышдыр*. Бу повестдә мүәллиф сәфәвиләр дөврүндә Иранын шаһ сарајындакы вәзирләрин вә али вәзифәли шәхсләрин һәјатыны сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир; онун тәсвир етдији адамларын һамысы ағылдан кәм, мәһдуд вә мөвһумата инанан адамлардыр. Онларын фөвгәл'адә јығынчагда сөјләдикләри нитгләр өз садәлөвһлүјү илә инсаны һејран едир, ејни заманда һәмин нитгләр чох сәчијјәвидир. Бу нитгләрдән белә бир нәтичә чыхартмаг олар ки, дөвләт адамларынын һамысынын фикри вә иши «гызыл дөврүнү кечирмиш Иранын» абадлашмасына тәрәф дејил, бәлкә онун ифласына вә тәнәззүлүнә тәрәф чеврилмишдир.

Ахундов һәмчинин фарс дилиндә дә бир нечә тәнгиди әсәр јазмышдыр (бу да Шәргдә әдәбијјатын тамамилә јени бир нөвүдүр). Ахундов шәрг дилләрини чох јахшы билдијинә көрә, илк дәфә олараг әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси мәсәләсинин зәрурилијјәтини орталыға атмыш вә беләликлә дә, охују6-јазмағын вә мүсәлманлар арасында савадын тезликлә јајылмасынын јолуну көстәрмишдир. Ахундов әрәб әлифбасынын нөгсанлары һаггында фарс дилиндә хүсуси бир китабча јазараг, ону Иран һөкумәти тәрәфиндән бахылыб тәсдиг олунмаг үчүн Теһрана көндәрмишди; һәмин китабча илә бирликдә о, әрәб әлифбасыны әвәз етмәк үчүн өзүнүн тәртиб етдији тәкмилләшдирилмиш әлифбаны да ораја көндәрмишди. Лакин Иран сарајынын мүртәче вә пахыл адамлары Ахундовун бу маарифпәрвәр әсәринә лајиги илә диггәт јетирмәмиш вә онун јени әлифба гәбул етмәк һаггындакы хаһиши һәјата кечмәмиш галмышдыр. (Бир гәдәр сонра исә Иранын инди Константинополдакы сәфири Мирзә Рза ханын тәртиб етдији әлифбанын да агибәти белә гуртармышды.) М. Ф. Ахундов әлифба мәсәләси үчүн хүсуси олараг Константинопола кетмишди, лакин

* Һәмин повестин бизим тәрәфимиздән рус дилинә едилмиш тәрчүмәси «Кавказски вестник» журналынын 1901-чи ил мај нөмрәсиндә чап олунмушдур.

онун әлифба мәсәләси орада да мүвәффәгијјәт газанмамышды. Бурада да, әсасән, Иран сәфири онун ишләринә мане олмушду. Ахундовун бүтүн бу чәһдләринә бахмајараг јенә дә чәһаләт вә авамлыг галиб кәлмишди. Ахундов бу јолда 20 илдән артыг әмәк сәрф етмишди. О, өз ше'рләриндән бириндә, вахтилә Султан Маһмуд тәрәфиндән алдадылмыш шаир Фирдовси кими, шаһын ачкөз, чаһил вә күтбејин сарај адамларыны вә вәзирләрини күлүш һәдәфинә чевирмишди.

V

Загафгазијадакы азәрбајчанлыларын әдәбијјатынын тәдричлә инкишаф етдији һаггында данышаркән онун инкишафына 70-чи илләрин ахырында Бакыда нәшр олунан «Әкинчи» адлы Азәрбајчан гәзетинин көстәрмиш олдуғу сәмәрәли тә'сири гејд етмәмәк олмаз. Һәмин гәзети али тәһсил көрмүш вә о заман Бакынын реални мәктәбиндә мүәллимлик едән, маарифпәрвәр Һәсәнбәј Мәликов редактә едирди. Гәзетдә нәшр олунмуш үчиллик* мәгаләләрин сајына вә мәзмунуна көрә белә һесаб етмәк олар ки, бу гәзетин әсас ролу азәрбајчанлылар арасында һәм әмәли, һәм дә нәзәри маһијјәтли кәнд тәсәррүфат биликләрини јајмагдан ибарәт олмушдур. Агрономија үзрә мүтәхәссис олан вә Азәрбајчан дилини јахшы билән Һәсәнбәј Мәликов өз гәзетинин һәр нөмрәсиндә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләринә даир чох фајдалы мәгаләләр чап едирди; бу мәгаләләри нәшр едәркән о, гәләмә алдығы мөвзулары баша дүшүлән әдәби бир шәкилдә вә садә дилдә елә шәрһ едирди ки, елми биликләрин күтлә арасында јајылмасына сәбәб олурду. Өз әһәмијјәтини индијә гәдәр дә итирмәмиш олан бу мәгаләләр топланылыб мүәјјән бир гајдаја салынараг ајрыча китабча шәклиндә нәшр олунса, јенә дә бизим јерләрин әкинчиликлә мәшғул олан әһалисинә бөјүк фајда кәтирә биләр. «Әкинчи» гәзетинин редакторунун әсас көмәкчиләри онун өз тәләбәләри олан, инди Тифлис мәһкәмә палатасынын прокурору Әскәрағә Адыкөзәлов, Шуша гәзасынын һакими Кәримбәј Меһмандаров, сабиг Диличан мешәбәјиси Нәчәфбәј Вәзиров иди. Бунлардан башга да редакторун бир сыра савадлы көмәкчиләри вар иди. Али мәктәбләрдә мүһазирәләрә гулаг асан бу кәнчләр Москвадан вә Петербургдан гәзетин елм вә әдәбијјат шө'бәләринә мараглы мәгаләләр јазыб көндәрирдиләр. [Нәчәфбәј Вәзиров мәгаләләринин бириндә Гарабағ шаирләри Аси, Нөврәс, Катиб вә башгаларынын мәнзум әсәрләрини тәһлил едәрәк көстәрир ки, онларын сентиментал фарс поезијасына сахта алудәчиликләринин һеч бир әсасы вә фајдасы јохдур; о, һәмин шаирләрин үнванына мәзәммәтләр јағдыраpaг Пушкини вә Лермонтову нүмунә көстәрирди. Нөврәсин, Катибин вә бу кими әлдәгајырма шаирләрин Пушкин вә Лермонтовун мәнзум әсәрләринә охшар әсәрләр јаратмаг чәһдләри боша чыхды вә онларын бу саһәдәки фәалијјәти анчаг рус шаирләринә мәдһијјәләр јазмагла нәтичәләнди. Нәчәфбәј Вәзировун бу чағырышына бәдии јарадычылыг исте'дады, фикри дәринлији вә нәчиб һиссләринин тәбиилији илә бүтүн мүасирләриндән үстүн олан шамахылы шаир Һачы Сејид Әзим чаваб верир. «Әкинчи» гәзетинин васитәсилә рус әдәбијјатынын истигамәти вә рус шаирләри илә таныш олан Һачы Сејид Әзим ән чох Пушкин истe'дадыны јүксәк тутур, онун бөјүк јарадычылығынын вә һәртәрәфли дүһасынын өнүндә еһтирамла баш әјир. Бә'зи әсәрләрини Пушкинин әсәрләринә охшадараг о, өзүнү һәјәчанландыран дәруни фикирләри бәдии шәкилдә тәсвир етмәкдә бөјүк усталыг көстәрир.]

«Әкинчи» гәзетинин көркәмли әмәкдашларындан бири олан Шамахы шаири Һачы Сејид Әзим руһанилләрә гаршы кәскин мүбаризә апарыр, онларын шүурлу сурәтдә фанатизми вә мөвһуматы садә чамаатын арасында јајдыгларыны ифша едирди. О, полад кими биткин вә мөһкәм, гәлбинин дәринликләриндән ашыб кәлән ше'рләри илә, өз шәхси мәнафеләри үчүн гур'анын вә пејғәмбәр тәрәфиндән гојулмуш шәриәт тә'лиминин мә'насыны истәдикләри кими тәһриф едән ваизләрин вә ахундларын јаланчы тә'лимини алт-үст етмишдир. Бу чәһәтдән о, јухарыда дејилдији кими, моллаларын инсаны гәзәбләндирән һәрәкәтләрини көрәндә онлара аман вермәјән өз мүәллими гарабағлы Закири дә өтүб кечмишдир.

* «Әкинчи» 1875-чи илдән нәшрә башламыш, 1877-чи илин ахырында исә онун нәшри дајандырылмышдыр.

Һачы Сејид Әзим бир сыра парлаг ше'рләриндә өз севимли оғлу Чәфәрә мүрачиәт едәрәк она хејирхаһ аталыг нәсиһәти верир вә мө'мин адамларын һәјатындан кәтирдији тәрбијәви мисалларла өз нәсиһәтләринин һәр бирини әсасландырыр. Дәрин мә'налы, һәјат һәгигәти илә долу, мүдрик вә һазырчаваб шәкилдә јазылмыш бу нәсиһәтләрдә шаир өз оғлуна мүрачиәт едәркән онун шәхсиндә елә бил ки, өзүнүн бүтүн охучуларына нәсиһәт вермишдир. Доғрудан да, бу нәсиһәтләрдә о гәдәр һәгигәт, сәмимијјәт вә меһрибанлыг вардыр ки, онлары охујан охучу ше'рин лап илк сәтирләриндән башлајараг өзүнү һәмин нәсиһәтләрин тә'сири алтында һисс едир Бу нәсиһәтамиз ше'рләрин бә'зиләри о гәдәр јүксәк һуманизм вә инсана мәһәббәт һисси илә ашыланмышдыр ки, һеч бир Авропа тәһсили алмамыш бу садә Шамахы сејидинин көрүшләриндәки кенишлијә һејрәт едирсән. Ше'рләриндән бириндә о өз оғлуна ашағыдакы сөзләрлә мүрачиәт едир:

Чә'фәр, еј гөнчеји-күлүстаным,
Еј мәним бүлбүли-хошәлһаным,
Ики јүз јетмиш үчдә бә'д һәзар
Мө'тәдил фәсл иди, зәмани-баһар.
Сәни һәгг мән фәгирә етди әта,
Кә'бәји-гәлбимә јетишди сәфа.
Он беш илдир ки, еј әтаји-әзим,
Сәнә әдәб ејләрәм тә'лим.
Јетибән әглә сәрәфраз олдун,
Дәхи мәндән ки, бинијаз олдун,
Әгли-пејғәмбәрин гылыб рәһбәр,
Өјрән адаби-мәзһәби, Чә'фәр!
Демирәм мән кедән тәриг илә кет,
Әгли тут, ол көзәл рәфиг илә кет!
Сәнә бүрһан дејил тәриги-пәдәр,
Көр нә јол кетди задеји-Азәр?*
Демирәм рус, ја мүсәлман ол,
Һәр нә олсан, кет әһли-үрфан ол!
Демирәм сүнни ол вә ја шиә,
Тәк һәдәф олма тири-тәшнијә!
Демирәм шејхи ол вә ја баби,**
Һәр нә олсан тәк олма гуллаби!

* Дин тарихиндән мә'лумдур ки, патриарх Аврам өз атасы Азәрин бүтпәрәстлијини гәбул етмәјиб, бир олан аллаһа инандығыны е'лан етмишдир.

** Мүсәлман тәригәтчиләридир.

Сонра шаир дејир:

Еј көзүм нури, еј әтаји-худа,
Сәнә Ширванда олду нәшву нүма.
Лиллаһүл-һәмд хиттеји-Ширван
Санији-Исфәһандыр* бу заман.
Кәрчи виранә олду зәлзәләдән,
Чыхмајыб мә'рифәт бу мәрһәләдән.
Варды һәр кушәдә јүз әһли-камал,
Һәр бири әһли-елму саһиби-һал.
Хассә ким, абү хакынын әсәри,
Габили-тәрбијәт гылыр һәчәри.
Хассә ким падшаһи-кишвәри-рус
Едәли тәхти-әдлү дадә чүлус,
Ејләјиб тәрбијәт камал әһлин,
Кәтирир һала һәр маһал әһлин.
Һәр вилајәтдә ачды мәктәбләр,
Чатдылар фејзә әһли-мәнсәбләр.
Охунур онда мүхтәлиф дилләр,
Һәлл олур онда чүмлә мүшкүлләр.
Еј оғул, бу дәлили-бишәкдир,
Адәми-бисәвад ешшәкдир.
Рәмзи-«һәл јәстәви» мүдәллал имиш,
Билмәјәндән биләи кәс әфзәл имиш.
Һәг бујурмуш ки, ихтилафи-лисан
Не'мәтимдәндир, еј күруһи-заман.
Ким ки, бәс, бир дил ејләсә һасил,
Олду бир не'мәтә о кәс васил.
Чәһд гыл не'мәти-тәмамә јетиш,
Елм тәһсил гыл, мәгамә јетиш.
Еј оғул, һәр лисанә ол рағиб,
Хассә ол рус елминә талиб.
Чүн она еһтијачымыз чохдур,
Билмәсәк дил, әлачымыз јохдур.
Чатмајыб шәр'дән бизә бу хәбәр
Ки, әрәбдән сәва дил олду һәдәр.
Нә әрәбдир худа, нә руму, нә зәнк,
Нә һәбәшдир, нә русдур, нә фирәнк.
Хаһ бог, хаһ танры, хаһ худа**,
Бирди мә'нада, еј дүри-јекта!
Ләфз едәрсә ифадә мә'наны,
Сәрф едәр әһли-мә'рифәт аны!
Еј оғул, бил бу рәмздән мәтләб
Дејил әлһәг лисан, лисани-әрәб.
Һәг өзү һәр лисанә данадыр,
Һәр лисан һәг јанында зибадыр.

* Иранын зәнкин вә мәнзәрәли шәһәридир. Әввәлләр, сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә өлкәнин мәркәзи иди.

** Худа—фарс дилиндә аллаһ демәкдир.

Һачы Сеjид Әзимин бә'зи нәсиһәтләри вахтилә тәрчүмәси илә бирликдә Бағчасарајда чыхан «Тәрчүман» гәзетиндә чап олунмушдур. Һәмин гәзет инди дә Русија мүсәлманларынын арасында маарифин јајылмасы хејринә олдугча бөјүк сә'јлә чалышыр.

Һачы Сеjид Әзим өз әсәрләри мәчмуәсинә дахил олмуш гыса тәрчүмеји-һалында, башга чәһәтләрлә јанашы өзү һаггында да ашағыдакы мә'луматы верир:

[Ол заман ки, етди һәфт аба
Үммәһат издивачыны пејда,
Кәлди ондан вүчуда чох фәрзәнд—
Бә'зи биәгл, бә'зи данишмәнд.
Мән дәхи бир јеканә фәрзәндәм,
Дејиләм нахәләф, хирәдмәндәм.
Ики јүз әлли бирдә бә'ди-һәзар,
Әсри-султан Мәһәммәди-Гачар.
Рума Әбдүлмәчид иди султан,
Олду дарүлвиладәтим Ширван.
Һансы Ширван, о күлүстани-гәдим
Ки, онда Ширваншәһиләр олду мүгим.

Бурада шаир һашијә чыхараг рус дилинә тәрчүмә олуна билмәјән чошгун бир ше'р дили илә Шамахынын көзәллик вә мәзијјәтләрини тәрәннүм едир, ону дүнјанын ән көзәл кушәси илә, јер үзүнүн чәннәти илә мүгајисә едир. О, бу чаһ-чәлаллы дијары хәрабәлијә чевирән вә онун өз евини тармар едән дәһшәтли зәлзәләни кәдәрлә хатырлајыр. Сонра шаир өз тәрчүмеји-һалыны белә нағыл едир:

Вәз'и-һәмл етди чүн мәни мадәр,
Пәдәрим дари-хүлдә етди сәфәр.
Адымы гојдулар чү Сејјид Әзим,
Дүшдү бәһри-гәмә бу дүрри-јетим.]
Олдум ол күн ки, чардәһ салә,
Дүшмәдим фикри-дөвләтү малә.
Ејләдим арифанә кәсби-үлум,
Кәһ Бағдад мәскәним, кәһ Рум.
Ејләдим Мисрү Шамдә мә'ва,
Кәһ јерим Јәсриб олду, кәһ Бәтһа.
Охудум сәрфү нәһвү фигһү үсул,
Һикмәтү һеј'әт ејләдим мәһсул.
Та ки, мүстәчмәи-үлум олдум,
Нәзәри-әһли-әсрә шум олдум.

Олмады чүнки мәндә малү мәнал,
Мәнә өз елмим олду визрү вәбал.
Ејләдим та ки, һәр бүсатә күзәр,
Мәни көрдүкдә хәлг сөјләдиләр:
Буду кәлди сәфаһәтин кани,
Һачы Сејјид Әзими-Ширвани,
Күреји-әрзи фәрз едәр сәјјар,
Зәлзәлә баисин билибди бухар.
Сөјләјир шәмс гүтби-аләмдир,
Фәләки-нөһһүм әрши-ә'зәмдир.
Бир көрүн ки, олубду бу чаһил,
Ингилаби-әнасирә гаил.
Сөјләјир: кәһ су һаваја дөнәр,
Кәһ һава су олуб сәмадән енәр.
Аб олур атәшү һәм атәш аб,
«Иннә һазәл-мәгалә шеј'үн үчаб»[6]
Аллаһ-аллаһ бу күфрү түғјандыр,
Демәк олмаз ки, бу, мүсәлмандыр[7].

[Һачы Сејид Әзими әһатә олундуғу мүһит динсизлик дә белә, тагсырландырырды. Она Ашыг Кәрәм, Ашыг Гәриб, Короғлу, онун гара аты вә саирә әфсанәви мөвзуларда, нағыл вә рәвајәтләр аләминдән әсәрләр јазмағы тәклиф едирдиләр. Һәгигәтән дә, исте'дадлы шаир олан мәрһум Һачы Сејид Әзимин бир сыра бош вә мә'насыз һекајәләринин мејдана чыхмасы бу авам күтләнин тәләбләриндән ирәли кәлмирми? Бу һекајәләр чохлу тәрбијәви әһәмијјәти олмајан башга хырда ше'рләрлә бирликдә јухарыда көстәриләк мәчмуәјә дахил едилмишдир. Биз ешитдијимизә көрә, инди Һачы Сејид Әзимин илк мәчмуәсинә дахил олунмајан әсәрләри чапа һазырланыр. Јахшы оларды ки, бу көзәл шаирин әсәрләринин јени нәшринин редактәси бу ишдән хәбәрдар олан вә тәчрүбәли бир адама тапшырылајды].

Һачы Сејид Әзим кечән әсрин һәштадынчы илләринин ахырларында сәбәби индијә гәдәр дә ајдынлашдырылмамыш һадисәләр үзүндән Шамахыда вәфат етмишдир. Шаирин өлүмүнә сәбәб олан долајы вә билаваситә һадисәләр арасында ән чох буну гејд едирләр ки, о, гара чамаатла еһтијатлы давранмадығындан моллалар вә јерли руһаниләр чамааты онун әлејһинә галдырмышдылар. Дејирләр ки, шаир куја мәсчиддән чыхаркән гара чамаат ону ајаг алтына салыб тапдалајараг өлдүрмүшдүр. Дин нүмајәндәләринин вә инсана мәһәббәт тәблиғ едәнләри белә ифша едән бу рәвајәтин нә гәдәр доғру олуб-

олмадығыны јалныз аллаһ билир. Лакин бир шеј шүбһәсиздир ки, руһаниләрлә онлары тәнгид едән, фүрсәт дүшдүкчә онларын чиркин ишләрини ифша едән шаир арасында өлүм-дирим мүһарибәси кедирди. Һачы Сејид Әзим һаггында бүтүн бу дејиләнләрә бир дә ону әлавә етмәк лазымдыр ки, јарадычылыг әһвал-руһијјәси вә илһам һеч бир заман ону тәрк етмирди; илһам пәриси онун даими вә ајрылмаз пејки иди. О да, Пушкин кими, өз заманәсинин һәр бир һәјати һадисәсинә вә мәсәләсинә чох тез чаваб верирди. Онун исте'дады сәрбәст вә гүввәтли иди. Бә'зән, өз достлары арасында оларкән, о бәдаһәтән там бир поема сөјләјирди. Бир шаир кими, онун хүсуси ләјагәтләриндән ону да гејд етмәк олар ки, өзүнүн алимлијинә вә узун мүддәт Шәрг өлкәләрини—Түркијәни, Әрәбистаны вә Ираны кәзиб долашмасына бахмајараг, о һеч бир заман өз јарадычылыг ишиндә јад тә'сирләрә дүшмәмиш, өз әсәрләриндә орижиналлығы вә бөјүк шаир мүстәгиллијини һәмишә сахламышдыр. Онун бүтүн әсәрләри өз орижинал бәдиилији вә шәрһинин ајдынлығы илә фәргләнир. Онун ше'рләри ахычыдыр, аһәнкдар вә мәлаһәтлидир. Позуг вә наһамвар ифадәләр онун үслубуна јаддыр.

Истәр һәјатдан, истәрсә дә тәбиәтдән алынсын, онун тәсвир етдији лөвһә өз тамлығы, дүзкүнлүјү вә көзәллији илә инсаны һејрәтә кәтирир. Јалныз сәрбәст вә чох зәнкин исте'дада малик олан надир шаирләр һәгигәти Сејид Әзим кими чәсарәтлә јазыб дејә биләрдиләр.

Һачы Сејид Әзим, һәмчинин, бир-биринин әлејһинә дүшмәнчилик бәсләјән сүнниләрлә шиәләр арасында барышыг вә мә'нәви јахынлыг јаратмаға да өз әсәрләри илә хејли көмәк етмишдир. Шиәләрлә сүнниләр арасында баш верән тоггушмаларын садәлөвһ маһијјәтини зарафатјана бир шәкилдә өз әсәрләриндә нағыл едәрәк, шаир мүбаһисә едән ики тәрәфин дини анлајышлары арасындакы чох чүз'и фәргләри усталыгла вә дүзкүн көстәрир, бә'зән дә о, мүбаһисә едән тәрәфләри тәсвир едәрәк, өз охучусу илә бирликдә һәр ики тә'лимин фанатик нүмајәндәләринин күлмәли вәзијјәтинә бүтүн гәлби илә ачы-ачы күлүр.

VI

Кечән әсрин алтмышынчы илләри Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы тарихиндә ән сәмәрәли вә ән хошбәхт бир дөвр олмушдур. О заман Загафгазијанын бир чох шәһәрләриндә мүхтәлиф поетик адлар алтында, мәсәлән, «Бејтүс-Сәфа», «Бејти-хамушан», «Дарис-сүрур» вә саирә бу кими әдәбијјат дәрнәкләри олмушдур. Ајры-ајры дәрнәкләр арасында достлуг әлагәләри мөвчуд олмуш, бу дәрнәкләр бир-бири илә мәктублашмышлар. Бу дәрнәкләрин нүмајәндәләри: Шушада—Абдулла бәј Аси, Шамахыда—Һачы Сејид Әзим, Јелизаветполда—Мирзә Меһди Начи, Јереванда—Мирзә Исмајыл Бәзми, Газахда—Қасымбәј Салик олмушдур. О заман гүдрәтли гарталлар кими Шушанын һүндүр гајаларынын зирвәсиндә өзләринә јува салмыш Гарабағ шаирләри бу әдәби дәрнәкләр арасында хүсуси бир һөрмәтә вә шөһрәтә малик идиләр. Бу шаирләр о заман өз јүксәк мөвгеләриндән поезија саһәсиндә чалышан бүтүн дикәр хадимләрин ишинә тон вә истигамәт верирдиләр. О заман мүхтәлиф јерләрдән шаирләр өз бәдии әсәрләрини Гарабағ шаирләринә көндәрир вә онлардан көстәриш вә гијмәт алмаг истәјирдиләр. Кәркин бир диггәтлә мүхтәлиф јерләрдәки шаирләр өз әсәрләринә мәшһур шаир Асинин нечә гијмәт верәчәјини сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Кәнч, көзәл вә сон дәрәчәдә исте'дадлы шаир олан Абдулла бәј Аси бир метеор кими Азәрбајчан шаирләринин сәмасындан кечмиш, өз гүдрәтли исте'дадынын көз гамашдыран шуалары илә бу сәманын үфүгләрини ишыгландырмышдыр. Олдугча чошгун, һәссас вә сәмими бир шаир олан Абдулла бәј Аси һәлә кәнч јашларындан мүвәггәти вә кечичи ејш-ишрәтә алышмыш, өз һәјатыны шәраб шүшәси әтрафындакы јолдашларынын арасында ағылсызчасына фәда вермишдир. Хәјјам кими, о да өз көзәл ше'рләриндә шәрабы, нәш'әни вә мәһәббәти тәрәннүм едәрәк, бунларын һамысыны тәбиәтин бүтүн башга не'мәтләриндән үстүн тутмушдур. Бу епикүрчү шаир ше'рләриндән бириндә дејир: «Бир һалда ки, шәраб ваизләрин мә'изәсиндән даһа јахшы инсанын бејнини ишыгландырыр, нечә ола биләр ки, белә бир шәрабы ичмәјәсән; бир һалда ки, шәраб инсанын гәлбини нәчиб һиссләрлә долдурур вә ону сәмалара тәрәф галдырараг, лап аллаһын

өзүнә јахынлашдырыр, нечә ола биләр ки, бу шәрабы ичмәјәсән. Бир һалда ки, шәрабын е'чазкар рәнки вә инсаны биһуш едән әтри бу гәдәр сеһирли бир гүввәјә маликдир, бир һалда ки, онун гүввәси мәним илаһи көзәллијә малик олан пәримин ал додаглары кими фүсункардыр, нечә ола биләр ки, бу шәрабы ичмәјәсән!» Лакин Абдулла бәј Аси тамамилә ағылсыз вә сәмәрәсиз кечирдији кечәләрдән вә күнләрдән сонра, адәтән, бәдбинлијә гапылыр вә сызылдајырды, онун руһуну боған дәрин кәдәр һисси шаири чылдырмаг дәрәчәсинә кәтириб чыхарырды. Белә һалларда шаирин өзү дә өз һәрәкәтләриндән утанырды, гәлби исә парчаланмаға һазыр иди. Белә дәгигәләрдә о өзүнү ән бәдбәхт адам һесаб етмиш вә буна көрә дә өзүнә «Аси» тәхәллүсүнү сечмишдир ки, бунун да мә'насы күнаһкар демәкдир. Өз гәлбинин ағрыларыны јүнкүлләшдирмәк үчүн шаир белә руһи вәзијјәтләрдә Имам Һүсејнин шә'нинә нөвһәләр јазмышдыр.

Лакин, бунунла белә, гејд етмәк лазымдыр ки, пешманчылыг Асинин ше'риндәки әсас мотивләр арасында даими јер тутмамышдыр; онун көз јашлары, јалварышлары вә кәдәрли һиссләри тезликлә достларыны, унудулмуш «пири-муғанын»* шәрәфинә бадә галдырмаға сәсләјән нәш'әли чағырышларла әвәз олунмушдур.

Асинин јашадығы мүасир чәмијјәтин нүмајәндәләри вә јерли руһаниләр гур'анын ән вачиб ганунларыны бу гәдәр ачыг вә чәсарәтлә позан Абдулла бәјин һәрәкәтләриндән гәзәбләнәрәк, бир дәфә шаири мәсчидә кәтирмиш вә ону мүгәддәс гур'ана анд ичмәјә мәчбур етмишләр ки, бундан сонра бир даһа шәраб ичмәјәчәк, бу шејтан әмәлиндән тамамилә имтина едәчәкдир. Мүсәлман дүнјасында ади бир гајда һесаб олунан бу һал, јә'ни руһаниләрин ишә гарышмасы илә чамаатын дини мәсәләләрдә өз үзәринә гејри-мәһдуд ихтијар вә һакимијјәт көтүрмәси шаирин достларына чох дәрин тә'сир етди. Бу мүнасибәтлә Шамахы шаирләри «мәликүш-шүәра» мүгабилиндә тутдуглары Асијә үз вермиш бәдбәхтлијә көрә бөјүк бир ше'р јазыб она көндәрмишдиләр. Һәмин ше'рдә дејилирди:

* Һөрмәтли тамада, шән мәчлисә илһам верән вә шәраб пәрәстишкарларынын тәчрүбәли рәһбәри.

Илаһи, мәсчидә мејханә дөнсүн!
Төкүлсүн бадәси, пејманә дөнсүн!
Ола мејханә бајгушлар јатағы,
Учуб бир мәнзили-виранә дөнсүн!
Нә күлдән өтрү бүлбүл налә етсин,
Нә дөври-шәм'ә бир пәрванә дөнсүн!
Чәмән сәһниндә олсун дағи-лалә,
Јаныб бир атәши-сузанә дөнсүн!
Позулсун рөвнәги-ордибеһишти,
Күлүстани-чаһан виранә дөнсүн!
Сәфаји-каинат булсун күдурәт,
Бу аләм халг үчүн зиндана дөнсүн!
Сәнин мин бә'д, еј пири-хәрабат,
Шәраби-лә'ли-набын гана дөнсүн!
Нечүн ким Асији-зарү үфтадә
Едибдир Шишә ичрә тәрки-бадә.

Һачы Сејид Әзим Ширванидән вә чох кәнч икән 1867-чи илдә вәфат етмиш Абдулла бәј Асидән (анадан олдуғу ил дәгиг мә'лум дејилдир) сонра онларын шәхсиндә өз идеал-романтик истигамәтли ән јахшы нүмајәндәләрини итирмиш Азәрбајчан әдәбијјаты тамамилә башга бир јола дүшмүшдүр. Бу замандан башлајараг поезија вә ше'рлә дејилән сөз өз јерини нәсрлә јазылмыш комедијалара, тракедијалара, повест вә романлара вермәјә башлады; ше'р јеринә инди тәмсилләр вә ушаглар үчүн нағыллар јазылмаға башланды.

Бу јени әдәби чәрәјанын нүмајәндәләри, әсас е'тибары илә, шәрг тәһсилиндән әлавә, дөвләт мәктәбләриндә—орта вә али мәктәбләрдә рус тәһсили көрмүш кәнчләр иди. Онлардан бә'зиләри дәрсликләр тәртиб етмәклә, башгалары рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмәклә мәшғул олур, бә'зиләри дә повест вә романларда өз күчүнү сынајыр, бир һиссәси дә өзләрини тамамилә драматик әдәбијјата һәср едирдиләр.

Биз мүасир әдәбијјат аләминдә чалышан јазычыларын әсәрләрини мүфәссәл сурәтдә тәдгиг етмәјәрәк, онлардан јалныз ән мәшһур мүәллифләрин гијмәтли әсәрләринин адларыны сајмагла кифајәтләнирик. Әввәлчә дәрсликләрдән башлајаг. Сөвти үсул илә илк ибтидаи әлифба китабы 1882-чи илдә Гори шәһәриндәки Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсиндә сабиг мүфәттиш А. О. Чернјајевски тәрәфиндән тәртиб олунмушдур. Онун «Вәтән дили» адланан бу илк

дәрслиjи Азәрбаjчан мәктәбләриндә чох кениш jajылмышдыр; мүәллиф мүәллимләрдән өтрү өз дәрслиjи үчүн хүсуси бир рәhбәр тә'лимат да тәртиб етмишдир. Һәмин дәрслиjин икинчи hиссәси мүәллифин өзү тәрәфиндән ибтидаи Азәрбаjчан мәктәбинин сабиг мүәллимләриндән Сәфәрәлибәj Вәлибәjовла бирликдә тәртиб едилмишдир. Бу китаб мәктәбләрин икинчи вә үчүнчү синифләри үчүн нәзәрдә тутулмуш вә Ушинскинин «Ана дили» китабынын нүмунәси әсасында тәртиб едилмишдир. Бу дәрсликләр о замана гәдәр фарс дилиндә мөвчуд олан чәрәкә әсасында, jә'ни hәрфләри hәччәләмәк үсулу илә дәрс кечән Азәрбаjчан мәктәбләриндә тамамилә jени бир ислаhат әмәлә кәтирди. Бу дәрсликләрдән сонра jазылмыш китаблар арасында Загафгазиjа шеjхүл-исламы молла Әбдүссалам Ахундзадәнин мүсәлман мәзhәби вә шәриәт тарихи hаггындакы дәрслиjи диггәти чәлб едир. Онун «Рисалеjи-үмдәтүл-еhкам»ы, «Зибдәтүл-еhкам»ы вә «Тарихи-мүгәддәси-әбниjа»сы меjдана чыхана гәдәр нә мәктәбләрдә, нә дә илаhиjjатын мәчбури фәнләр чәркәсиндә олдуғу дөвләт мәктәбләриндә мүсәлман шәриәти тарихи әсл гаjдасында кечилмирди. О вахта гәдәр шәриәт дәрсләри белә кечилирди: молла динин еhкамлары hаггында ушаглара бә'зи мә'лумат верир, гиjамәт күнү hаггында данышыр, сонра исә ушаглара гур'ан охудурду вә аjдындыр ки, ону да jалныз әзбәрләдир, мә'насыны исә баша салмырды. Чәнаб Ахундзадәнин китабларында исә динин бүтүн еhкамлары вә шәриәтдән доған бүтүн гаjдаганунлар педагожинин дидактика тәләбләрини көзләмәк jолу илә, jә'ни асандан чәтинә, jахындан узаға үсулу әсасында шәрh едилмишдир. Дуаларын әрәб мәтнләринә Азәрбаjчан дилиндә лазыми тәрчүмә вә изаhатлар верилмишдир. Кечмишдә бизим мәктәбләримиздә ушагларын тамамилә хәбәрсиз олдуғу мүгәддәс тарих инди ән чох jajылмыш вә ән чох hөрмәт едилән дәрсликләрдән бири олмушдур. Чәнаб Ахундзадәнин hәм бу, hәм дә дикәр китаблары jахшы бир дилдә jазылмышдыр. Һөрмәтли шеjхүл-ислам, hаглы олараг, бәдии-әдәби дилин илк өjрәдичиси hесаб олуна биләр. Онун «Чәhаләт хәстәлиjинин дәрманлары вә бу дәрманларын тәтбиг олунмасы гаjдалары» адлы hәм мәзмунуна көрә, hәм дә өз шәрhинә вә дилинин көзәллиjинә көрә чох мараглы олан китабчасы әдәби әсәрләрин ән jахшы нүмунәләриндән hесаб олуна биләр. Демәк олар ки, чәнаб Черниjаjевскинин вә Ахундзадәнин китаблары вә зәhмәтләри саjәсиндә азәрбаjчанлыларда да педагожи иш елми зәминдә апарылмаға башламышдыр. Исмаjылбәj Гаспринскинин «Хочаjи-сибjан» (ушаг мүәллими) вә Рәшидбәj Әфәндиjевин «Ушаг бағчасы» әсәрләри дә фаjдалы тәдрис китабларыдыр. Һәр ики дәрслик иши jахшы баша дүшән вә билән мүәллифләр тәрәфиндән тәртиб едилмишдир. Савадсыз ушаглар бу китабларын васитәсилә ана дилиндә охумағы вә jазмағы асанлыгла өjрәнирләр. Лакин «Хочаjи-сибjан» Крым татарларынын ләhчәсиндә тәртиб олундуғуна көрә Загафгазиjада бир о гәдәр дә jajыла билмәмишдир; бу дәрслик ән чох Крымда вә Русиjанын ичәриләриндәки губерниjаларда jашаjан татарларын арасында jajылмышдыр. Әрәб әлифбасынын геjри-мүкәммәллиjи вә сait сәсләри ифадә едән hәрфләрин лазыми гәдәр олмамасы үзүндән, бу әлифбада гәти мүәjjән олунмуш орфографиjа гаjдалары jохдур. Бу иши аз-чох гаjдаjа салмаг вә Азәрбаjчан дилиндә jазы гаjдаларыны мүмкүн гәдәр ваhид бир шәклә салмаг үчүн чәнаб Нәриманов Л. Поливановун рус грамматикасы нүмунәси әсасында тәртиб етдиjи «Түрк-Азәрбаjчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәhви» китабыны 1899-чу илдә Бакыда нәшр етмишдир. Азәрбаjчан шө'бәсинин шәриәт мүәллимләри Г. Ә. Әфәндизадә вә Көчәрли тәрәфиндән дин тарихи үзрә башга бир дәрслик дә 1899-чу илдә тәртиб олунмуш вә рус дилинә тәрчүмә едилмишдир; бу дәрслиjи шө'бәнин мүфәттиши чәнаб Ф. А. Смирнов рус дилинә тәрчүмә етмишдир. Бу ил Р. Әфәндиjевин «Бәсирәтүл-әтфал» вә М. С. Сеjидовун «Китаби-хәзаинүл-әтфал» адлы ики мүнтәхәбаты чапдан чыхмышдыр. Һәр ики мүнтәхәбат jухары jашлылар үчүн тәртиб едилмиш вә онларда hәм зәнкин тәрчүмәләр, hәм дә орижинал материал вардыр. Бу мүнтәхәбатлар чох ағыллы вә jахшы тәртиб олунмушдур; hәмин илдә Бакыда башга бир там Азәрбаjчан грамматикасы дәрслиjи дә нәшр олунмушдур. Бу дәрслиjин мүәллифи кәнч мүәллим А. J. Талыбзадәдир. Загафгазиjада jашаjан азәрбаjчанлылар арасында савады jajмаг ишинә чох бөjүк хеjир верән бу дәрсликләрдән әлавә кечән әсрин сон он илиндә түрк дилинин Азәрбаjчан ләhчәсиндә мүхтәлиф

фәнләр үзрә бир нечә фајдалы дәрсликләр дә нәшр олунмушдур.

Әдәби әсәрләрин башга нөвләринә кечдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, инди бизим јашадығымыз заманәдә драматик әсәрләр Азәрбајчан јазычыларынын зөвгләринә даһа ујғун кәлмишдир. Бу, башлыча олараг, белә бир вәзијјәтлә изаһ олунур ки, әдәби әсәрләрин бу нөвүндә чәмијјәтдәки нөгсанлары вә гүсурлары даһа долғун вә ајдын шәкилдә көстәрмәк вә һәмин әсәрләри сәһнәдә тамашаја гојмагла күтләнин диггәтини бу нөгсанлара вә гүсурлара чәлб етмәк мүмкүндүр. Мүсәлман һәјаты бу нөвдән олан әсәрләр үчүн зәнкин вә түкәнмәз материал верир. Комедијанын дикәр әдәби әсәрләрин үзәриндә үстүнлүк тәшкил етмәси, шүбһәсиз, һисс олунур вә бу да мәшһур драматург, халгын бүтүн тәбәгәләринин һәјатынын комик тәрәфләрини бәдии шәкилдә сәнәткарлыгла вермәк бачарығына малик олан Мирзә Фәтәли Ахундовун кәнч јазычылара көстәрдији тә'сирлә әлагәдардыр. Онун Мәстәли шаһы, демәк олар ки, ејни заманда үч мүәллиф тәрәфиндән тәглид олунмушдур; лакин тәбиидир ки, бу тәглидчиләрдән һеч бири өз вәзифәсини кифајәт гәдәр јеринә јетирә билмәмишдир. Бизим мөвһуматчы гадынлары һијләкәрликлә вә ачыгдан-ачыға истисмар едән чадукәр дәрвишин типи һеч кәс тәрәфиндән мәрһум Ахундовун «Мәстәли шаһ» әсәриндә олдуғу гәдәр долғун, дүзкүн вә сәчијјәви шәкилдә көстәрилмәмишдир.

Бу нөв әдәби әсәрләрин нүмајәндәләри—Нәчәфбәј Вәзиров, Нәриман Нәриманов, Һашымбәј Вәзиров, Васаг Мәдәдов (ермәнидир), Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, Сүлејман Ахундов, Әскәр Адыкөзәлов вә башгаларыдыр. Онларын һәр бири, бу ахырынчыдан башга, бир нечә комедија јазмышдыр. Нәчәфбәј Вәзиров ән чох әсәр јазан драматик јазычылардан һесаб олунур. О, једди комедија вә бир нечә водевил јазмышдыр.

Чәнаб Нәчәфбәј Вәзиров өз комедијаларында бөјүк бир исте'дад көстәрмишдир; о, мүлкәдар тәбәгәсинин патриархал мәишәтиндән алынмыш мүхтәлиф һадисәләри сәнәткарлыгла тәсвир едир. Онун «Ады вар, өзү јох» вә «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијалары бу чәһәтдән ән мүвәффәгијјәтли әсәрләр һесаб олуна биләр. Чәнаб Әбдүррәһимбәј Һагвердијев өз «Дағылан ти-

фаг» адлы әсәриндә мүлкәдар-бәј тәбәгәсинин һәјатынын дүзкүн мәнзәрәсини вермишдир. Бу комедијанын биринчи үч пәрдәсиндә мүәллиф өзүнүн бөјүк мүшаһидә габилијјәтини вә мүшаһидә етдији шејләри дүзкүн вә чанлы сурәтдә ифадә етмәк бачарығыны көстәрмишдир. Лакин чәнаб Һагвердијевин белә бир зәиф чәһәти вардыр ки, о өз комедијаларына нә исә чинләри вә өлмүш адамларын руһларыны салыр; бизә елә кәлир ки, башга халгларын әсәрләриндән игтибас олунмуш бу манера илә о өз комедијаларынын әһәмијјәтини хејли ашағы салыр. Һәм Н. Вәзировун, һәм дә Ә. Һагвердијевин комедијалары чанлы дилдә јазылмышдыр. Лакин Вәзировун дили аз ишләнмишдир вә һеч бир еһтијач олмадан Бакы ләһчәсинә ујғунлашдырылмышдыр.

[Нәриман Нәримановун «Наданлыг» вә «Дилин бәласы» адлы илк ики комедијасы һәләлик мүәллифин хејринә һеч бир шеј демир. Мәзмунун касыблығы, ајры-ајры пәрдә вә шәкилләр арасындакы рабитәнин олмамасы, әсәрин башланғычынын пис дүшүнүлмәси, мүвәффәгијјәтсиз вә гејри-тәбии сонлуг, зәиф дил—бүтүн бунлар комедијанын үмуми нөгсаныдыр. Лакин чәнаб Нәримановун «Надир шаһ» фачиәси кәләчәкдә ондан көзәл бир драматик јазычы јетишә биләчәји һаггында үмидләр доғурур].

Азәрбајчан әдәбијјаты нәср әсәрләри илә даһа аз фәхр едә биләр. Азәрбајчан вә ја фарс дилләриндә һеч бир роман көстәрмәк олмаз. Нәср әсәрләринин Шәрг халгларынын әдәбијјатында белә аз олмасы, бизим фикримизчә, бу халгларда гадынларын өртүлү вәзијјәтдә сахланмасы вә өз халгларынын һәјатына тә'сир көстәрмәк имканындан мәһрум олмасыдыр. Бир һалда ки, гадынлар һәмишәлик көлә вәзијјәтиндәдир вә һәјатда мүәјјән рол ојнамаг имканындан мәһрумдур, онларын һаггында азад адамлар кими, мүәјјән идејалара, мејлләрә малик олан гәһрәманлар кими данышмаг да мүмкүн дејилдир. Гадын, јә'ни мәһәббәт вә бунунла әлагәдар олан әзијјәтләр, бир-биринә гаршы дуран хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризәси олмајан роман исә чох дарыхдырычы бир шејдир; белә роман охучуја сәмәрәли, нәчиб вә јүксәк тә'сир көстәрә билмәз. Буна көрә дә, һеч тәәччүблү дејилдир ки, чәнаб Нәримановун «Баһадыр вә Сона» ад-

лы повестиндә гадын ролунда мүсәлман гызы дејил, ермәни гызы Сона көстәрилмишдир. Һәмчинин чәнаб Гәниjевин «Шејдабәјин мәктублары» адлы романынын икинчи һиссәсиндә дә баш гәһрәман кими чыхыш едән гадын рус зијалысы Софја Михајловнадыр.

[Нәримановун повести һаггында мүвәффәгијјәтсиз гәләм тәчрүбәси кими данышмаг олар. Илк ики комедијасында олдуғу кими, бурада да бир үмуми нөгсан нәзәрә чарпыр: идеја вә истигамәтверичи бир башланғычын јохлуғу... онун ағыллы нитгләри, хејирхаһлығын әһәмијјәти һагда доғру фикирләри, мүлаһизәләриндә ардычыллығы, дилин садә вә дүзкүнлүјү чох јахшы тә'сир бағышлајыр. Көрүнүр ки, чәнаб Нәриманов өз үзәриндә, өз исте'дад вә билијинин инкишафы үзәриндә, өз јазычылыг сәнәтинин тәкмилләшмәси үзәриндә чидди ишләјир. Бу исә әдәби јарадычылыг саһәсиндә чалышан, јорулмаг билмәјән кәнч әмәкчи үчүн шәрәфдир.]

Доғма әдәбијјатымызын фајдасына Солтан Мәчид Гәниjев дә јорулмадан вә сәмәрәли чалышыр. О, зәнкин вә һәртәрәфли инкишаф етмиш бир исте'дада малик олдуғуну өз әсәрләриндә көстәрир. О һәм шаирдир («Түлкү вә Чаг-Чаг бәј» мәнзум һекајәсиндә), һәм романчы («Шејдабәјин мәктублары» вә «Әдаләт диваны»), һәм тәрчүмәчи («Әввәлимчи шәрабчы»), һәм дә мүхтәлиф дилләри јахшы билән бир мүтәхәссисдир («Истилаһи-Азәрбајчан-түрки» вә «Луғәти-руси вә түрки»). Онун дили образлыдыр, рәнкарәнкдир вә мүдрик Шәрг тәшбиһләри илә бәзәнмишдир; лакин онун дили бә'зән о гәдәр дә ајдын вә дәгиг олмур.

Әһмәдбәј Ағајевин бу јахынларда чапдан чыхмыш «Ахунд вә Ислам» адлы китабчасы да диггәти чәлб едир. Мүәллиф тәрәфиндән чох јазыг вә јохсул бир вәзијјәтә салынмыш Ислам әсил-нәсәбли, гајғысыз јашајан бир ахундла кәскин мүбаһисә апарыр. Ислам Ахунду тагсырландырыб дејир ки, о, өз шәхси рифаһы вә газанч әлдә етмәси үчүн Мәһәммәдин тә'лиминин әсил маһијјәтини истәдији кими тәһриф едир вә ону, јә'ни Исламы да белә бир ачыначаглы вәзијјәтә о кәтириб чыхармышдыр. Бу китаб өз мәзмунуна көрә мүсәлман руһаниләринин гара ишләринин вә шәхси мәнфәәт мејилләринин әлејһинә чеврилмиш ән гүввәтли бир е'тираздыр. Мүәллиф

хејли мигдарда тарихи дәлилләр кәтирмишдир вә әдәби дили дә јахшы билир.

Рус әдәбијјатындан вә харичи әдәбијјатдан тәрчүмә едилмиш әсәрләр һаггында данышаркән гејд етмәмәк олмаз ки, бу саһәдә һәлә чох аз иш көрүлмүшдүр.

Ашағыдакы јазычыларын вә шаирләрин әсәрләриндән тәрчүмәләр едилмишдир:

Пушкиндән: «Дубровски» вә «Чөл ханымы» повестләрини М. Һ. Әфәндијев тәрчүмә етмишдир. «Торчу вә балыг», «Олег һаггында маһны» әсәрини Ф. Көчәрли тәрчүмә етмишдир. Онун бир чох хырда әсәрләри дә Әһмәдбәј Чаваншир тәрәфиндән тәрчүмә олунмушдур.

Лермонтовдан: «Мтсыри», «Мүбаһисә», «Үч хурма ағачы», «Терекин һәдијјәләри», «Һачы Абрек» вә бир чох хырда ше'рләри Әһмәдбәј Чаваншир, «Јел кәмиси» әсәрини исә Әскәрағa Адыкөзәлов тәрчүмә етмишдир.

Гоголдан: «Мүфәттиш» әсәрини Н. Нәриманов тәрчүмә етмишдир.

Л. Н Толстојдан: «Әввәлимчи шәрабчы» әсәрини С. М. Гәниjев вә «Тәнбәкинин вә шәрабын зәрәри барәсиндә» әсәрини Ф. Көчәрли тәрчүмә етмишдир.

Жуковскидән: «Јатмыш шаһзадә», «Јај ахшамы» вә бир чох башга ше'рләри Әһмәдбәј Чаваншир тәрчүмә етмишдир.

Крыловдан: бир чох тәмсилләри Хан Гарадағски вә Рәшидбәј Әфәндијев тәрчүмә етмишләр.

Харичи әдәбијјатдан јалныз Шекспирин «Отелло» адлы бир фачиәсини Һашымбәј Вәзиров вә Шопенһауерин «Даһи» әсәрини Ф. Көчәрли тәрчүмә етмишдир.

Мүасир шаирләрдән ән чох өз лирик ше'рләри илә танышыб мәшһур оланлары Мирзә Нөврәс, Лә'ли, Мирзә Рәһим Фәнә, Рәшидбәј Әфәндијев Шаки, Аббасаға Гајыбов Назир, Мәшәди Әјјуб Баги, Сабир, Мусајев Ибраһим вә башгаларыдыр. Онлардан бә'зиләри, мәсәлән, Мирзә Нөврәс, Лә'ли, Мусајев кәнч вә үмидверичи Азәрбајчан газети «Шәрги-Рус»ун сәһифәләриндә чох сәмәрәли фәалијјәт көстәрирләр. Мүасир шаирләр һаггында данышаркән чох вахтсыз вәфат етмиш князь Меһдигулу хан Усмијеви бөјүк бир гәлб ағрысы илә хатырламамаг олмаз. Инсана мәһәббәт, гардашлыг, пислији бағышламаг, јыхылана мәрһәмәт етмәк кими һиссләр исте'дадлы

шаир Меhдигулу ханын поезијасынын әсас мотивини тәшкил едир. Кнјаз Усмијев ше'рләриндән бириндә дејир ки, «Јашыл чәмәндә еhтијатла кәз ки, чүчүләр ајағынын алтында галыб өлмәсин вә јашыл отлар әзилмәсин».

Һәлә орижинал вә тәрчүмә әсәрләри илә бир о гәдәр дә зәнкин олмајан Азәрбајчан әдәбијјаты hаггындакы бу хүласәни гуртараркән биз буну да гејд етмәји лазым билирик ки, бу әдәбијјатын инкишафына мүсәлман аләминдә ишләнән әрәб әлифбасынын мүкәммәл олмамасы чох манечилик көстәрир; өз халгынын фикирләрини, дүhасынын күчүнү ифадә етмәк үчүн бир силаh олмаг е'тибарилә бу әлифба өз гаршысында дуран вәзифәни јеринә јетирмир. Вахтилә мәрhум Мирзә Фәтәли Ахундов тәрәфиндән галдырылмыш бу мәсәлә мүсәлман чәмијјәтинин зијалы тәбәгәси тәрәфиндән hал-hазырда гызғын музакирә олунур вә онларын бә'зиләри, әрәб әлифбасыны әвәз етмәк үчүн, өзләринин јени тәртиб етдикләри мүкәммәл әлифба тәклиф едирләр.

1903.

ҺӨРМӘТЛИ «ШӘРГИ-РУС» РУЗНАМӘСИНӘ БИР НЕЧӘ СӨЗЛӘР

Ијирми беш сәнә бундан әгдәм Бадкубә шәhәриндә нәшр олунан «Әкинчи» гәзетәси мүсәлман гардашлары тәhсили-үлум вә фүнуна тәрғиб вә тәшвиг едән заман онлардан кәме'тиналыг вә сојуглугдан башга бир әсәр көрмәди. Һәтта бә'зи әшхас ки, о әсрин саhиби-камал вә әhли-мә'рифәти hесаб олунурду, Һадијүл-Мүзәллин Гарабағи[1] кимиләри, «Әкинчи»нин мәсләкини мүзүр вә онда дәрч олунан көзәл мәтләбләри өзләринин көhнә адәт вә ајинләринә зидд билиб, бичарә мүhәррири налајиг сөзләр илә hәчв едиб, олмазын бөhтан вә ифтираны hагларында сөјләмишдиләр. Белә нашајәстә әмәлин мүгабилиндә чәнаб мүhәррир өзкә бир әлач тапмајыб, мәзкур hәчвин бә'зи намәгбул јерләрини ки, чиркин фөhшләрдән ибарәт ола, атыб, јердә галаныны ејни илә гәзетәсиндә чап етдириб, hәчвин ахырында буну гејд етмишди: «Һадијүл-Мүзәллинин hәчвини тамамән чап етмәјә изн олунмады. Амма о чәнабын вә онун hәмрә'јләринин көнлү шад олмаг үчүн фикрим будур ки, бир даш үстә ону газыдыб, Гарабағ илә Зәрдаб сәрhәддиндә гојам, та ки, кәләчәкдә бизим өвладымыз о јадикара бахыб билсинләр ки, мән милләти-исламы гәфләтдән ајылтмаг истәјән вахтда нә гисим адамлара раст кәлмишәм»[2].

Филhәгигә демәк олур ки, о вахт чәhаләт вә наданлыг Загафгаз мүсәлманларыны эhатә едиб елм вә мә'рифәт нурундан онлары бибәhрә гојмушду. Ики илдән бир гәдәр зијадә «Әкинчи» артыг үсрәт вә мәшәггәт илә зиндәканлыг едиб, чаныны милләт уғрунда фәда етди вә онун көзәл сөзләри вә нәфли мә'луматы чәhаләт пасы илә тутулмуш гәлбләрә әсәр етмәди. «Әкинчи»дән бир нечә ил

сонра әввәлчә «Зијаји-Гафгаз» вә онун далынча «Кәшкүл» рузнамәләри Тифлисдә тәб вә нәшр олунмаға башлады. Амма онлар да чох јашамајыб, өмрләрини бизә бағышлады. Бу ики гәзетәнин завалыны әкәрчи чохлары мүһәррирләриндән көрүб онларын бимәсләк вә тамаһкар олмагларындан бәһс етдиләрсә дә, бизим әгидәмизә көрә, чамаатымызын да биһүммәт вә кәме'тина вә сүстрә'ј олмаглары мәзкур гәзетәләрин фөвт олмасына баис олубдур вә инсафдан харичдир ки, биз өз гүсурумузу билкүллијјә өзкәнин бојнуна атыб өзүмүзү сафа чыхардаг. Ахырынчы гәзетәнин ки, «Кәшкүл»дән ибарәт олә, завалындан он ил кәлиб кечди вә бу мүддәтин әрзиндә биз рузнамәсиз галдыг. Амма бу илләр бизим үчүн бош кечмәди. Зәманәнин тәгазасы бир јандан, мәдәни вә мә'рифәтли гоншуларымызын тә'сири өзкә бир тәрәфдән бизи һәрәкәт вә чүнбүшә кәтирди вә демәк олар ки, бу һалда мүсәлманлар бир нөв гәфләтдән ајылыб тәрәгги јолуна үз гојублар. Һәр кушәдән елм вә мә'рифәт сәдасы вә һәр бүг'әдән тә'лим вә тәдрис ичрасы ешидилиб мүшаһидә олунмагдадыр.

Лиллаһүлһәмд бу күнләрдә интизарыны чәкдијимиз «Шәрги-Рус» рузнамәмиз мә'рифәт мејданына гәдәм гојуб, елм вә мәдәнијјәт бајрағыны галхызды. Әтраф вә әкнафдан идарәјә дахил олан тәбрикнамәләр, нәзм вә нәср илә рузнамәнин тә'рифи гәфләти-төвсифи јухусундан ајылмағымыза бөјүк бир дәлил вә әламәтдир десәк, хәта етмиш олмарыг. Ијирми беш ил бундан ирәли гәзетә һаггында јазылан һәчв вә фөһшләрин инди мәдһ вә тә'рифә тәбдил олмасы, әлбәттә, бизим үчүн бөјүк бир мајеји-ифтихардыр...

Бу һалда «Шәрги-Рус»дан, һансы ки, анчаг бир ајдан бир аз зијададир нәшр олунур, бөјүк хидмәтләр вә мүһүм фајдалар тәләб етмәк ағыл вә инсафдан кәнардыр. Гәзетә иши ағыр ишдир, хүсусән, мүсәлманлар ичиндә, һансыларынын ки, мәтбәәси јох, јахшы һүруфаты јох, һүруфат тәртиб едән хидмәтчиләри јох, маһир вә мә'луматлы көмәкчиләри вә әхбарнәвисләри јох вә бунлардан әлавә шөвг вә һәвәслә гәзетәни охујуб баһасына пул верән мүштәриләри јох. Гәзетәдән јетишән нәф вә фајда бу гүсуратын рәф вә тәсһиһи илә вүгуа кәлир вә әкәр бизим хаһишимиз гәзетәмизи нәфили вә ләјагәтли етмәк исә, онда борчумуз будур ки, онун еһтијачатыны дүзәлдәк, интишарына һүммәт вә гејрәт көстәрәк вә әрбаби-гәләмимизә борчдур онун мүндәрәчатыны хејирли вә заманәнин тәгазасына мүвафиг мә'лумат илә долдурсун, та ки гәзетәни охујанлар ондан истифадә едиб, арзу вә тәмәнналары пуч вә үмидләри зај олмасын.

Кечән нүсхәдә зикр олунду ки[3], бизим мүсәлманлар гәфләт јухусундан ајылмагдадырлар. Бу доғрудур. Амма јухунун мүддәти узун вә өзү агыр олмаға көрә бирдән-бирә онун әсәриндән хилас олмаг чәтиндир. Бәдән зәифләшиб, үзвләр тагәт вә һәрәкәтдән дүшүб, кәсаләт чисмин ә'за вә чәвариһләринин чүмләсинә сирәшт едибдир. Белә ки, ајылмыш зәиф бәдәни бирдән галдырыб ајаг үстә гојмаг гејри-мүмкүндүр. Лазымдыр она мүаличә етмәк вә гүввәт кәтирән дәрман вә гида једиртмәк вә бир мүддәт онун тәдави үсулуна мүтәвәччеһ олмаг. Бу исә бағлыдыр ағыллы вә камаллы кәсләрин һүммәтинә вә әһли-мә'рифәтин вә әрбаби-гәләмин һүнәр вә гејрәтинә. Һеч кәс әлиндән кәләни кәрәк бу јолда мүзајигә ејләмәсин вә чүмлә дин вә милләт тәәссүбү чәкәнләр бачардығы гәдәр көмәк вә мүавинәти ја әгли вә гәләми илә вә ја малы вә чаны илә ола кәрәк әсиркәмәсин. Милләти ајылдан вә онун руһани вә чисмани гүввәләрини һәрәкәтә кәтирән, гәлбини зијаландырыб, руһуну тәзәләндирән көзәл вә али фикирләр, һүсни-тәдбирләр, доғру вә саламат сөзләр вә сәмими-гәлбдән чыхан авазлар олачагдыр. Һәр кәс хејрхаһи-милләт исә вә бу јолда данышыб јазмаға өзүнү мүгтәдир билирсә һүнәр вә сәдагәтини көстәрсин. Шүкүр олсун аллаһа, интишари-фикир вә тәдбир үчүн «Шәрги-Рус»ун сәһифәләри ачыг вә вүс'әтли бир мејдандыр. Чүмләнин көзәл вә нәсиһәтамиз сөзләри, һүсни-рә'јләри вә е'тигадлары чәнаб мүһәррир тәрәфиндән камали-мәмнунијјәтлә гәбул олунур. Амма кәрәкдир шәхси гәрәзләр вә тәмәнналар, јекчешмилик вә тәрәфкирлик кәнара гојулсун. Милләтимизин еһтијачы, гүсур вә нөгсанымызын илләти, далда галмағымызын сәбәби нәдә исә кәрәкдир дүрүст тәһгиг вә тәдгиг олуна вә сонра чарә далынча кедилә, вә ејбләримизи ачыб көстәрмәкдә горху вә ичтинаб олунмаја. Бухл, һәсәд, мәнијјәт вә худпәсәндлик ки, мүсәлманларын нифаг вә пәришанлығына бөјүк бир илләтдир, кәрәк арамыздан

көтүрүлә вә «Иннәмәл-мө'минина ухуввәтүн»[4] ајеји-шәрифәси мисдагынча иттифаг вә иттиһад ки, мәнбәји-сәадәт вә тәрәггидир, кәрәкдир бир ан вә дәгигә унудулмајыб, онун зири-һөкмүндә олуб, мәзмунунча сә'ј вә тәлаш олуна... Бу саф е'тигад үзрә мүстәһкәм вар икән «Тәрчүман»ын ахыркы нөмрәләри кәлиб әлимизә кечди вә әһвалымызы пәришан ејләди. Чәнаб Гаспиринскинин[5] бу вахта кими сүкут едиб, инди «Шәрги-Рус»у әввәлчә тәбрик вә тәһнијә едиб далынча ирад тутмасы вә гәзетәни охујанларын нәзәриндә тә'јиб вә тәхфиф етмәси бизи зијадә һејрәт вә тәәччүбә кәтирди. Бу кунә рәфтардан чәнаб Гаспиринскинин мурады нә исә, әлбәттә, өзү јахшы билир. Амма бизим анладығымыза [көрә] бу гисим һәрәкәтә һәр тәрәфдән бахылса бахылсын, бурада тәәссүфдән башга сөјләнәси бир сөз јохдур. Әкәр о чәнабын белә рәфтары, өз рәфигинә рәгабәт вә һүсудликдән нашы исә чох һејф! Милләтин хадимләри нә гәдәр чох олса бир о гәдәр јахшыдыр вә Гаспирински кими маарифпәрвәр шәхсә бу сифәт јарашасы сифәт дејил. Јох, әкәр о чәнабын нијјәти өз һәмсинфинин вә гәләм јолдашынын гүсуруну көстәриб тәсһиһ олунмасыны изһар етмәк исә онда даһа нә сөјләјәлим. Бурада о чәнаб кәмтәчрүбәлијини бүрузә вермишдир. Мәкәр она мә'лум дејил ки, бу гисим кинајәли вә ачы мәзмунлу нәсиһәт кимсәдән гәбул олунмаз! Бу вазеһ әмри чәнаб Гаспирински кәрәк анлајыб фәһм едәјди вә буну јәгин биләјди ки, белә ачы сөзләр тәзә гәзетәнин мүштәриләрини азалдыб вә ону охујанлары шөвг вә һәвәсдән салмагдан башга өзкә бир сәмәр вермәз. Һејф, сәд һејф ки, иттифагы позан вә иттиһадын бинөврәсинә рәхнә јетирән әввәлчә о кәсләр олду ки, маарифпәрвәрлик исмини үстләринә көтүрүб ријасәтлик иддиасындадырлар.

Чүн гәрәз амәд һонәр пушиде шод,
Сәд һичаб әз дел бесује-диде шод,
Чүн дәһәд гази бедел рүшвет гәрар
Кеј шонасәд залим әз мәзлуми-зар[6].

1903.

МҮСӘЛМАН МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ҺҮММӘТИ

Һәр сәнә јај фәслиндә Шуша шәһәринә елм вә мә'рифәт тәһсил едәнләримиздән,—хаһ мүәллимләр олсун, хаһ студентләр вә хаһ дөвләти гуллугларда олан чаванлардан,—бөјүк бир чәмијјәт јығышыб, милләт вә вәтәнә хидмәт етмәк фикринә дүшүрләр. Бунларын мабејнләриндә үлфәт вә рәфагәт вүгуә кәлиб иттиһад вә иттифагын бинасы бир нөв мөһкәмләшир вә бачардыглары гәдәр вәтәнләринә нәф вә фајда јетирирләр. Хүсусән бу јолда артыг һүммәт вә гејрәт көстәрән мүсәлман мүәллимләри олур. Доггуз ај гүрбәт вилајәтләрдә, узаг кәндләрдә вә шәһәрләрдә тә'лим вә тәдрисә мәшғул олуб артыг мәшәггәт чәкиб үч ај јај фәслини дәхи истираһәт вә асајиш илә кечирмәји өзләринә рәва көрмүрләр.

Белә ки, ијул ајынын 24-чү күнү бурадакы шәһәр мәктәбиндә тә'лим алан фәгир шакирдләрин нәфи үчүн мүәллимләрин һүммәти илә түрк дилиндә бир комедија көстәрилди. Мүсәлманлардан хејли чамаат: нүчәбадан, түччардан вә саир әснафдан тамаша үчүн театроја топлашдылар. Ојнанан мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләриндән мәшһур «Һачы Гара» вә јахуд «Мәрди-хәсис» комедијасы иди. Әкәрчи бу комедија кәррат илә Шуша шәһәриндә ирәә олунубдур вә онун мәзмуну шәһәр әһлинин чохуна мә'лумдур, баинһәмә комедија әсла әксилмәјиб һамыја хош кәлир. Әлбәттә, мәрһум Ахундов кими камил, дәгиг, бахәбәр вә зијадә тәчрүбәли вүчудун әсәри дәхи һәмишә һәјат үзрә баги галачагдыр.

«Һачы Гара» бир сајаг догру вә дүз јазылыбдыр ки, бу мәрди-хәсисин әхлаги-әтвари, хәсасәт вә ләимлији чифәји-дүнја үчүн дини вә иманы вә һәтта әзиз чаны фә-

најә вермәси, дүнја малы үчүн јалан сөјләмәји, анд ичмәји бир тәвр тәһлил олунубдур ки, куја мәрһум Мирзә бүтүн өмрүнү мәзкур Һачы илә бир јердә кечирибдир вә онуң үрәјиндә олан фикирләрини, һәр бир чүз'и һәрәкәт вә рәфтарыны, адаб вә әхлагыны лајигинчә өјрәнибдир. Бу мәһарәт вә рүмузшүнаслыг анчаг Мирзә Фәтәли кими камил вә устади-габил кимсәләрин гәләминдән вүчуда кәлә биләр. Әкәр биз мәрһум Мирзә Фәтәлини фирәнкләрин Молјеринә вә русларын Гоголуна тәшбеһ етсәк, сәһв етмәмиш олуруз.

Комедијада ојнајан чаванларын чүмләси өз ролларыны јахшы јеринә јетириб тамашаја чәм оланлары зијадә фәрәһнак вә хошһал етдиләр. Артыг мәһарәт вә һүнәр көстәрәнләр бунлардыр: Јусиф бәј Һагнәзәров, Һәсәнәли бәј Сарычаллы, Мирзәчамалов Мәһәммәд Һәсән бәј, Фәрһад бәј Көчәрлински, Чавад бәј Бағырбәјов. Бу чаванлар кәррат илә ссенаја чағырылыб, тәһсин вә афәрин сәдасыны истима' етмәк илә хошһал олдулар. Бу ишдә артыг зәһмәт чәкәнләрдән бириси дә чәнаб Лүтфәли бәј Беһбудов иди ки, билет сатмаға вә комедијанын мүһүм ишләринә мүбашир олмушду. Театрдан чәм олан мәбләғ мәхарич вә мәсарифдән башга ики јүз манатдан зијадәдир. Белә ки, фәгир вә касыб шакирдләримизә бөјүк көмәк олунду. Гејрәтмәнд чаванларымызын хаһиши вар ки, ики-үч дәфә белә комедија тәртиб вә тәшкил едиб, мөһтач вә чарәсизләримизә мүавәнәт көстәрсинләр. Аллаһ онлардан разы олсун вә тофиг әта еләсин.

1903.

АНТОН ЧЕХОВ

Русијанын ән мәшһур әдиби вә севкили мүншиси һесаб олунан Антон Чеховун бу ијул ајынын икисиндә вәфат етмәси чәми мә'рифәт әһлинә билүмум вә рус үдәба вә шүәрасына, билхүсус һүзнавәр бир һадисә олдуғу гәзетләрдә дәрч олунан фәгәрәләрдән көрүнүр. Чехов тәбии, мәтин, гәләми өткүн вә дили ширин бир әдиби-бинәзир иди. Онун әсәрләринин чохусу Авропа дилләринә тәрчүмә олунубдур. Онун китаблары артыг шөвг вә һәвәс илә охунур. Чехов мүхтәсәр вә гысача һекајәләрдә рус милләтинин һәр бир синфинә даир әһвалат јазыб, һәр даирәнин ејиб вә гүсурларыны истеһза вә кинајә тәригинчә зәрифанә има' вә ишарәләр илә көстәрир. О чәнаб кәламын устады һесаб олунуб, азачыг вә ләтиф сөзләр илә дәрин вә бөјүк мә'налар јетирмәкдә бимисл бир вүчуд иди. Кәдәк вә хырдача рәвајәтләрдә вә нағылларда мәншәтин әнваји-тәрзини вә гисим-гисим өвзаларыны тәһрир едиб, демәк олар ки, ејни илә онун шәклини охучулара көстәриб, бир јандан онлары дилшад вә бир јандан мәғмун, мәһзун едир. Чехов өзүндән сонра 12 чилд әсәр гојубдур. Јаздыгларынын әксәри нағыл вә рәвајәтләрдир. Көзәл комедијалары да чохдур. Чехов өмрүнүн ән мүгтәдир вә ишә јарыјан чағында, jә'ни 44 синниндә вәфат етди; вәтәндән кәнарда, немсә дијарында... Һөрмәтли «Шәрги-Рус»ун охучуларына нүмунә көстәрмәк үчүн онун бамәзә һекајәләриндән бирисини бурада тәрчүмә едирик[1].

1904.

ТӘЗӘ КИТАБ

Түрк дилиндә, Азәрбајчан шивәсиндә тәзә бир китабын әдәбијјат хәзинәмизә дахил олмасыны кәмали-ифтихар илә изһар едирик. Мәзкур китабын Авропа әдәбијјатынын ән мүгтәдирләриндән булунан инкилис шаири-мәшһуру Шекспирин асари-әдидәји-мәгбуләсиндән «Отелло»нун гиссеји-пүргүссәсинин тәрчүмәсидир. Мүтәрчими Һашымбәј Вәзировдур ки, әрбаби-гәләмимиздән һесаб олунуб, онун «Евләнмәк—су ичмәк дејил» адында јазылан комедијасы нечә дәфә Гарабағда ојнаныб, тамашачыларын тәһсин вә тә'рифини чәлб етмишдир. Шекспир кими бөјүк шаир вә тракедија (фачиә) јазмагда әдиби-бинәзирин әсәрини бизим касыб вә рәкик дилимизә тәрчүмә етмәк филһәгигә бөјүк һүнәрдир вә биз кәмали-чүр'әт илә дејә биләрик ки, чәнаб Вәзиров өз өһдәсинә көтүрдүјү мүһүм әмри лајигинчә јеринә јетирибдир. Мәзкур тракедијанын мәзмуну илә һөрмәтли «Шәрги-Рус»ун охучуларыны ашна етмәји бурада мүвафиг көрүрүк.

Гәдим әсрдә индики Италија дөвләтинин тәһти-идарәсиндә олан Венетсија шәһәри мәхсуси бир дөвләт олуб, чәми дүнјада өз шөһрәт вә тичарәти илә мәшһур иди. Венетсијанын ишләрини сенат доландырырды, падшаһы јохду. Сенат исә ибарәт иди алинәсәб, дөвләтмәнд, ағыллы вә инсафлы әшхасын ичмаиндән. Бунларын сәдрнишини «дож» ләгәби илә мәшһур иди. Дожун өзүнүн артыг ихтијары јохду, анчаг сенат гәт еләјән ишләри тәсдиг едирди. О вахтларда Венетсија һәр јерин адамлары илә алыш-вериш едиб, Шәрг илә Гәрб арасында бөјүк бир тичарәт мәркәзи һесаб олунурду вә бу дөвләт әксәр өвгат әтрафда сүкунәт едән әгвам вә миләл илә дава едәрди. О чәһәтдән һәр јердә рәшид вә гочаг адамлар

вар идисә вә һәр кәс нам, шөһрәт вә дөвләт тәмәннасына дүшүрдүсә, Венетсијаја чәм олунурду. Бу вахтлар Отелло дәхи кәлиб һәмин шәһәрә чыхды. Отеллонун әсли әрәбдир, Африка гит'әсинин шимал сәмтиндә сүкунәт едән Марокко тајфасындандыр. Бу тајфа инди дә өз рәшадәт вә шүчаәти илә мәшһури-чаһандыр. Отелло өз һүнәр вә рәшадәти сајәсиндән Венетсија дөвләтинә бөјүк гуллуглар вә бимисл хидмәтләр көстәрмишди вә бунун әвәзиндә она бөјүк мәнсәб верилмишди вә һәр јердә онун һөрмәти вә иззәти артыг иди. Амма бунунла белә Венетсија әһли, хүсусән ә'јан вә әшраф буну дәхи унутмаздылар ки, Отелло әчнәби милләтдәндир, о нә гәдәр гочаг вә рәшид олса, јенә онлар илә бәрабәр ола билмәз—о гара әрәбдир... Сенатын үзвү вәзир Брабансионун Дездемона адында бир гызы вар иди ки, вәчиһәји-заман вә чәмиләји-дөвран, әгл вә исмәтдә мисл вә бәрабәри јох иди. Дездемона Отеллоја тәәшшүг јетирир вә онун ешг вә мәһәббәтинә сәбәб Отеллонун заһири сифәти олмајыб, рәшадәт вә зирәклији олур. Белә ки, Отелло тез-тез Брабансионун евинә кәлирмиш. Вәзир өзү онун сөһбәтини чох севәрмиш. Отелло башына кәлән гәза-гәдәри, пүрхәта сәфәрләрини, дәрја вә гуруда иттифаг дүшән чәнкләри, дүшмәнин әлинә әсир дүшмәсини вә ондан хиласыны фәсаһәтлә сөјләдикчә Дездемона һәр бир шүғлүнү унудуб һуши-куш илә онун сөһбәтинә гулаг асарды. Ахырда Дездемона Отеллодан тәвәгге еләјир ки, бу сөһбәтләри она мәхсуси вә мүфәссәл нәгл еләсин вә Отелло башына кәлән хаталы һекајәтләри сөјләјәндә, аз иттифаг дүшүрдү ки, Дездемонанын аһу көзләриндә јаш көрүнмәјә иди вә һәмишә нағыл тамам оланда дәрин аһ чәкиб дејәрди: «Каш аллаһ мәни дә белә јаратмыш олајды» вә Отеллодан разылыг едиб буну да артырарды: «һәр каһ сәнин бир достун бу төвр ишләри тутмуш олса иди, мән ону чану дилдән севәрдим». Бу минвал назик вә зәриф има' вә ишарәләр илә өз мәһәббәтини Отеллоја изһар едәрди вә Отелло дәхи о ашиг олмағыны билдириб, бир-биринә саф-дилдән мәһәббәт бағладылар.

Бир кечә Отеллонун бәдхаһлары гызын атасыны јухудан ојадыб она хәбәр верирләр ки, сәнин гызын исмәт вә һәјаны унудуб гара әрәб илә ишрәт етмәкдәдир. Брабансио бу әһвалдан зијадә пәришан вә гәзәбнак олуб

кедир сената шикајәтә. Бу әснада белә иттифаг дүшүр ки, османлылар Кипр (Гибрис) чәзирәсинин үстүнә һүчум едирләр вә сенат Отеллону Киприн валиси тә'јин едиб, ону дүшмәнин мүгабилинә көндәрмәји гәрар гојурлар. Вәзир Брабансио шикајәтә кәлән вахты Отелло дәхи мәзкур ишдән өтрү сената тәклиф олунур. Бурада вәзирин шикајәтинә артыг е'тина олунмајыр вә Дездемона өзү сенаторларын һүзурунда Отеллоја олан мәһәббәтини вә ону өзүнә әрлијә гәбул етмәсини кәмали-чүр'әт вә фәсаһәтлә тәгрирә кәтүрүр.

Кипр чәзирәсиндә Отелло илә Дездемонанын ејш вә ишрәти чох мүддәт чәкмир. Адамларын дүшмәни шејтан һәр заман вә мәканда инсан либасына кириб бәни-нөв'и-бәшәр арасында фәсад вә ингилаб төрәтмәкдәдир. Отеллонун паручики Јаго ки, онун зири-дәстиндә гуллуг едирди, өз ағасындан наразы иди. Наразылығына үмдә сәбәб онун затында олан чибилли шејтәнәт, бүхл вә һәсәд иди вә бундан әлавә, о өз ағасындан бир ишдән бәдкүман олмушду. Вә бир дә Јаго хаһиш едирди ки, Отелло она лејтенантлыг мәнсәбини версин. Амма Отелло о мәнсәби Кассио адында өзкә бир шәхсә һәвалә етмишди. Кассио исә чох көзәл, инсафлы вә гејрәтли бир шәхс иди ки, өз ағасына вә онун ханымына сәмими-гәлблә мәһәббәт вә ирадәт көстәрирди. Јаго Кассионун көзәллијини әлдә бөјүк дәставиз едиб, чүз'и василәләр илә аралыға фитнә вә фәсад салыб, ону өз истәкли зөвчәсиндән бәдкүман еләјир вә Кассио илә Дездемонанын мабејниндә мәһз үлфәт вә мәһәббәт олдуғуну гисим-гисим дәлилләр илә әрәбә сүбут гылыр. Јаго өз арвады Амалијаны вадар едир Дездемонанын дәсмалыны оғурламаға вә Амалија кедәндән сонра өз-өзүнә дејир: «Мән дәсмалы Кассионун отағына саларам, о да тапыб кәтүрәр, бәдкүманлыгда лап чүз'и әламәтдән бөјүк фәсадлар төрәр. Мән әрәби зәһәрләмишәм, онун хасијјәтиндән өтрү бир јүнкүлчә бәдкүманлыг чох бөјүк зәһәрдир. Әввәлчә о зәһәр тә'сирсиздир. Еlә ки, гана гарышды, күкүрд кими јандырычы олур». Бу һиндә әрәби кәнардан она тәрәф кәлән көрүб дејир: «Индидән сонра нә тирјәк, нә бәнк вә нә дә дүнјанын бир дәрманы сәнә дүнәнки раһат јухуну гајтара билмәз». Амалија дәсмалы оғурлајыб әринә верир вә әри дә ону Кассионун отағына атыр. Кассио дәсмалы тапыб чох

һејрәтә дүшүр ки, бу дәсмал нә сајаг вә һарадан онун отағына дүшүбдүр вә мә'лум ола ки, һәмин дәсмалы Дездемонаја Отелло бағышлајыб. Ондан тәвәгге едилмишди ки, ону јахшы сахласын, чүнки анасынын јадикарыдыр. Буна бинаән Дездемона дәсмалы арајыб тапмајанда, зијадә тәшвишә дүшмүшдү вә һәр кәсдән онун сорағыны едирди. Чүн дәсмалы чох зәриф вә үстү көзәл чичәкләр илә тикилмиш бир дәсмал иди. Кассио ону өз ашнасы Бианкаја вермишди ки, онун мислини она тикиб версин. Јаго шејтәнәт едиб Отеллоја дејир ки, Дездемонанын сәнә олан хәјанәти ондан нашидир ки, сәнин әзиз јадикарыны өз севкилиси Кассиоја бағышлајыбдыр. Бу хәбәр һәр шејдән артыг әрәбин намусуна тохунуб интигам алмаг арзусу онун гәлбинә шө'ләвәр олур. Јаго она сөз верир ки, Кассиону өлдүрсүн. О да Јагоја дејир ки, мән өз бивәфа зөвчәми тикә-тикә доғрајачағам. Јаго она мәсләһәт көрүр ки, ону доғрамасын вә зәһәрлә дәхи өлдүрмәсин. Ону биүзм еләдији јорған-дөшәкдә боғсун. Һирсли әрәб дәхи бу шејтанын вәсвәсәсинә фирифтә олуб өз истәкли зөвчәсини боғуб һәлак еләјир. Нә гәдәр Дездемона она јалварыб өзүнүн пак вә күнаһсыз олмағыны она исбат едирсә, о гәбул етмәјир. Бичарә Дездемона кечәнин јарысында чан верән заманы Јагонун арвады Амалија ораја кәлиб Кассионун јараланмағыны әрәбә хәбәр верир вә өз ханымынын аһ вә наләсини ешидиб, тәләсик өзүнү онун үстүнә салыр вә көрүр ки, чаныны тәслим етмәкдәдир. Отеллодан әһвалы билиб, башлајыр ону данламаға вә ағзына кәлән сөзләри кәмфәрасәт әрәбин һаггында сөјләмәјә. Дездемонанын пак вә исмәтли олмағыны Отеллоја сүбут едиб һәгигәти-һалы вә дәсмалын оғурланмасыны бишүур әрәбә билдириб, һәр бир барәдә өз мүһил вә мүфсид әри Јагону мүгәссирләндирир. Бу һалда Јаго дәхи ораја кәлиб өз өврәтинин сөзләрини ешидәндә көрүр ки, ишин үстү ачылыр вә бир зәрбә илә өврәтини һәлак едир. Отелло әһвалы биләндән сонра чох пешиман олур; вә лакин бу пешиманлыгдан бир сәмәр олмадығыны билиб, әввәлчә Јагону вә сонра өзүнү һәлакә јетирир.

Бу ибрәтамиз вә риггәтәнкиз фачиәни әдиби-бинәзир Шекспир зијадә мәһарәтлә тәртиб вә тәнзим едибдир. Белә ки, сәһнәји-тамашада нечә дәфә вәз' олунмуш

исә дә, тамаша едәнләри ағладыб гәмнак гылмышдыр Бу тракедија нүктәамиз һиссијјати-алијјә вә әфкари-һәкиманә илә маламал олмаға бинаән мүталиәсини һәр әһли-савад мүсәлман гардаша сәлаһ көрүрүк.

Нәзәримизә кәлән гүсурлардан бә'зиләрини бурада көстәрмәји дәхи лазым билирик.

Әввәлә, чәнаб мүтәрчим дилин садәлијини нәзәрә алыб да китаба елә кәлмәләр дахил едибдир ки, онлар јалныз бир Гарабағда исте'мал олунур. Мәсәлән: «һасанд» асан әвәзинә, «һачар» ачар әвәзинә, «һејлә» елә әвәзинә, «пикара» чүз'и әвәзинә вә һабелә.

Вә санијән, бир пара әлфаз вә ибарәләри чәнаб мүтәрчим ејни илә русдан түрк лисанына тәрчүмә етмәкләри илә әсил мә'наны долашдырыб чәтинә салыбдыр вә бир нечә јерләрдә каламдан әсла мә'на чыхмајыр. Мәсәлән, 33-чү сәһифәдә: Јаго—Хејир, көзәл һеч вахт ахмаг олмаз вә ахмаглыг она евлад саһиби олмаға мане олмаз. Јенә һәмин сәһифәдә: Јаго—Дүнјада о чиркин вә әгилсиз јохдур ки, көзәл вә әгиллиләр доған ахмаглардан доғмасын. 37-чи сәһифәдә: Јаго—Бундан әлавә чаван вә көзәлдир, һансылара ки, чаһыллыг вә ахмаглыг һәмишә һәмағушдур, бу да гәрибә чапыг шејтандыр. Дездемонаја бир гәдәр тә'сир едиб.. 70-чи сәһифәдә: Отелло—Дүнјада һәркаһ хәнчәр, кәндир, од, дәрин сулар галырса, о бивәфалыға сәбр едә билмәјәчәјәм, аллаһ ризасына, тез јәгинлик верин.

Бу кәлмәләрин чохусу, нечә ки, охучулар өзләри мүшаһидә едирләр, әсла бимәзмундур вә әкәр бә'зиндә мәзмун вар исә, о да гәлиз вә битәркиб ибарә вә әлфазлар илә пәрдәләнибдир десәк сәһфимиз олмаз; вә салисән, бир пара ејһам вә кинајәләр ки, рус дилиндә онларын мәхсуси мә'налары вар, түрк дилиндә ола биләр ки, онлардан мә'на чыхмасын. Мәсәлән: 89-чу сәһифәдә: «Отелло—Ону тикә-тикә еләјәчәјәм, о мәнә бујнуз гајырыр?» Рус дилиндә флан арвад әринә бујнуз гојубдур демәк, она ишарәдир ки, өз зөвчү һаггында хәјанәт едиб, кәнардан өзүнә ашна тутубдур. Амма түрк дилиндә бујнуз гајырмағын әсла мә'насы јохдур. 95-чи сәһифәдә: «Бир дамчы сәбир», «зәһлә кетмәк бармағы» кими истилаһлар рус вә ја саир дилләрдә варса да, бизим түрк лисанында јохдур.

Бунунла белә, зикр олунан гүсурлар китабы гијмәт вә һөрмәтдән салмајыр, о чох көзәл вә садә дилдә тәрчүмә олунубдур. Һәр кәс мүталиә етсә баша дүшәр. Чап олунубдур Бадикубәдә; гәләт вә сәһфләри чох аздыр; фијәти 50 гәпикдир. Талиб оланлар мүтәрчиминә ручу етсинләр: Шәһри-Шуша, мүәллим Һашымбәј Вәзиров.

1904.

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗА ДАИР МӘКТУБ

Вахтбавахт «Шәрги-Рус»ун сәһифәләрини әср вә заманәмизин шүәра вә әдибләри өз көзәл вә абдар әш'ар вә кәламлары илә мүзәјјән гылырлар вә мүсәлман гардашлары елм вә мaариф кәсбинә дә'вәт едирләр. Бир милләтин әдәбијјаты, демәк олар ки, онун мәишәтинин ајнасыдыр. Һәр бир милләтин доланачағыны, өвзаи-мәишәтини, дәрәчәји-тәрәггисини, мәртәбәји-камалыны, гүдрәт вә чәлалыны онун әдәбијјатындан билмәк олар. Шаири-камил вә әдиби-фазил өз әсринин мүсәввир вә нәггашы мәнзиләсиндәдир. Нә гәдәр шаирин тәби сәлим, зеһни ачыг, нитги гуја, даирeји-әглијјәси васи', әфкар вә һиссијјаты тәбии вә али олса, бир о гәдәр онун гәләми-чәваһирнисарындан вүгуа кәлән нәгшәләр вә тәсвирләр мәрғуб вә дилавиз олачагдыр, бир о гәдәр онун асари-гәләми вә мәһсулати-фикри али олачагдыр, бир о гәдәр о әсәрләрин әзһан вә вичдан үзәринә тә'сиратьı күлли, тәрбијәји-әфкар вә тәһзиби-әхлаг јолунда фајдасы артыг, әһәмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијадә олачагдыр. Фарсларын Шејх Сә'диси вә Хачә Һафизи, инкилисләрин Шекспири вә Бајрону, фрәнкләрин Жан Жак Руссосу вә Виктор Һүгосу, немесләрин Көтеси вә Шиллери, русларын Пушкини, Достојевски вә Толстоју өз әсрләриндә милләтләринин ән бөјүк мүәллими вә ән маһир вә мүгтәдир мүрәббиси олуб әсәрләри илә онларын тәһзиби-әхлагына, руф'әт вә сәадәт тапмасына, шөһрәт вә гүввәт кәсб етмәсинә һүсн-тәдбирләр вә саламат тәригләр көстәрибләр. Бу зати-алиләрин вүчуду илә фөвгдә зикр олунан милләтләр фәхр едирләр. Фарслар нәзм аләминин солтаны дөрд нәфәрдән ибарәт олмасыны иддиа едиб, әввәл мәгамда Фирдөвсији-Тусини, сонра Әнвәрини,

сонра Шејх Сә'дини вә дөрдүнчү мәгамда Низамији, әлејһиррәһмәни гојублар. Фрәнкләр Виктор Һүго илә вә руслар Пушкин илә фәхр едән кими, фарслар дәхи бу дөрд нәфәр нәзм аләминин солтанлары илә фәхр едирләр. Сә'динин һаггында ки, үчүнчү мәгамда гојулубдур, шаир белә дејибдир:

Сејјум Сә'ди ке, та дәм зәд зи Шираз,
Рәсид ширазијанра бәр фәләк наз[1].

Һәгигәтдә Сә'ди кими әдиби-бинәзирин вә саһиби-һикмәт вә вүчудун ады илә ифтихар едиб, фәләкә дә наз етмәк олар..

Анчаг бу гәдәр вар ки, Сә'динин әсәрләри бир Шираз әһлинә вә фарс милләтинә мүтәаллиг олмајыб, бәлкә чәми мәдәни тајфалара вә милләтләрә һүсн хидмәт көстәрир. Буна көрә Сә'ди дәхи бир ширазлыларын олмајыб, бәлкә чәми аләмин мүрәббиси вә философу һесаб олунур вә һабелә Толстој, Шекспир, Көте вә гејриләри. Бунларын тәаллүгү чәми аләмә чатар, бир милләтә вә тајфаја чатмаз. Бунлар үмум хәлајиг вә инсанијјәт мүәллими вә мүрәббисидирләр, нәинки мәһз бир милләт әдиби вә шаири. Шејх Сә'ди әлејһиррәһмә өз вәзифәсини вә өһдәсинә көтүрдүјү бөјүк тәклифи камалынча билиб, нәинки бир ширазлылара вә јаинки әһли-әчәмә, бәлкә үмум наса көзәл нәсиһәтләр вә һикмәтамиз сөзләр дејиб, тимсал көтүрүб, һекајәләр нәгл едиб дејир ки, еј адәм өвлады, сизи һаггә иршад едән вә ничат вә саламатлыға јетирән јол будур, һәгигәтдә адам исән, бу јол илә кет вә нәсиһәтләрими дәркуш гыл.

Пәнде-Сә'ди бегуше-чан бешино,
Рәһ чинин әст, мәрд башу беро[2].

Һәгиги шаир өз заманәсинин ајнасыдыр вә Пушкинин демәјинә көрә, шаир гајалардан вә дәрәләрдән кәлән әкс-сәда мәнзиләсиндәдир. Нечә ки, һејванын бағыртысына, көјүн курултусуна вә чобанын үчә авазла бајаты чағырмасына әкс-сәда чаваб вериб, һәр бир сәсту ејни илә тәкрар едир, һәмчинин һәгиги шаир дәхи өз чәмаатынын һәр гисим сәдасына, хаһ о сәда сузнак, нала вә фәрјад олсун вә хаһ фәрәһәнкиз, бәшарәт вә шадја

налыг сəси олсун, кəрəкдир ејни илə чаваб верə; өз сəсини миллəтин сəсинə гошуб, онун гејрəт вə тəəссүб дамарыны һəрəкəтə кəтирə; тə'сирли кəламы илə ону гəфлəтдəн бидар едиб, тəрəгги вə маариф сəмтинə чүр'əт вə чəсарəт илə дə'вəт едə. Амма һəр кəламын тə'сири о вахт дүрүст вə тəбии олар ки, онун мəнбəји шаирин үрəји вə зəмири-сафи ола. Ағыл вə зор илə јазылмыш кəлам нə гəдəр мөвзун вə мүсəлсəл олса да, охучулара тə'сир едə билмəз. Һиссијјати-гəлбијјə бəлағəт вə фəсаһəтин əввəлинчи мүəллимидир. Һəр бир мүəллиф вə шаирин баш арзусу гаре'лəрин гəлблəрини тəсхир етмəкдир вə бу арзуја васил олмаг анчаг о вахт мүмкүн олар ки, əш'ар вə əсарын төрəнəчəк јери һиссијјат ола вə һиссијјат нə гəдəр али вə тəбии олса, бир о гəдəр кəламын тə'сири артыг олачагдыр.

Азəрбајчан шаирлəриндəн Молла Пəнаһ Вагифин, Молла Вəли Видадинин, Гасымбəј Закирин вə Һачы Сејид Əзим Ширванинин кəламлары чүмлə əһли-савада вə саһиби-кəмалымыза хош кəлир. Бу мүнтəхəб шаирлəрин гəлəмлəриндəн һəр нə зүһурə кəлибсə, демəк олар ки, чан риштəси илə вə үрəк ганы илə тəһрир вə тəнзим олунубдур. Əкəр һəгирə ирад тутулса ки, Молла Пəнаһ Вагифин вə Молла Вəли Видадинин əш'ар вə əбјаты əксəријјəтлə мəдһи-һүсн вə ешги-дилбəр барəсиндə олуб, өзкə бир руһа гида, ағла гүввəт, фикир вə хəјала һəрəкəт вə вүс'əт верəн əсəрлəр јохдур, чавабында дејəчəк сөзлəримиз бу олачагдыр ки, əввəла, бунлар өз əсрлəринин тəгазасына мүвафиг рəфтар едиблəр вə һəр нə ки, јазыблар,—хаһ мүхəммəсат, хаһ мүстəзад, хаһ гəзəлијјат вə рүбаијјат,—тəмамиси сəмими-гəлбдəн вə һиссијјати-һəгиги илə бəһəмə кəлəн əсəрлəр олубдур. Белə ки, бунларын муталиəси һəр əһли-зөвгə тə'сир едə билир. Вə санијəн, Вагифин вə Видадинин мəдһи-һүсн бабиндə јазылан əсəрлəриндəн əлавə, хејли əш'ар вə əбјатлары дəхи вардыр ки, онларда кечмиш əсрин ајин вə адəты вə адамларынын адаб вə əхлагы вə доланмалары артыг мəһарəтлə риштеји-нəзмə чəкилиб, кəлəчəк нəсил үчүн бөјүк јадикар мəгамындадырлар. Вагифин Видадијə вə Видадинин Вагифə јаздыглары намəлəри мөһтəрəм охучулар муталиə бујурсалар, сөзүмүзү тəсдиг едəрлəр. Молла Пəнаһ Вагифин тə'рифи-чуха, нимтəнə, күрк, шалвар вə түфəнк

вə тə'рифи-Тифлис вə васфи-һамам вə мəдһи-валији-Күрчүстан барəсиндə јаздыгы мүхəммəслəр бə'зилəрə бош вə бимəзмун кəлирсə, һəгигəтдə əһли-мə'рифəт нəзəриндə бимисл əсəрлəрдир. Јүз сəнə бундан əгдəм ата вə бабаларымызын доланачағыны, адаб вə əхлагыны, əлбисə вə əт'имəсини, арзу вə тəмəнналарыны, фикир вə хəјалатыны вə билчүмлə о əсрин өвза вə дəсткаһыны устади-бимисл олан Вагиф көзəл əш'ар вə кəлами-абдари илə јазыб кəлəчəк нəсил үчүн унудулмајан бир əламəт вə јадикар гојубдур. Бунлардан маада Вагифин əбнаји-вəтəнə вə'з вə нəсиһəт сəпкисиндə јаздыгы мүхəммəсин мəалипүрмəзмуну һəмишə доғрулуг үзрə галыб, охучуларын бир јандан тəһсин вə тə'рифинə вə бир јандан һејрəт вə əндишəсинə сəбəб олачагдыр. Һəмəн мүхəммəсдəн бир бəнди көстəрмəклə иктифа едирик:

Хаһ султан, хаһ дəрвишү кəда билиттифаг,
Өзлəрин гылмыш кирифтари-[гəмү] дəрди-фəраг.
Чифəји-дүнјајадыр һəр еһтијачү иштијаг,
Мунча ким, етдим тамаша, зиллəрə асдым гулаг,
Кизб, бөһтандан савајы бир һекајəт көрмəдим.

Көрəсəн, аја, бу сөзлəр һансы əгвам вə милəл арасында мəзмундан дүшүб чифəји-дүнјаја еһтијач вə иштијаг олмајачагдыр вə адамларын ə'мал вə əгвалында кизб вə бөһтан əвəзинə доғрулуг вə дүзлүк ишлəнəчəкдир? Туталым ки, сəдагəт вə дүзлүк јохдур, бəлкə адəм атанын өвлады арасында һəгшүнаслыг, шүкранне'мəт, гејрəт, һүммəт, шəрм, һəја, е'тибар вə е'тигад вар. Һејфа ки, шаир бунларын да јохлуғуну тəсдиг едиб, бизи мə'јус вə мə'лул едəјир. Будур, охујун:

Күн кими бир шəхсə күндə хејр версəн, сəд һəзар,
Зəррəчə етмəз əдаји-шүкрне'мəт ашикар.
Галмајыбдыр гејрəтү шəрмү һəја, намусү ар,
Дедилəр ки, е'тибарү е'тигад аләмдə вар,
Бундан өтрү мəн да чох кəздим, нəһајəт, көрмəдим!

Филһəгигə, ачы вə һүзнавəр сөзлəрдир вə филһəгигə үрəкдəн чыхан сузнак налə вə фəрјаддыр! Амма нə гəдəр ачы вə əзијјəтли исə да һəг вə доғрудур, бунлары батил етмəјə əлдə бир чарə вə дəлилимиз јохдур. Е'тигад вə е'тибар, гејрəт вə намус өзкə миллəтлəрдə варса да, биз мүсəлманларда јохдур. Вə илла белə зəлалəт нə фə

һакәтдә галмаздыг вә бу ана гәдәр биз дә бир аг күнә чыхардыг.

Гасымбәј Закирин вә Һачы Сејид Әзимин барәсиндә өзкә бир вахтда данышарыг. Бу ики вүчуд Азәрбајчан шүәра вә үдәбасынын ән мәшһуру вә ән мүнтәхәби һесаб олунур. Азачыг сөзләр илә бунларын төвсиф вә тә'рифи вә әсәрләринин дәрәчәји-әһәмијјәти тәгрирә кәләси дејил.

Индики шаирләримизә кәлдикдә, онларын тәб'и-ше'рләри барәсиндә бир сөзүмүз јохдур; тәбләри мөвзун, фикирләри көзәл, нијјәтләри мәгбул вә мүстәһсән олмағына шүбһәмиз јохдур. Бунларын һамысы вар. Анчаг ше'рә ләтафәт вә мәлаһәт верән һиссијјати-һәгиги вә зөвги-тәбии јохдур вә буна да сәбәб анладығымыза көрә одур ки, бу әрбаби-бәлагәтләримиз бир шејин јахасыны тутуб јүз чүрә әлфаз вә ибарә вә истиарәләр илә ону тә'риф вә төвсиф етмәјә сәрфи-һүммәт гылырлар. Мәсәлән, «елм». Бу һалда бир кәс тапылмаз ки, елмин фәзиләт вә мәнфәәтини вә онун чүмләјә зәрур олмасыны инкар едә. Авамдан дәхи суал олунса ки, шејин елми јахшыдыр, јохса чәһли, бишәк вә лашүбһә дејәчәкдир ки, елми јахшыдыр. Белә олан сурәтдә узун-узун ше'рләрдә елми вә камалы тә'риф етмәјә нә һачәт вар. Хаһ Авропанын вә хаһ мәшриг-зәминин мәшһур әдибләри вә намдар шаирләри «елми» вә ја «мәктәби» сәрмәшг тутуб, өз тә'лифат вә әсәрләриндә бунлары тә'риф етмәјибләр. Көзәл нәсиһәтләр, һикмәтамиз һекајәләр, вәтәнә мәһәббәт, милләтә хидмәт, тәварихдән шајани-диггәт әһвал вә рәвајәтләр, достлугда сәдагәт, әһдә вәфа етмәк вә бунлар мисилли мин чүрә уча фикирләр вә мүгәддәс һиссләр шаирин силсиләји-тәбинә һәрәкәт версә даһа зијадә мәргуб олмазмы?

1904.

ГАРАБАҒДА ЧАВАНШИР МАҺАЛЫНЫН ӘҺВАЛ ВӘ ӨВЗАСЫНА ДАИР

Әлли-алтмыш сәнә бундан әгдәм Гарабағын шаири-бинәзири Гасымбәј Закир тәхәллүс Гарабағын чох јерләрини кәшткүзар едиб Тәртәрбасара ки,—ибарәт ола Чаваншир маһалындан,—сәјаһәт гәсди илә кәлир. Бу үмидлә ки, орада онун көнлү ачылсын вә бәлкә Бәрда шәһәринин сабигдә олан рөвнәг вә абаданлығындан бир нишани-әламәт көрә. Өз һисс вә арзуларыны Закир бу сајаг нәзмә чәкир:

О виладә бир меһрибан көрмәдим,
Кәлмишәм инди дә Меһрибан[1] кәзәм.
Сејр ејләјим тамам Тәртәрбасаны*,
Вармы ашигинә чан гыјан, кәзәм.

Түләк тәрлан овлағыјды бу јерләр,
Бәрдә торпағына ејләјим күзәр,
Көрүм галыбдырмы Шириндән әсәр,
Бахам һәр тәрәфә, никаран кәзәм.

Хосрови-Пәрвизин шану шөвкәтин,
Фәрһадын әләму гәму мөһнәтин,
Шапурун чәкдији нәгшү сурәтин,
Арајыб-ахтарыб бир заман кәзәм.

Доланыб сәрасәр Чарсубазары,
Кәтирәм нәзәрә сәмти-минары,
Көрсәм, хәбәр аллам бүлбүли-зары,
Нечә олду ол күл, күлүстан, кәзәм.

Дејим һаны бунда кәзән көзәлләр?
Тејһулу мешәләр, соналы көлләр?

---

* Т ә р т ә р—Чаваншир маһалында ахан чајын адыдыр.

Чајын кәнарында тикилән елләр?
Јохду һеч бириндән бир нишан, кәзәм.

Ол баш-баша верән сәрви ра'налар,
Һәр кушәдән кәлән севтү садалар,
Зәррин пијаләләр, меји-саһбалар,
Кәрдиши-бадеји-арғуван кәзәм.

Бу минвал илә шикәстә Закир бүлбүли-зардан әһвалпүрсан олуб дејир ки, бу дијарын адәт вә ганунун мән тәварихдә охумушам, онлары хејли мүстәһсән јазыблар. Бајрам кечәләри Бәрдә шәһәри сүбһә кими чырагбан олуб, онлары ејш-ишрәтдә кечирирләрмиш, әмирзадә вә бәјзадәләр бојну гиладәли сәки-шикар илә чејран овуна кедирләрмиш. Бөјүкләр астанасында пәһләванлар вә гызмыш дәвәләр кушти тутарлармыш. Бир јандан чаваһирфүрушлар, бир тәрәфдән зәркәрләр назәнин көзәлләрә зијнәт вә јарашыг әсбабы мүһәјја едирләрмиш. Карвансараларда вә меһманханаларда сәјјаһлар, тачирләр, гәләндәрләр вә һәр гисим гәрибләр кечәләр сүбһәдәк нәгл вә һекајәтләр сөјләрмиш. Аја, бунлардан инди дә бир әсәр вармы? Рүчу едәк шаирин өз кәламына:

Кечә-күндүз даим банки-чәрәсдән
Гулаг тутулурму сәдадән, сәсдән?
Бакыдан, Дәрбәнддән, Крым, Чәркәсдән
Кәлирми матаи-бипајан, кәзәм.

Сајеји-сәрвдә мәчмәи-хубан,
Јенә әјләширми хошдилү хәндан?
Јохса ки, онлара сагији-дөвран
Ичирибдир меј јеринә ган, кәзәм.

Назәнинләр та түлуи-афитаб,
Отуруб кечәләр чәкәрми күлаб?
Чешми-ашиг кими фәввәрәдән аб
Төкүлүрмү һөвзә нүмајан, кәзәм.

Мүзәјјән мәһәлләләр вә мүнәггәш евләр ирәлики һалда дурурму вә онларын ичиндә јенә хanәндә вә нәвазәндәләр көзәл нәғмәләр охујурму? Төјләләрдә көһлән атлар чығрышырмы? Һамамларда сулар фәввәрә едирми вә онлар әзәлки кими ширин ишләјирми вә онлара күлли ағчалар сәрф олунурму? Тејһулу мешәләрдә, күллү вә сүнбүллү бағчаларда сејр едәнләр, гыз-кәлинләр гаггылдаша-гаггылдаша кәзирләрми, јохса онларын һеч бириндән бир әсәр јохдур? Бүлбүли-шикәстәдил Закир фәгири бу хәбәр илә мә'јус вә пешиман еләјир.

Бүлбүли-бичарә верди хәбәри,
Деди ки, галмајыб шәнлик әсәри.
Мән Закирәм, ону көрәндән бәри
Кәрәк чүнун олуб, бијабан кәзәм[2].

Һәр кәс Закирин бу кәламыны башдан ајаға диггәтлә охуса вә о јаздығы јерләри сејр едиб, оранын әзәлки шукуһлу һалы илә индики пәришан һалыны нәзәрә кәтирсә билашүбһә онун үрәји ганла долуб, көзләриндән јаш төкүләр. Нечә ки, бүлбүли-зарын вердији әһвалипүрмәлал Закирин һалыны пәришан едиб, ону мәчнунсифәт куһ-бијабана салыр. Кечмишдәки тәраддүд вә абаданлыгдан, чаһ-чалалдан, мал-дөвләтдән, севт-сададан шаир бир әсәр көрмәјиб, Гарабағын вә хүсусән Чаванширин өвзасыны өзкә бир пәришан һалда тапыб, әһвалаты, нечә ки вар, артыг мәһарәтлә өз дусти-һәгигиси олан Мирзә Фәтәли Ахундова јазыр вә өз вилајәтиндән вә мүасиринин әхлагү этварындан вә ришти-кирдарындан сөз ачыб, онлары бирбәбир зикр еләјир вә дејир:

Хәбәр алсан бу виланын әһвалын,
Бир өзкәдир кејфијјәти-Гарабағ.
Һәгди, бундан әзәл көрүбсән сән дә,
Һаны о гаидә, о ганун, сәјаг?

Гуттаүттәригин вүфуру вардыр,
Јајлагда, аранда гатар-гатардыр,
Јенә тутһатутдур, апар-апардыр,
Бизим башымызда чаттады чанаг.

Һәддән ашыб бухл, һәсәд, шәрарәт,
Јолдаш јолдашына ејләр хәјанәт,
Алимдә әмәл јох, бәјдә әдаләт,
Ишләримиз олуб саф кәрдән-бучаг[3].

илахир.

Тәәччүб будур ки, нечә ки, әлли сәнә бундан әгдәм Гасымбәј Гарабағ әһлинин өвсаф вә әхлагыны нәзмә чәкибдир, демәк олур ки, һаман һалда галыблар, ирәлики адәт вә гајдалары үзрә зиндәканлыг етмәкдәдирләр. Заһирдә куја ки, бир азачыг тәрәгги едибләр, амма һәгиги

вә мә'нәви тәрәггидән чох узагдадырлар. Бурадан Закирин јаздығыны гојуб, өз һиссләрими вә көрдүкләрими сөјләмәк истәјирәм. Хејли вахтдан бәри Гарабаға ајағым дүшмәмишди вә онун өвзаји-әһвалындан хәбәрим јох иди. Күрчүстанын ортасында зиндәканлыг едиб вә онун аб-һавасына вә күрчүләрин ајин вә адабына вә тәригү сүлукуна адәткәрдә олуб, вәтәни-мә'луфу бир нөв хатырымдан кәнар етмишдим. Нә гәдәр ки, Күрчүстан аб-һавасы хошдур, бир о гәдәр дә күрчүләрин өзү көзәл тајфадыр. Гәрибнәваз, сададил, ејш-ишрәт севән, ачыгүзлү, ширин сөзлү, һалал, кин вә кәдәрсиз нәчиб бир милләтдир. Бу ахыр вахтларда күрчүләр тәрәгги јолуну тапыблар вә ашкара ирәли кетмәкдәдирләр. Октјабрын 17-синдә е'лан олунан һүрријјәт вә азадәлик Гафгазијада, демәк олар ки, һамыдан артыг күрчүләрә тә'сир едиб, һамыдан зијадә онлары чунбүш вә һәрәкәтә кәтирди вә һәтта онлары чүрбәчүр иддиалара салды. О күндән бәри «Сағ олсун һүрријјәт, сағ олсун иттиһад, иттифаг, гардашлыг вә азадәлик» сәдасы кәндләрдә вә шәһәрләрдә бөјүкдән тутмуш хырда ушаглара кими һәр бир синфи-хәлгин дилләриндә чари олмагдадыр. Азадәлик севән, гардашлыг ахтаран, иттиһад вә иттифаг арзусунда олан милләти ким истәмәз, ким белә милләтә афәрин охумаз?

Күрчүләрин бу бәшашәтини, бу али һиссләрини вә бу көзәл тәмәнналарыны көрүб вә һәр күн кәндләрдән дәстә-дәстә кәлән рәијјәтләрин шәһәр мејданында вә Чарсојбазарда топлашыб рузнамәјә диггәтлә гулаг асмагларыны мүајинә едиб, гәлбим шад олурду вә өз-өзүмә дејирдим: Көрәсән, аја, бизим мүсәлманлар да өз гоншулары күрчүләр кими бу фәрәһәфза вә һәјатбәхш азадәлик хәбәрини ешидиб шадлыг едирләрми вә аз-чох тәрәгги јолуна дүшүбләрми? Онларын да миллијјәт һисси вә гејрәт дамары ајылыбдырмы? Дөвләти-әлијјәмизә дүшмән шуриш вә ингилабдан, өвзаи-аләмдән вә кәрдиши-заманәдән хәбәрләри вармы? Нә һалдадырлар вә нечә доланырлар? Бу фикирдә икән иш белә кәтирди ки, ингилаб, ығтишаш мән олдуғум шәһәри дәхи әһатә еләди вә гуллуг етдијим дарүлмүәллимин вә онун чүнбүндә олан мүсәлман шө'бәси бағланды. Шакирдләр дәрсдән азад олуб бурахылды. Фүрсәти гәнимәт билиб, мән дәхи

Чаванширә азим олдум, вәтәни-мә'луфу зијарәт едиб, гоһум-гардаш, дост-ашна илә көрүшүб, шад вә хүррәм олдум. Вә лакин чох чәкмәди ки, биз дә Закир кими арзуларымыза наил олмајыб мә'јус галдыг. Фәрәһ вә шадлығымыз гүссәјә мүбәддәл олду. Вәтәндашларымын дүнјадан бихәбәр олмагларыны, чәһаләт вә зәлаләт дәрәчәсиндә зар вә зәбун галмагларыны мүшаһидә едиб пәришанһал олдум. Онларда нә һүрријјәтдән бир хәбәр, нә иттиһад вә иттифагдан бир әсәр көрмәдим. Һал-һазырда вүгуә кәлән ығтишашдан вә мүһүм мәсәләләрдән онларын әсла хәбәри јохдур. Бир сајаг гәфләт јухусуна гәрг олублар ки, бәлкә сури-Исрафил дәхи онлары һаман гәфләт јухусундан бидар етмәкдә ачиз гала. Бурада мән биләкс иттиһад әвәзиндә ихтилаф, иттифаг јериндә нифаг, гардашлыг јеринә дүшмәнчилик, бүғз вә әдавәт, һүрријјәт әвәзиндә үбудијјәт вә дәнаәт көрүб, үрәјим гәм вә гүссә илә долду. Вәтәндашларымын бу тәрәгги заманында, бу телефон вә електрик әсриндә ки,—саир милләл вә әгвам артыг сүр'әтлә ирәли кедиб өзләри үчүн ихтијарлар вә имтијазлар ахтармагдадырлар,—кери дә галмаглары вә бир-биринин малына вә чанына дүшмән олмаглары мәни һејрәтә салды. О Чаваншир ки, кечмишдә онун тә'риф вә төвсифи вә әһалисинин гејрәт вә һүнәри дилләрдә сөјләнирди, инди Гарабағын пәришан маһалларындан бириси һесаб олунур. О Чаваншир ки, онун гышы илә јазында тәфавүт јохдур, һавасы мө'тәдил, торпағы зијадә бәрәкәтли вә һәр гисим мәһсулат јетирәндир, турачын вә гырговул вәтәнидир, мешәли, бағлы Гарабағын ән дөвләтли вә ән сәфалы бир мәркәзидир, һејфа ки, о Чаваншир елм вә мә'рифәтдән хали галыбдыр. Онун јетирдији мәһсулат тамамән әчнәбиләрин хејир вә мәнфәәти үчүндүр. Чаванширин ағазадә вә бәјзадәләри чох исә дә, араларында иттифаг, сүлһ вә меһрибанлыг јохдур Иттифаг вә меһрибанлыг олмајан јердә, әлбәттә, сәлаһ вә тәрәгги дә олмаз. Вә буна биз өзүмүз шаһид олдуг. Нечә дәфәләр бә'зи мүһүм вә лазымлы мәсләһәтләр үчүн бәјзадә вә ханзадәләр вә рәијјәт тајфасынын ағсаггаллары бир јерә чәм олуб, мүшавирә вә мүзакирә етдиләрсә дә, ахырда мәнијјәти-гәрәзи-нәфси вә мәнфәәти-шәхси учундан аралыға ихтилаф салдылар. Бирләшиб, јекдил вә јекчәһәт олуб, үмуми мәсәләләр

ирәли јеритмәк әвәзинә нечә-нечә фиргәјә бөлүнүб бир-бири илә бүғз вә әдавәт башладылар. Иш јатды, мәсләһәт позулду, милләт вә исламијјәт унудулду. Фитнә вә фәсад галхды, оғрулар вә јол кәсәнләр өлкәни чапыб талан еләдиләр. Јенә Закир әлејһиррәһмәнин әлли сәнә бундан әввәл јаздыглары јадыма дүшдү. Өз досту Мирзә Меһдијә белә јазмышды:

Чанә јетдим дәрду гәми мөһнәтдән,
Гуртармадым әндишәдән, хиффәтдән,
Башымы көтүрүб, бу вилајәтдән
Кетмәлијәм бир дијара, әзизим!

Бизләр кими бир-биринин бәдхаһы
Тапылмаз, кәзәсән аләми даһы,
Онун үчүн гәзәб едиб илаһы,
Хајиник ашнаја, јара, әзизим!

Јенә тәзә огурланыб бир јабым,
Дахи зијанлыға галмајыб табым,
Будур сизә әввәл-ахыр чавабым,
Бу ишә ејләјин чара, әзизим!

Фәгир-фүгәранын гојуну, малы
Јарым саат дејил хәтадан халы,
Сакит етмишдиниз бу гијл-галы,
Јенә гарышыбдыр ара, әзизим!

Филһәгигә, Чаванширдә оғурлуг зијадә шиддәт едибдир вә бу һалда фәгир-фүгәранын малы бир дәгигә хәтадан хали дејил. Нә диванда бир һөкумәт вар ки, оғрулара тәнбиһ едә вә нә чамаатын өзүндә бир тәдбир вә сәлаһ вар ки, өз ичләриндә олан бәд вә биһесаб ишләрә чарә гыла. Чаваншири биз бу пәришан һалда гојуб, јенә күрчүләрин ичинә гајытдыг. Чаваншир бәлкә кечмишдә һәгигәтән «Чаван шир» имиш, амма инди о «Чаван шир» «Гоча шир» олубдур...

1906.

ГАРАНЛЫГДА ГАЛАНЛАРЫМЫЗ

Русларын мәшһур әдиби вә тимсалнәвиси Крылов «Ағачын јарпаглары вә көкләри» адланан бир тимсалында јазыр: «Баһарын көзәл бир күнүндә ағачын јарпаглары сәһраја көлкә салыб, сабаһ јели илә ширин сөһбәт едирдиләр вә өзләрини тә'риф едиб зәбан-һал илә сәбадан сорурдулар: Мәкәр бу сәһраны зијнәтләндирән вә ағачын өзүнә һүсн вә ләтафәт верән биз јарпаглар дејилик? Әкәр биз олмасаг, ағач нәјә бәнзәр вә өзүмүзү тә'риф етмәкдә мәкәр бизим һаггымыз јохдур? Биз дејиликми чобаны сүрүсү илә күнүн истисиндән сахлајан вә онлара раһатлыг бәхш едән? Биз дејиликми гызлары вә кәлинләри өз сајәмизин алтына рәгсә кәтирән, биз дејиликми сүбһләр вә ахшамлар бүлбүлү шөвгә вә һәвәсә кәтириб, она көзәл нәғмәләр охутдуран вә сән өзүн, еј сәба, мүттәсил бизимлә олурдун, бир дәгигә биздән ајры гала биләрсәнми?

Бу сөзләри ешидиб, јерин алтындан ағачын көкләри һәзин сәслә деди: Бизи дә бир јада салыб разылыг етсәниз нә олур? Јарпаглар гејз илә чаваб вердиләр ки, сиз кимсиниз, сизин нә чүр'әтиниз вар ки, бизимлә белә күстаханә мүкалимә едәсиниз? Ағачын көкләри деди: Биз онларыг ки, бурада јерин алтында гаранлыгда доланыб сизи бәсләјирик вә ағача гүввәт вә дирилик веририк. Биз онун ришәләријик. Сизинлә бизим тәфавүтүмүз бундадыр ки, сизин өмрүнүз бир сәнәликдир. Һәр јаздан јаза сиз тәзәләнәрсиниз. Амма биз һәмишә гаранлыгда ишләјиб сизә һәјат веририк. Әкәр биз олмасаг нә ағач сәламәт галар вә нә дә сиздә бу ләтафәт вә тәравәт олар».

Бу тимсалы бурада зикр етмәкдән мурадымыз будур ки, бизим мүсәлманларын нүчәба вә әһли-кәмалы өз

көкләри вә ришәләри мәнзиләсиндә олан рәијјәт тајфасыны, әкинчи вә чүтчү гардашларыны унудуб, билмәррә онларын гејдинә галмазлар. Вә һәтта биз онлара бир нөв нифрәт вә һәгарәт көзү илә бахыб, онлары хар вә зәлил тутуруг. Мајеји-һәјатымыз вә сәбәби-ејшү зиндәканымыз олан зираәт әһлинә «гара рәијјәт» ады гојуб, онлардан өзүмүзү кәнар тутуруг вә онлар илә үлфәт вә мүлагат етмәји кәсри-шанү шәрафәт һесаб едирик. Анчаг өз заһири камал вә тәрбијәмизлә, нәчабәтимизлә, тәзә модада тикилмиш либасымызла вә мүзәјјән вә мүнәггәш отагларымызла ифтихар вә сәркәшлик едиб, гаранлыгда галан чәһл вә наданлыг чәнкиндә зар вә зәбун олан гардашларымызын дад вә һарајына јетишмирик. Бу сајаг онлары өзбашына вә өз һалына гојдуғумуза көрә онлар да күн-күндән чәһаләт дәрјасына гәрг олмагдадырлар, ичә вә зәлаләтләри шиддәтлә артыб чохалыр, дәмбәдәм, саатбасаат тәнәззүл етмәкләри мүшаһидә олунур. Јүз сәнә бундан әгдәм нә һаләт вә нә дәрәчә иститаәтдә вардысалар, инди дә о һалда мүстәһкәм дурублар. Мүддәти-мүтәмади бир һалда галмаглыг дәлили-тәнәззүлдүр. Чүнки бу мүддәтин әрзиндә саир әгвам вә милләл кәмали-сүр'әтлә ирәли кедиб, бизи керидә гојублар. Бизим мүсәлманлар исә бир нөгтә үстүндә сабитгәдәмдирләр.

Елм вә маариф кәсб едәнләримизин үмдә арзусу өзләрини шәһәрә салыб, истичә вә мәнфәәтли гуллуг тапмагдыр. Кәндләримиздә әчәлсиз, дәрмансыз вә мүаличәсиз өләнләрин һәдду һесабы јохдур, нә әчзахана, нә мәризхана вә нә елмли һәким вә чәррәһ көзә дәјмир... Әтфали-мүслимин тәрбијәсиз вә елмсиз галыб аталары вә бабалары кими дүнјадан бихәбәр, вәһшәт вә зүлмәт ичрә зиндәканлыг едирләр. Үләмаларымыз вә ваизләримиз шәһәр зиндәканлығыны кәндләрдә авам дәһганларла мүаширәт етмәјә тәрчиһ вә тәфәввүг гылыб, өз нәф вә хејирләринә вә әмн-асајишләринә хәләл јетирмәзләр... Чаван мүәллимләрин әксәри ки, дарүлмүәллиминдә кәсби-маариф едибләр, бир сәнәдән артыг кәнддә галыб мүәллимлик етмәзләр вә гаранлыгда галан гардашларыны зијаландырыб, көзләрини ачмағы өзләринә борч билмәјиб, јүз чүрә васитәләрлә онларын ичиндән чыхыб гачмағы вә өзләрини шәһәрә салмағы бөјүк һүнәр билирләр. Али мәдрәсәләрдә ки, ибарәт ола университетдән, гисим-гисим институтларда вә академијаларда икмали-тәһсил едәнләримизин һеч бириси өзүнә бу әскиклији вә һәгарәти гәбул етмәз ки, кедиб кәндләрдә чәһл вә наданлыг гаранлығында галан дин гардашларыны гәфләт јухусундан ојатсын вә өз елм вә мә'рифәти илә онлары да нурландырсын. Университетин ахырынчы курсунда елм тәһсил едән дөвләтмәнд бир ағазадә илә милләтимизин керидә галмағы барәсиндә сөһбәт едирдим. Әснаји-көфтүкуда ондан сорушдум ки, университети гуртарандан сонра нијјәтин һарада гуллуг етмәкдир? Чаваб верди ки, һарада пулу чох версәләр, орада. Чавани-мәзбур әкәр ки, ибтидаи-кәламда вәтәнә хидмәт етмәкдән вә милләтпәрәстликдән дәм вурурду, амма бурада өз үрәјинин әсил нијјәтини биланхтијар изһар еләди. Вә филһәгигә һаман чаван әл'ан Бакы милјончуларынын бирисинә хидмәт еләјир. Бәли, гызыл-күмүшүн гүввәји-чазибәси мүгабилиндә һеч бир әфкари-алијәмиз таб кәтирә билмир. Тәәччүб будур ки, һансы бир зијалы вә мәдәнијјәтли мүсәлман гардашы диндирирсән аһ-чикәрсуз илә дејир: «Милләт әлдән кетди, динимиз пуч олду, саир тајфалар бизи гојуб ирәлиләди. Кәрәкдир чалышаг, кәрәкдир раһатлығы өзүмүзә һарам едәк, милләти ојадаг, онун уғрунда чан вә малдан кечәк, она тәрбијә верәк, елм нуру илә ону ишыгландыраг» вә бу гисим лаф-кәзафдан дәм вуруб бошбоғазлыг едирләр.

Амма һәгигәтдә һеч бири өз шәхси мәнфәәтләрини милләт хејринә фәда етмир. Ахырда бахырсан ки, јенә «гара рәијјәт»и өз фәна вә пүрмәлал һаллары үзрә бурахыб, өзләрини шәһәрә салырлар. Гаранлыгда галанларымыз дәхи кор-коранә бир-бирини тапдалаја-тапдалаја зүлмәт ичрә һејран вә сәркәрдан галырлар.

Мордәра мордә кеј конад бидар?[1]

Тифлисдә сүлһ мәчлисинә дахил олан әрбаби-кәмал вәкилләримиз бу һалы нәзәр-диггәтә алыб, үмуми Гафгаз мүсәлманына мәччанән тә'лим вә тәрбијә вермәк мәсәләсини мејдани-мүзакирәјә гојмушлар вә әснаји-мүшавирәдә бу мәсәлә чүмләнин диггәтини чәлб едиб. Гоншуларымыз ермәни вәкилләри дәхи бу барәдә бизим вәкилләр илә мүттәфиг вә мүттәһид олублар... Үмидварам

ки, бундан сонра гаранлыгда галанларымыз үчүн дахи ишыг, ничат вә сәадәт јолу ачыла вә бәлкә бундан сонра икмали-тәһсил едәнләримизин гәлбинә дахи бир һәгиги мәһәббәт дүшә ки, гаранлыгда галанларымызын ничат вә сәадәти јолунда чан-дилдән сәрфи-һүммәт едәләр.

1906.

ТАЈБУЈНУЗ ӨКҮЗ

Бу күнләрдә гәдим достларымдан бириси илә көрүшүб, онун һалына чох тәәччүб еләдим. Бизим ахырынчы көрүшүб ајрылмағымыздан һәлә үч ил тамам кәлиб кечмәјибдир. Амма бу аз вахтын әрзиндә әзиз достум бир о гәдәр дәјишилибдир ки, әкәр әввәлчә о мәнә салам вериб, әһвал-пүрсан олмаса иди вә сәсини чыхартмаса иди, мән ону танија билмәјәчәкдим. Раст вә көзәл гамәти әјилиб, рәнки солухуб, көзләринин ишығы кедиб, сәси зәифләниб, үзүнүн вә башынын түкләри чалланыб вә тамам чүссәси балачаланыб, гәрәз, чаны-башы саламат, тәндүруст вә мүгтәдир бир һалда икән инди чох һәгир вә мә'јус көрүнүрдү. Доғрусу ки, достумун бу позғун һалда вә пәришан сифәтдә олмағы мәнә дә артыг тә'сир едиб, һалымы дикәркун вә хараб еләди. Ағзымы ачыб, онун бу күнә пәжмүрдә һала дүшмәјинин сәбәбини сорушмаг истәјирдим ки, онун өзү куја мәним фикрими дујуб, башлады өз әһвалыны вә башына кәлән гәза вә гәдәри сөјләмәјә. Сөзләриндән мә'лум олду ки, һәгигәтдә кишинин дәрди чох имиш вә о бичарәни бу һала салан ағ күн олмајыбдыр, гара күн олубдур. Бир хејли өз әһвалатындан сөјләјиб, ахырда үрәкдән бир аһ чәкиб деди: Гәрәз, нә башыны ағрыдым, мәним дәрдим јерәкөјә сығасы дејил, мәним күнүм тајбујнуз өкүзүн күнүндән бәдтәрдир. Вә һәгигәт һала мүлтәфит олсаныз, јалгыз бир мән дејиләм; һамы мүсәлман гардашлар тајбујнуз өкүзүн һалында јашајыб зилләт вә үсрәт илә күзәран кечирмәкдәдирләр. Вәли биар вә хүсусән авам олмаглары чәһәтә өз һалларындан бихәбәрдирләр вә гәзаларына разы олуб, һәр гисим зүлм вә ситәмә сәбр вә тәһәммүл едирләр. Вә чох бәркә дүшәндә өзләринә бу күнә

тәсәлли верирләр: Кишинин агибәти кәрәк хејир олсун. Иншаллаһ, агибәт вә әбәди сәадәт биз мүсәлманлар үчүндүр. Бу дүнјамыз јох исә дә, ахирәтимиз вар. «Мәһәммәд үммәти дамда галмаз». Амма мәсәләнин икинчи мисрасыны унудурлар вә ја гәсдән демирләр ки, «Дамдан чыхынча чаны да галмаз...».

Достумдан тәвәгге еләдим мәнә бәјан етсин көрүм тајбујнуз өкүзүн һалы нечәдир ки, ону өз һалына вә мүсәлманларын һалына тәшбиһ гылды. О күлүмсүнүб деди: Тајбујнуз өкүзүн һалы беләдир ки, онун бујнузунун бири јохдур вә белә олан сурәтдә о јазыг нечә ки, лазымдыр өзүнү хәта вә бәладан мүһафизә едә билмир. Онун тајбујнуз олмағына да сәбәбләр чохдур: ола биләр ки, хилгәтдән елә мә'јуб јаранмыш ола вә јаинки чаһилликдә кејфи галхыб өз һәмчинси илә ојнашыб бујнузлашан заманы һәмчинси она күч кәтириб, басыб бујнузунун бирини дибиндән гопарыбдыр. Вә елә дә ола биләр ки, әввәлчә хам вахтда ишә кетмәкдә бир аз каһыллыг вә тәнбәллик етмиш ола вә саһиби ачыгланыб һирс вә гәзәбинин шиддәтиндән вуруб, бујнузунун бир тајыны чыхардыбдыр вә бундан әлавә јенә дә гејри сәбәбләр ола биләр, һамысыны садаламаға еһтијач јохдур. Һәр һалда әввәл бинадан јазығын күнү гара кәлиб, аллаһын гәзәбинә кирифтар олубдур. Һәм өз һәмчинсләринин вә һәм дә бәни-нөви-бәшәрин нәзәриндә һөрмәтдән дүшүбдүр. Бичарә куја өзү дә өз фәна һалыны дәрк едиб, талејинә табе олмагдан башга бир чарә билмир вә чүмләнин хаһишини әмәлә кәтирмәкдә олуб, өз арзу вә тәмәнналарыны унудубдур вә о күндән бәри хош күнлүк вә раһатлыг гејдинә дүшмүр вә мүттәсил өвгатыны зәһмәт вә мәшәггәтдә кечириб, бир кәсдән чәкдији зәһмәтин әвәзинә разылыг вә хош сифәт көрмүр. Бир дәфә саһиби ону хош диллә диндириб көнлүнү алмыр. Әкәрчи өкүз дилсиз-ағызсыз һејвандыр, өзү данышмыр, амма онун барәсиндә данышылан сөзләрин чохуну анлајыр. Мәкәр сән көрмүрсән әкинчи јер әкән заман нә көзәл сөзләрлә вә хош авазла маһны охујуб, өкүзләри илә тәрғиб еләјир вә өкүзләр нечә һали-диллә өзләрини ишә верирләр. Тајбујнуз өкүзә һеч маһны охујан, хош диллә ону охшајан вә хатирини алан олмур вә ишә бир аз ағыр кедәндә јаман сөзләрдән, төһмәтдән вә дөјүлмәкдән башга бир шеј көрүб ешитмир, онун ач вә сусуз галмағы да бир кәсин хәјалына кирмир...

Амма ишә кәләндә һамы чарпалардан әввәл јада дүшән тајбујнуз өкүз олур. Одунамы кетмәк, сујамы кетмәк лазымдыр, тајбујнуз өкүз олсун, чүт әкмәкми лазымдыр, јенә тајбујнуз өкүз кәлсин, дәјирмана дән апармаг вә дәјирмандан уну евә кәтирмәк тајбујнуз өкүзүн борчудур, хырманда тахыл дөјмәк анчаг тајбујнуз өкүзүн ишидир. Бу ағыр ишә јајын исти күнләриндә ондан савајы һансы һејван таб кәтирә биләр? Вә чох вахт хырман дөјәндә јазығын ағзыны да бағлајырлар ки, белә рәнч вә зәһмәтлә дөјдүјү арпа-буғданын күләшиндән вә әләфиндән јемәсин. Бунларын һамысына јенә бир сајаг таб кәтирмәк олар, бунлар демәк олур ки, дәрдин јарысыдыр. Фәгирин иши әләлхүсус чәтинә дүшүр көч-дүш заманы. Мә'лумдур ки, бир аз һава гызды, тәрәкәмә әһли аранда дајана билмәз. Кәрәкдир јајлаға гачсын вә арада сојуг дүшәнә кими кәрәк бағ-бостан солмамыш өзүнү арана јетириб шалагдан вә кал мејвәдән јејиб гыздырмаја дүшсүн. Бу дағдан арана вә арандан дағa көчән заман тајбујнуз өкүз кор әзабы чәкир: һарала ағыр вә нараһат јүк варса сарыныр онун белинә вә бундан әлавә бир о гәдәр дә үстәлик гојулур. Көч вахты өзүн билирсән ки, хырда-пара шејләр чох олур вә тәрәкәмә әһлиндә дә инсаф олмаз, әлинә һәр нә кәлсә ағырлығына јүнкүллүјүнә бахмајыб атыр дилсиз-ағызсыз һејванын үстә: сач, тәкнә, сачајаг, чәһрә, неһрә, јун дарағы, тојуг сәбәти, су сәнәји вә јүз чүрә белә шејләр бағланыр тајбујнуз өкүзүн үстә вә һансы ки, динмәз вә фәрағәт дуруб үстүнә јүк гојулдугча итаәт бојнуну әјиб куја зәбани һалилә дујур: «Еј бимүрүввәтләр! Чох да мән сизин чөвр вә ситәминизә сәбр едиб динмәјирәм; сиздә дә бир инсаф олса нә олар, еј аллаһдан бихәбәр инсан!?»

Инди, әзизим, чәһд елә тајбујнуз өкүзүн һалына дүшмә, јохса инсан өвладындан рәһм вә мүрүввәт көзләмәк олмаз. Әкәр билмәк истәсән ки, нә сәбәбә тајбујнуз өкүздән савајы өзкә һејванатын һаггында белә зүлм олунмур. Ону да әрз еләјим, өзкә һејванлардан бә'зисини, сәбәб нә исә, саһиби әзиз тутур. Ағыр ишә салмыр ки, арыглар, әтдән вә сифәтдән дүшәр. Бә'зиси ағыр јүк көтүрмүр, бир аз јүкү ағыр оланда шыллаг атыб сончуглајыр, јүкүнү ашы-

рыр вә үстүндә олан габ-гачағы төкүб сындырыр. Бә'зиси дә каһыл вә инад олуб, ишә кетмир. Јүк алтында бир аз јол кедиб јатыр, елә ки, јатды, даһа дурмағына үмид јохдур, нә гәдәр ачыгланырсан, дөјүрсән, әсла она кар еләмәјир. Чох вахт көрүрсән ки, јүкүнү дә ачыб өзкә тајбујнуз кими һејванлара јүкләјирләр, јенә дә дуруб кетмәк истәмир. Белә һејванын дәрисини сојмагдан башга өзкә әлач јохдур. Вә бә'зисини дә ишә артыг гошанда түндләшиб бујнуз көстәрир, белә ки, ахырда јенә зәһмәт тајбујнуз өкүзүн үстә дүшүр. Нә еләмәк? Әввәл башдан о бинәванын күнү гара кәлибдир. Аллаһ һеч бәндәсини тајбујнуз өкүзүн күнүнә салмасын!

1906

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН»

Бу илин апрел ајындан Тифлисдә чыхан јумористик «Молла Нәсрәддин» журналы илк нөмрәләриндән башлајараг бизим өлкәнин мүсәлманлары арасында чанлы мараг ојатмышдыр. Мә'лумдур ки, Шәрг халглары, хүсусилә азәрбајчанлылар өз данышыгларыны мәсәлләр, аталар сөзләри вә Шәргин мүдрик мәзһәкәчиси олан Молла Нәсрәддинин ләтифәләри илә бәзәмәји севирләр. Бу әфсанәви Молла халг мүдриклијинин вә һазырчаваблығынын ифадәчисидир. Онун ләтифәләри о гәдәр һәјати вә мәзәлидир ки, бу ләтифәләрдә о гәдәр сәмими бир јумор вардыр ки, һамы онларла марагланыр вә азәрбајчанлыларын арасында һәмин ләтифәләри билмәјән вә јери кәләндә бу вә ја дикәр бир ләтифәни данышмајан адам чох надир тапылар. Һәтта Азәрбајчан дилиндә данышан билән ерменилер вә күрчүләр дә Молла Нәсрәддинин ләтифәләри илә марагланырлар. Бу ләтифәләрдән чоху исә мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә олунуб «Сборник материалов для описания племен и местностей Кавказа»нын мүхтәлиф бурахылышларында чап едилмишдир.

Журналы бир груп зијалы мүсәлманларын әмәкдашлығы илә савадлы вә мәдәни азәрбајчанлы—Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә нәшр едир. Индијә гәдәр чапдан чыхмыш нөмрәләрә әсасән дејә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин», нөгсанлара күлмәк јолу илә мүсәлман чәмијјәтини ислаһ етмәкдән ибарәт олан мәгсәдини тамамилә јеринә јетирир. Белә нөгсанлар вә мөвһумат исә бир нечә әср гаранлыг вә чәһаләт ичәрисиндә јатыб галмыш бизим чәмијјәтимиздә о гәдәр чохалмыш вә о га-

дәр дәрин көк салмышдыр ки, тәгидә онларын һансындан башламағы тә'јин етмәк белә чәтиндир. Илк заманлар журнал, һәр шејдән әввәл, мүсәлманларын бу чәһаләт јухусундакы вәзијјәтинә диггәт јетирмишдир. Журналын 1-чи нөмрәсинин биринчи сәһифәсиндәки шәкилдә чәһаләт јухусунда јатанларын сәлтәнәти тәсвир олунмушдур. Журналын бүтүн нөмрәләриндә ејни гајдада тәсвир олунан Молла Нәсрәддин исә әлинин һәрәкәти вә истеһзалы бир һејрәт ифадә едән бахышы илә бу мәнзәрәни сејр едир вә көрүр ки, бүтүн мө'мин мүсәлманлар мүхтәлиф вәзијјәтләрдә вә палтарларда јуху аллаһы Морфејин ағушундадырлар. Кечә кечмиш, сәһәр ачылмышдыр. Пәнчәрәдән дүшән зијалар бу јуху сәлтәнәтини ишыгландырмышдыр. Лакин һеч кәс вә һеч бир шеј бу мөһкәм јатмыш мүсәлманлары ојатмаға гадир дејилдир: гочалар вә чаванлар, орта јашлы кишиләр—һамысы јатмышлар, бу аләмдәки һәр шеји унудуб јухуја кетмишләр, сүкунәти бүтүн дүнјадан үстүн тутмушлар. Узагда чаван бир оғлан, дејәсән, гүввәсини топлајыб ојанмаг истәјир, лакин ағыр јуху она да көзләрини ачмаға имкан вермир.

Молла өз охучуларына мүрачиәт едәрәк дејир: «Еј мәним мүсәлман гардашларым! Замани ки, мәндән бир күлмәли сөз ешидиб ағзынызы көјә ачыб вә көзләринизи јумуб о гәдәр «ха... ха!..» едиб күлдүнүз... о вахт елә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүз... Әкәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз..., о вахт гојунуз габағыныза ајнаны вә диггәт илә бахыныз чамалыныза».

Журнал һәр шејдән чох мүсәлманлар арасындакы мөвһумата, чәһаләтә вә фанатизмә күлүр. Чүнки бунлар мүсәлманларын һәјатында бөјүк бир манеәјә чеврилиб вә онларын кери галмағына сәбәб олубдур. Мәсәлән, мүсәлманлардакы мөвһуматы көстәрмәк үчүн Молла онлара мәсләһәт көрүр ки, һәр ајын үчүндә, бешиндә, он үч, он алты, ијирми бир, ијирми дөрд вә ијирми бешиндә, һәфтәнин базар вә базар ертәси күнләриндә, һабелә һәр ајын 28 вә 29-да журнала абунә јазылмасынлар. Чүнки бу күнләр ағыр вә нәһс күнләр һесаб олунур. Һәмчинин Молла мәсләһәт көрүр ки, редаксијаја көндәрилән мәктубларда кәрәк метал перо илә јох, мүтләг гамыш гәләмлә, өзү дә елә дәбдәбәли вә ибарәли бир диллә јазсынлар ки, орада бир кәлмә дә Азәрбајчан сөзү ишләнмәсин. Чүнки Азәрбајчан сөзләрини ишләтмәк шәхсин елминин азлығына дәлаләт едир.

Сусмаг мүдриклијин ән јүксәк дәрәчәси һесаб олунур. Әкәр һәзрәт Сүлејман данышмағы күмүш, сусмағы гызыл адландырыбса, «Молла Нәсрәддин»ә көрә, сусмаг лап брилјантдыр. Буна көрә дә о, өз һәммәзһәбләринә мәсләһәт көрүр ки, бу гијмәтли чәваһири көз бәбәкләри кими горујуб сахласынлар вә һәр һансы бир һәјати мәсәләдән сөһбәт дүшәндә данышмајыб суссунлар. Хүсусилә, јашадығымыз индики һәјәчанлы заманәдә сусмаг даһа чох лазымдыр. Јохса бир кәлмә артыг сөз үчүн ичтимаи гајда-гануну вә үмумун сүкутуну горујанларын тәләсинә асанлыгла дүшмәк олар. Сусмағын әһәмијјәтинә даир журналда көзәл бир ше'р дәрч олунмушдур ки, һәмин ше'рдә белә дејилир: «Әкәр гоншуларын сәни дөјүб инчитсәләр, сәнә күлсәләр, вар-јохуну әлиндән алсалар, ачыгланма, башыны ашағы сал вә лал ол. Чүнки сәнин хејрин вә гуртулушун сусмагдадыр»[1]. Молла Нәсрәддин мүсәлманлар арасындан дөвләт думасына үзв сечилмиш адамлара да мәсләһәт көрүр ки, өз нүфузларыны сахламаг үчүн өзләрини мә'насыз һај-күј саланлара охшатмасынлар. Мүсәлманлара мәхсус сәбр вә дәрин сүкутла өз ағыл вә ләјагәтләрини бүрузә версинләр. Журналын бешинчи нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Мәчлиси-әдәб» шәкли мүсәлманларда сусмағын, мүтилијин вә там сүкутун нә гәдәр уча бир мәртәбәдә тутулдуғуну көстәрән ән јахшы иллүстрасијадыр.

Молла һеч өзүнүн мәнсуб олдуғу тәбәгәјә дә рәһм етмир. Өз кәскин истеһзалы вә кәсәрли сөзләри илә о, мүсәлман руһаниләринә тез-тез саташыр. Руһаниләрә һүчуму әсаслы олса да, бизим фикримизчә, һәддиндән чох кәскин вә бир гәдәр дә тенденсијалыдыр. Бизим руһаниләрин башлыча гүсуру онларын чаһиллијиндә вә мәһдуд дүшүнмәләриндәдир. Руһаниләрин әксәријјәтинин әгидәсинә вә анлајышына көрә, динин мә'насы јалныз заһири характер дашыјан бә'зи дини ајинләрин ичрасындадыр; динин дахили мә'насы, онун әсас мәғзи, әхлаг тә'лими исә ја моллаларын өзләринин баша дүшмәмәси, ја да шәхси мәнфәәтләри үзүндән шүурлу сурәтдә нәзәрдән гачырылыр.

Журналын үчүнчү нөмрәсиндә (Һачы Сејид Әзим Ширванијә тәглид јолу илә) дәрч олунмуш «Кечмиши јад» ше'риндә[2] мүәллиф молланын дили илә кечмиш әјјамы хатырлајыб дејир ки, кечмиш заманларда мө'мин мүсәлман бәндәләрин һамысы чәһаләт ичиндә иди. Һеч нәји билмир, һеч нәји анламырдылар; молланы һәр јердә алим вә мүгәддәс бир инсан сајырдылар; ону плова, чаја гонаг едирдиләр. Вә'з едиб һамынын чанына горху саланда һәр јердән она пул вә хәләт верилирди. Онда ки, өвлади-вәтән хам иди, кеф чәкмәли әјјам иди. О көзәл әјјам кечмишдир, ону кери гајтармаг мүмкүн дејилдир.

Мүсәлман арвадларынын ағыр вә көлә вәзијјәти дә журналын диггәтиндән кәнарда галмамышдыр. «Молла Нәсрәддин»ин һәмин нөмрәсиндә белә бир шәкил верилмишдир: Евин башчысы тахтда дөшәкчәнин үзәриндә узаныб фикирли һалда гәлјан чәкир; онун габағында отуран кичик бир оғлан ушағы гышгырыб ағлајыр. Гәлјаны чәкән кишинин арвады отаға дахил олур, онун палтары көһнә, ајаглары јалындыр. Әлиндә сәнәк вар, бир ушағы да архасына алмышдыр. Әр ону көрән кими гәзәбли һалда дејир: «Ај арвад, аллаһ сәнә лә'нәт еләсин, бу ушаг мәним башымы апарды, кәл буну да көтүр ал далына!»

Һәр шеји билмәјә чалышан кичик бир гыз нәнәсиндән сорушур ки, нә үчүн онун сифәти саралмыш вә гырышларла өртүлмүшдүр[3]. (Позднјаковун бу ше'ри тәрчүмә олунуб «Дәбистан» журналында чап едилмишдир). Молла нәнәнин әвәзинә гыза чаваб вериб, онун көзләрини ачараг дејир ки, һәр бир Азәрбајчан гызынын талеји беләдир вә һәмин кичик гызын өзүнү дә белә бир тале көзләјир. О да вахтындан әввәл солуб саралачаг, сифәти гырышларла өртүләчәк, гоча бир нәнә олачагдыр. Мәрһәмәтсиз вә гәзәбли атасы 8—10 јашлы бу кичик гызы 40 јашында дәвә бојда вә күтбејин бир кишијә әрә верәчәкдир. О замандан гызын һәјатында гара күнләр башланачагдыр. О бир даһа өмрүндә ағ күн көрмәјәчәк, севинчә һәсрәт галачаг вә һеч кәсдән тәсәлли ала билмәјәчәкдир. Молла һәмин кичик гыза мүрачиәт едиб дејир: «Гызым, бу елә бир дәрддир ки, әлачы јохдур. Әрин тез-тез сәни дөјүб, сөјәчәк, һеч бир күнаһын олмадан сәни тәһгир едиб алчалдачагдыр. Күнләрин бириндә сәнин

әрин башга бир арвад алачаг вә сәни һәмишәлик унудачагдыр. Чох чәкмәјәчәк ки, әрин үчүнчү бир арвад алачаг, сонра сизин аранызда һәмишә дава-далаш һөкм сүрәчәкдир. Дәрд вә кәдәр сәни јандырачагдыр. Истәр тәгсириниз олсун, истәр олмасын әриниз күндә биринизи дөјәчәкдир. Јахын кәләчәкдә сәни дә белә бир һәјат көзләјир. О заман сән дә тезликлә гочаларсан, нәнән кими сәнин дә алнын гырышларла өртүләр».

Гоншу дөвләтин—«Гызыл Иранын» һәјаты журнала зәнкин вә чох мараглы материал верир. Һәлә беш-алты ил бундан әввәл чапдан чыхмыш олан мәшһур «Сәјаһәтнамәји-Ибраһимбәј» бизи Иран һәјаты илә јахшы таныш едир. Будур, гаршымызда белә бир шәкил вардыр: Ирандан бизә «әзиз гонаглар» кими кәлән, әслиндә исә чәһаләт, зүлмәт, мөвһумат вә фанатизм чарчылары олан дәрвишләр, илан ојнаданлар, мејмун ојнаданлар, чадукәрләр, көзбағлычалар, нағыл дејәнләр, фала баханлар, чиндарлар, моллалар, јуху тә'бир едәнләр, тирјәк сатанлар вә асан газанч әлдә етмәк үчүн мачәра ахтаран дикәр фырылдагчылар әл-әлә вериб, чәркә илә Араз чајындан бу тәрәфә кечирләр. Онлар һәр ил Загафгазијаја јүзләрлә вә минләрлә кәлир. Өлкәдәки чаһил әһалини истисмар едир, онларын әхлагыны позур, чамаат арасында фанатизм тохуму јајыр, өзләри дә бизим пулумузу чибләринә долдурурлар[4].

Будур, «Гызыл Иранын» һәјатындан верилмиш башга бир шәкил (№ 9). Иран шәһәрләриндән биринин күчәсиндә өртүлү каретада танынмыш бир шәхс өз ханымы илә кедир; ханым түлә вә чадраја бүрүнмүшдүр. Фәррашлар габагда кедәрәк гышгырырлар: «Чәкил, јол вер, көзләрини јум, кор ол!» Онлар тәсадүфән һәмин күчәдә гаршыларына чыхан иранлыларын күрәјинә вә нејсәринә зәрбәләр ендирирләр, күчәдәки иранлылар фәррашларын әмринә табе олуб, үзләрини дивара чевирир вә көзләрини јумурлар ки, каретада кедән мө'тәбәр шәхсләри көрмәјә чәсарәт етмәсинләр. Бүтүн бу һадисәләр XX әсрдә баш верир.

«Молла Нәсрәддин» ушагларын ев вә мәктәб тәрбијәси мәсәләсинә бөјүк диггәт едир, мүсәлманларда ушагларын ев тәрбијәсинин нә гәдәр ачыначаглы бир вәзијјәтдә олдуғуну вә бу мәсәләнин, үмумијјәтлә, нечә јан-

лыш гојулдуғуну көстәрән кәскин гејдә журналын демәк олар ки, һәр нөмрәсиндә тәсадүф едә биләрсиниз. Журналын алтынчы нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Лајлај»дан[5] көрүнүр ки, мүсәлман аналары ушаглара һәлә бешикдә икән нечә мүдһиш мәтләб вә фикирләр ашылајырлар. Һазырчаваблыгла јазылмыш бир сыра мәгаләләрдә, мәсәлән, «Нијә мән дәрсдән гачдым?» адлы мәгаләдә «Һопһоп» адлы бир нәфәр бизим мәктәбләрин нөгсанларыны чох ајдын көстәриб дејир ки, бу мәктәбләр ушагларын мә'нәви кејфијјәтләрини вә зеһни габилијјәтләрини артырмаг әвәзинә, онларын әхлаги чәһәтдән корланыб шикәст олмаларына көмәк едир[6].

Журналда верилән мәктублар чох бачарыгла тәртиб олунур. Онларда Гафгазын мүхтәлиф јерләриндәки сакинләрин адәтләри вә ән'әнәләри көстәрилир. Хүсусилә Ирандан вә Түркијәдән верилән телеграмлар да мараглы олурлар. Онлардан бә'зиләрини мисал чәкәк: «Тәбриз. 30 март. Һачы Гурбанын шәкәр заводу јанды вә ики милјон зәрәр мүлаһизә олунур». «Теһран. Теһрандан Бәндәрбуширә кими телсиз телеграф ишләмәјә башлады». «Керман—Шираз дәмир јолларынын тә'тилләри көзләнир». «Истанбул. 29 март. Күчә кедән вахт өскүрмәји Османлы һөкумәти әһалијә гадаған едибдир» вә илахир.

Иран тәгвиминдән алынан вә журналда верилән мә'лумат да чох мараглыдыр. Һәмин мә'луматда, мәсәлән, дејилир: Бу ил һәмишәки кими чох тоз олачагдыр. Һәркаһ јағыш јағса, јердән нәбатат чох көјәрәчәк... Иран тәрәгги едәчәк, Јапонија тәнәззүл. Османлы илә Болгарија ја дава едәчәк, ја етмәјәчәк. Дава етсә, ја Османлы басылачаг ја Болгарија. Улдузларын вәзијјәти үләмалар үчүн саатын хош олдуғуну хәбәр верир. Үләмалар «Иршад» гәзетини вә «Молла Нәсрәддин» журналыны лә'нәтләјәчәк вә бүтүн јени елмләрин һамысыны бајкот едәчәкдир.

Журналын шәкилләринә кәлдикдә, демәк олар ки, онун рәссамы (О. Ш.-линг) јерли әһалинин мәишәтини, адәт вә ән'әнәләрини көзәлчә өјрәнмишдир. Онун бә'зи шәкилләри билаваситә һәјатдан алынмыш ловһәләри бүтүн долғунлуғу илә охучуја көстәрир. «Гоч дөјүшдүрмәк», «Гәзет сатан вә дөвләтли тачир», «Әдаләт» (галаг вермәк әһвалаты), «Әзиз гонаглар», «Мәчлиси-әдәб», «Ијирминчи әср», «Чүмә. Дуканлар бағлы», «Грамматика мүбаһисәләри», «Вәгф», «Шәриәт дәрсиндән имтаһан», «Тачир Хончахани» вә башга шәкилләр беләдир[7].

Үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» чох јахшы тә'сир бағышлајыр вә өз чәтин вәзифәсини һәләлик мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирир. Јә'ни азәрбајчанлыларын вахты кечмиш, көһнәлмиш көрүшләрини, анлајыш вә адәтләрини күлүш јолу илә арадан галдырмаға, онларын адәтләрини ислаһ етмәјә вә өзләрини дә ојадыб, јени, нәчиб вә чидди фәалијјәтә сөвг етмәјә чалышыр. Биз Ч. Мәммәдгулузадәјә сәмими гәлбдән мүвәффәгијјәтләр арзу едирик вә үмидварыг ки, мүсәлман чәмијјәти бу фајдалы вә јеканә журналын нәшринә көмәк көстәрәчәкдир.

1906.

ИДАРӘЈӘ МӘКТУБ

Мудири-мөһтәрәм фәзиләтли ҹәнаб Исабәј Ашурбәјов[1]. Әввәла ҹәнаб һагдан зат-алиләринизин сәһһәт вә афијәт үзрә пајидар олмағыны арзу едирәм, дикәр [тәрәфдән] ҹәнабыныза изһари-мәмнунијјәт едиб, милләт јолунда көстәрдијиниз һүммәт вә гејрәтинизә тәһсин вә афәрин охујурам вә гәлбән шад олурам ки, сизин кими гејрәтмәнд шәхсләр дәхи бизим мүсәлманларын ичиндә көрсәнирләр. Хүсусән, мүсәлман вә ермәни арасында сүлһ вә барышығын бина тутмасына чалышмағыныз һәр бир шејдән артыг бизи шад еләјир. Әкәрчи ермәни-мүсәлман иғтишашында Шуша гәләсиндә һәгирин еви ичинин әчнасы илә јаныб тәләф олубдур, дајым вә онун ики нәфәр ҹаван ушаглары гәтлә јетибдир, бунунла белә мән үрәјимдә бүғз вә әдавәт билмәјиб, буну анчаг арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шејтанын иғва вә вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә јенә ирәлики меһрибанчылыг вә достлуг онларын јерини тутсун. Вахта ки, биз јәгин етдик, һәр ики тәрәфи бир-бири илә вурушдуран вә јек-дикәринин үстә галхызан үчүнчү бир дүшмәндир, онда бизә вачиб олан будур ки, һаман дүшмәнин вәсвәсәсинә бир дә алданмајаг вә мүттәһид олуб, онун дәф'инә вә биздән кәнар олмасына чарәләр тапаг. Анчаг бу јолла биз өзүмүзү дүзәлдиб, саһили-ничата јетирә биләрик, анчаг бүғз вә әдавәти билмәррә унудуб достлуг әлини бир-биримизә узатмагла гүввәт вә мүтмәиннлик һасил едә биләрик. Һәркаһ бундан сонра биз бир-биримизә инаныб е'тимад вә е'тибар етсәк, онда бизи барышдырмаға вә аралыгдан низа вә фәсады көтүрмәјә нә Галашапов лазым кәлир, нә Левитски вә гејриси. Ермәни вә мүсәлман онлара ариз олан бу гәдәр фәлакәт вә мүсибәтдән сонра кәрәкдир дүрүст фикир едиб, өз ишләриндән вә өз етдикләри инсафсыз вә әгилсиз әмәлләриндән пешиман олалар, барышмағы өзләри лазым вә вачиб биләләр. Анчаг о барышыг мөһкәмдир, вахта ки, о тәрәфләрин ризасы вә хаһиши илә әмәлә кәлир. Зорла вә тә'кид илә бәһәмә кәлән барышыг мөһкәм ола билмәз вә һансы тәрәф бу ишдә артыг даналыг, мүрүввәт вә сәдагәт көстәрсә, өзүнә јетән зәрәри нәзәрә алмајыб, әввәлчә сүлһ әлини доста узатса о тәрәфә сәд афәринләр олсун. Үмидварам ки, тезликчә һәр ики тәрәф бир-биринә сүлһ әлини узада вә аралыгдан әдавәти билмәррә көтүрә...

1906.

ИРАНЫН ОЈАНМАСЫ

(Иранда конститусија е'лан едилмәси мүнасибәтилә)

Он ил бундан әввәл мән тәсадүфән бир нәфәр варлы иранлы илә таныш олдум. О, өз тичарәт ишләри илә әлагәдар олараг Истамбула кедирди. Мәним танышым Иранын әсл оғлу кими чох мә'луматлы, әјләнчәли вә мараглы бир адам иди. Мәним Иран һаггындакы суалларыма чаваб верәрәк, о өлкәнин вәзијјәти һаггында мүфәссәл мә'лумат верди вә өз вәтәнинин кәләчәји һаггында чох бәдбин мүлаһизәләр сөјләди. Вахты илә хошбәхт вә әзәмәтли бир дөвләт олан Иранын ағыр вәзијјәтини габарыг тәсвир етмәк үчүн о, белә бир мүгајисә апарды: дәмир јолу вә һәрәкәт үчүн башга аз-чох әлверишли нәглијјат васитәси олмајан Әрәбистан јарымадасында сусуз вә һәјат әсәри олмајан сәһраларда узун мәсафәләри јалныз дәвә карванлары илә гәт етмәк мүмкүндүр. Бә'зән елә олур ки, карвандакы дәвәләрдән бири тагәтдән дүшүр вә јолу давам етдирә билмир. Белә һалларда сарванлар јорулмуш дәвәдән јүкү көтүрүр вә јазыг һејваны башлы-башына бурахараг јолларына давам едирләр. Зира, тәчрүбә көстәрир ки, јерә чөкән дәвәни һеч бир вәчһлә ајаға галдырмаг олмаз!

Карван узаглашдыгдан вә гаранлыг дүшдүкдән сонра сәһранын вәһши һејванлары һәр тәрәфдән дәвәнин үстүнә чумур вә ону дири-дири парчалајырлар. Мүгавимәт көстәрмәјә әсла тагәти галмајан, һәтта јериндән белә галхмаға гүдрәти олмајан бәдбәхт һејван инилти илә бөјүрүр вә өз сәси илә сәһраларда һөкм сүрән сакитлијн позур. Һазырда Иранда да вәзијјәт беләдир. О, бәшәријјәтин фасиләсиз ирәли кедән карванындан кәнар дүшмүш вә тәкмилләшмәјә, инкишафа доғру јолуну давам етдирә билмир. Инди бу мүдафиәсиз, зәифләмиш өлкәни јыртычы һејванлары хатырладан башга дөвләтләр парчаламаг истәјирләр.

Бу сөһбәтдән беш ил кечдикдән сонра намә'лум бир мүәллифин Иран һаггында «Сәјаһәтнамәји-Ибраһимбәј»[1] адлы ифшаедичи бир әсәри мејдана кәлди.

Сәлис әдәби дилдә јазылмыш вә Мисирдә чап олунмуш бу әсәр, Иранын өзүндә олдуғу кими, кәнарларда да чох бөјүк тә'сир бағышлады. Китаб мүасир Иранын һәјаты илә, хүсусән, Иран халгынын вәзијјәти вә Иран һөкумәтинин она мүнасибәти илә охучулары таныш едирди. Бу китаб бир даһа биздә белә бир әгидәни мөһкәмләтди ки, Иран ән бәдбәхт өлкәдир вә о, јахын кәләчәкдә мүтләг маһв олачагдыр.

Лакин көрүнүр ки, бу мүәммалы Шәргдә халгларын талејиндән баш чыхармаг гејри-мүмкүндүр. Тәәччүблүдүр ки, Иранда инди гәрибә һадисәләр баш вермәкдәдир. Узун мүддәт давам едән јухудан сонра бурада ојанма әламәтләри мүшаһидә едилир. Дејәсән, јорулмуш дәвә ајаға галхмаг вә карвана гошулмаг истәјир. Фикир интибаһы бүтүн өлкәни бүрүмүш вә ислаһат ишләринә бөјүк мејл көрүнмәкдәдир. Хүсусән, Иранда бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олан руһаниләр горхулу әһвали-руһијјә кечирир. Һәлә кечән әсрин 80-чы илләриндә Иранын Лондондакы кечмиш сәфири Мирзә Мелкум хан[2] руһаниләрин өлкәдә гүввәтли тә'сирини һисс етдији үчүн «Ганун»да Иран мүчтәһидләрини о заманкы сәдрә'зәмин сијасәтинә вә бир сыра харичи дөвләтләрин Иранда гүввәтләнән тә'сиринә гаршы әлбир е'тираз үчүн фәал мүбаризәјә чағырмышды.

Бу дөврдән ијирми беш ил кечмишдир. Инди руһаниләр дәрк етмишләр ки, онларын ән әсас вәзифәси халгын мәнафејини, онун руһани вә әхлаги мүстәгиллијини мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Онлар мүасир гурулушдан өз наразылыгларыны һамыдан әввәл ачыб сөјләмиш, һәтта өз е'тиразларыны шаһын пајтахтында, Теһранда да билдирмишләр. Јерли әһали өз руһани рәһбәрләринин сәсләринә там шәрик олмушдур. Ики сејидин гәтли вә Теһрандан руһаниләрин сүркүн едилмәси һәрәкәтин габағыны алмады, әксинә, даһа да гүввәтләндирди. Баш

вәзирә гаршы дүшмәнчилик вә нифрәт даһа да артды вә һәр јердә залым Ејнәлүддөвләјә[3] лә'нәт охумаға башладылар. Һөкумәт әлејһинә галхмыш вә һәр јердә руһанинләр тәрәфиндән мүдафиә едилән һәрәкат чох сүр'әтлә бүтүн өлкәјә јајылды.

Шаһын Теһран руһанилији нүмајәндәләринин адына көндәрдији фәрманындан көрүнүр ки, шаһ онун идарә етдији өлкә үчүн тәһлүкә төрәдә биләчәк бу һәрәкатдан чох нараһат олмушдур. Фәрманда шаһ чидди сурәтдә мүчтәһидләри—өз садиг бәндәләрини тәбәәлик вәзифәләрини јеринә јетирмәјә, сүлһә вә итаәтә чағырыр, еіни заманда, сөз верир ки, онларын мәнафејини мүдафиә етсин вә ағыллы арзуларыны јеринә јетирсин.

Мәшриги адлы бириси «Иршад» гәзетиндә Теһранда јајылмыш бир интибаһнамәнин мәзмунуну нәгл едир. Бу интибаһнамә теһранлыларын әһвали-руһијјәсини еіни илә әкс етдирир. Онун мәзмуну беләдир: Ики нүфузлу вә мә'луматлы хан арасында сөһбәт кедир. Онлардан бири сорушур, о бириси чаваб верир:

С у а л: Теһранда јенә нәләр баш верир, нә үчүн Ејнәлүддөвлә сејидләри е'дам вә руһаниләри сүркүн етмәјә һөкм вермишдир?

Ч а в а б: Көрүм ону лә'нәтә кәлсин, о өзүнү дә, һөкумәти дә рүсвај еләди вә өз инамсызлығыны вә дахили аләмини ачыб көстәрди. Онун бу һәрәкәти еләә руһаниләр үчүн чох әлверишлидир. Халг бу вахта гәдәр дүшүнүрдү ки, о, мүсәлмандыр. Инди аллаһа шүкүр о, баша дүшдү ки, Ејнәлүддөвлә мүсәлман дејил, кафирдир; әкс һалда мүгәддәс имамын гәбри үстүндә пејғәмбәр нәслинин ганыны төкмәзди вә она мәхсус олан кәнди күлләбаран етмәзди.

С у а л: Бәс нә әчәб шаһ бу чүр чинајәтләрә јол верир?

Ч а в а б: Ај гардаш, шаһ кимдир, бүтүн бунлар онун нә вечинәдир. Мәјәр о билир ки, әтрафында нәләр баш верир, мәјәр бу шүмрләр* (вәзирләр) гојарлар ки, шаһ онун өлкәсиндә баш верән чинајәтләрин ондан бирини билсин.

* Тәһгиредичи сөздүр. Шүмр—Мәһәммәд пејғәмбәрин нәвәси имам Һүсејнин гатилидир.

С у а л: Әкәр шаһ билмирсә онун дөвләтиндә нәләр олур, бәс онда онун кәләчәкдә талеји нечә олачагдыр?

Ч а в а б: Мән сизә сөзүн дүзүнү дејирәм: әкәр ишләр бу вәзијјәтдә давам едәрсә, онда чох чәкмәз ки, нә Иран галар, нә дә Иран халгы. Буна көрә дә мүтләг халг өзү һаггында дүшүнмәли вә вахтында өзүнә чарә тапмалыдыр. Әкс һалда, бу сатгын һакимләр өлкәни тамам мәһв едәчәкләр...

С у а л: Бәс Инкилтәрә консулханасында кизләнмиш тачирләрин, сәнәткарларын, тәләбәләрин вә башгаларынын хаһиши нәдән ибарәтдир?

Ч а в а б: Һәм онларын, һәм дә халгын хаһиши будур ки, шаһ тахт-тача вә халга дүшмән олан вәзирләри мәһкәмәјә вермәк шәрти илә рәдд еләсин, ики сејидин гатилләрини лазымынча чәзаландырсын, һәмчинин руһаниләри лазыми әдәб-эрканла Теһрана кери гајтарсын. Онларын башга хаһиши будур ки, Теһранда халг мәчлиси тәшкил олунсун, бурада ишләр мүгәддәс гуранын тәләби, мә'насы вә руһуна ујғун шәкилдә һәлл едилсин вә беләликлә, халгы ачкөз һакимләрин чинајәтләриндән вә әдаләтсизлијиндән азад етсин...

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Иранда халг шүуру ојаныр вә Иран халгы јени көзәл һәјата гәдәм гојур.

Лакин Иранын ичтимаи халг һәрәкаты тарихиндә ән тә'сирли факт—индијә гәдәр мүтләгијјәтин мүһафизәкар дајағы һесаб едилән руһанилијин һәрәкатда әсас гүввәкими иштирак етмәсидир.

Иранда конституција е'лан едилмишдир. Белә дүшүнмәк олар ки, азад халгын һүгугларыны чәсарәтлә мүдафиәјә галхмыш халг зәкасы бүтүн өлкәни кениш вә ајдын тәрәгги јолуна чыхарачагдыр.

1906.

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗА ДАИР

Молла Вәли Видадинин, Молла Пәнаһ Вагифин вә Гасым бәј Закирин көј үзүндә гатарлашыб охуја-охуја учан дурналара хитабән јаздығы мүрәббеаты мөһтәрәм «Рәһбәр»ин сәһифәләринә тәгдим етмәклә белә мә'лум едирәм ки, бу әсәрләр нә Адолф Берженин Лејпсигдә чап олунан мәчмуәсинә[1] вә нә дә Јусиф Гарабағинин китабчасына[2] дахил олмајыб, нүдрәтән тапылан әсәрләрдир.

Молла Вәли Видади

Гатар-гатар олуб галхыб һаваја,
Нә чыхыбсыз асимана, дурналар?
Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин өтәрсиз,
Үз тутубсуз нә мәкана, дурналар?

Тәсбиһ кими гатарыныз дүзәрсиз,
Һаваланыб әрш үзүндә сүзәрсиз,
Каһ олур ки, danә-хурә кәзәрсиз,
Сиз дүшәрсиз пәришана, дурналар!

Әрз еләјим бу сөзүмүн сағыдыр,
Јолларыныз һәрамыдыр, јағыдыр,
Шаһин, шунгар сүрбәнизи* дағыдыр,
Бојанарсыз гызыл гана, дурналар!

Әзәл башдан Бәсрә, Бағдад елиниз,
Бәјләр үчүн әрмәғандыр телиниз,
Охудугча ширин-ширин дилиниз,
Бағрым олур шана-шана, дурналар!

* Сүрбә—сүрү, дәстә вә гатар мә'насынадыр. Дурна сүрүсүнә «сүрбә» дејилир.

Бир баш чәкин дәрдмәндин һалынә,
Әрзә јазсын, гәләм алсын әлинә,
Видади хәстәдән Бағдад елинә
Сиз јетирин бир нишана, дурналар!

Молла Пәнаһ Вагиф

Бир заман һавада ганад сахлајын,
Сөзүм вардыр мәним сизә, дурналар!
Гатарлашыб нә дијардан кәлирсиз?
Бир хәбәр версәниз, бизә, дурналар!

Сизә муштаг олуб Бағдад елләри,
Көзләјә-көзләјә галыб јоллары,
Аста ганад чалын, гафил телләри,
Һејифдир, саларсыз дүзә, дурналар!

Хејли вахтдыр јарын фәрағындајам,
Пәрванә тәк һүснүн чырағындајам,
Бир ала көзлүнүн сорағындајам,
Көрүнүрмү, көрүн көзә, дурналар!

Мән севмишәм ала көзүн сүрмәсин,
Бәднәзәр касибән зијан вермәсин,
Сағын кәзин, лачын көзү көрмәсин,
Горхурам сәфнизи поза, дурналар!

Назәнин-назәнин едәрсиз аваз,
Руһ [да] тазәләнир, олур сәрәфраз,
Вагифин дә көнлү чох едәр пәрваз,
Һәрдәм сизин илә кәзә, дурналар!

Гасымбәј Закир

Бир саат һавада ганад сахлајын,
Рәһм един дидәмдә јаша дурналар!
Гатарлашыб һансы јердән кәлирсиз
Гаггылдаша-гаггылдаша, дурналар?

Бу вилада һәр күн төкүлүр ганлар,
Јаваш-јаваш кечин, сәсиз аныллар,
Лачын јатағыдыр бизим мәканлар,
Горхурам сүрбәниз чаша, дурналар!

Дијари-гүрбәтдә мүддәтди варам,
Кечә-күндүз чанан дејиб агларам,
Мән дә сизин кими гәриби-зарам,
Ејләмәјин мәндән һаша, дурналар!

Мән севмишәм јарын ала көзүнү,
Нәсиб ола бир дә көрүм үзүнү,
Јохса данышырсыз дилбәр сөзүнү,
Верибсиниз нә баш-баша, дурналар?

Закирәм, од тутуб алышды чијәр,
Вар исә чанандан сиздә бир хәбәр,
Тәғафүл етмәјин, аллаһы севәр,
Дөнмәсин бағрыныз даша, дурналар![3]

Әкәрчи бу мүрәббеатын ики ахырынчысы әввәлкинә нәзирәдир вә лакин бунлардан бирини о бириләринә тәрчиһ вермәк чәтиндир. Чүнки һәр бир шаирин кәламынын мәхсуси бир шивәси вардыр. Һәр бир шаир өз гәлбинин вә тәб'инин иггизасынча көј үзүндә гатар илә учан дурналара үз тутуб, өз һали-дилини әрз гылыр. Видади хәстә өз һүзн-әләминдән вә шикәстәхатирлијиндән дәм вуруб елә зәнн еләјир ки, дурналар дәхи һәмишә гәм вә әләмә мүбтәла олуб, охудуглары нәғмәләр фәрәһ вә шадлыг учундан олмајыб, гәм вә гүссәдән нашн аһ вә наләләрдир. О сәбәбдән шаир онлара хитаб едиб дејир:

Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин өтәрсиз,
Үз тутубсуз нә мәкана, дурналар?

Онларын ширин дили Видадинин үрәјини парча-парча еләјир:

Охудугча ширин-ширин дилиниз,
Бағрым олур шана-шана, дурналар!

Бурада шан-шан, јә'ни парча-парча әвәзинә вәзни ше'р дүз кәлмәк үчүн шана-шана јазылыбдыр. Вагиф дәхи һәмчинин өз гәлбиндә олан һиссијјати-тәбиисиндән сөз ачыб дурналардан тәмәнна еләјир ки, интизарыны чәкдији вә сорағында олдуғу ала көзлү һәмдәмдән көрсүнләр она бир хәбәр вә әсәр кәтирә биләрләрми? Онлара белә дејир:

Кејли вахтдыр јарын фәрағындајам,
Пәрванә тәк һүснүн чырағындајам,
Бир ала көзлүнүн сорағындајам,
Көрүнүрмү, көрүн көзә, дурналар!

Дурналарын охумағы Вагифә һүзн кәтирмәјир вә көнлүнү пәришан гылмајыр, онларын авазы шаирин руһуну тәзәләндирир вә ону дөврә галхмаға, әрш үзүндә онларла сејр вә сәјаһәт етмәјә тәһрик гылыр:

Назәнин-назәнин едәрсиз аваз,
Руһ да тазәләнир, олур сәрәфраз,
Вагифин дә көнлү чох едәр пәрваз,
Һәрдәм сизин илә кәзә, дурналар!

Мә'лум ола ки, нә гәдәр ки, Молла Пәнаһ Вагиф әһли-зөвг вә сәфа иди, беш күнлүк өмрүнү фүрсәт билиб истәрди ки, ону ејши-ишрәтдә кечириб, көнлүндә бир һәсрәт вә арзу гојмасын, бир о гәдәр дә онун дусти-һәгигиси Молла Вәли Видади дүнјанын зөвг вә сәфасына бел бағламајыб, онун бивәфа олмасындан мүтәнәффир вә мә'јус иди, гәлби вә мејли ахирәт дүнјасы илә олуб, ибадәт вә ријазәтлә өмр кечирмәји беш күнлүк ејш-ишрәтә тәрчиһ гылырды. Нечә ки, бу барәдә шаир өзү бујурубдур:

Фикр етсән әјәр дәһрин иши бәһри-бәладыр,
Бир дүрри-киранмајәси мин чана бәһадыр,
Һәр нәгши бир ајинеји-исбати-фәнадыр,
Мәгсуди-дү аләм јенә тәһсили-ризадыр.
Бир чам јетир, саги ки, дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз[4]

Гасымбәј Закирә кәлдикдә, о да Молла Пәнаһ кими дурналардан хаһиш еләјир ки, ондан еһтијат етмәсинләр вә ону өзләринә һәмсирр, јолдаш вә рәфиг һесаб етсинләр:

Дијари-гүрбәтдә мүддәтди варам,
Кечә-күндүз чанан дејиб ағларам,
Мән дә сизин кими гәриби-зарам,
Еј̌ләмәјин мәндән һаша, дурналар!

Амма һәр үч шаирин дурналара јазығы вә рәһми кәлиб достлуг вә меһрибанлыг үзү илә онлара тапшырырлар ки, бу јерләр хаталы јерләрдир. Бурада дурмасынлар вә сәсләрини чыхартмајыб, аһәстә кечиб кетсинләр вә илла шаһин вә лачын дујуг дүшүб онларын сүрбәсини дағыдар вә гызыл гана бојар

Видади дејир:

> Шаһин, шунгар сүрбәнизи дағыдар,
> Бојанарсыз гызыл гана, дурналар!

Вагиф дејир:

> Сагын кәзин, лачын кезү кәрмәсин,
> Горхурам сәфинизи поза, дурналар!

Закир дејир:

> Лачын јатағыдыр бизим мәканлар,
> Горхурам сүрбәниз чаша, дурналар!

Мүһәссәлүлкәлам, һәр бир шаирин кәламында өзкә бир латафәт вә башга бир һисс вә мәлаһәт вар ки, әһли-дил вә әрбаби-зөвг вә камал онлары охудугда дәрк еләјир вә һәр о шеј ки, гәлб илә һисс олунур, бә'зи вахт јазмаг вә севилмәклә ифадә олунмаз, тәгрир вә бәјана кәлмәз.

1906.

«УСТА ЗЕЈНАЛ»

Бу јахынларда Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәнин мараглы бир һекајәси һәмин башлыг алтында ајрыча китабча шәклиндә чапдан чыхмышдыр. Јумористик «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору олан мүәллиф Азәрбајчан әдәбијјатында «Почт гутусу», «Кишмиш ојуну», «Сәкинә»[1] вә башга һекајәләри илә дә мәшһурдур.

Садәлик, тәбиилик вә реал һәјата јахынлыг Мәммәдгулузадә һекајәләринин әсас мәзијјәтләридир. Һәр шејдән көрүнүр ки, мүәллиф өз халгынын һәјатыны вә дүнјакөрүшүнү јахшы билир вә инчә мүшаһидә габилијјәтинә маликдир. Онун билаваситә һәјатдан көтүрүлмүш һекајәләри, бизим Шәрг јазычы вә шаирләриндә олдуғу кими, бош фантазијанын мәһсулу дејилдир. Мәммәдгулузадәнин башга бир мәзијјәти дә онун, мүшаһидә етдији һәјаты чанлы вә анлашыглы дил исә, шәрг јуморунун ајдын хүсусијјәтләри илә верә билмәсидир ки, бу да охучунун нәзәрини һәр шејдән чох чәлб едир.

Һекајәнин чох садә бир сүжети вардыр. Муғдуси Акопун бөјүк оғлу Москва Университетини битириб евләринә кәлир. Онун евиндә бөјүк чанланма вә һәјәчан вардыр. Һамыдан чох ев саһиби нараһатдыр. Дүздүр, гонаглары гәбул етмәк үчүн онун евиндә һәр шеј һазырдыр, отаглар тәмиздир вә онларын һамысы јеничә саһмана салынмышдыр, лакин бәдбәхтликдән бир нечә күн бундан әввәл чох шиддәтли јаған јағышдан сонра залын сәгфинин бир тәрәфиндән су ахмыш вә сәгф учулуб төкүлмүшдүр. Оғлу кәләнә гәдәр сәгфин учан јерини сувајыб дүзәлтмәк лазымдыр. Оғлу исә алынмыш телеграфа кәрә ики күндән сонра кәлмәли иди. Бәдбәхтликдән Муғдуси Акопун танышы, бәнна Уста Чәфәр бу вахт

башга јердә ишләјирди. Онда о, өз досту Һачы Рәсулун мәсләһәти илә Ирандан кәлмиш Уста Зејнал адлы бирисини ишләмәјә көтүрүр. Өз вәтәнинин һәгиги оғлу олан Уста Зејнал Муғдуси Акопун там әксини тәшкил едир. Ахырынчы үчүн вахт гызылдыр, һәр дәгигә гијмәтлидир вә адам кәрәк ондан истифадә етсин. Биринчи үчүн исә, рус аталар сөзүндә дејилдији кими, иш ајы дејил ки, мешәјә гачсын; тәләсмәк лазым дејил, һәр иши сәбрлә, арамла көрмәк вә аллаһа бел бағламаг лазымдыр. Тәләсиклик вә һәјәчан анчаг иши корлаја биләр. Аллаһын көмәји олмадан бир иш көрмәк олмаз вә онсуз ишә башламаг да лазым дејилдир. Нә гәдәр ки, Муғдуси Акоп бачарыглы, өз мәнфәәтини күдән вә ишкүзардыр, о гәдәр Уста Зејнал фәалијјәтсиз, чәсарәтсиз вә ахмагчасына садәлөвһдүр. О иш ки, Муғдуси Акопдан бир саат вахт тәләб едир, Уста Зејнала көрә бу ишә ән азы бир күн вахт сәрф етмәк лазымдыр. О иши ки, Муғдуси Акоп бу күн көрмәлидир, Уста Зејнала көрә, ону сабаһ да, о бири күн дә јеринә јетирмәк олар, чүнки тәләсмәјин јери јохдур, һәр шеј аллаһын ирадәсиндән асылыдыр. Лакин Уста Зејналын әсас нөгсаны онун бошбоғазлығы вә өзүнәмәхсус философчулуг етмәсиндәдир. Муғдуси Акопа вердији суаллара гыса вә башгачырычы чаваблар алмасына бахмајараг Уста Зејнал ондан әл чәкмир вә иши јарымчыг гојараг лазымсыз бошбоғазлыға башлајыр. Нәһајәт, һөвсәләси даралмыш ев саһиби она кәскин сурәтдә дејир ки, о, бура сөһбәт үчүн дејил, ишләмәк үчүн кәлмишдир. Ев саһибинин бу төһмәтиндән гәти нараһат олмајан Уста Зејнал Муғдуси Акопа тәскинлик верир ки, иншааллаһ иши тә'јин едилмиш вахта көрүб гуртарачагдыр. Лакин о, гәтијјән тәләсмир, тез-тез чубуг чәкир, вахты-вахтында намаз гылыр вә ев саһиби јанында олмајанда өзү кими Шәргин тәнбәл вә бошбоғаз оғлу олан көмәкчиси Гурбанла бирликдә философлуг едир. Иш исә чох ләнк вә јаваш көрүлүр.

Уста Зејналла Гурбан арасында нечә сөһбәт кетдији һаггында охучуја мә'лумат вермәк үчүн онларын данышығындан ашағыдакы сәчијјәви јери мисал кәтирирәм.

Гурбан Уста Зејнала тасда кәч верәрәк дејир:

— Уста, бизим хозејин јахшы адама охшајыр...

— Јахшы адам олмағына јахшы адамды, аллаһ динә кәтирсин, амма нә фајда?!

— Уста, мән бир шејә мат галырам. Јахшы, ермәниләр бу ашкарлыгда зады көрмүрләр? Бунлар нијә бәс дөнүб мүсәлман олмуллар?...

— Гурбан, бу ишләр һамысы сиррдир. Бунлары һеч баша дүшмәк олмаз. Бунлар һамысы аллаһ јанындадыр; чүнки белә фәрз елә, ермәниләрин һамысы чөнүб мүсәлман олду, онда чәһәннәми аллаһ кимдән өтрү хәлг едиб вә кими ора көндәрәчәк. Бу ишләрин һамысынын бир сәбәби вар, јохса ермәниләр чох јахшы билир ки, бизим мәссәбимиз оларынкындан јахшыды. Худаји-әзз вә чәлл.

— Уста, сөзүнү дә кәсирәм, һәлә дејәк ки, мүсәлман олмасынлар, мән билмирәм бунлар һәлә нечә донуз әтиндән иркәнмирләр.

Уста Зејнал маланы гојду тахтанын үстүнә, чубуғу көтүрүб башлады долдурмаға вә алчаг сәслә деди:

— Мән дејирәм ки, ермәниләр өзләри дә көрүрләр ки, донуз әтиндә бир ләззәт јохду; амма бојунларына дүшүб, та әл чәкә билмирләр... Вә бир дә бунлар һамысы аллаһдандыр. Кәл ләјәни көтүр, кәч гајыр...

— Бәли, гыл көрпүдән кечәндәди тамаша!*.

— Гурбан, билирсән нә вар? Ишин әсли һагг јолу танымагдадыр; инсан ки, һагг јолуну тапды, инсан ки худаји-таалары...

Муғдуси Акоп ичәри кириб, динмәз-сөјләмәз бахды Уста Зејналын үзүнә. Уста Зејнал үзүнү Муғдусијә тутуб сорушду:

— Ај хозејин, сәни анд верирәм инчилә, бир мәнә де көрүм, о зәһирмарда нә ләззәт көрүбсүнүз ки, јејирсиз?.

Бу сөзләрә чаваб олараг Муғдуси Акоп дејир ки, о, Уста Зејналы дини тәблиғата гулаг асмаг үчүн дејил иш үчүн кәтирмишдир.

Чох кечмәдән, Уста Зејнал иши јарымчыг атыр вә пәрт чыхыб кедир ки, бу да Муғдуси Акопу чох дилхор едир. Әһвалат белә олур: Икинчи күн мә'лум олур ки, күтбејин Гурбан өз јаддашсызлығы үзүндән Уста Зејналкилдән кәтирилмиш ләјәни бир кәнара гојуб, бүтүн күнү ермәнинин сәһәнкиндә су дашымыш вә бунунла да нәинки тәкчә Уста Зејналын үст-башыны, һәтта бүтүн иши мурдарламышдыр. Бизим надан вә фанатик руһаниләрин тә'лими әсасында тәрбијә алмыш Уста Зејналын типи Чәлил Мәммәдгулузадә тәрәфиндән чох мүвәффәгијјәтлә вә мәһарәтлә јарадылмышдыр. Китаба типик

* Мүсәлманларын әгидәсинә көрә, бүтүн адамлар о бири дүнјада гылынчдан ити вә сапдан назик гыл көрпүдән кечәчәкләр. Аллаһа инананлар ондан һамар јол кими чәсарәтлә кечәчәкләр, лакин күнаһы оланлар вә аллаһсызлар мүхтәлиф мурдар һәшәратларла долу дәрин учурума јуварланачаглар.

шәкилләр чәкилмишдир. Мәммәдгулузадәнин исте'дадлы рус јазычысы Чеховун әсәрләрини хатырладан һекајәләри бизим мәдәни зијалыларымызын нәзәрини чәлб етмәјә там лајигдир. Лакин нәдәнсә дөври мәтбуат «Уста Зејнал»ын үстүндән сүкутла кечмишдир.

1906.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВРИ МӘТБУАТЫНЫН ГЫСА ИЧМАЛЫ

Отуз ил бундан әввәл Бакыда түрк дилинин Азәрбајчан ләһчәсиндә нәшр олунмаға башлајан «Әкинчи»* биринчи мүсәлман гәзети иди. Бу гәзетин баниси кечмиш мүсәлман педагогу вә һазырда мәшһур ичтимаи хадим олан Һәсәнбәј Мәликов иди. Гајғысыз вә һеч шејин фикрини чәкмәјән, «хош кечмишин» ән'әнәләри әсасында тәрбијә алан, һәр чүр јенилијә гаршы фанатик мүнасибәт бәсләјән Загафгазијада јашајан азәрбајчанлыларын о заманкы кери вәзијјәтини нәзәрә алараг, әлбәттә, «Әкинчи» гәзетинин бөјүк мүвәффәгијјәт газанағыны көзләмәк олмазды. Һәгигәтән, гәзет илк нөмрәләриндән сојуг вә гејри-сәмими гаршыланды. Чәмијјәтин бә'зи тәбәгәләри исә гәзетә күчлү дүшмән мүгавимәти көстәрди. Редакторун ишкүзар вә мәзмунлу мәгаләләри, исте'дадлы шаир Һачы Сејид Әзим Ширванинин мүсәлманлары фәал вә мә'налы һәјата сәсләјән көзәл ше'рләри учсуз-бучагсыз сәһрада јүксәлән фәрјады хатырладырды, чавабсыз галан бир чағырыш иди. Бундан әлавә, чәнаб Мәликов еһтијатсызлыг едәрәк өз гәзетиндә вахтсыз олараг дини шәбеһләр (шахсеј-вахсеј) мәсәләсинә тохунду вә бунунла да шиәлик тәрәфдарларынын гызғын һиддәтинә сәбәб олду. Һәр тәрәфдән редакторун үстүнә мәзәммәт вә биабырчы һәчвләр јазылмаға башланды. Шуша шаирләри һәчвләр јазан башга шаирләри бу чәһәтдән хејли керидә гојдулар. Һадијүл-Мүзәллин[1] адлы бириси Гарабағдан редаксијаја редакторун адына

* «Әкинчи» 1875-чи илдә нәшрә башлајыб 1877-чи илин ахырында гапанмышдыр.

биабырчы сөјүшләр көндәрди. Чәнаб Мәликов бир гәдәр ихтисарла бу һәчви «Әкинчи»дә дәрч етдирәрәк она диггәти чәлб едән ашағыдакы гејди верир: «Чәнаб Һадијүл-Мүзәллин Гарабағинин ашағыда зикр олунан һәчвини онларын хаһишинә мүвафиг тамам чап еләтмәјә изн олмады... Амма о чәнаб вә ону фитләјән әшхаслар мә'јус олмасынлар ки, белә камаллы сөз пүнһан галачаг. Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб* кәндиндә, Гарабағын сәрһәддиндә бир лаш гојдуруб, онун үстә зикр олан һәчви тамам газдырам ки, кәләчәкдә бизим евладлар о јадикара бахыб билсинләр ки, мән бу зәһмәт илә милләти-исламы гәфләтдән ајылтмаг истәјән вахтда нечә наданлара раст кәлмишәм»[2].

Үч ил әрзиндә гәзетдә дәрч едилмиш мүһүм материаллардан көрүнүр ки, онун әсас мәгсәди фајдалы кәнд тәсәррүфаты биликләрини һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән өлкәнин әһалиси арасында јајмагдан ибарәт олмушдур. Агрономија саһәсиндә јахшы мүтәхәссис олан вә садә халгын дилини билән Һәсәнбәј Мәликов гәзетин һәр нүсхәсиндә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләринә даир чох мараглы вә фајдалы мәгаләләр дәрч етдирирди. О, ејни заманда, елми мә'луматлары асан бир шәкилдә, садә вә анлашыглы бир дилдә охучулара чатдырмагда јүксәк мәһарәт көстәрирди. Бизим фикримизә көрә, бу мәгаләләр инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Әкәр онлар мүәјјән бир систем һалына салыныб Азәрбајчан дилиндә нәшр едилән дөври журналларда чап олунарса, кәндлиләрә фајда верә биләр.

Лакин «Әкинчи» өз охучуларыны бу чүр көзәл материалларла тә'мин етмәсинә вә үмумијјәтлә, ајыг вә мә'налы истигамәтинә бахмајараг о, узун мүддәт давам едә билмәди вә әһатә олундуғу надан, гаранлыг мүһитлә ағыр мүбаризәдә өз фәалијјәтини дајандырды.

«Әкинчи»дән сонра Тифлисдә бир-биринин ардынча «Зијајүл-Гафгаз»[3] вә «Кәшкүл» адлы ики Азәрбајчан гәзети нәшр едилмәјә башлады. Бу гәзетләрин мүәссисләри Үнсизадә гардашлары—Һачы Сејид әфәнди вә Чәлал

---

* Зәрдаб—Көјчај гәзасында олан кәнддир. Һәсәнбәј Мәликовун вәтәнидир.

әфәнди иди. Онлар чох бачарыглы вә Шәрг дилләрини јахшы билән адамлар олсалар да, гәзет нәшр етмәк кими чәтин вә мүрәккәб иши апармаға һәлә гәти һазыр дејилдиләр. Бунун нәтичәсиндә тез бир заманда «Зијајүл-Гафгаз»ын нәшри дајандырылды вә онун әвәзиндә Чәлал әфәндинин «Кәшкүл»ү чыхмаға башлады. «Кәшкүл» дә «Зијајүл-Гафгаз» кими һазырлыгсыз адамларын әлиндә иди вә о, чох сәлигәсиз вә мүәјјән истигамәти олмадан нәшр едилирди.

«Кәшкүл»дә, мәсәлән, М. Ф. Ахундовун тәрчүмејиһалы илә бир сырада мүхтәлиф зарафатлар, ләтифәләр вә ағла сығмајан күлмәли мә'луматлар дәрч едилирди. Бә'зән гәзетин бир нечә нөмрәсиндә далбадал Дағыстан вә Чечен харабалыгларындан редаксијаја көндәрилән әрәб дилиндә јазылмыш узун, һеч бир чидди әһәмијјәти олмајан мәгаләләр чап олунурду. Дини-әхлаги мәсәләләрин мүхтәлиф саһәләриндән бәһс едән вә дил чәһәтдән анлашылмаз олан бу мәгаләләрин әксәријјәти, јәгин ки, јалныз онларын мүәллифләри үчүн чап едилирди. Бу чүр һикмәтләри анламаға һазыр олмајан охучуларын әксәријјәтинә исә фикир верилмирди. Өз-өзлүјүндән мә'лумдур ки, халгын еһтијач вә тәләбләрини инкар едән вә заманәнын руһуна чаваб вермәјән «Кәшкүл» кими мәтбуат органы кениш јајыла билмәзди вә о, кечән әсрин 90-чы илләринә гәдәр күч-бәла илә өз ачыначаглы фәалијјәтини давам етдирәрәк нәшрини дајандырды.

«Кәшкүл» гәзети бағландыгдан сонра Загафгазија мүсәлманлары он-он беш ил өз ана дилиндә мәтбуат органындан мәһрум галды. Бир нечә шәхсин Азәрбајчан дилиндә гәзет чыхармаг тәшәббүсү һөкумәт тәрәфиндән рәдд едилди. Һөкумәт нә сәбәбдән исә азәрбајчанлылар арасында маарифин јајылмасы саһәсиндә мәһсулдар иши илә танынан вә сәсли метод илә савад тә'лими үчүн биринчи дәфә Азәрбајчан дилиндә дәрслик тәртиб едән Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын мүсәлман шө'бәсинин кечмиш инспектору, әмәкдар мүәллим Чернјајевскинин дә хаһишини рәдд етмишди. Лакин Гафгазын башга халгларындан каридә галан вә мәдәнијјәти зәиф инкишаф етмиш азәрбајчанлылар јахшы бир мәтбуат органына һамыдан чох еһтијач һисс едирдиләр. Беләликлә, әкәр «Зијајүл-Гафгаз» илә «Кәшкүл»ү ичтиман

мәтбуат органы дејил, мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамыш шәхси тичарәт мүәссисәси һесаб етсәк, онда мә'лум олур ки, Гафгаз мүсәлманлары 25 ил әрзиндә мәтбуат васитәси илә өз еһтијач вә тәләбләрини мүзакирә етмәк, мәктәб ишини јахшылашдырмаг вә үмумијјәтлә, өз һәјатларыны ирәли апармаг имканындан мәһрум едилмишләр. Бу мүддәтдә рус тәбәәлијиндә олан чохмилјонлу мүсәлман әһалиси үчүн јалныз Бағчасарајда «Тәрчүман» («Переводчик») адлы һәфтәлик бир гәзет нәшр олунмушдур. Баш сензор вә шәргшүнас чәнаб Смирновун чидди нәзарәти илә нәшр едилән вә кичик форматда рус дилинә тәрчүмәси илә бирликдә чыхан бу гәзет дә Русија мүсәлманларынын бүтүн тәләбләринә чаваб вермәк имканындан мәһрум дејилди. Бундан әлавә, Крым татарларынын дилиндә чыхан «Тәрчүман», хүсусән, әввәлләр һамы тәрәфиндән баша дүшүлмәдији үчүн Загафгазијада кениш јајыла билмәди. Һазырда «Тәрчүман» һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Онун мәзмуну хејли јахшылашмыш вә дили Азәрбајчан дилинә ујғунлашдырылмышдыр. Беләки, инди гәзет аз-чох савады олан азәрбајчанлылар тәрәфиндән асанлыгла охунур. Әдаләт тәләб едир ки, «Тәрчүман»ын редактору чәнаб Гаспиринскинин хидмәти хүсусилә гејд едилсин. Һәјатынын ағыр шәраитдә кечмәсинә бахмајараг о, 25 ил әрзиндә рус мүсәлманларынын маарифләнмәси саһәсиндә гызғын енержи илә ишләмиш вә инди дә ишләмәкдәдир.

1903-чү илдә бизим мөһтәрәм публисистимиз Мәммәдаға Шаһтахтински узун әзаб-әзијјәтдән сонра Тифлисдә Азәрбајчан дилиндә «Шәрги-Рус» адлы гәзет нәшр етмәјә ичазә алыр. Бу гәзетин мејдана кәлмәси нәинки јалныз Загафгазијадакы азәрбајчанлылары, һәтта бүтүн Русија мүсәлманларыны севиндирди. Һәр тәрәфдән редаксијаја тәбрик мәктублары кәлди. 25 ил әввәл чох сә'јлә «Әкинчи» гәзетинин редакторунун адына дејилән мә'насыз вә тәһгирамиз һәчвләр инди кәнч «Шәрги-Рус» вә онун редактору М. Шаһтахтинскинин адына јазылан тә'рифли һимнләрлә әвәз едилди. «Аллаһ бәндәси» адлы бириси «Шәрги-Рус»ун 17-чи нөмрәсиндә ондан әввәл чыхан Азәрбајчан гәзетләринин өтәри ичмалыны вериб, мүсәлманлары јени гәзети мүдафиә етмәјә чағырмышды[4]. О, азәрбајчанлылар арасында нәшријјат ишинин чәтинлијини, јенилијини, нә јахшы мәтбәәләрин, нә мүрәттибләрин, нә дә иш билән әмәкдашларын олмадығыны нәзәрә алараг илк вахтлар «Шәрги-Рус» охучуларыны гәзетә илтифатла бахмаға вә әлбир олараг ону мөһкәмләтмәјә чағырмышды. Һәгигәтән дә, гәзетин иши илк әввәлләр елә бил јахшы кетди, онун јалныз Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә дејил, бүтүн империјанын Казан, Оренбург, Уфа, Петербург, Москва, Закаспи вилајәти, Түркүстан, Владивосток вә башга јерләриндә дә абунәчиләри вар иди.

Лакин јахшы нәзәријјәчи олан чәнаб Шаһтахтински тәчрүбәдә өзүнү доғрулда билмәди. О, гәзет ишиндә там тәчрүбәсиз олдуғуну көстәрди. Ән башлычасы исә, чәнаб Шаһтахтински халгынын мә'нәви инкишафыны нәзәрә алмадығы үчүн чидди сәһвә јол верди вә өз гәзети васитәсилә тәртиб етдији јени әлифбаны јајмаға чалышды. О, бунунла өзүнә вә гәзетинә гаршы үмуми наразылыг ојатды. Дүздүр, бүтүн мүсәлманлар тәрәфиндән гәбул едилмиш әрәб әлифбасы мүсәлман дүнјасында тәрәггијә чидди сурәтдә манечилик төрәдир вә әсаслы дәјишикликлијә еһтијачы вардыр. Лакин бүтүн мәсәлә көһнә, әсрләрлә ишләнән әлифбаны ләғв едиб, онун әвәзинә даһа әлверишли вә даһа мүкәммәл әлифба тәгдим етмәкдәдир. Чәнаб Шаһтахтинскинин әлифбасы исә һеч бир хүсуси мәзијјәти илә фәргләнмирди вә о, башдан ајаға јөндәмсиз вә мүрәккәб һәрфләрдән ибарәт иди. Һамы тәрәфиндән ән әлверишли һесаб едилән әрәб рәгәм ишарәләри чәнаб Шаһтахтинскинин әлифбасында сант ролуну ојнајырды. Бу әлифбанын нөгсанлары вә јарамазлығы барәдә мән елә о заман, 1902-чи илдә Тифлис гәзетләринин бириндә чох мүфәссәл данышмышам[5]. Чәнаб Гаспирински дә өз «Тәрчүман»ында бу әлифбаја гаршы чыхмышды. Көрүндүјү кими, сонралар чәнаб Шаһтахтински өзү дә әлифбасынын тәләб олунан вәзифәләрә чаваб вермәдијини анлады вә јаваш-јаваш гәзетиндән бу мәсәләни чыхартды. Лакин о бу гәнаәтә чох кеч, «Шәрги-Рус» өз әввәлки нүфузуну итирдикдән сонра кәлди.

Лакин бунунла бәрабәр гәзетин бағланмасына башга сәбәбләр дә олмушду. Мәсәлән, бизим фикримизчә, кәнч «Шәрги-Рус»а «Қаспи» гәзетинин о заманкы әмәкдаш-

ларынын һүчумлары вә «Тәрчүман»ын арасыкәсилмәз ирадлары әсассыз иди. Бизә мә'лум олдуғу кими, бүтүн бунларын нәтичәсиндә, чәнәб Шаһтахтинскијә бөјүк пула, әмәјә вә мә'нәви әзаблара отуран «Шәрги-Рус», нәшринин икинчи илиндә өз фәалијјәтини дајандырмаға мәчбур олду.

Кечән 1905-чи илин пајызында, тәхминән 17 октјабр манифести әрәфәсиндә Бакыда һәфтәлик «Һәјат» гәзети чыхмаға башлады. Дејәсән, «Һәјат» она гәдәр нәшр едилмиш Азәрбајчан гәзетләринин һамысындан ән мө'тәбәри иди. Ону мүсәлманларын ән јахшы әдәби гүввәләри—Әлибәј Һүсејнзадә илә Әһмәдбәј Ағајев бирликдә редактә едирдиләр. Гәзетин бөјүк форматы, јахшы кағызы, көзәл вә ајдын чапы, ән башлычасы исә әмәли вә дәрин мәзмунлу мәгаләләри охучулара јахшы тә'сир бағышлајырды. Лакин гәзет 3—4 ај чыхдыгдан сонра Әһмәдбәј Ағајев ондан ајрылды вә Бакыда өз «Иршад» гәзетини тә'сис етди. Әһмәдбәјин кетмәси илә «Һәјат»да ишләр зәифләмәјә башлады. Гәзет јаваш-јаваш чанлы вә мараглы органдан дарыхдырычы вә гејри-һәјати схоластик күндәлијә чеврилмәјә башлады, ән вачиб мәсәләләрә исә диггәт јетирилмәди... Гәзет дил чәһәтдән дә кетдикчә јерли азәрбајчанлылар үчүн чәтин вә анлашылмаз олду. «Һәјат»да әмәкдашлыг едән шәхсләр өз јазыларында Истамбулда тәһсил алмыш гәзетин редактору Әлибәј Һүсејнзадәнин үслубуна сә'јлә тәглид етмәјә башладылар. Лакин бу тәглид чох күлүнч нәтичәләр верди. «Һәјат» гәзетинин бағланмасынын сәбәбләри һаггында биз өз мүлаһизәләримизи «Знаније» гәзетинин 6-чы нөмрәсиндә ајрыча данышмышыг[6].

Һазырда бүтүн Гафгазда Азәрбајчан дилиндә јалныз бирчә «Иршад» гәзети нәшр едилир вә о да мадди чәһәтдән чох бөјүк еһтијач вә кәсир ичиндәдир.

Кәдәрлә бу гәмли факты гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә халг күтләләриндә гәзет охумаг еһтијачы јаранмамыш вә онларда ичтимаи мәсәләләрә гаршы бир лагејдлик вә е'тинасызлыг һисс олунмагдадыр. Бизим јухарыда көстәрдијимиз сәбәбләрдән башга, бу ахырынчы мәсәлә дә, шүбһәсиз, «Әкинчи», «Кәшкүл», «Шәрги-Рус» вә «Һәјат» гәзетләринин бағланмасына мүһүм тә'сир көстәрмишди.

«Иршад» гәзетинин фәалијјәтини давам етдирмәк үчүн онун редактору вә нашири Ағајев лазыми мигдарда абунәчи топламаг үчүн Гафгазы сәјаһәт етмишдир. Бу јолла абунәчи топламаг, әлбәттә, чох адама гәрибә вә гејри-ади шеј кими көрүнәчәк, лакин башга халглардан тәһсил вә мәдәнијјәтчә керидә галмыш мүсәлманлар арасында исә чап ишинә јардым етмәк үчүн бу ән дүзкүн вә бәлкә дә, јеканә васитәдир. Јахшы әмәкдашлар һеј'әти вә Ағајев кими тәчрүбәли публисистин рәһбәрлији алтында нәшр едилән «Иршад» ән чанлы, мәзмунлу вә көтәл мәтбуат органыдыр. Бу гәзет ичтимаи һәјатын инкишафыны ачыг көзлә изләјир вә онун сәһифәләриндә Русија мүсәлманларынын һәјатында аз-чох әһәмијјәти олан мәсәләләр диггәтлә вә һәртәрәфли мүзакирә едилир. Одур ки, бүтүн васитәләрлә бу гәзетә јардым етмәк мәдәни мүсәлманларын үзәринә дүшүр. Әкәр бу гәзет дә ишин әввәлиндә өз фәалијјәтини дајандырмаға мәчбур олса вә гол-будаг атмадан солуб мәһв олса, онда чәтин ки, бундан сонра бир кимсә Азәрбајчан дилиндә гәзет нәшр етмәјә чәсарәт едә...

Círмалары һәлә там мүәјјәнләшмәмиш кәнч Азәрбајчан журналлары—«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Фүјузат» һаггында рә'ји хүсуси мәгаләмиздә верәчәјик.

1906.

ВАГИФ ВӘ ВИДАДИ ВӘ БУНЛАРЫН ДОСТЛУҒУ

Милли шүарымыздан мәшһур Молла Вәли Видади тәхәллүсүн вәфатындан бу ил тамам јүз ил, јә'ни бир әср кәлиб кечир. О ҹәһәтә онун адыны һөрмәтли журналларымызда—«Дәбистан» вә «Рәһбәр»дә[1] зикр едиб, охучулара Видадинин барәсиндә бир пара мә'лумат вермәји лазым көрдүк.

Молла Вәли Видади вә Молла Пәнаһ Вагиф һәр икиси бир әсрин вә бир елин адамларыдыр. Газах маһалында бунлар өз әсрләринин әһли-кәмалы вә саһиби-елм вә мә'рифәти олуб, мүасирләри арасында өзләринә шан вә һөрмәт газанмышдылар вә һәр икисинин көзәл, рәван вә сәлим тәбләри вар иди. Белә ки, Газах шаирләриндән мәшһур Қазымаға Салик тәхәллүс бунларын һаггында дејибдир:

Газах ичрә олуб шаирләр, амма
Әсамы онларын бинтиһадыр.
Бири Вагиф ки, мәшһури-хәлајиг,
Көзәл мәдһиндә мә'луми-шүмадыр.
Бири Хәстә Видади тәб'и мөвзун
Ки, бәһри-нәзми-ше'ри чабәчадыр.
Илаһи, ол ики мәгмум пирин
Күнаһы дәрдинә сәндән дәвадыр.

Вагиф илә Видадинин арасында артыг достлуг вә мәһәббәт вә бә'зи рәвајәтә көрә бир нөв гәрабәт дәхи вармыш. Чаванлыг әјјамыны бунлар бир јердә кечириб ејш вә сәфа сүрәрләрмиш. Амма сонралардан тарихи-һичријјәнин 1172 сәнәсиндә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1766-чы илинә мүтабигдир[2], Күрчүстан падшаһы Иракли шаһын вахтында ки, о вахт Газах вә Шәмсәддинли дәхи

Күрчүстана табе имиш, Газах маһалынын вәкили Пәнаһ Ағанын заманында бир пара шуриш вә ингилабын вүгуинә көрә Газах маһалындан бир нечә елат кечиб Гарабағ вилајәтинә, Ибраһим ханын тәһти-һимајәтинә кедибләр. Белә ки, Молла Пәнаһ дәхи өз елиндән һичрәт ејләјән фиргә илә ки, ибарәт ола Салаһлыдан вә өзкә бир гөвлә көрә Ағстафанын јахынлығында олан Һәсәнсудан Гарабаға сәфәр едиб вә Чаваншир маһалында* Тәртәрбасарда бир мүддәт сакин олуб. Орада мәаши тәнк кечдијинә көрә көчүб Ибраһим ханын пајтахты олан Шуша галасына вә мирури-әјјам илә хани-мәрһумун ән мүгәррибләриндән бириси олубдур. Амма Молла Вәли өз вәтәниндә галыб, дусти-һәгигисинин мүфаригәтиндә гәм вә гүссә едәрмиш. Бә'зи рәвајәтә көрә, Молла Вәли дәхи өз әгл вә камалы сајәсиндә нам вә шөһрәт газаныб, о да Иракли хана Газах маһалына даир үмуратын сәлаһыны көстәрмәк үчүн мүдәббир вә мәсләһәтчи олубдур. Амма бу әһвалат тәварихдә нәзәримизә чатмады вә Күрчүстан тәварихинә бәләд олан әһли-хибрәдән бу барәдә мә'лумат истәјиб Молла Вәли Видадидән бир сөз-сәда ешитмәдик.

Молла Вәли вахтбавахт досту Вагифә көзәл мәктубләр јазыб ондан әһвал-пүрсан олармыш вә өз вилајәтләриндә вүгуә кәлән гәрибә вә шајани-диггәт әһвалаты риштәји-нәзмә чәкиб она көндәрәрмиш. Вагиф дәхи Гарабағын әһвал вә өвзаиндән вә башына кәлән гәзавү гәдәрдән нәзм гылыб она јоллајырмыш. Мәсәлән, Аға Мәһәммәд шаһын Шуша гәләсиндә гәтлә јетишмәји барәсиндә бу ше'рләри инша едиб, Молла Вәлијә көндәрмишди:

Еј Видади, кәрдиши-дәврани-кәч рәфтарә бах!
Рузкарә гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах!
Әһли-зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкми-адил падшаһи-гадирү гәһһарә бах!
Сүбһ сөндү шәб ки, хәлгә гиблә иди бир чираг,
Кечәки игбалы көр, күндүздәки идбарә бах!
Тачи-зәрдән та ки, ајрылды димаги-пүргурур,
Пајмал олду тәпикләрдә сәри-сәрдарә бах!

* Мә'лум ола ки, мәзкур елатын тамамиси Гарабаға көчмәјиб, онларын әлсиз-ајагсызлары Газахда галыб вә сонра онлардан јенә бөјүк кәндләр әмәлә кәлибдир. Мәсәлән, Дәмирчи Һәсәнли, Гарагојунлу, Алпавут, Салаһлы вә гејриләри.

Гејрәт ет Аға Мәһәммәд хандан, еј кәмтәр кәда,
Та һәјатын вар икән нә шаһә, нә хунхарә бах!
Баш көтүр бу әһли-дүнјадан ајаг тутдугча гач,
Нә гыза, нә оғула, нә ашина, нә јарә бах![3]

Бир чирағ ки, тамам Ирана гиблә иди вә чүмлә хәлајиг онун итаәтиндә бөјүк хоф илә кәмәрбәстә дурмушдулар һәнуз сүбһ олмамыш гәфләтән сөндү. Һамынын гәлбиндән хоф-хәтәр кетди вә һамы онун гәтлиндән сонра асудә вә архајын нәфәс алдылар. Мә'лум ола ки, һаман кечә бу кәламын саһиби дәхи Шуша гәләсиндә зинданда мәһбус вә һәлакына мүнтәзир дурмушду.

Сүбһ ачыланда шаһи-залим вә бирәһмин һөкмүнә көрә кәрәк адамлар кәлләсиндән минарә гурулајды. Вагифин башы һаман дәһшәтәнкиз минарәнин гүлләсини мүзәјјән едә иди. Чүнки шаир илә сәффак шаһын гәдими кин вә әдавәти вар иди. Аға Мәһәммәд шаһын бу нијјәтинә шаир өзү кәламында ишарә еләјиб дејир:

Мән фәгирә әмр гылмышды сијасәт етмәјә,
Гуртаран мәзлуму залымдан о дәм гәффарә бах!*

Вә лакин адилү гадирү гәһһар һәгг-таала әһли-зүлмү бир ләһзәдә бәрбад еләди вә тачи-зәрдән димағи-пүргүруру ајырыб тәпикләр алтына салды.

Һејфа ки, Видади әлејһүррәһмәнин Вагифә көндәрдијин мәктубларынын әксәри итиб кедибдир вә нә гәдәр биз сә'ј вә чүстчу етдиксә ки, онлардан бир парасыны әлә кәтирәк, мүјәссәр олмады. Тәәччүб будур ки, мәрһум Молла Вәли Видадинин өвлады ки, әл'ан һал һәјатдадырлар вә онлардан бә'зиси елм вә камал саһиби һесаб олунурлар, өз бабаларынын асар вә әш'арындан вә тәрчүмеји-һалындан бихәбәрдирләр вә онун адыны дири етмәјә әсла һүммәт вә гејрәт көстәрмәјирләр. Видадинин кағызлары зијадә әһәмијјәтли вә хош мәзмун олмағына Вагифин гәзәлләри шәһадәт верир. Мәсәлән, бир гәзәлиндә Молла Вәлидән она вүсул олан кағызын барәсиндә белә јазыр:

ГӘЗӘЛ

Видадидән кәлән кағыз мәни фәрхәндәһал етди.
Бу һалы көрдү гәм, филһал мәндән интигал етди.

* Бу фәрд Берженин Лејпсиг мәчмуәсинә дахил олмајыбдыр.

Учуб көнлүм гушу пәрваз гылса өвчи-ә'лајә,
Әчәб јох ким, бу мәктубу өзүнә пәрү бал етди.
Зијаји-шәмс тәк етди, мәни бәдр ејләди, һала
Әкәрчи гәддими деврани-филмази һилал етди.
Сәвади-намәнин, еј дил, мәкәр зүлмати-һејвандыр
Ки, руһум Хызр тәк ондан бәса кәсби-камал етди.
Хәјал етмишди Вагиф ким, рәван бир хош гәзәл јазсын,
Рәван олмушду гасид ким, буну анчаг хәјал етди.

Бу гәзәлдән мә'лум олур ки, Вагиф ону өмрүнүн мүсинн чағында јазыбдыр ки, о чандан әзиз олан достунун фәрағында хејли чәфалар чәкиб вә деврани-филмази онун гәддини һилал едибдир. Видадидән кәлән кағыз шаирин көнүл гушуна пәр вә бал олуб, ону уча мәгамларда сејр вә кәрдиш етмәјә галхызыр. Вә әкәрчи зәманәнин шуриш, иғтишаш вә ингилабы шаирин гәддини әјиб ики гат едиб, һилалә дөндәрибдир вә лакин дусти-әзизин мәктубу зијаји-шәмс тәк ону мисали-бәдри-мүнәввәр гылыр вә сәвади-намә зүлмати-һејван кими онун руһуна сәфа вә әбәди һәјат вә камал бәхш еләјир... Афәрин бу достлуға вә мәрһәба белә сәдагәтә! Бу гәзәл Шејх Сә'динин достлуг барәсиндә јаздығы кәлама бәрабәрдир. Тәфавүт анчаг бурасындадыр ки, Шејх Сә'ди һәгиги достлуг нәдән ибарәт олмасыны вә онун вәзифә вә тәклифләрини бәјан едиб, үмум нәсә хитабән өз кәламыны инша гылыбдыр. Амма Вагиф анчаг өз достундан јетишән кағыздан хошһал вә дилшад олуб, гәдр вә мәнзәләтини көстәрибдир. Сә'ди әлејһүррәһмә достлуг барәсиндә бујурубдур вә һәгигәтдә чәмәни-мә'најә дүрр вә чаваһират сәпибдир.

Јаран бөвәд ке, сәбр конәд бәр чәфаји-јар.
Тәрки-ризаји-хиш конәд бәр ризаји-јар.
Кәр бәр вүчуди-ашиги-садег нәһәнд тиғ
Бинәд хәтаје-хиш, нә бинәд чәфаји-јар.
Јар әр бәраји-нәфс кирифтән тәриг нист,
Ма нәфсе-хиштән бекошим әз бәраји-јар.
Мән рәһ нәмибәрәм мәкәр онча ке куји-дуст,
Мән сәр нәминәһәм мәкәр онча ке паји-јар[4]

Дусти-һәгиги вә јари-чани һәгигәтдә о достдур ки, өз хејир вә ризасыны вә сәлаһи-үмуруну достун јолунда онун хатирәси вә ризасы үчүн тәрк едиб ондан чаныны вә малыны әсиркәмәјә вә достун ады чәкилән јердә мал-

дан вә чандан кечә. Һејфа ки, бизим бу васвасәји-шејтан вә дәрдәгәји инсан илә маламал олан заманымызда белә достларын вүчуду кимјаја дөнүбдүр. Зәннимчә, һәгиги дост чох аз тапылар ки, онун сәдагәт вә дәјанәтинә е'тибар едиб, дар күнүндә она үмид бағлајасан вә шикәстә хатирини онун јадилә шад вә хүррәм едәсән.. Накәсләр вә наәһлләр илә дәхи достлуг етмәк рәва дејил. Белә достлуг һәгиги олмајыб, ријаји вә сахта олмасына шүбһә јохдур вә белә сахта вә јаланчы достлугдан узаг олмаг ејни-сәлаһдыр. Чүнки онун ахыры јохдур, онда мәһәббәт пајдар олмаз, нечә ки, Видади дејибдир:

Көнүл сәбрү гәрар етмәз,
Кедәр јар олмајан јердә.
Мәһәббәт пајдар олмаз,
Вәфадар олмајан јердә.

Вәфа гыл бир вәфадарә,
Улашма һәр бинграрә,
Мәтаин атма базарә,
Хридар олмајан јердә[5].

Јә'ни һәр наәһл вә накәсә бел бағлама, сөзүнә бавәр вә әһдинә е'тибар етмә, дар күндә, зәрурәт мәгамында бахырсан ки, сәндән үз чевирир вә еһтијачы олмадыгда сәни танымаз. Она көрә мәрд әтәјиндән јапыш, нечә ки, Видади васијјәт едир:

Сөһбәти-накәсү намәрд һәмин сөһбәт имиш.
Тут ки, бир мәрд әтәјин дөвләти-хаганә дәјәр[6].

Јә'ни накәс вә намәрдләрин сөһбәти лаф-кәзафдыр вә мәһәббәтдән, сәдагәтдән данышдыглары кәлам—бош вә гуру сөзләрдир. Һәркиз онлара инанма.

1907.

ҺӘСӘНБӘЈ МӘЛИКОВ

Бу фани дүнјаны, онун әзаб вә әзијјәтләрини һәмишәлик тәрк едиб арамыздан кетмиш Һәсәнбәј Мәликов мүсәлманлар арасындакы мәшһур ичтимаи хадимләрдән бири иди.

Биз Һәсәнбәјлә 1906-чы илин августунда Бакыда мүсәлман мүәллимләринин гурултајында таныш олмушдуг. Һәсәнбәј һәмин гурултаја сәдр сечилмишди. Јашынын чох олдуғуна бахмајараг педагожи характер дашыјан һәр һансы бир мәсәләнин һәллиндә о чанлы зәкаја, хејли тәчрүбә вә билијә малик олдуғуну бүрузә верирди вә мүсәлманлар арасындакы икисинифли ибтидаи мәктәбләрин нәздиндә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләри үзрә шө'бәләр ачылмасы үчүн таһсил үзрә өлкәнин али рәислији гаршысында васитәтдә булунмаг фикрини дә илк дәфә о орталыға атмышдыр. Бөјүк һәјати тәчрүбәјә вә фитри зәкајә малик олан Һәсәнбәј һәр шејдән даһа чох бизим мәктәбләрин тәбии еһтијачларына вә тәләбләринә диггәт јетирирди: о, бош вә курултулу ибарәләри севмирди вә һәјатла аз таныш олан бә'зи кәнч педагогларын сөјләдији нитгләр, көрүнүр, ону дилхор едиб әһвалыны позурду; бүтүн бунларла бирликдә, онда бөјүк сәбр вар иди вә башгаларынын мүлаһизәсинә лазыми бир һөрмәтлә јанашырды.

Һәсәнбәјин әсас хидмәтләриндән бири бундан ибарәтдир ки, о өз һәммәзһәбләринин ојанмасына илк тәкан вермишдир. Биз һәлә кечән илин декабрында «Загафгазије»дә Һәсәнбәјин «Әкинчи» гәзети һаггында рә'ј вермишик*. «Әкинчи»нин мәгсәди мүсәлманларын мәдә-

* «Азәрбајчан дөври мәтбуатынын гыса ичмалы», «Загафгазије», 1906, № 2.

нијјәтсиз күтләләри арасында фајдалы кәнд тәсәррүфаты биликләрини јајмаг иди.

Гәзет бу мәгсәди изләјәрәк, өз сәһифәләриндә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләринә даир садә халг дилиндә хејли мүхтәлиф мә'лумат верир, торпағы күбрәләмәјин ән јени гајдаларыны көстәрир, бу вә ја дикәр тәкмилләшдирилмиш кәнд тәсәррүфат аләтләринин тәтбиги һаггында јазырды.

Бундан әлавә, гәзет өз охучуларына тәбабәтә, һифзсәһһәјә, физиолокијаја вә саирәјә даир бир чох фајдалы мәсләһәтләр верирди. «Әкинчи» гәзетиндә «Мүсәлманларын кери галмасынын сәбәбләри», «Ислам тәрәггијә мане олурму?» вә бу кими вачиб мәсәләләрә тохунан чох чидди мәгаләләр дә дәрч олунурду.

Бу вә башга мәсәләләрә даир «Әкинчи» гәзетинин әсас әмәкдашлары—Әһсәнүл Гәваид, Һејдәри, сабиг шејхүлислам Һүсејнзадә[1], Әскәраға Корани, Нәчәфбәј Вәзиров тәрәфиндән јазылмыш фајдалы мәгаләләр инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Лакин, тәәссүф ки, бу габагчыл адамларын билик вә елм зијасыны мүсәлманларын чаһил күтләләри арасында јајмаг чидд-чәһдләри вә онлары даһа јахшы вә шүурлу бир һәјата чағырышлары тәсәлливеричи бир нәтичәјә кәтириб чыхармады вә мүсәлманлар әввәлки кими јенә дә елм вә маариф мәсәләләринә лагејд галдылар. Һәлә бу аздыр, онларын бә'зиләри Һәсәнбәјдән хаһиш етмишдир ки, онлары раһат бурахсын вә елм һаггында бу «сәмәрәсиз» һәдјанларла онлары әзијјәтә салмасын.

«Әкинчи»нин 1876-чы ил 7-чи нөмрәсиндә Һәсәнбәјин достларындан бир нәфәр «С» имзасы илә јаздығы мәктубунда ондан сорушур ки, бу «елми-әбдан»* һаггында јазмагдан нә вахт әл чәкәчәкдир. Өз шүбһәсини ифадә едәрәк билдирир ки, Һәсәнбәј бу «елми-әбдан» мәсәләси илә иши о јерә кәтириб чыхарачагдыр ки, гәзети бағланачагдыр. Һәсәнбәј өз досту «С»ә чаваб вериб дејир ки, пејғәмбәрин дүнјәви елмләрин һәјат үчүн әһәмијјәти вә зәруријјәти һаггындакы сөзләрини мүсәлманлар чохдан унудублар вә о, һәмин сөзләрин әһәмијјәт вә мә'насыны бәрпа етмәји өзү үчүн мүгәддәс вәзифә сајыр. Буна көрә дә, азәрбајчанлыларын јеканә гәзети олмаг е'тибарилә, «Әкинчи» дәрвишлик едиб, өз охучуларына «1001 кечә» нағыллары даныша билмәз; бу гәзет өз гүввәси дахилиндә чәһаләт зүлмәтиндән аллаһын ишыглы дүнјасына чыхмагда өз һәммәзһәбләринә көмәк етмәјә борчлудур.

1907.

---

* «Елми-әбдан» ифадәси алтында шәриәт дәрсләриндән башга бүтүн елмләр нәзәрдә тутулур.

ГАЗАХ ШАИРИ ҠАЗЫМ АҒА САЛИК ТӘХӘЛЛҮСҮН БАРӘСИНДӘ БИР ПАРА МӘ'ЛУМАТ

«Иршад»ын 17-чи нөмрәсиндә[1] дәрч олунмуш мүхәммәсин[2] саһиби Салик тәхәллүслү шаирин нахчыванлы олмағыны идарә хәбәр вериб рәф'и-иштибаһ етмишдир. Әкәр идарә тәрәфиндән бу хәбәр верилмәсәјди, јенә дә һәмин кәламы кечмиш әсрин шүәрасына нисбәт етмәк олмазды. Чүнки ше'рин мәал вә мәзмунундан вә шаирин шивәји-лисанындан ашкара көрүнүр ки, бу налә вә фәғанлар индики фәна һалымыз вә пәришан өвза вә әһвалымыз үчүн едилән нөвһә вә нәвалардыр ки, шаир сузишли дил илә онлары изһар едир.

Салик Нахчыванинин бу әсәри кечмиш шүәранын кәламына әсла бәнзәмир. Кечмишдәки шаирләримизин истилаһында вәтән, милләт, һүрријјәт, гејрәт, елм вә мә'рифәт мисилли сөзләр, демәк олар ки, јох иди. Әкәр нүдрәтән бу кәлмәләрдән бириси истe'мал олунса иди, о да өзкә мә'наја ишләнирди. Кечмиш вахтын иши вә һалы бир өзкә, индики зәманәнин тәгазасы бир башга... Һәр нә исә кечәк мәтләбә. Нахчыванлы Разизадә Салик илә Шыхлы Казым аға Салики бир-бири илә гарышдырмаг чајиз дејил.

«Иршад»ын 22-чи нөмрәсиндә Газахдан чәнаб А. Ғ.[3] имзасында бир шәхс Казым ағанын барәсиндә бир нечә мә'лумат вермишдир вә лакин онлар һагг вә доғруја мүвафиг олмадығындан мәзкур Казым ағанын һаггында бир нечә сөз данышмағы лазым көрдүк.

Казым аға Салик, доғрудур, Газах маһалында Шыхлы гәрјәсиндә тәвәллүд едибдир. Тәвәллүдү иттифаг душүбдүр һичрәтин 1195-чи сәнәсиндә. Вәли онун әсил вә

нәсәби Шәмкирдәндир ки, инди Шамхор дејилир; анасы дилбазлардандыр. Саликин бабаларына Шејхзадә дејирләрмиш ки, сабигдә газахлы гәрјәсиндә сакин оларлармыш. Сонрадан Казым ағанын бабаларындан бириси Күр чајынын јахасында Шыхлы гәрјәсини бинә етдирибдир вә шаир орада вүчуда кәлибдир. Бу һалда да Шыхлинскиләрин бир парасы Газахлыда вә бир парасы Шыхлы гәрјәсиндә сакиндирләр. Өз әсил-нәсәби барәсиндә шаир Тубу адында бир севкилисинин мәдһиндә јаздығы ше'рдә дејибдир:

Адым Казым, вәли Салик ләгәб, ше'ридә мәшһурам
Ки, әвтаным кәнари-Күр, шикаркаһым Гарајази.
Бинаји-бихи-нәхл әслимиз Шәмкиридир, амма
Вәли тифли-вүчудумдур мәкидә шири-Дилбази.
Шејхизадә дејәрләр бизләрә, кәлмиш Газахлыдан.
Шыхылы гәрјәмиздир, һәм бизик ол гәрјә е'зази...
илахир.

Чәнаб А. Ғ. јазыр ки, Казым аға ијирми беш ил бундан ирәли вәфат едибдир. Белә дејил: Казым аға вәфат едибдир һичрәтин 1258-чи тарихиндә. Гәмәри һесабы илә онун вәфатындан алтмыш једди илдән дәхи бир аз артыг кечир. Мәрһумун тарихи-вәфаты өз гәбрдашы үстә јазылыбдыр. Мә'лум ола ки, Казым аға Гарабағ шаирләри Валеһин[4] вә Мәдәдов Мирзәчанын вә губалы Аббасгулу аға Бакыхановун мүасири олубдур. Мирзәчан јаздығы бир ше'риндә ону тә'риф едиб дејир:

Сәнсән чаһанда фикри-бикрлә мисли-Мәрјәм,
Нола чыхарса ше'рин Исатәк асиманә.

Бу шаирләр исә 70—80 сәнә бундан ирәли вәфат едиб дүнјадан кедибләр.

Вә бир дә чәнаб А. Ғ. јазыр ки, Салик оғлунун бәдәхлаг олмасыны билиб, бир узун ше'р јазыр вә ахырында белә дејир:

Салики дүнјадан кәм етмә тары,
Сөјләнсин мәчлисдә ширин көфтары,
Бир заман тапылмаз нәзми-әш'ары,
Дејәрләр дүнјадан Казым кедибдир.

Бу ше'рләрдә Қазым ағанын оғлунун пислијинә вә бәд өвлад олмағына бир ишарә јохдур вә бунларын о мәтләбә әсла дәхли јохдур. Бу ше'р чох узун дејил. Бу барәдә А. Ғ. сәһв едибләр. О ше'р гафијәләрдән ибарәтдир ки, шаирин ејш вә сәфасы, дәрд вә әләмә тәбдил олмағы бабында дејибдир:

Мән Тубијәм, дөвран мәнә зулм етмиш,
Ишвәм әксилибдир, назым кедибдир.
Дәхи мәндән кимсә шадлыг уммасын,
Көрдүјүн сөһбәтим, сазым кедибдир.

Әлимдә даирә дөвран еләрдим,
Чохлары өзүмә һејран еләрдим,
Һәрдәм кәштә чыхыб сејран еләрдим,
Гышым гајыдыбдыр, јазым кедибдир.

Күндән-күнә артар нә аһ-зарым,
Күлмәз үзүм, һеч ачылмаз үзарым,
Нечә әксилмәсин мејли-шикарым[5],
Әлимдән тујғунум, базым кедибдир.

Баш көтүрүб бурдан гача билмәнәм,
Етдијим игрардан кечә билмәнәм,
Дәрд будур ки, дәрдим ача билмәнәм,
Јар илә бир кизли разым кедибдир.

Салики дүнјадан кәм етмә тары,
Сөјләнсин мәчлисдә ширин көфтары,
Бир заман тапылмаз нәзми-әш'ары,
Дејәрләр дүнјадан Қазым кедибдир.

Қазым аға өз әсринин габил, хоштәб вә ширинкәлам шаирләриндән бириси олмағы әш'арындан анлашылыр. Әһиббаларындан кнјаз Плендова[6] ки, о вахты Газах маһалынын һакими имиш, јаздығы бир кәламында бә'зи шаирләри белә тә'риф вә төвсиф гылыбдыр:

Сәнә даим ишим хејр-дуадыр,
Әкәрчи сахлајан халгы Худадыр,
Дәмадәм бүлбүли-тәб'им садасы,
Сәһәркаһан сәнә мәдһү сәнадыр.

Оху ше'рими, еј мәһрумзадә[7],
Билирсән анчаг ихласым санадыр,
Худавәндә, Плендовун ничатын[7]
Фүзун ет ким, мәним дәстим онадыр.

Әдаләт, һәм һидајәт вер она, чүн
Ки, мәлчәји-мәсакинү кәдадыр,
Гаму аләм булуб ондан мәрамын,
Нә тәнһа шәфгәти анчаг манадыр.

Кәмалү рифʼәти-Ширван мәʼлум,
Мaариф мәʼдәни хаки-Губадыр.
Нечә әһли-бәлағәт вар онда:
Бири Ағабәј вә Мирзәбабадыр.

Бири Гүдси ләгәб Аббасгулу бәј,
Дијари-нәзми-шеʼрә падшадыр.
Газах ичрә олуб шаирләр, амма
Әсами онларын бинитәһадыр:

Бири Вагиф ки, мәшһури-халајиг,
Көзәл мәдһиндә мәʼлуми-шүмадыр.
Бири Хәстә Видади тәбʼи мөвзун
Ки, бәһри-нәзми-шеʼри чабәчадыр.

Илаһи, ол ики мәғмум пирин,
Күнаһы дәрдинә сәндән дәвадыр.
Бири Шаир ләгәб мәзлум шаир,
Хәдими-падшаһи-Кәрбәладыр.

Бири Ариф, она чөвр етди дөвран
Ки, гүрбәтдә шәһиди-мүбтәладыр.
Худавәндә гулундур Әбдүрәһман,
Тәрәһһүм гыл бири чүн Мустафадыр.

Маһали-Борчалыдан шаир олмаз,
Чыхан бир Шәмсәддинлидән Чәладыр.
Бунун тәк Гәлʼәлидән* кәлди Ризван,
Кәлами-нусхәси беһчәтнүмадыр.

Бири Садиг, бири Казым[8], хүласә,
Оларын исми исми-өвлијадыр...
Әбубәкрү Өмәр, Османи-чаме
Дәхи пушт-пәнаһым Мүртәзадыр.

Қазым ағанын бу кәламы ән көзәл кәламларындан бирисидир. Мәзмунча дәхи бунун гејриләрә тәрчиһи будур ки, шаир о әсрин шүәра вә үдәбасыны мүшфиганә вә кәмали-еһтирам илә јад едиб, һәр бирисини өз тәб вә әхлагына мәхсус сифәтләр илә зикр гылыбдыр. Мә-

* **Тифлис** шәһәриндә олан Гәләлијә ишарәдир. Шуша гәләси дејил.

сәлән, Аббасгулуаға Бакыханов Гүдси тәхәллүсү дијари-нәзми-ше'рә падшаһ тә'јин едир. Тәәччүбдүр ки, Қазым аға өз мүасири Гасымбәј Закири јад етмәјибдир вә Гарабағ шуәрасындан бир сөз јазмајыбдыр. Јәгинән Саликин Гасымбәј илә ашналығы јох имиш вә әләлчүмлә Азәрбајчан шуәрасындан онун шан вә дәрәчәсини уча тутармыш.

Қәламын ахырында нә олубса Қазым аға тәвсани-тәбинин башындан чилову чыхарыб бир нечә намүнасиб сөзләр дејибдир ки, бураја сығыначағы јохдур. Шаир өзү дә дедији сөзләрдән пешиман олуб дејир:

Кәл әл чәк, Салик, һәрчаји сөздән,
Дејирләр ки, сәнә бин-биһәјадыр.
Сәнә лајиг дејил һәрчаји сөзләр,
Сәнин тәб'ин ки, бундан масәвадыр.
Гәзәл сөјлә ки, олсун јадикарын,
Гәзәл шәрһ ет ки, бу дүнја фәнадыр.

Бундан сәва Салик һәр гисим кәламы вардыр ки, чүмләси тәбии һиссијјатдан доғуб зүһура кәлән кәламлардыр ки, онлардан өз вәтәнимизин, лисанымызын вә милләтимизин көзәл вә чан бәсләјән рајиһәси һисс олунур. Саликин мүрәббеаты ләтафәт вә садәликдә Вагифин, Видадинин вә Закирин гафијәләриндән әксик дејил. Көзәл мәдһиндә олан бир гафијәсини бу сајаг башлајыр:

Еј шаһин чилвәлим, шүнгар шивәлим,
Дурнатәк телләрин чығаланыбдыр.
Хәстә көнлүм ону көрәндән бәри
Чыхыб асимана, һаваланыбдыр.

Бу мүрәббеатын ахыр бәндини бу сајаг гуртарыр:

Мәчлисләр зивәри көрдүјүн Салик,
Хагани, Әнвәри көрдүјүн Салик,
Шаирләр сәрвәри көрдүјүн Салик,
Кәл көр сәнсиз нечә кәдаланыбдыр.

Өзкә бир мүрәббеатында севкилиси Тубуја хитабән јазыбдыр:

Еј Тубу! Бахышын јахды аләми,
Хумар көзүн јенә гијамәт ејләр
Кә'бәји-кујини көрән кимсәнә,
Һаша ки, гибләјә зијарәт ејләр

Гырғы башлы, тујғун, тәрлан чилвәли,
Көрмәмишәм сән тәк назү гәмзәли.
Сәрасәр јахасы гызыл дүјмәли,
Бахдыгча өзүнә фәхарәт ејләр.

Заһид бахса зүлфи-пәришанына,
Тәрк едәр мәсчиди, кәләр јанына,
Сидги-дилдән чанын гатар чанына,
Һури вә гылмана мәламәт ејләр.

Һәр кимсә ки, сәнә бахырса кендән,
Бил ки, өјрәнибдир о һалы мәндән.
Өзкә тәвәггеим јох әсла сәндән,
Хәстә Салик сәнә зарафәт ејләр.

Бу гафијәләрдә шаир бә'зи истиарат вә көзәл тәшбиһат илә ки, анчаг түрк дилинә мәхсусдур, өз истәклиси Тубијји-дилфириби белә васф едир: «ғырғы башлы», «тујғун, тәрлан чилвәли», «шүнгар шивәли», «дурна телли», «назү гәмзәли», «сәрасәр јахасы гызыл дүјмәли»...

Бу сифәтләр илә васф вә тә'риф олунан көзәл, әлбәттә, «бахдыгча өзүнә фәхарәт ејләр». Ахири-кәламда шаир она дејир ки, сөзләримдән инчимә, өзкә тәвәгге вә илтимасым јохдур, сәнинлә хәстә Салик анчаг зарафат еләр.

Қазым ағанын гардашы вә бир рәвајәтә көрә әмизадәси Мустафа аға Ариф Русијада зәвал тәриги илә мәһбус олан вахты она јазмышдыр:

Акаһ ет, еј бад, мәндән ол вәфалы һәмдәми,
Сөјлә, кәл көр ашкидән рујимдә бәһри-ә'зәми.
Чарә гыл ким, гәргиаб етмиш мәни чешмим нәми,
Вахтдыр, еј Нуһи-дөвран, кәл ки, кәлмишдир дәми,
Јохса бу туфана сәнсиз чарәсаз олмаз кәми!

Аләми тәсхирә салмыш фитнәву али-фәләк,
Аләмә мә'лумдур ким, бојләдир һали-фәләк,
Агилү надан олубдур чүмлә памали-фәләк,
Сәрв-гәдләр гәддими әјмишдир ол зал фәләк.
Көр нечә зал фәләк тәсхирә салмыш аләми!

Душмәнидир бу заманда һәр киши өз чанынын,
Фәрги јохдур бир-бириндән агилү наданынын,
Вај, јүз мин вај әлиндән әдлсиз дөвранынын,
Дәрд үчүн һеч бир тәбибин суду јох дәрманынын,
Бу заманә зәхминин јох бир мүвафиг мәрһәми

Демә бу зәхмин, тәбиба, бунда јохдур чарәси,
Мәрһәми-вусләт диләр бу тиғи-һичран јарәси,
Гәрги-хун ејләр чаһаны чешмимин фәввәрәси,
Олмушам дәшти-фәнада Арифин аварәси,
Кәл ки, памал ејләмишдир Салики һичран гәми.

Мәрһум Мустафа ағаја вәтәнинә мүрачиәт етмәк нәсиб олмады вә һәсрәт чәкә-чәкә гүрбәтдә, бә'зи рәвајәтә көрә Казан шәһәриндә вәфат етмишдир. О, мәрһумиситәмзәдә вә дилазүрдәнин Русијадан дост вә јаранәнә нәзм илә јаздығы мәктублар инди дә охујанлара тә'сир едиб, онларын көзләриндән билаихтијар јаш төкдүрүр. О, үрәкјандырычы ше'рләрдән мә'лум олур ки, Мустафа аға Ариф гүрбәтдә чох зилләт вә әзијјәт илә доланырмыш. Одур ки, Салик шуәралары зикр етдикдә онун барәсиндә дејибдир:

Бири Ариф, она чөвр етди дөвран
Ки, гүрбәтдә шәһиди-мүбтәладыр[9].

Һичрәтин 1246-чы сәнәсиндә Ирана вә Гафгазын гејри јерләринә вәба нахошлуғу дүшмәк бабиндә Саликин јаздығы мәхәммәс о вахтын адамларынын әһвал вә әхлағыны бәјан едир. Онун бир нечә бәндини бурада зикр етмәји лазым көрдүк. Чүнки, шаирин әгидәсинчә, бу дәһшәтли мәрәзин вүгуинә сәбәб о әсрин адамларынын һагг јолундан чыхыб, күфр вә зәлаләтә дүшмәкләри олубдур ки, гәзәби-илаһијә кирифтар олублар.

Бу зәманә бәјләри чүн зүлмә наил олдулар,
Һәм гәниләр гапысындан мән'и-саил олдулар,
Олдулар әшрарә баис, хејрә һаил олдулар,
Јыхдылар иман евин һәм әгли-заил олдулар,
Алдылар вердикләри әшјалар үстүндән риба[10].

Ичдиләр анду гәсәм һәр ләһзәдә мәһз дуруғ,
Вердиләр һәр бәзмдә шәм'и-доруғә мин фуруғ,
Сатдылар гатыг јеринә дик ичиндә авдуғ,
Етдиләр кәрдәнкәшанлыг мисли Өвч ибни-Үнуг,
Падишаһлыг иддиа етди дәхи һәр бир кәда.

Үләма гәлбини етмиш нәфси-әммарә хәраб,
Мәдрәсә ичрә тәдәррүс ејләмиш тәрки-китаб,
Аз галыбдыр парсалар ејләјә мејли-шәраб,
Заһиду шејхин дуасы һәркиз олмаз мүстәчаб,
Мүхтәсәр бу ки, дүшүбдүр һәр ичабәтдән дуа...[11].

илахир.

Саликин бурада зикр олунан әш'ар вә кәламындан сәва өз әсринин әвза вә әһвалына даир чох көзәл әсәрләри вардыр ки, тамамисини рузнамә сүтунларында јазмаг гејри-мүмкүндүр. О һалда Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты барәсиндә јаздығымыз китабда Саликин һаггында лазым олан гәдәр мә'лумат вериләчәкдир.

Бурада мөһтәрәм «Иршад»ын васитәси илә мүнасиб мәгал билиб, тәзә зүһур едән әдиб вә шаирләримиздән тәвәгге едирик ки, өз тәрчүмеји-һалларыны мүхтәсәр вәчһ илә олса да нүмунәји-әш'арлары илә лүтф едиб бизә көндәрсинләр. Кәмали-мәмнунијјәтлә гәбул едиб мәчмуәмизи мүзәјјән гыларыг.

1908.

МӘИШӘТИМИЗӘ ДАИР

[1]

Ики сәнә бундан мүгәддәм јухарыда гојдуғумуз сәрлөвһәдә бир нечә мәгалә мөһтәрәм «Иршад» рузнамәсинин нөмрәләриндә өз дахили ишләримиздән вә доланачағымыздан јазыб, бә'зи мәтләбләрдән бәһс етмишдик[1]. Сонрадан бир пара сәбәбләрин вүгуи илә ки, бурада онларын шәрһинә еһтијач јохдур, јазмагдан әл чәкдик. Бу мүддәтин әрзиндә аләми-исламда чох бөјүк әламәтләр, фикрә кәлмәјән ингилаблар, хәјала сығышмајан вагиәләр зүһур етди. «Молла Нәсрәддин» мәзәликчә сөјләдији сөзләр вә истеһзалар, јәгинчә јаздығы хәбәрләр ејни илә нәтичә верди. Иранда «бомба» сәдасы ешидилди, «забастовка» хәбәри чыхды вә буна сәбәб чәннәтмәкан Мүзәффәрәддин шаһын вердији һүррријјәтин кери алынмасы, мәчлисин говулмасы олду. Бу јолда бөјүк иғтишаш вә ингилабчылар төрәди вә әл'ан иғтишаш јатмајыб, кәлә-кәлә артмагдадыр. Иранын кәләчәји нә олачаг?...

Шајани-тәәччүб будур ки, һүррријјәт тәрәфдарлары һәр јердән артыг Азәрбајчанын мәркәзи олан Тәбриз шәһәриндә тапылды. О Тәбриздә ки, нечә сәнә бундан ирәли мәшһур Ибраһимбәј өз «Сәјаһәтнамә»синдә онун әһалисини мәгами-тәнгидә гојуб, олмазын позғун сифәтләри вә гәбиһ әмәлләри онлара иснад вермишди; о Тәбриздә ки, Ибраһимбәјдән әввәл мәрһум Аббасгулуаға Бакыханов Гүдси тәхәллүс онун халгыны даһа да бәдтәр һәчв гылыб, онда адам нәзәрә кәлмәдијини бәјан етмишдир:

Нә гәдәр сејр еләдим куча илә базары,—
Адәм чох аз көрүнүр, издиһам кәсрәтдир[2].

Инди һаман Тәбриздә һәр јердән артыг һүррријјәт вә азадлығын гәдри билиниб, онун јолунда ганлар төкүлүр вә чанлар фәда олунур. Беш-он ил бундан габаг һәчв олунан Тәбриз инди мәдһ олунур. Һүррријјәтпәрәст мүсәлманлар милләт баһадуру Сәттархан тә'риф вә тәһсин едирләр. Һүррријјәтпәрәст харичиләр онун сағлығына гәдәһфәрш олмагдадырлар...

Османлыја кәлдикдә, бурада дәхи мәшрутијјәт верилир ки, бу дәхи һеч кәсин јухусуна кәлмәз бир вагиә иди. Һәр кәс солтан Әбдүлһәмид һәзрәтләри тутдуғу мәсләки вә ишләтдији политиканы нәзәрә алса, бизим сөзүмүзү тәсдиг едәр. Бурада дәхи һүррријјәтпәрәстләр илә мүһафизәкарлар арасында бә'зи иғтишаш вә фәсадлар вүгуә кәлмәкдәдир. Гәрәз, һәр јердә бөјүк тәғјират вә тәбәддүлат мүшаһидә олунмагдадыр. Бурада Шејх Сә'динин әсриндә түркләрин һүчумундан нәш'әт едән шулуглуг вә ингилаб јадыма дүшдү.

Бирун рәфтәм әз нәнки-түркан ке дидим,
Чәһан дәрһәм офтад чун мује-зәнчи[3].

Бу мүддәтин әрзиндә аләми-исламда вүгуә кәлән ишләрә биз кәнардан тамашачы олдуг. Гәләмимиз пасланды, мүрәккәбимиз гуруду вә кағызымыз тоз алтында галмагдан саралды. Бир тәрәфдән аләми-исламын бә'зи нөгтәләриндә мүшаһидә олунан тәрәггиләри көрүб шад олдуг. Гејри бир тәрәфдән өз мәишәтимизә бахыб, онун ирәлики һалы илә көһнә дәјирманын чүрүмүш чархы кими ағыр вә аһәстә вә бир гајда үзрә доланмасыны көрүб, мәлул вә мәһзун олдуг. Јенә сабиг гәрар үзрә бичарә милләтимиз чәһаләт вә наданлыг гаранлығында зәбун вә сәркәрдан галмышдыр. Ишыглы дүнјадан онун хәбәри јохдур. Узун мүддәт гаранлыгда күзәран етдији үчүн гаранлыға адәткәрдә олмушдур вә ишыға чыхмаға мејл вә рәғбәт көстәрмир, куја ишыға онун һеч еһтијачы јохдур.

Белә гаранлыг аләминдә јашајан гөвм вә тајфанын, әлбәттә, ишләри дә гаранлыг, фәна вә әһәмијјәтсиз олачагдыр. Бурада һәр кәс өз хырдача ишләринин далын-

ча олуб беш күнлүк өмүрләри үчүн гүввәти-лајәмуг чәм етмәкдәдир вә бу јолда чүмләнин сә'ји вә тәлашы, һүммәт вә гејрәти бири-бирини алдатмаг, бири-биринә тор гурмаг вә бири-биринин ганыны сормагдыр. Үмуми гајдаја мүвафиг, сөз јохдур ки, күчлү күчсүзә галиб кәлир, дәриси сојулан вә ганы сорулан гара рәијјәт тајфасы олур; јә'ни о синиф олур ки, онун елми вә билији вә тәчрүбәси вәһшиләрә вә ган соранлара нисбәт аздыр, һансылар ки, авам вә садәдил олдугларына көрә тез тора дүшүр. Әлли-алтмыш сәнә бундан мүгәддәм мәрһум Гасымбәј Закирин вахтында рәијјәт тајфасына олан бидадлыг, зүлм вә тәчавүз инди дә о гәрар үзрә ичра олунмагдадыр. Бу һүрријјәт әсриндә белә әдаләтсизлијә бахдыгда үрәјимиз ган илә долур вә даһа артыг сукунәти-ихтијар етмәјә таб кәтирмәјиб, гәләмә әл узадырыг. Һәгигәтдә бизим дирилијимиз, мајеји-һәјатымыз вә ејш-ишрәтимиз бу гара рәијјәт адланан күруһун пүрмәшәггәт зәһмәтинә бағлыдыр. Бунлар бизә мадди тәрәфдән раһатлыг, әмнијјәт вә асајиш вердикләри кими, зиндәканлығымыза лазым олан мајеһтијачы мүһәjја гылдыглары кими, биз дә әвәзиндә борчлујуг ки, бунлара руһанијјәт вә мә'нәвијјат чәһәтинчә гуллуг едәк, бунларын һаггында олунан зүлм вә ситәми дәф едәк, руһларынын вә ағылларынын тәрәгги вә тәрбијәсинә сәрфи-һүммәт көстәрәк.

Амма мә'тәәссүф өз борчларымызы нәинки лајигинчә әда етмирик, һәтта күфранне'мәт изһар едиб, сағмал инәјимизин боғазына пычаг сүртәнләрә кәнардан архајын тамаша едирик.

Закир өз әсриндә рәијјәт тајфасыны чапыб талан едән фиргәләри кәламында тә'дад едиб, әввәлинчи мәртәбәдә руһани синфини гојур вә онларын һаггында чох данышыгдан сонра мүһәссили-кәламда дејир:

> Ваиз бизә охур шәр'и-Мустафа,
> Һәрама мүртәкиб олмајын әсла,
> Өзү лүм-лүм удар батиндә, әмма
> Заһирдә дедији мә'најә бир бах[4].

Бундан ашкар көрүнүр ки, милләтин руһани аталары—моллалар милләтин авамлыгда галмагларындан нәфбәрдар олуб, заһирдә дедикләринә батиндә әмәл

етмирләрмиш вә шәриәтин һөкмүнү позан ән әввәл өзләри олурмуш. Бу гисим моллалар ола биләр ки, Закирин вахтында артыг имиш, амма онларын тохуму кәсилмәјибдир. Бизим вахтымызда дәхи аз дејил.

Шаир икинчи мәртәбәдә диван әмәләсини гојуб, онларын барәсиндә дә хејли данышдыгдан сонра дејир:

> Доланыр базары дарға, квартал,
> Дөјүлүр сифәтләр, јолунур саггал,
> Кечә кет чибинә беш-он манат сал,
> Күндүз кәлиб ырха, баһаја бир бах.

Вә өзкә бир јердә нәтичәји-кәламда дејир:

> Диван демә һәркиз буна ким, адәти-чандыр,
> Бир мән демәдим нола ки, мәшһури-чаһандыр[5].

Закирин вахтында диван әһли сифәтләри дөјүб вә саггаллары јолмагла чибләрини долдурурмушларса, бизим вахтымызда дәхи кери галмырлар вә бәлкә хилафи-закон ишләр илә кечмиш диван әһлинә бизимкиләр рәһмәт охутдурур. Бу нојабрын 7 вә 8-чи күнләриндә судебни палатын шө'бәси Кәнчәдә аға приставларын: Бәһрам бәј Чаваншириин, Иван Јараловун, Андријан Парфијенконун вә Михаил Парчинскинин хилафи-закон ишләринә бахыб, һәр бирисини өз чәзасыны чәкмәјә тәнбеһ гәрар гојмушдур.

Пристав ағаларын хилафи-закон ишләри рүшвәт алмаг вә адам дөјмәк олубдур. Һәр јердә дөјүлән вә рүшвәт алынан мүсәлман олубдур. Әлбәттә, бу әсрдә мүсәлмандан башга рүшвәт вермәји вә дөјүлмәји һеч бир милләт өзүнә гәбул етмәз. Бу чәнаблардан интигам вә гисас алмаг үчүн Михаил Парчински Зәнкәзур уездиндә Мәшәди Абдулла Мәшәди Аллаһверди оғлуну вә Аллаһгулу Һәзрәтгулу оғлуну кәндир илә бојунларындан ағача сарытдырыб вә чыплаг сојундуруб, дал тәрәфләринә гамчы илә о ки вар дөјдүрүбдүр. Вә рүшвәт алмағынын да һесабы јохдур. Доғрусу ки, Парчински кими әхлагсыз вә дәни бир адамын мүсәлманларын һаггында көстәрдији зүлм вә интигам бизи үрәкдән инчитди.

Парчинскинин ким вә нә әмәлин саһиби олдуғуну Ирәван мүсәлманлары јахшы таныјырлар. О интига-

мын нәдән нәш'әт етдијини заигәјә тапшырсынлар. Будур бизим мүсәлманларын һалы...

Кәләчәкдәки мәгаләмиздә мәрһум Гасымбәј Закирин рәијјәт тајфасына чөвр вә ситәм едән саир фиргәләрин барәсиндә јаздығы ше'рләрдән данышыб әсил мәтләбә кечәчәјик.

[2]

Гарабағын шаири-бинәзири мәрһум Гасымбәј Закир кәнд әһлинин ганыны соруб, малыны инсафсызча гарәт едәнләрин чүмләсиндән үчүнчү мәгамда алыш-вериш адамларыны вә түччар синфини гојуб, онларын вәсфиндә дејир:

Сәһра мәрдүмүнү шәһр әһли көрчәк
Јалварыб, јапышыб отурдур чөмләк.
Беш аршында сүрүшдүрүр үч чәрәк.
Тачирә сејр ејлә, сөвдәјә бир бах.

Баггал гојар тәрәзијә иманын,
Әсәл гијмәтинә сатар ајранын,
Гудурмуш ит кими далар һәр јанын,
Дејәр јохдур Али-әбајә бир бах.

Сөз јохдур ки, алыш-вериш әһли вә түччар гисми тәбиәтләринин тәгазасына көрә, һәр милләтин ичиндә олачаг олсун, бир нөв тамаһкар, һәрис вә хәсис олурлар вә өз малларыны баһа гијмәтә сатмаг үчүн јүз чүр фән вә әмәлләр ишләдирләр. Бу јолда харичиләр арасында бизимкиләрә сәбгәт едәнләр аз дејил. Тәфавүт анчаг бундадыр ки, бизим түччарлар мәрһум Мирзә Фәтәлинин Һачы Гарасы кими ачиз, горхаг вә кәмчүр'әт олуб, мәһз өз јахын гоншуларыны, дин гардашларыны вә әтрафларында олан әлсиз-ајагсыз, касыб вә јохсул кәнд әһлини сојмаға иктифа едирләр вә беш аршын чүрүк безләрини сатмаг үчүн он дәфә пејғәмбәрә, имама вә кетдикләри һәччә анд ичирләр. Вә бу гисим инсафдан дишары вә хилафи-шәр' јолу илә тәһсил гылдыглары дөвләтдән ахырда нә өзләри бәһрәдар олурлар вә нә дә гејриләрә, јә'ни сојуланлара бир мәнфәәт јетишир, «Јел илә кәлән, сел илә кедир». Әксәр өвгат һачији-гејри-начинин дөвләти Һачы Гаранын дөвләти кими һәдәр кедир.

Амма саир милләтин алыш-вериш адамлары бизимкиләрә охшамыр: онлар ишләрини бүнөврәли вә әсаслы көтүрүб, мал илә мәтаһларыны гејри тајфалар арасында интишар етмәјә сә'ј гылырлар вә бу нәһвләри илә мал вә дөвләти дәхи өзкә милләтләрдән газаныб, лазым олан мәгамларда өз милләтләринин хејринә вә рәф'и-еһтијачына сәрф едирләр. Ермәни тајфасынын чәмијјәти-хејријјәләринә ермәни түччар вә бәзирканынын кассаларындан он минләрчә вә јүз минләрчә пул дахил олмасына кәрәк шүбһә олунмасын.

Сөвдакәр вә алыш-вериш әһлинин зәмминдән сонра шаир ханзадә вә нүчәба синфинә әтфи-кәлам едиб, онларын әлејһиндә јазыр:

һәддән ашыб бу виләдә шәрарәт,
һәр ким бир иш көрә пулуна миннәт.
Му гәдәри јохдур әдлү әдаләт,
Вә лакин шөһрәти-бичәјә бир бах.

Бөјүкләрин иши дејил дејәли.
Дәнидән бетәрдир фе'лү әмәли,
Белә көрмәмишдик бундан әзәли,
Инди кару бари-рүсвајә бир бах.

Ханзадәләр шишә тахар рә'јәти,
Өзләринин дејил малу дөвләти,
Ода тәпәр һарда дүшсә фүрсәти,
Мужикә сејр ејлә, ағајә бир бах.

Палажнија нәгли та олуб мөһкәм;
Кәрәк бәј азалда зүлмүн дәмадәм,
Дәхи дә артырар бу әһли-бигәм,
Јанында чалынан зурнајә бир бах.

Пиранәсәрликдә мән олдум рүсва,
Дүзәлмәди ишләр, чана јетдим та,
Көр нә ојун тутду, әзизим Мирзә,
Закира, тәглири-гәзајә бир бах.

Закир өзү Гарабағын хасс-халис нүчәбаларындан ола-ола өз һәмсинфинин ајыб вә гүсуруну белә ачыг, мәрданә вә шаиранә сөјләмәји, әлбәттә, шајани-тәһсиндир. Император Александр сани 1861-чи илдә феврал ајынын 19-чу күнүндә вердији фәрмани-һүмајуну илә

Русијада олан чәми рәијјәт тајфасыны мүлкәдар ағаларын чөвр вә ситәминдән хилас еләди. Бу фәрманын зүһуру илә әлли-алтмыш милјон рус әкинчиләринин үстүнә куја тәзә бир күн доғду. Бир ил бундан сонра Загафгазијада олан рәијјәтләри һаггында дәхи тәзә положенија гәрардад олунду. Бу положенијанын һөкмүнчә бизим ағаларын бир пара һәдди-тәчавүз едән ихтијарлары кери алыныб, зүлм вә тәадди әлләри гысаланды. Һәр ики синфин мабејниндә куја бир нөв сүлһ вә хошрәфтарлыг бинасы тә'сис олунду. Вә лакин Загафгазијанын саир јерләриндә положенијанын һөкмүнә аз-чох әмәл олунурса да, бизим јердә олунмады. Нечә ки, Закир јазыр: Положенија һөкмү садир оландан сонра зүлм етмәјә мө'тад олан «бу гөвми-бигәм» дәхи дә өз зүлмләрини артырыб, рәијјәт тајфасыны бичүрмү күнаһ шишә тахыб јандырарлармыш. Шаир онларын бу сајаг зүлмкар, биар вә бәдшүур олмагларындан налә вә фәрјад едиб, һали-дилини дусти-әзизи олан Мирзә Фәтәли Ахундова јазмышдыр.

Закирин әсриндән бу ана гәдәр гырх беш-әлли сәнә кәлиб кечибдир. Бу мүддәтин әрзиндә әчнәби милләтләр вә биздән чох кеј ридә олан гөвм вә тајфалар бизи басмыјыб габаға кечибләр. Чүнки һамыдан артыг рәијјәтин әлинин зәһмәти илә асудә мүрәффә һал доланан онлардыр вә лакин чох һејф олсун ки, бизим алинәсәб ағазадә вә ханзадәләримиз бу мәсәләјә башга нәзәр илә бахыб, рәијјәт тајфасынын һәмишә вәһши һалында вә зүлмәт аләминдә галмагларыны өзләри үчүн еј-ни-сәлаһ көрүбләр; та ки, онларын авамлығы илә нәфбәрдар олуб мә'рифәт... ишығынын вә елм нурунун онларын ичинә дахил олмасына сәдд чәкиб, мәманәәт көстәрибләр вә әл'ан көстәрмәкдәдирләр.

«Гарғалар лачын олуб, лачынлар гарғаланыб». Бу мүддәти-мәдиддә рәијјәт тајфасынын күзәраны вә өвзаи-мәишәти дәјишилиб, үсрәтдән-јүсрәтә мүбәддәл олмајыб, кәлә-кәлә фәгир вә зилләтә дүчар олмагдадырлар. Әлбәттә, чүмләдән зијада онларын гејдинә галан вә одуна јанан кәрәк мүлкәдар бәјләр вә ағалар олајды, һамыдан артыг кәрәк онлар чалышыб өз рәијјәтләри арасында елм вә билик интишар едәјдиләр.

Нечә вахт бундан мүгәддәм һәгир бөјүк бир мүлкәдар бәј илә дәһат әһлинин чәһаләт вә авамлығындан бәһс едиб она мәсләһәт үзү илә тәклиф еләдим ки, өз кәндиндә рәијјәт ушагларынын тә'лими үчүн бир мәктәб ачдырсын.

Бизим бу тәклифимиздән чәнаб бәј мүтәғәјјир-һал олуб, итаб илә чавабында бизә деди ки, филанкәс, сән наһаг јерә белә сөзләри бизим чамаатын ичиндә данышырсан вә араларына иғтишаш салырсан. Рәијјәт тајфасына охумаг-јазмаг нә лазымдыр. Сөзүн доғрусуну билмәк истәјирсән сәнә дејим: «Мән һеч вахт истәмәрәм ки, мәним рәијјәтим елмли вә ганачаглы олсун. Ондан мәнә вә өвладыма нә фајда? Мән әл'ан өз мүлкүмүн ичиндә бир балача падшаһам, һәр нә истәјирәм, еләјирәм. Һәр гисим әмр мәндән садир олса, тәбәәләрим она сөзсүз, суалсыз әмәл едирләр. Онлар зәһмәт чәкир, ишләјир, мән дә раһат јејиб падшаһ кими доланырам. Дүнја башдан белә јаранныбдыр: «Бири зәһмәт чәкиб газаныр, бири дә раһат отуруб јејир». Ким истәр падшаһлығыны әлдән версин? Ким истәр өз мәмләкәтиндә елм охутмаг илә хәјанәткар сосиалистләр әмәлә кәтирсин, фәсад тохумуну әксин?!».

Әлбәттә, сәркарын бу батил е'тигадда олмағы онун өз авамлығыны дәхи көстәрир. Ишин заһирини көрүб, батининә елм јетирә билмир вә дүшүнмүр ки, чамааты һәмишә авамлыгда сахламаг олмаз, анламыр ки, о авамлыгда галдығы һалда әтрафдакылар елм сајәсиндә тәрәгги едиб габаға кедирләр вә чох чәкмәз ки, она һүчум едиб өзүнү, мүстәмләкатыны вә авам тәбәәсини әждаһа кими удуб мәһв вә набуд едәчәкләр...

[3]

Ирәлики мәгаләләримиздән «Тәрәгги»нин һөрмәтли охучулары көрдүләр ки, әсилләриндән о дәрәчәдә узагда вә кәнарда дурмајыблар, нечә ки, бизимкиләр дурубдур. Интелликенсијамыз илә чамаатымызын арасында дәрин вә кен бир дәрә вардыр ки, һәр ики тәрәфи бир-биринә васил етмәк үчүн лазымдыр јол ачмаг вә көрпү салмаг. Һәлә һәр бир тәрәфин «көчү дә ајрыдыр, һечи дә». Тә'лим вә тәрбијә кәсб едәнләримиз кә-

нардан дуруб миллəтимизə тамаша едирлəр вə миллəтин чиркинлији, фəгирлији вə авамлығы онлары тəəччүб вə һејрəтə салыр. Авам чамаата кəлдикдə о дəхи тə'лим алмышларымыза вəһшијанə бахыб онлардан бир јахынлыг, бир мүлајимəт вə мүнасибəт, һəгиги бир илтифат вə мүавинəт көрмəјиб дə кəнара чəкилир, онлардан һүркүр. Тəрəфлəрин јек-дикəринə јахынлашмағына һəлə бир васитə көрүнмəјир. Фүзули Бағдадинин кəламыны бир азачыг дəјишдириб, мүнасиби-һал демəк олар:

Бу она фитнə, ол буна афəт,
Бу она гүссə, ол буна мөһнəт.
Мүтəнəффир бу ондан, ол бундан,
Мүтəнəккир бу ондан, ол бундан.

Бурада тамам сəһв вə хəта вə бəлкə күнаһ, бизим əгидəмизə көрə, интелликенсијададыр. Чүнки бунлар миллəтимизи өзлəриндəн ајры вə өзлəринə охшамајан бир чисми-кəсиф мəгамында тутуб, она јахынлашмаға мејл вə рəғбəт көстəрмирлəр вə кəнара чəкилиб истəјирлəр ки, бош сөзлəр илə онун дəрдинə əлач еләсинлəр. Өзлəрини һəр чəһəтдəн əшрəф вə əфзəл тутуб, гара чамаатын ичинə гарышмағы өзлəри үчүн бөјүк ејиб һесаб едирлəр. Јухары мəртəбəлəриндəн ашағы енмəји кəсри-шан билирлəр. Сөз јохдур ки, кəнарда дурмагла миллəтин еһтијачыны вə дəрд-һалыны билмəк олмаз Вə билмəдији һалда она көмəк вермəк, дəрдинə əлач тапмаг вə ону һагга иршад етмəк гејри-мүмкүндүр. Нечə ки, тəбиб нахошун нахошлуғуну билмəмиш буна мүаличə етмəз, һабелə дə бизим интелликенсијамыз өз мəгамларындан тəнəззүл етмəмиш, миллəтимизə гарышмамыш, онунла мүаширəт вə мүамилəт етмəмиш, онун нəфəс алдығы һава илə тəнəффүс етмəмиш, онун шадлығына вə гəминə шəрик олмамыш, онун чəһалəт мəризлəрини өз јериндə билафасилə тəһгиг вə тəчзијə етмəмиш вə үсули-тəдависинə лазым олан дəрманлары истe'мал гылмамыш миллəтə һəгиги көмəк едə билмəзлəр вə миллəт дəхи кет-кедə даһа да артычаг позғун һала вə мөһлик мəрəзлəрə дүчар олуб, əлиндə олан микнəт вə сəрвəти зај едəчəкдир вə чобаны итмиш гојун сүрүсү кими зар вə сəркəрдан галыб, ахырда əчнəбилəр əлиндə əсир вə һəр гисим зүлм вə бəлалəрə кирифтар олачагдыр...

Һəр бир шејин башы мəһəббəтдир. Һəр бир шеји чүнбүш вə һəрəкəтə кəтирəн, һəр бир шејə дирилик вə зинəт верəн мəһəббəтдир. Бу һисси-али исə бизим интелликенсијамызын үрəјиндə јохдур. Вə нечə ки, мəһəббəт чешмəси онларын гəлбиндə ачылмајачагдыр, онун һəјатбəхш сују дамарларында чəрəјан етмəјəчəкдир, интелликенсијамыз өзлəрини кəнарда сахлајыб, миллəтин дəрдлəринə вə гисим-гисим фəлакəтлəрə дүчар олмасына тамашачы олачаглар.

Билирəм ки, бизə бу барəдə ирад олуначагдыр ки, филанкəс, сəһв едирсиниз, бу һалда миллəтин дəрдинə галан вə одуна јанан аз-чох вар исə дə јенə бизим миллəт хадимлəримиз вардыр ки, онларын вүчудуну инкар етмəјə һаггымыз јохдур. Онлар да олмаса вај бизим һалымыза; амма бизим дедијимиз бу беш-он нəфəр дејил! Беш-он нəфəрдəн интелликенсија əмəлə кəлмəз, биз чоху нəзəрдə тутуруг. Əкəр десəлəр ки, чохунун да һəмишə данышдыглары миллəт сөзүдүр, чавабында сөзүмүз бу олачагдыр ки, гуру миллəтпəрəст иддиасында олуб, онун дəрдлəринə мəһз сөз илə көмəк етмəјə биз əсла гијмəт вермирик.

Кечмишдə «миллəт» сөзү бизим дилимиздə аз ишлəнəрди вə ишлəндикдə нифрəтамиз бир мə'наны ифадə едəрди. Бир мүслим гејри бир мүслими һијлə вə тəзвир дамына кирифтар етдикдə тора дүшəн нифрəт вə кəраһəтлə фəрјад едиб дејирди: «Белə дə миллəт олармы, а киши?» Амма инди елə бир заман јетишибдир ки, онун гəгазасына көрə миллəт сөзү «моды» бир лəфз олубдур ки, онун əсил мə'насыны лајигинчə дəрк етмəјəнлəр дəхи мөвгесиз вə еһтијачсыз ону истe'мал едирлəр. Əлбəттə, бунлар тамамəн һəрфдир, əһли-һал онун баһасына бир гара пул да вермəз. Бу гəбил миллəтпəрəстлəр «Тəрəгги»нин «Кəнчəли» мүхбири јаздығы миллəтпəрəстлəр гисминдəндир ки, каһ да бир Базарбашы адланан јердə чəм олуб, башга бир сөз тапмајыб, «миллəт сөзү» данышырлар вə сонра ханəлəринə истираһəт үчүн чəкилирлəр вə миллəт, миллəт демəклə истəјирлəр ону габаға апарсынлар. Əдиблəримиздəн мөһтəрəм Əбдүррəһимбəј Һагвердијев «Миллəт достлары» үнванында јаздығы мүхтəсəр һекајə јаланчы миллəт достларынын долана-чағындан көзəлчə вə тəртəзəчə бир нүмунəдир. Бу һал-

да һәтта милләтин дәрисини сојан адамлар да милләтпәрәстликдән дәм вуруб, милләт белә кәлди, милләт белә кетди дејирләр. Бунларың сөјләдикләринә инанмаг зәһи садәлөвһлүк дејилми? Бунларын һаггында мәрһум Һачы Сејид Әзим демишдир:

Гејрәти-милләти бәһанә гылыр,
Күндә халг ичрә јүз фәсанә гылыр[6].

1908.

МИЛЛИ БАЈРАМ

Будур, беш-алты ајдыр ки, һөрмәтли гоншумуз күрчү милләти артыг чидди-чәһд, шөвг вә һәвәслә бөјүк бир милли бајрамларынын ичрасына һазырлашмагдадырлар. Бу бајрама, демәк олур ки, тамам милләт һазырлашыр. Бөјүк, кичик, арвад, киши, хәвасс вә авам, мүәллим вә шакирд, һәр бир синиф вә фиргә, һәтта меһманханалар вә трактирләрдә гуллуг едән лакејләр дә милли бајрамларына һазырлашмагдадырлар. Бу бајрам күрчүләрин мәшһур шаири Акаки Серетелинин әлли сәнәлик јубилејидир ки, бу декабрын 7-дә артыг чәлал вә тәнтәнә илә Күрчүстанын һәр јериндә ичра олуначагдыр. О вахт биз дә «Тәрәгги»нин мөhтәрәм охучуларына чәнаб Серетелинин тәрчүмеји-һалындан вә асари-гәләмијјәсиндән ичмалән мә'лумат верәрик. Бурада анчаг күрчүләрин бу иттиһад вә иттифагы бизи бир јандан шад едиб, бир јандан мүтә'әллим етмәклә вә дәрин фикирләрә салмагла гарeини-кирами ашна етмәк истәјирик.

Әлли сәнә милләтә хидмәт еләмәк, онун үрәјиндә көзәл вә пакизә һиссијјатын доғуб нәшв-нүма тапмасына сәбәб олмаг, милләтин кечәчәк вә истигбалыны, ничат вә сәадәтини шаиранә вә әдибанә нәзмә чәкмәк, әбнаји-милләтин тә'лим вә тәрбијәсинә, руһани мәишәтинә гуллуг еләмәк, әлбәттә, бөјүк һүнәрдир. Әлли сәнә милләт балаларынын бешијини јырғалајыб онлара лајла чалмаг, көзәл нағыллар демәк, милләт аналарынын гәлбиндә мәһәббәт тохуму сачыб о мәһәббәтлә Күрчүстанын јараларыны сағалтмағы мүһәјја етмәк, милләт чаванларынын үрәјиндә гејрәт вә фәдакарлыг һиссијјатына пәрвәриш вермәк, милләт әкинчиләринин ағыр зәһмәтини

көзәл маһнылар илә јүнкүлләшдирмәк, әлбәттә, бөјүк вә әвәзсиз гуллуглардыр ки, бунларын мүгабилиндә нә гәдәр һөрмәт вә еһтирам олунса јенә дә аздыр. Бу гәдәр васфә кәлмәјән хидмәтләрин әвәзиндә һәр бир мадди мүавинәт вә еһсанатдан, һәр гисим төһфә вә һәдијјәләрдән зијадә шаири хошһал вә сәадәтмәнд едән бир шеј варса о да милләтин мәһәббәтидир. Серетели чәнабларыны бу бимисл сәмими вә мә'нәви төһфә илә биз тәбрик едә биләрик. Доғрудан да күрчү чамаатынын үрәји шаирә нисбәт мәһәббәт һисси илә долудур нечә ки, күрчү милләти сағ вә саламатдыр, онун ады дәхи хәјал илә зиндә вә баги галачагдыр. Будур, гоншуларымызын һалһәјатда олан шаир вә әдибләри һаггында етдији ифајимәһәббәт вә мүвәддәт вә изһари-сәдагәт вә хлусијјәт! Инди кечәк өлмүш әдибләринин үстә.

Кечән сәнәдә сентјабрын 7-дә кнјаз Илја Чавчавадзенин тәшјији-чәназәсиндә олуб, күрчүләрин мүтәвәффи әдибләринә көстәрдији еһтирамы да көрдүк. Бу гисим еһтирамы вә бу сајаг тә'зијәдарлығы, белә иттиһад вә иттифагы бу вахта кими биз бир кәсин һаггында көрмәмишдик. Чәми Күрчүстан, демәк оларды ки, бөјүк бир һүзн вә гәмә, интәһасыз бир јаса дүчар олуб өз шаирләринин чәсәди илә белә руһани зиндәканлыгларынын мајәсини һазырлашдырдылар ки, гара торпағын алтында дәфн етсинләр. Күрчүстанын һәр јериндән: узаг вә уча дағларындан, дәрин дәрәләриндән вә галын мешәләриндән депутатлар Тифлис шәһәринә чәм олуб, һәр бири бир нөвлә изһари-тәәссүф вә зар-тәзәррө едирдиләр. Әкинчидән тутмуш әрбаби-гәләмә кими, рәијјәтдән кнјазларачан, фәгир-фүгәрадан сәрвәт вә дөвләт әһлинәдәк, һәр гисим сәнәткар вә әснафлардан, шакирдләрдән, мүәллимләрдән, гара чамаатдан, руһаниләрдән, мүәллимә вә мүтәәллимәләрдән, һәр бир фиргә вә партијалардан, саһиби-мәнсәбләрдән, мүтәәддид дәфтәрхана чиновникләриндән ики јүзәчән веноклар мүһәјја олунуб, һәр фиргәнин вәкили өз венокуну мәһзун вә гәмкин бир һаләт үзрә тәшјији-чәназәдә апардылар. Күрчү гәзетә вә журналлары башдан ајаға һүзнавәр вә әндуһсиришт мәгаләләрлә долмуш иди. Һәр јазычы бир дил илә, һәр шаир бир нөвһә вә тәранә илә јетмиш синниндә мәгтул олунмуш әдибләрини охшајырды...

Аја, биз Азәрбајчан түркләринин серетелиләри вә чавчавадзеләри олмајыбдырмы? Бизим милли шаирләримиз әрсеји-дүнјаја кәлмәјибдирми? Аја, бизләр белә мөһтәрәм шәхсләрин вүчудундан мәһрумму галмышыг? Бу суаллара чаваб вериб дејә биләрик ки, бизим дә чох бөјүк, мүгтәдир вә хоштәб милли шаирләримиз олубдур вә лакин мә'тәәссүф онларын гәдир вә гијмәти нә өз вахтларында вә нә бу һалда билинмәјибдир. Бу вахтадәк нә Гасымбәј Закирин вә нә Һачы Сејид Әзим Ширванинин тәрҹүмеји-һаллары вә әш'ари-асары камалынча өјрәнилмәјибдир. Бу гәфләт вә кәме'тиналыг бизим һала чәһаләт вә кәсаләт ичрә јашајыб галмағымыза бөјүк бир сүбутдур. Индијә кими Гасымбәј Закирин әсәрләриндән Адолф Берженин Лејпсигдә тәб олунмуш мәчмуәсинә дахил олан нәвиштәчат вә бә'зи гәзәлијјатдан башга бириси дә чап олунмајыбдыр. Һачы Сејид Әзимин әсәрләриндән бир парасы чап олунубса да, бир чоху дәхи тәб вә нәшр олунмајыбдыр. Чап олунанлары дәхи хејли бигајда вә бисәлигә тәртиб олунубдур.

Әсла лүзумијјәти олмајан вә тәгазаји-заманәјә мүвафиг кәлмәјән әсәрләр мәчмуәјә дахил олдуғу [һалда], зијадә әһәмијјәтли вә лазымлылары унудулуб китаба салынмајыбдыр. Нәстә'лиг хәтти илә Үнсизадәнин мәтбәәсиндә чап олунмуш китабда һәддән зијадә сәһв вә гәләтләр вардыр, китабын кағызы алчаг вә чод олмаға көрә бә'зи јерләри бир сајаг гарышыг вә булашыг хәтлә чап олубдур ки, дүз охунмасы савад әһлинә дәхи мүјәссәр дејил. Будур бизим әввәлинчи шаиримизин, милли әдибимизин вә мајеји-фәхримиз олан Сејидин әсәрләринә вә ја дикәрләринә олан һөрмәт вә еһтирам. Бизим јәгинимиздир ки, әкәр Һачы Сејид Әзим кими шаир, Авропа әһлини һәлә кәнарда гојаг, бизим гоншуларымыз ермәни вә күрчү тајфаларынын ичиндә вүчуда кәлмиш олса иди, онун әсәрләри кәррат илә чапдан чыхыб, охучулар арасында бир дәрәчәдә интишар булмушду ки, ушагдан бөјүјә кими чүмләси онлары охујуб әксәријјәти әзбәрдән биләрдиләр.

Будур, беш илдән зијадәдир ки, биз фәгир милли шаирләримизин тәрҹүмеји-һалларына даир әһвалат јығмаға чалышырыг, кифајәтинчә мә'лумат чәм етмәк бачармадыг. Һачы Сејид Әзимин, Абдулла бәј Асинин вә

мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун вәфатларына кәлдикдә бунларын һаггында изһар олунан бие'тиналыгы вә бир дәрәчәдә биәдәблији дилә кәтирмәсәк јахшыдыр... Анҹаг мајеји-тәсәллимиз бу ола биләр ки, әдибләримизин гәдр вә гијмәти өз вахтларында вә бу һалда биликмәсә дә кәләчәкдә гәфләт јухусундан ајылмыш милләтимизин зирәк вә гәдршүнас балалары биләрләр вә онларын нам вә шөһрәтини уча мәгама галхызарлар вә бу унудулмуш әсәрләрини интишар етмәклә адларыны зиндә гыларлар. Чүнки бизим шүәра ҹисмән өлүб фөвт олубларса да, руһән вә мә'нән һәлак олмајыблар.

Фарсларын Сә'ди вә Һафизи дири галан кими бизләрин дә Закири, Сејиди, Нәбатиси, Салики, Арифи, Фәгири, Ҝамиси кәрәк дири галсынлар.

Мәрһум Һаҹы Сејид Әзимин бу бејти ки, онун гәбр дашына јазылыбдыр, бизим арзунун кәләҹәкдә нәтиҹәбәхш олунмасына шәһадәт верир:

Мөвти-ҹисмани илә саимә мәним өлмәјими,
Сејјида, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним!

Әлбәттә, бизим дә милли бајрамымыз олачагдыр!

1908.

КҮРҸҮ ШАИРИ АКАКИ СЕРЕТЕЛИ ЈУБИЛЕЈИНӘ ДАИР

Нечә ки, өтән мәгаләмиздә сөз вермишдик[1], Акаки Серетели ҹәнабларынын мүхтәсәр тәрҹүмеји-һалыны јазыб, әсәрләриндән бә'зи мә'лумат вермәјә игдам едирик.

Акаки Серетели мәшһур Имерет кнјазларынын нәслиндәндир. Онун бабалары сабигдә Имерет падшаһларына мүгәрриб олуб, вәтәнләринә вә милләтләринә бөјүк хидмәтләр көстәрмишләр.

Кнјаз Акаки анадан олубдур Кутаис губернијасынын Шорапел ујездиндә өзүнә мүтәаллиг Сачхери[2] адланан мәһәлдә, миладын 1840-чы сәнәсиндә ијунун[3] 9-да. Акакинин валидејни Гафгазын кнјаз вә нүҹәбалары арасында гәдимдән ишләнән адәтә көрә өз көрпә балаларыны тәрбијә үчүн бир рәијјәт евиндә сүд анасына тапшырыблар.

Заһирдә бу адәт нәзәрә бир аз тәәҹҹүблү кәлирсә дә, һәгигәтдә бунун јахшы тәрәфләри вардыр. Белә ки, хасс илә амын, рәијјәт илә аганын мабејниндә һәр ики синфи бир-биринә јахынлашдырмаг үчүн бир васимә әмәлә кәлир, хүсусән, о һалда ки, тәрбијәјә верилән агазадәнин сүд гардашы вә сүд баҹысы ола.

Бурада балача кнјаз кәнд ушагларынын ичиндә бөјүјүб, онларын адаб вә әхлагыны, дүнјаја нә көз илә бахмагыны, һәрәкат вә сәканатыны, данышыгларыны, адәтләрини, билаихтијар игтибас едиб, онлар кими садә доланмага, сојуга вә истијә, аҹлыга вә сусузлуга көрпәликдән адәткәрдә олмушдур. Кнјаз Серетели инди дә һаман көзәл вахтыны һәсрәтлә јад едир вә кәнд ушаглары илә бир јердә ојнадыгларыны, багда вә чәмәндә кәзмәкләрини, чичәкләрдән дәстә бағламагларыны, дүн-

јанын гајғысындан əсла бихəбəр олмагларыны јада кəтирмəклə көнлүнү шад елəјир. Шаир кəнд əһлиндəн вə балача јолдашларындан ешитдији гисим-гисим нағыллары сонрадан башга либаса кејиндириб, көзəл əсəрлəр мејдана кəтирмишдир.

Ушаг мөвсүмүнүн икинчи һиссəсини шаир валидејнинин тəһти-нəзарəтиндə кечирир. Фəгир əкинчинин һисли вə бош дахмасындан дөвлəтмəнд вə саһиб-һөкумəт кнјазын мүзəјјəн вə бəзəкли отағына мүрачиəт едиб вə бурада олан чалалы вə отуз нəфəрдəн зијадə пишхидмəтлəрин габағында əлибағлы дурмағыны көрүб шаир һејрəтə дүшүр, орадакы јохсуллуг, еһтијач вə садəлик, бурадакы дөвлəт, тəнтəнə, бүсат, боллуг, изафə хəрчлəр... Нə бөјүк тəфавүт, нə зијадə фəрг!..

Серетелинин əввəлинчи мүəллимəси меһрибан анасы олубдур, һансы ки, өз əсриндə артыг биликли вə елмли арвадлардан бириси һесаб олунурду. Амма атасынын чəндан елм вə савады јох имиш. Сəккиз јашы тамам олдугда балача Акакини атасы Кутаисдə күрчү дворјан кимназијасына гојур. Бурада əввəл дəфə азадəлијə адəт етмиш кнјаза кимназијанын көһнə вə сəрт гајдалары чох ағыр кəлир. О вахт ачыглы, гаш-габаглы вə мүтəкəббир мүəллимлəр илə сазиш елəмəк доғрудан да əн чəтин мəсəлəлəрдəн бириси иди. Һеч задын үстүндə шакирди дөјмəк, гаранлыг отаға салмаг, јемəк вə ичмəкдəн мəһрум етмəк бизим көһнə мəктəблəрдə ишлəнəн кими күрчүлəрин кимназијаларында дəхи мө'тəбəр гајдалардан сајылырды. Кутаис кимназијасында Серетели чох зəһмəт вə мəшəггəтлə рус дилини өјрəнир, амма кимназијанын курсуну тамам етмəјə үч-дөрд ај галмыш мүəллимлəрин чөврү ситəминə артыг тəһəммүл едə билмəјиб, шаир ата вə ананын изни илə орадан чыхыр вə Русијанын пајтахты Петербурга азим олур. Бурада əлсинəјишəргијјə мəдрəсəсинə дахил олурса да, она иктифа етмəјиб, о вахтда мəшһур профессорларын лексијаларына гулаг асмагла хејли мə'лумат кəсб елəјир. Рус студентлəри илə достлашыб кечəн əсрин алтмышынчы сəнəсиндə мəшһур əдиблəрин əсəрлəрини артыг һəвəслə охујуб, русларын мəишəти илə ашна олур.

Бу вахтларда кнјаз Акаки өзү дəхи башлајыр гəлəмини имтаһан етмəјə. Онун əввəлки јазылары вахтын тəгазасына көрə император Александр санинин вердији реформалара даир мəгалəлəр иди.

Бу мəгалəлəрдə ки, «Исти хəбəрлəр» сəрлөвһəси илə «Дроеба»[4] гəзетиндə чап олунурду, Акаки реформанын тəрəфдары олмағыны билдириб, рəијјəт тајфасынын кнјазларын вə мүлкəдарларын тəһти-һөкумəтиндəн вə зүлм-ситəминдəн хилас олмасыны сузишли дил илə бəјан едəрди. Онун мəгалəлəри артыг шөвг илə охунурду.

Бундан бир заман кечмиш шаир башлајыр нəзмлə јазмағы вə бизим Азəрбајчан шаирлəри кими күлү, бүлбүлү, баһар вə шəрабы вəсф едиб, мəдһи-дилбəр барəсиндə көзəл ше'рлəр јазыр ки, инди дə охујанлары валеһ едир.

Нəзмин əгсаминдəн савајы онун нəср илə јазылмыш һəр нөв əсəрлəри: романы, драмасы, комедијасы, тə'лими-əтфала даир нағыл вə һекајəлəри вə мəзһəкəлəри вардыр.

Серетелинин тəби зијадə мөвзун вə рəван олмаға көрə јаздығы əсəрлəрин дəхи һəдди-һесабы јохдур. Бир ше'риндə шаир тəб'и-ше'ријјəсини бəјан едиб дејир: «Мəним мүрəккəбим зəһəр вə бал илə, сиркə вə көз јашы илə мəмзучдур. Мəн истəјирəм ки, ше'рлəрими фəгир охудугда фəгирлијини унутсун, бəдбəхт охујанда тəсəлли булсун вə һагг-савабы һəр кəс нəзмимдə һисс едиб хошһал олсун, амма ше'рлəримин васитəси илə дүшмəнлəрин дə үрəјинə зəһəр дамыздырмаг истəјирəм...».

Бунунла белə, Акаки Серетелинин үмдə арзусу вə баш фикри мəһəббəт вə гардашлыгдыр. Кəлəчəк заманда һамы миллəтлəрин бирлəшиб иттиһад вə иттифагы вə гардаш кими меһрибан доланмаг арзусу шаирин тəбини күшадə едиб, онун хəјалатыны уча мəгамларда кəздирир вə бу үмуми иттифагын зиддинə кедəн тəəссүбкешлəри, нифаг вə зиддијјəт тохумуну сəпəнлəри вə үрəклəрдə кин вə əдавəт бəслəјəнлəри вə филчүмлə һагг үзүнə пəрдə чəкəнлəри нифрəт илə јад едиб, лə'нəт дамғасыны онларын алнына басыр. Серетели јектəрəф вə мүтəəссиб миллəтпəрəстлəрдəн дејил ки, өз миллəтинин ејб вə гүсуруну көрмəјиб, анчаг ону лајиги-мəһəббəт вə тəһсин билсин. Серетели үчүн һамы миллəтлəр мүсавидир вə бир-биринə гардашдыр. Шаирин ибадəт ејлəдији

мә'бәдкаһда бүтүн инсанијјәт сығыша билир. Онун үчүн килсә, мәсчид вә јәһудиләрин синагогу јександыр. Чүнки һагигәтдә һәр бир милләтин кетдији јол әлавә исә дә, мәгсәди бирдир. Чүмлә һагг тәрәфинә, худаји-ләмјәзал чанибинә[5] сөвг етмәкдәдир. Бу барәдә Серетели бизим шуәрадан мәрһум Абдулла бәј Асини вә Һачы Сејид Әзим Ширванини дәрхатир едир ки, онларын да мәсләк вә әгидәси вә баш арзулары үмуми бәшәрин вә инсанијјәт аләминин сәадәтидир, нәинки јалныз бир гөвмүн ничаты. Вә мә'буди-һагг бирдир; һәр кәс нә дил илә вә нә гајда тәриги илә она ибадәт едәчәк етсин, нечә ки, Аси дејибдир:

> Киништу Кә'бә јександыр, әзизим,
> Чу мин худ талиби-дидар имиштум[6].

Вә Һачы Сејид Әзим бујурубдур:

> Кимиси Кә'бәдә һагги, кими дејр ичрә кәрәр,
> Һәрә бир нөвү кәзәр, ахтарар ол сүбһани[7].

Вә инсанијјәт барәсиндә демишдир:

> Демирәм рус, ја мусәлман ол,
> Һәр нә олсан кет әһли-үрфан ол[8].

Серетелинин баш арзуларындан бириси дә тәзә нәсл илә көһнә нәслин, јә'ни аталар илә оғулларын бирләшиб јекдил вә јекчәһәт олуб, вәтәнин вә милләтин хејр вә сәлаһы үчүн сәрфи-һүммәт етмәкләридир. Бу хүсусда бир нәзминдә дејир: «Һәрдәм ки, көзәл бир хәндәни вә чаналычы бир бахышы јада салырам, чүр'әт вә гүввәтим артыр. Һагг јолунда бүтүн аләм илә чәнк етмәјә мүгтәдир олурам. О хәндә меһрибан ананын вә севкили јарын хәндәси дејил, о хәндә јени һасилә кәлән чаван нәслин хәндәсидир ки, ону дүнјанын малына дәјишмәрәм. О хәндәдир мәним гәлбимә сәфа вә тәбимә таб вә гүввәт верән!».

Акаки Серетелинин тәби романтизмдән хали дејил. Онун «Сулико» (Чанчығазым) үнванында јаздығы бир нәғмә башдан ајаға романтизмдир. Бу нәғмә рус вә фирәнк дилләринә тәрчүмә олунубдур вә тамам Күрчүстан ону сөвт илә охујур. Мәзмуну будур: «Севкили

чананын гәбрини ахтарырдым вә һеч јердә ону тапмајыб ағлаја-ағлаја чағырырдым: Һарадасан мәним чаным, Сулико? Бу һалда хар вә тикан ичрә көзүм јени ачылмыш тәр вә тазә гызыл күлә саташды. Ондан суал еләдим: мәним Суликом сәнмисән? Чавабында гызыл күл гызармыш вә шәрмәндә башыны ашағы дикди вә бир дамчы дуру вә мүәттәр шеһ көз јашы тәк јерә салды. Бу әснада күлүн ичиндән бүлбүл пырылдадыб нәғмәсини кәсди. Мүшфиганә ондан сордум: Көзәл гушчуғаз, мәним Суликом сән дејилсән ки? Буну ешитчәк бичарә бүлбүл дәрһал учуб күл шахынын үстүнә гонду вә димдији илә күл јарпағына аһәстә тохунуб башлады аһ вә наләјә еләмәјә, онун нәғмәси мәни валеһ етди.

Гаранлыг кечәдә улдуз зәиф шәфәгини үзүмә салды. Ондан суал етдим: Еј көзәл улдуз, бәлкә мәним Суликом сәнсән? Улдуз атәш кими алышыб јанмаға башлады вә шәфәгини даһа да артырыб үзүмү вә көзүмү мүнәввәр етди. Бу һалда ләтиф бир јел әсди вә мәним гулағыма пычылдады: «Ахтардығыны тапдын, шад ол, гәм вә гүссәни унут, вахта ки, күн батар, дүнјаны гаранлыг бүрүр, көјдә улдуз, јердә бүлбүл вә күл сәнин гәлбини шад едәр. Сәнин севкилин вәфат едибсә дә, сәндән ајрылмајыбдыр вә үч сифәтдә һәмишә сәнилә вардыр». Одур ки, мән һәр шејдән артыг күлүн әтрини, бүлбүлүн наләсини вә улдузун шәфәгини севирәм. Һәр үчүндә мәним Суликом өзүнә мәкан тутмушдур».

Акаки Серетели кнјаз Чавчавадзе кими вәтән угрунда вә милләт јолунда кишиләрин мәрданәлијиндән данышыб, күрчү арвадларыны да унутмајыбдыр. Онларын вәтән јолунда гејрәт вә намусларыны шаиранә нәзмә чәкибдир.

Бир нәзминдә белә бир әһвал сөјләјир: Күрчү хатынларындан бириси үч нәфәр оғлуну вәтән мүһафизәси үчүн даваја көндәриб, артыг изтираб илә онлардан хәбәр көзләјир. Бу әснада хәбәрчи кәлир, гејрәткеш арвад мәтанәти-гәлб илә ондан тәвәгге едир ки, һеч бир шеји кизләтмәјиб, она дүрүст хәбәр версин.

Мүхбир аһи-чансуз илә чаваб верир ки, сәнә гара хәбәр кәтирмишәм. Арвад артыг сөјләмәјә мачал вермәјиб дејир: «Бу барәдә данышма, сөјлә көрүм һансы тәрәф галиб олду, вәтәнимиз саламатдырмы, јохса дүш-

мән әлинә дүшүбдүр. Хәбәрчи она тәсәлли вериб дејир: «Горхма ханым, күрчүләрин гылынчы кәскиндир вә һүнәри артыг. Биз дүшмәнә галиб кәлдик».

Буну ешитчәк арвад аллаһа шүкүр едир вә оғланларындан хәбәр тутур. Хәбәрчи онун бөјүк вә кичик оғлунун вәтән уғрунда гәтлә јетишмәјини хәбәр вердикдә көзләриндән ики дамла јаш салыб дејир: «Мән онлары вәтәни мүһафизә етмәк үчүн бәсләмишдим. Бәс ортанчыл оғлум гардашларынын интигамыны алдымы?»—дејиб сордугда хәбәрчи дејир: «Хејр, ханым, бу барәдә сәнә тәсәлли вермәкдә ачизәм. Ортанчыл оғлун дүшмәнин һүчумундан горхуб гачды, гардашлары ган төкән заман о мешәдә јарпаглар алтында кизләнмишди». Бәширин бу хәбәри бичарәнин чанына ләрзә салыр, уча сәслә фәрјад едиб вә сачларыны гум-гум дибиндән гопарыр, јахасыны чак гылыб, әмчәкләрини әлинә алыб дејир: «Сәни јох оласан ки, белә горхаг оғул бәсләдин вә мәни төһмәт алтында гојдун». Бизим ханымлар үчүн шајани-ибрәт бир һалдыр! Арвадларын фәдакарлығы вә вәтән јолунда изһар етдикләри һүнәр вә сәдагәт һәр әср вә заманда күрчүләр үчүн мајеји-фәхр олуб, әдибләри онларын барәсиндә көзәл нағыл вә һекајәләр тәртиб етмишләр. Онлардан бириси дә Акаки чәнабларынын «Нателла» исминдә нәзм етдији һекајәдир: Көзәл Нателла ағ рәнкдә бир чуха тикибдир вә е'лам едибдир ки, о чуханы кејән хошбәхт о кәс олачагдыр. Һансы ки, ону дүшмәнин ганы илә әлван вә гырмызы бојајачагдыр вә сакин олдуғу гәсрин әтрафында јүз ијирми паја санчыбдыр. Һансы икид јүз ијирми дүшмән кәлләси кәтириб пајаларын башына санча, Нателла чаныны вә чисмини она тәслим едәчәкдир. Мингрел кнјазларындан рәшид вә нәчиб Сотне Дадиани[9] ганичичи назәнинә тој сөвгаты үчүн јүз ијирми дүшмән кәлләси кәтирир. Амма тој башлананда Нателла нишанлысына тәклиф едир ки, өз дост-ашналары илә кедиб, Карталинијаны[10] (Күрчүстанын шәрг тәрәфини) монголларын зүлмүндән хилас еләсин вә илла тој олмајачагдыр. Бу тәклифи тоја чәм олан чаванлар гәбул едиб, шөвг илә монголлар үстә азим олурлар. Бунларын гәсдини монголлар дујуб, чохларыны тәләф едир вә кнјаз Дадиани јолдашлары илә әсир дүшүр. Монгол падшаһы Ноинин[11] фәрманы илә кнјазлары чыплаг сојундуруб ағачлара сарыјырлар вә бәдәнләринә бал сүртүрләр ки, күнүн габағында һәр гисим һәшәрат онларын ганыны сорсун. Ноин ишрәтдә икән она хәбәр верирләр ки, бир арвад ону көрмәк истәјир. Арвад һүзура кәлдикдә дәф'әтән үзүндән рүбәндини ачыб јерә атыр вә чүмләни көзәллији илә һејран едир. Бу өврәт кнјакинја Нателла имиш. Ноинин ишарәси илә һүзурда оланлар дышары чыхыр вә өзү тахтдан дүшүб Нателлаја тәрәф һәрәкәт едир. Нателла либасынын алтында кизләдији хәнчәри чәкиб һөкм едир ки, јериндән тәрпәнмәсин. Ноин һејрәтдә галыб башлајыр она јалвармаға вә падшаһлығынын јарысыны, мал вә дөвләтини она вә'дә едир, һәтта она гул олмағы играр едир, та ки, хаһишини әмәлә кәтирсин, она арвад олсун. Нателла чүмләсини рәдд еләјиб дејир: Мән өзүм дә сәнин кими падшаһам, һеч бир шејә еһтијачым јохдур. Мән сәндән тәвегге едирәм ки, нишанлымы өз адамлары илә хилас едәсән. Ноин үнас әһлиндән әввәлинчи дәфә белә мәрданәлији, рәшадәт вә чәладәти вә али һиссијјаты мүшаһидә етдикдә о, валеһ вә мәбһут олур, бир аз фикрә кедиб онун дәруни аләминдә бир тәбәддүлат вүгуә кәлир. Дәрһал суи-гәсдиндән дашыныб, кнјаз Дадиани илә сағ галмыш јолдашларыны хилас едир вә рәшид Нателла илә Күрчүстан барәсиндә сүлһ бағлајыб Күрчүстандан чыхыр.

Бу һекајәнин аз-чох әсли олмағы Күрчүстан тарихиндән көрүнүр. Кнјаз Серетелинин бундан әлавә һүббивәтән бабиндә тарихдән әхз олунмуш һәтта мүтәәссир тракедијалары вардыр ки, онда Күрчүстан арвадларынын фәдакарлығы әдибанә јазылмышдыр.

Онлардан мәшһур «Ирагли дөввүм» («Патара гахи»), «Тамара», «Медеја» вә гејриләридир. Драмдан савајы Акаки чәнаблары бир чох комедија дәхи јазмышдыр ки, чүмләсиндә күрчүләрин мәишәтини артыг мәһарәтлә көстәрибдир вә мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијаларындан мәшһур «Хан сәраби»ни түркдән күрчү дилинә тәрчүмә етмишдир вә бир чох романлар, повестләр, һекајә вә нағыллар васитәси илә Күрчүстанын кечмишдәки вә индики һалы илә өз милләтини хәбәрдар етмишдир. Онларын тәмамиси илә охучулары ашна етмәк гејри-мүмкүндүр. Онлардан нүмунә үчүн абхазла-

рын доланачағындан «Мүрәбби» үнваны илә јаздығы бир һекајәнин мәзмунуну бурада зикр етмәји мүнасиб күрдүк. Бир һалда ки, бу һекајәнин тә'лим вә тәрбијә мәсәләсиндә артыг әһәмијјәти вардыр.

Абхазијада олан уча дағларын бирисинин башында чаван бир абхазлынын еви гаралырды. Бурада чаван абхазлы көзәл вә истәкли Назиброла адлы јары илә дүнјанын гајғысыны унудуб ишрәт едирдиләр. Сојуг вә боранлы бир кечәдә мәзкур абхазлынын сүд гардашы габардалы Сәфәр бәј она гонаг олур. Јорулмуш мүсафир гардашынын јанына бир ишдән өтрү кәлибдир. Онун үрәји ешг оду илә алышыб јаныр, чохдандыр көзәл Зија ханыма ашиг олубдур, амма мә'зурә Зија ханым она тәклиф едир ки, Әлмәгсудун кәһәр атыны оғурласын вә илла она кетмәјәчәкдир. Әлмәгсудун кәһәр аты исә чәми Абхазијада ады илә сөјләнир вә һамы она ашигдир. Саһиби-ханә гардашынын сөзләрини ешидиб, ону бу хаталы сәфәрдән мән' едир, амма гардашынын хатирәси үчүн бу чәтин әмри өз өһдәсинә көтүрүр.

Мәғриб сәмтиндә һәлә улдузлар көј үзүндә сајрышырды ки, рәшид абхазлы једәјиндә кәһәр ат дар вә горхулу чығыр илә дағ башына, өз ханәсинә тәрәф дырмашырды. Сүд гардашы јапынчы алтында хабда иди. Амма онун истәкли јары Назиброла үзү-көзү ганлы, јахасы парчаланмыш, зүлфләри пәришан һалда көзләриндән јаш төкүрдү, рәхтхаб исә дағыныг вә пәришан һалда иди.

Нә иш ваге олдуғуну абхазлы дәф'әтән анлады, үрәји сыхылды, башы ағырлашыб билаихтијар јерә јыхылды. Арвадын һәзин сәс илә ағламағы, гәм вә гүссәси бир дәгигә онун ихтијарыны алдыса да, јенә абхазлы өзүнү тохдадыб, арвадынын әлиндән тутуб деди: «Мәним әзизим, ағлама, о бир јуху иди, ону јадындан чыхарт. Сән күнаһдан паксан. Јенә бизим пакизә вә мүгәддәс мәһәббәтимиз улдуз кими саф вә баги галачагдыр». Бу сөзләрдән сонра онун үзүндән өпүб, үрәјини сакит еләди.

Сонрадан намусуна тохунан Сәфәри мүлатифәтлә јухудан ојадыр. Сәфәр сүд гардашыны адәти һалында көрүб хоф вә әндишәдән чыхыр вә белә күман еләјир ки, арвад вагиәни әриндән мәхфи сахлајыбдыр.

Абхазлы гардашына күләш үзлә дејир: «Хаһишини әмәлә кәтирдим. Истәдијин кәһәр ат сәни көзләјир, тез ол јола рәван ол, даһа да артыг сәни јанымда сахлардым, амма билирәм ки, әзиз јарынын вүсалына тәләсирсән».

Сонрадан гонаға әл-үзүнү јумаға су, јемәјә хөрәк вериб... онунла баһәм дағын әтәјинә енир. Бурада гонаға вида етдикдә үтаб илә она дејир: «Сәфәр бәј! Сәнин бәд әмәлин вә алчаглығын мәнә мә'лумдур. Сән мәним ирзимә вә намусума тохундун. Бу фәналығы сөјләмәјә дилим гадир дејил. Бу фәна јалдан чыхмаз вә әфв олунмаз. Өз јолунла кет, бир дә мәним көзүмә саташма, бу ләкәни анчаг ган илә јумаг олар».

Бу сөзләри ешитдикдә Сәфәр бәј титрәди вә рәнки ағарды, аһәстә гардашына деди: «Доғру дејирсән, мүгәссирәм, демәјә бир сөзүм јохдур. Шејтан мәни күнаһ әмәлә салды, мән сәнин кәмтәрин гулунам, рәһм елә, башымы чәсәдимдән ајыр».

«—Јох, сәнә мәним әлим дәјмәз, сән мәним анамын дөшүнү әммисән, чәкил кәнара, бабаларымызын мүгәддәс адәтини позмагда мүгәссир сән дејилсән. Вәтәнинә мүрачиәт етдикдә өз мүәллим вә мүрәббиләринин һүзуруна кедиб, мәрданәлијини она сөјләмәји сәндән илтича едирәм. Һәр гисим тәнбеһ о сәнә гәрар етсә, она табе ол!».

Сәфәр бәј пәришанһал вә гәмкин вәтәнинә варид олду вә өз мүрәббиси алим вә мөһтәрәм Һачы Јусифин һүзуруна кәлиб, тамам әһвалаты она сөјләди. Бу сөјләдикчә Һачы Јусифин үзү булуд кими гаралыб тутгун олурду. Ахырда күчлә нәфәс алыб соруишду: «Бәс сонра нә олду, сәнинлә нечә рәфтар еләди, сәнә нә деди?»

Сәфәр бәј чаваб верди ки: «О мәни әфв еләди сүд гардашлығы чәһәтинә, амма мәндән сөз алды ки, сәнин һүзуруна кәлиб тәгсирими әрз еләјим вә һәр әмр сәндән садир олса, она әмәл едәм». «Аһа! Дүшүнүрәм, белә бир бөјүк күнаһын чәзасы гандыр, буну анчаг ган илә тәмизләмәк олар, башга бир чарә јохдур!» Белә дејиб тапанчанын чахмағыны галхызды. Сәфәр бәј дөшүнү габаға тутуб гәзасына разы олду. Һачы Јусиф ону рәдд едиб деди: «Јох, өлүмә лајиг сән дејилсән. Сәнин

мүрəббиндир ки, сəнə тəрбијə вермəкдə бөјүк гүсур көстəрибдир». Бу һалда тапанча ачылыр вə Һачы Јусифин руһсуз гəлби јерə сərилир вə алнындан назик ган чешмəси ачылыр...

Мүəллим вə мүрəббилəрə нə көзəл ибрəтдир!

Бу мисаллы тə'лим вə тəрбијəјə вə јенијетмə чаван нəслин тəһзиби-əхлагына даир Серетели чəнабларынын даһа чох бəркүзидə əсəрлəри вардыр ки, тəмамисини гəзетə сүтунларында зикр етмəјə јер јохдур. Бу ахыр вахтларда кнјаз Акаки «Мүсəлман гардашларыма» сəрлөвһəсиндə јаздығы бир ше'риндə мүсəлманларын гəфлəтдəн ајылмағыны мүшаһидə едиб, онлары тəбрик, үлум вə фəннин тəһсилинə тəшвиг, иттиһад вə иттифага тəрғиб едиб дејир: «Чох чəкмəз ки, сизи зəиф, бачарыгсыз вə елмсиз билəнлəрдəн сиз гүввəтли, бачарыглы вə елмли оларсыныз...» Һејфа ки, Акакинин бу тəбрикнамəсини əлə кəтирə билмəдик ки, тəрчүмəсини ејни илə бурада јаза идик. Серетели чəнабларыны чүмлə мүсəлман əдиблəри вə шаирлəри тəрəфиндəн тəбрик едиб, Күрчүстанын фəхри үчүн даһа да чох јашамагларыны сəмими гəлбдəн арзу вə тəмəнна едирик.

1908.

МƏИШƏТИМИЗƏ ДАИР

[1]

Карван рəфто то дəр хабо бијабан дəр пиш
Кеј рəви, рəһ зе ке порси, че кони, чун баши?[1]

Хачə Һафиз Ширазинин бу бејти өвгати-əзизəсини гəфлəт вə бəталəтдə кечирмиш бир нəфси-ваһидин фəна һалыны бəјан етдији кими, бүтүн бир гөвм вə тајфанын вə һəтта бир миллəтин гəфлəтдəн бидары вə тəнбиһəси үчүн һикмəт үзү илə јазылмышдыр,—десəк, хəта олмаз. Бəһəртəгдир замани-һазырда бу бејтин мəалы бизим һал вə шанымыза вə өвзаји-əһвалымыза əн мүнасиб, əн мүвафиг кəлир.

Милəли-мүхтəлифə тəрəгги вə тəмəддүн јолунда сə'ј вə тəлашы, рəнч вə зəһмəти истираһəт вə гəфлəтə тəрчиһ вериб, елм вə билик сајəсиндə ирəли кедиблəр. Өвзаји-мəишəтлəри елə бир мүнсиг вə мүнəззəм гајдəјə дүшүбдүр ки, күн-күндəн габаға кетмəјə шəкк галмыр. Биз мүсəлманлара кəлдикдə, биз бəшəријјəт карванынын гатарындан үзүлмүш јорунуг дəвə кими бир јердə галыб, узун дəһрлəри хаби-гəфлəтдə кечирмишик. Бу һалда əтрафымызда вүгуə кəлəн һадисат, əламат, курултү, нəрилти вə һүрријјəт јолунда олан вурушма вə чырпышма бизи дə бир нөв јухудан ојадыбдыр, көзүмүзү ачыб көрүрүк ки, карван чохдан кəлиб кедибдир. Габагда васи' бир бијабан, јолу кетмəјə нə диздə тагəт вə нə дə үрəкдə һүнəр, нə гəлбдə мəтанəт вə нə дə мəнзурда бир рəһбəр вə дəлил! Одур ки, Хачə Һафиз бизим кими гəфлəт јухусунда вахтыны кечирмиш бир миллəтə хитабəн дејир: «Кеј рəви, рəһ зе ке порси, че кони, чун баши?», Јə'-

ни јолу нә вахт кедәчәксән? Сәни хабда гојуб кечән карванын сорағыны кимдән сорачагсан? Нә елəјәчәксән? Башына нә чарә гылачагсан?...

Филһәгигә һеч бир миллəт мəдəнијјәт аләминдән, елм, мә'рифәт нурундан бизим кими узаг дүшмәјибдир. Һеч бир миллəтин, һеч бир гөвм вә тајфанын үстүндә о гәдәр ағыр тәклифләр вә чәтин мәсәләләр јығылыб галмајыбдыр, нә гәдәр ки, биз мүсәлманларын үстүндә гaлыбдыр. Гоншуларымыз өз доланачагларына, мәишәтиүмумијјәләринә аид һәр гисим мәсәләләр төрәтдикчә вахтын тәгазасына мүвафиг иттифагла тәһгиг вә тәдгиг етдикдән сонра әмәл едибләр. Сонра гејри мәсәләләрин һалына вә гејри еһтијачларын рәф'инә сәрфи-һүммәт едибләр. Һәр бир мәсәләни өз вахтында, һәр бир еһтијачы зүһуру әснасында тәһлил вә тәсһил гылыблар.

Биз исә... Биз индијә кими үмуми ишләримизә даир бир мәсәләни лајигинчә һәлл етмәмишик, милли еһтијачларымыздан бирисини дә рәф гылмамышыг, үмуми гүсурларымыздан бирисини дә тәсһиһ еләмәмишик, көһнә еһтијачларымыз тәзәсинә вә тәзәләри көһнәсинә гарышыб чүмләси тәзә һөкмүндәдир.

Ијирми-отуз сәнә бундан мүгәддәм мәрһум Һәсәнбәј Зәрдаби «Әкинчи» гәзетәсиндә атәшли дил илә јаздығы еһтијачларымыз, он сәнә бундан ирәли мүдири-мөһтәрәмимиз Әһмәдбәј Ағајев «Каспи»[2] рузнамәсиндә мәһәллимүзакирәјә гојдуғу мүһүм мәсәләләримиз, үмум гүсур вә нөгсанларымыз инди дә ирәлики сајагда вә гәдимки һалында галыбдыр. Һеч бир ишимиз рөвнәг тапмајыбдыр, лајигинчә низам вә гајдаја дүшмәјибдир. Нәбати демишкән: «Һәлә ләнк, ләнк, ләнкдир»[3].

Бу сүстлүјә, бу ачизлијә, бу бир нөгтә үзрә донуб галмаға үмдә сәбәб, нечә ки, ирәлики мәгаләләримиздә дәхи зикр етмишдик, чамаатымызы тәшкил едән һәр бир синфин өз дарча вә гаранлыг даирәсиндә күзәран етмәји олубдур, һәр бир фиргәнин өз мәхсуси кар-барынын, нәф вә сәлаһынын вә доланачағынын далынча тәлаш етмәси олубдур. Рәјасәт вә һөрмәт иддиасында олан руһани аталарын вә аличәнаб ағаларын һирси, гәрәзи, тамаһы вә күтаһбејинлији олубдур.

Миллəт гејдинә галан, чамаат нәф вә сәлаһыны мүлаһизә едән, онун дәрд вә мәрәзләринә чарә ахтаран олмајыбдыр. Аталардан галма иттиһад вә иттифага мәхсус көзәл мәсәлләр унудулуб, нифаг вә ихтилафа мәнсуб оланлары: «Ел үчүн ағлајан көзсүз галар», ја «Мәндән өтдү јолдашыма дәјди—кuја ки, саман чувалына дәјди» кимиләри дәркуш олубдур вә мүсәлман гардашлар онларын мәзмунунча јек-дикәри илә рәфтар етмәкдәдирләр.

Бу минвал үзрә бизләр өз даирәмиздән кәнара чыхмајыб, бир-биримизә тәлә гуруб, шәхси мәнфәәтимиз үчүн бир-биримизин ајағыны чәкмәкдә, бир-биримизә гују газмагда икән гејри миллəтләр кәлиб бизи тапдалајыб кечиб кедибләр.

Гәзетәмиздә «Ордан-бурдан» јазан «Филанкәс»ин[4] зарафатјана јаздығы сөзләри һәр һалда гәриблијә салмаг олмаз.

Бизләр узун-узады хаби-истираһәтә мәшғул икән гоншуларымыз һүнәр вә мә'рифәт кәсб едиб «фил» јарадыблар. Инди биз нәинки фил, һәтта сичан гајырмагда дәхи ачиз вә бачарыгсызыг. Бачарыгсыз олдуғумуз һәр мәгамда вә һәр гәдәмдә бүрузә чыхыр.

«Филанкәс»ин сөзүнүн һагг олмасына «Новости Загафгазија» гәзетәсинин Нахчыван мүхбири јаздығы фәгәрә шәһадәт верир.

Әһвалат бу үзрәдир ки, Нахчыван нүчәба вә рәисләри Нахчыванда прокимназија ачмаг хәјалына дүшүрләр. Чох көзәл нијјәт!

Нахчыван Ирәван шәһәриндән јүз әлли верст кәнардадыр. Онун јахынлығында Ордубад, Чулфа, Шаһтахты, Әјлис кими әһалиси чох мәркәзләр олдуғуна бинаән бу јерләрин халгы, әлбәттә, ушагларыны Нахчыван прокимназијасына тә'лим алмаға гојарлар, бир дә Ирәвана көндәрмәзләр вә кәләчәкдә прокимназија кимназијаја дәхи тәбдил ола биләр. Гәрәз, сөзүмүз бурада дејил. Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн шәһәрин бөјүкләри вә башбиләнләри кәррат илә бичарә әһалини мәсләһәт вә мәшвәрәтә топлајырлар, һәр дәфә дә мәчлисә чәм оланлар данышыб-данышыб өз ишләринин далынча кедир, бу хејир ишин хатирәси үчүн Нахчыванда сабигдә ујездин началник оланлардан бирисини шәһәрдә гираәтхана ачмаг үчүн јығдығы беш мин манаты да каркүзарлар јәди-

тәсәррүфләринә алыр ки, мәнзурәдә олан прокимназија-нын еһтијачатына сәрф етсинләр.

Әфсус ки, о вахтдан индијәдәк һәр јердә чох ишләр олубдур, чох сулар ахыбдыр; амма Нахчыванда бу һала кими нә прокимназијадан бир хәбәр вә нә пулдан бир әсәр вар...

Иш бу һал үзрә икән прокимназија ачмаг хәјалына дүшән чәнаблар шәһәрдә чохдан бәри ачылмыш ики синифли рус-мүсәлман школасынын бир класынын пулсузлугдан бағланмағыны, мүбтәдиләр үчүн күшад олунмуш пансионун јенә пулсузлугдан гапанмағыны вә шәһәр мәктәбиндән (городској школадан) мүәллимләрин пулсузлугдан гачмағыны көрмәк истәмирләр.

Бурада доғрудан да демәк олур ки, нахчыванлыларын һәзар зәһмәти илә гајырдыглары «сичаны» бимүрүввәт пишик гәфләтән сычрајыб јејир. Бизим чамаат ишләримиз һәр јердә бу сајаг илә кетмәкдәдир.

Бәс нә еләмәк, нә чарә гылмаг? Бу суала кәләчәк мәгаләмиздә чаваб верәрик.

[2]

Ирәлики мәгаләнин ахырында гојдуғумуз суала чаваб вериб буну демәк истәјирик ки, биз мүсәлманлар ки, јеничә гәфләтдән ајылмаға, тәрпәниб һәрәкәт етмәјә мејл вә рәғбәт көстәририк, јеничә мә'нәви һәјата өвдәт етмәк асары бизләрдә мүшаһидә олунур.

Ән әввәл лазым олан будур ки, өз еһтијачатымызы дүрүст билиб, тәдричлә бунларын рәфинә чалышаг. Мәрәзи-миллимизи диггәти-там илә тәһгиг едиб үсули-тәдависинә мәшғул олаг, тәрәгги вә тәмәддүнүмүзә баис олан алат вә әсбабын чәм вә тәдарүкүнә сәрфи-һүммәт едиб, һәмәвахт арамсыз сә'ј вә тәлашда, изтираб вә тәшвишдә олаг, та ки, бизи гәфләт јухусунда гојуб, тәјј-мәназил едән карвана васил олаг.

Әлбәттә, бирдән-бирә гуш олуб һавада учмаг олмаз! Индијә кими вахтыны кәсаләт вә бәталәтдә кечирмиш, һеч бир шеји өзүндән ихтира етмәмиш, һеч бир шеји вүчуда кәтирмәмиш бир тајфаја нәинки һавада учмаг, бәлкә гуруда да раст вә мөһкәм јеримәк әввәл дәфәләрдә чәтин олачагдыр.

Бу һалымызда нәинки «фил» јаратмаг вә харигүладә бир шеј әмәлә кәтирмәк, бәлкә сичан мисилли балача шејләр дә төрәтмәк бизә мүшкүл олачагдыр. Лакин һәр шеји—ағла вә зәһмәтә, һүммәт вә гејрәтә табе олдуғу үчүн—бир тәрәфдән һүммәт вә гејрәтлә, дикәр тәрәфдән дә, ағыл, елм вә нури-мә'рифәт илә аз вахтын зәрфиндә чох һүнәрләр мејдана кәтирмәк олар, чох шејләрә мүвәффәг олмаг мүмкүндүр. Бунун имсалы, јә'ни адысаны, һөрмәти вә гүввәти олмајан бир гөвм вә тајфанын, мүддәти-мүтәмади өмрүнү зилләт вә гәфләтдә кечирмиш бир милләтин ајылыб, аз вахтда тәрәгги етмәси, шан вә һөрмәт, мал вә дөвләт кәсб етмәси тарихдә көрүнмүшдүр. Узаға кетмәјиб вә Јапонија кими биздән бәид олан бир дөвләтин азачыг вахтда сүр'әтлә тәрәгги тапмасыны кәнарда гојуб, өз гоншумуз ермәни тајфасынын бу ахыр вахтлардан бәри, ијирми-отуз илин мүддәтиндә вүгуә кәлән иттиһад вә иттифагларына, тәрәгги вә тәмәддүнләринә диггәт јетирсәк, јәгин едәрик ки, һәр бир шеј һүммәт вә гејрәтә, елм вә билијә бағлыдыр. Дүнјада елә бир шеј јохдур ки, мүкәррәм вә мүәззәз јаранмыш, әгли-сәлим илә мүәјјид олмуш инсанын гүдрәт вә бачарығындан харич олсун...

Инди мәгаләнин баш мәтләбинә рүчу едиб дејә биләрик ки, мәрәзләримиз чох исә дә, онларын үмдәси вә мүһлики чәһаләт вә наданлыгдыр. Онун доғру вә һәгиги мүаличәси елм вә тәрбијәдир. Она бинаән һал-һазырда һәр шејдән артыг еһтијачымыз елм вә әдәбдир, мә'рифәт вә кәмаладыр ки, бунлары тәһсил етмәмиш мәншәтимизи гајда вә низама салмајачағыг.

Бу мәрәз, јә'ни чәһаләт тәзә мәрәзләрдән дејил, чох замандан бәридир ки, бәдәнимизә сиришт вә руһумуза галиб олубдур. Бу о мәрәздир ки, Сејид Ширвани онун әлиндән фәрјад едиб, рүәсаји-милләтә һали-дилини сөјләмишдир:

Даду фәрјад, еј куруһи-үзам,
Олду заје бу милләти-ислам.
Күнү күндән зәлилү хар олуруг,
Мөһнәту гүссәјә дүчар олуруг.
Бу гәдәр дәрд ким, олур һадис,
Она биелмлик олур баис.

Бир бәладыр бу дәрди-надани
Ки, онун елм олубду дәрмани.

Мәрһум Сејид дәхи бу мәрәзин илләтини елмсизликдә вә чарәсини елм тәһсил етмәкдә көрүб изһари-тәәччүб едир ки, нә үчүн бу мәрәзин, јә'ни бичарә вә саһибсиз милләтин сәһһәтинә чалышан вә чан јандыран јохдур.

Бу тәәччүбдүр, еј күруһи-бәшәр,
Бир киши јатса, нахош олса әкәр,
Ахтарыр бир тәбиби-данадил,
Та ки, сөһбәт она ола һасил.
Инди нахошду милләти-ислам,
Она лазымдыр ејләмәк әнчам.
Дәрдимиздир бу дәрди-наданлыг
Ки, тутубдур бизи пәришанлыг.
Гејриләр истәјир тәрәггији-там,
Галды зилләтдә фиргеји-ислам...[5].

Аја, кимләр вә нә васитәләр илә милләтимизин бу нахошлуғуна кәрәк мүаличә еләсинләр вә онлары чәһаләт гаранлығындан елм вә мә'рифәт ишығына чыхартсынлар? Бу хүсусда кәләчәк мәгаләмиздә данышарыг.

[3]

Мүәллимләримиз вә онларын һалы

Руһани аталардан сонра чәһаләти-милләт илә мүттәсил чәнкә мүсәммәм олан, елм вә маариф гапыларыны милләт үзүнә ачан икинчи фиргә һәр милләтин ичиндә мүәллимләр фиргәси олубдур. Мүәллимләрин сә'ји вә гејрәти сајәсиндә чох гөвм вә тајфалар хошбәхт олуб ағ күнә чыхыблар, шан вә һөрмәт газаныблар, дөвләт вә гүввәт кәсб едибләр. Кечән он доггузунчу әсрин 70-чи сәнәсиндә алманларын фирәнкләрә галиб кәлмәји онларын мүәллимләринә иснад олдуғуну тәсдиг едиб, гәти сурәтдә дејә биләрик ки, милали-мүхтәлифә арасында һәр заман вә мәканда вугуә кәлән һәр гисим дава вә мүһарибәләрдә хаһ сијаси олсун, хаһ игтисади вә хаһ гејри, галиб кәлән тәрәф мүәллимләри сајәсиндә нүсрәт тапмышлар вә галиб кәлмишләр. Бу бир вазеһ әмр олдуғу үчүн бу барәдә артыг данышмағы лазым көрмүрүк. Вәли биз Русија мүсәлманлары мүддәти-мәдид мүәллимсиз вә мүрәббисиз галыб, тәрәгги јолуна салик олан мүтәмәддин милләтләрин гатарындан үзүлүб керидә галмышыг. Узун мүддәтләр әбнаји-милләтә гајдасынча тә'лим вә тәрбијә верән мүәллимләримиз олмадығына көрә белә пәришан һала дүшмүшүк.

Ијирми беш-отуз сәнә бундан мүгәддәм өвладымызын тәрбијә вә тә'лими билкүллијјә үсули-тә'лимдән бихәбәр вә адаби-тәрбијәдән биһиссә олан мәктәбдарларын әлиндә иди. Әтфали-мүслимин көзәл өмрләрини гаранлыг вә низамсыз мәктәбләр күнчүндә, гуру һәсирләр үстүндә кечириб, нечә сәнәләр әрзиндә чох аз вә һеч шејә јарамајан биликләр кәсб етмәјә гадир олурдулар. Тә'лим вә тәдрис үчүн ана дилимиздә китабларымыз олмадығына көрә мүәллим әфәндиләр фарс вә әрәбдән һансы китабы хошласа идиләр, шакирдләринә ондан дәрс верәрдиләр.

Милли мәктәбләримизин пәришан һалыны вә үсули-тәдрисин биүсул вә бинизам олдуғуну, тә'лим китабларымызын тә'рифини о вахтын шаири-бинәзири Һачы Сејид Әзим Ширвани әдибанә нәзмә чәкмишдир ки, онлар илә охучуларымызы мүнасиб мәгал олдуғу үчүн ашина етмәји лазым көрдүк. Шаир мәрһум Һәсәнбәј Мәликова хитабән јазмышдыр:

Мәһсина! Еј фәда олум сәнә мән,
Етдијин фикри-бикрә сәд әһсан!
Билмәјән јохду ким, бу мә'наны—
Тәрбијәт камил ејләр инсаны.
Туталым, кәлдик әмрә мәрданә,
Бахмадыг тә'нү лә'ни-надано.
Туталым, ејләдик бу әмрә тифаг,
Тәрбијәт биз кәрәк ки, кимдән алаг?
Һансы мәктәбдә фөвчи-әтфали
Һансы бир елмдән едәк һали?
Мәктәби-тибб, ја ки, һикмәтдән,
Ја ки, һәрбијјә, ја ки, һирфәтдән?
Нечә ким, ол «Вәкили-намә'лум»*

* 1877-чи илдә бир шәхс «Милләти-исламын тәгдирән Вәкили-намә'луми» имзасы илә мәрһум Һәсәнбәјә бир кағыз јазыб, мүсәлманларын әлиндә әсбаби-мәишәт вә мабејнләриндә иттифаг олмадығыны вә мәктәбләрин бинизамлығыны бәјан етмишдир. Һәмин кағыз «Әкинчи»дә чап олунмушдур. Шаир бурада һаман мәктуба ишарә едир.

Еjләмишди бу нүктәни мәргум.
Әввәла, биздә јох о мәктәбләр
Ки, верә кәсби-елми халга сәмәр.
Нә о кунә китабләр әл'ин
Ки, ола өз лисанымызда бәјан.
Бизә һасил нә шеј олур јохдан
Ки, итибдир китабымыз чохдан.
Һаны биздә «Хүласә»нин сәмәри?
Һаны «Чәбрул-мүгабил»ин хәбәри?
Сәһл дилләрдә елми-һеј'әт јох.
Чәм'ү тәфригү зәрбү гисмәт јох.
Нә тагиjjә, будур сөзүн сафи.
Күфрдүр биздә елми-чоғрафи.
Елм еви олду ол заман бәрбад
Ки, етди репләт хәлфеји-Бағдад.
Һәр вилајәтдә вар беш-он мәктәб,
Едирик кәсб онда елмү әдәб.
Мәктәбин фәрши алты көһнә һәсир.
Нечә әтфали-мүзтәр онда әсир.
Дәрсимизди китаби-«Күрбәвү муш»,
«Нәгли-һәмдунә», «Гиссеји-хәркуш».
Охуруг чох тәрәгги етсәк әкәр,
Чүмлә «Тарихи-Надир»и әзбәр.
Бихәбәр елми-паки-һикмәтдән,
Бисәмәр чадеји-шәриәтдән...[6].

Кејфиjjәти-һал бу гәрар үзрә олдугда, тә'лим вә тәдрис ишләри белә чәтин вә нарәфтә јоллар илә кетдикдә, әлбәттә, милләтин руһани тәрәггиси, елм вә билији, мә'рифәт вә камалы артыг дәрәчәдә ола билмәзди. Амма бунунла белә бу өвзаси дағыныг олан мәктәбләрдә зәиф һалда олмуш олса да, мә'рифәт ишығы көрсәнирди. Бу мәктәбләрдән Гасымбәј Закир, Абдуллабәј Аси, Һачы Сејид Әзим Ширвани, Мирзә Фәтәли Ахундов, Казым аға Салик, Исмајылбәј Накам, Мирзә Меһди Начи вә гејриләри кими хош тәб шаирләр вә дәгиг әдибләр һасилә кәлмишдир. Бу һал бир тәрәфдән дә, сөз јохдур ки, милләтимизин габили-мә'рифәт вә саһиби-исте'дади-чибилли олмағына шәһадәт верир.

1879-чу илдә, отуз сәнә бундан әввәл Гори шәһәриндә христиан дарүлмүәллимининин чүнбүндә мүсәлман шө'бәси ачылды вә ики сәнә бундан сонра 1881-чи илдән бу дарүлмүәллиминдән тәрбијә алмыш мүсәлман мүәллимләри чыхмаға башлајыр. Мүбтәдиләрә үсули-сөвти илә ки, «үсули-чәдид» ады илә мәшһурдур, тә'лим вермәјин бинасыны Загафгазија мүсәлманларынын ичиндә гојан мүсәлман шө'бәсиндә мүәллимлик елмини тамам едән чаванлар олубдур.

1881-чи сәнәдә курс тамам едән үч нәфәр шәхс үсули-чәдидин гајдасыны шө'бәнин әввәлинчи назири мүтәвәффи Чернјајевскидән әхз етмишләр. Шө'бәнин чүнбүндә тәрбијә алан мүбтәдиләрә үсули-сөвти илә әввәлчә дәрс верән Чернјајевски өзү олубдур. Чүнки о вахт үсули-чәдидә бәләд олан мүәллим бир нәфәр исә дә мүсәлманлардан јох иди. Чернјајевски мүбтәдиләрә вердији дәрсләрдән мәшһур «Вәтән дили» китабчасыны тәчрүбә үзү илә тәртиб гылмышдыр.

Мәзкур үч нәфәр мүәллимләрдән бири мәрһум Мирзә Әли Мәһәммәд Хәлилов Ирәван губернијасында, Нахчыван шәһәриндә вә Баш Норашен гәрјәсиндә, мәрһум Сәфәрәлибәј Вәлибәјов Кәнчә губернијасында, Шушада вә чәнаб Тејмурбәј Бајрамәлибәјов Ләнкәранда үсули-чәдид илә дәрс демәјин бинасыны гојмушлар.

О вахтларда школаларда 1881-чи илдә наместник тәсдиг етдији «учебни планын» програмы илә дәрс дејилирди; јә'ни әввәлчә тә'лим ана дилиндә, сонра рус дилиндә ичра олунурду.

Амма бир вахтдан сонра бу «учебни план» тәдричлә гүввәтдән дүшүб билмәррә унудулду вә ана дилинин тә'лими школалардан көтүрүлдү.

1881-чи илдән индијә кими, јә'ни ијирми једди илин әрзиндә Гори дарүлмүәллимининдән 150 нәфәрә кими мүәллим чыхыбдыр. Мүсәлман шө'бәсинин күшадындан ики-үч ил сонра Ирәванда дәхи бир дарүлмүәллимин ачылды.

Амма бурада мүсәлман шакирдләринин әдәди чох аз олмаға көрә бурадан анчаг отуз, артыг башы гырх нәфәрә кими мүәллимләр һасилә кәлибдир.

Бунлардан әлавә, кечән әсрин һәштадынчы сәнәләриндә Тифлисдә Александровски институтундан беш-алты нәфәр шәһәр мүәллими тәһсили-елм едиб курс гуртармышды.

Бу мүәллимләрдән мөһтәрәм бәрадәрләримиз Султан Мәчидбәј Гәнизадә вә Һәбиббәј Маһмудбәјов Бакы шәһәриндә бир мәктәб ачыб, тәзә үсул вә гајда илә орда дәрс демәјин бинасыны гојмушлар.

Демәк олар ки, бу мүәллимләрин Бакыда тә'сис етдикләри мәктәб индики рус-мүсәлман школаларынын анасы мәнзиләсиндәдир.

Лакин о вахт да маариф назири олан Делјановун[7] тәдбири вә бинакүзарлығы илә мүсәлманлардан шәһәр мәктәбләриндә мүәллим олмаг ихтијары алынды.

Буна бинаән мүсәлманлардан института дахил олмаг рәғбәти кәсилди. Белә ки, 1888-чи илдә гызыл медал илә институт курсуну тамам едән чаванларымыздан чәнаб Һачы Рәһимбәј Гаџибова шәһәрдә јер верилмәјиб, Ирәван ујездиндә Улуханлы гәрјәсинә мүәллим тә'јин олунду. О да бир-ики сәнә кәнд мүәллимлији едиб, өзү үчүн бир тәрәгги јолу көрмәјиб, Окружној суд мәһкәмәсинә гуллуға кирди.

Белә ки, ијирми једди сәнәнин әрзиндә дөвләт тәрәфиндән ачылмыш дарулмүәллиминләрдән 200-ә гәдәр мүәллимләр чыхыбдыр. Гафгазын үч милјона чатан мүсәлман әһалисинин тә'лим вә тәрбијәсинә мүбашир олмаг үчүн ики јүз нәфәр мүәллим—дәрјаја нисбәт бир гәтрә мәнзиләсиндәндир десәк, мүбалиғә етмиш олмарыг.

Өтән мәгаләмиздә дөвләт тәрәфиндән ачылмыш дарулмүәллиминләрдән ики јүз нәфәрә кими курс гуртармыш мүәллимләрин тамами Гафгаз мүсәлманларынын тә'лим вә тәрбијәси үчүн кифајәт етмәдијини бәјан етмишдик.

Мә'лум ола ки, бу ики јүз мүәллимләрдән бу аначан бир нечәси дари-бәгаја риһләт едиб, рәһмәти-һәггә васил олмушлар.

Һали-һәјатда оланларын да бир сүлси мүәллимлик кими нә гәдәр мүгәддәс дә олса ағыр вә чәтин бир пешәјә, гәдр вә гијмәти билинмәјән вә нәзәрдә истигбалы олунмајан бир сәнәтә таб кәтирмәјиб, ики-үч сәнә мүәллимлик етдикдән сонра гејри бир мәдахилли сәнәтләрин вә авам нәзәриндә һөрмәтли сајылан башга гуллугларын далысынча кедибләр.

Мүәллимликдән һәр гисим мәнсәбләрә: полисија гуллуғуна, мүтәрчимлијә, секретарлыға, мүхтәлиф мәһкәмәләрдә вә мүтәаддид дәфтәрханаларда чүрбәчүр хидмәтләрә кирәни олубдур. Мүәллимликдән һәтта аксыз гуллуғуна да кечәни олубдур.

Әлбәттә, о кәсләр ки, мүәллимлик кими мөһтәрәм вә мүгәддәс хидмәти тәрк едиб, гејри пешә далысынча кедибләр, мә'нәвијјат чәһәтинчә өз әһдү пејманларыны шикәст едибләр, үмуми хидмәти әда етмәкдән, милләтә гуллуг еләмәкдән бојун гачырыблар. Вәли мадди тәрәфдән вә доланачаг сарыдан бунлар зирәк вә дурбин олублар. Зира мүәллимләрә нисбәтән бунлар артычаг раһат вә мурәффә-һал күзәран етмәкдәдирләр.

Мүәллимлик пешәсинә мүдавимәт едиб, онун зәһмәтинә гатланыб галанларын һалы вә күзәраны зијадә үсрәт вә мәшәггәт илә кечибдир вә кечмәкдәдир. Бунлардан дәхи артыг бачарыглы вә зирәк оланлары доланачагларыны бир нөв јүнкүлләшдирмәк үчүн кәндләрдә гуллуг етмәјә гане олмајыб шәһәрә кечибләр. Шәһәрләрдә мүәллимлик мәвачиби кәнд мүәллиминин мәвачибиндән бир аз артыгдыр вә һәм дә бурада саир мәнбәләр дә вардыр ки, онлардан тәһсили-мәаш етмәк мүмкүндүр. Бунлардан әлавә, шәһәрләрдә әсбаби-тәрәгги вә маариф һәмә вахт мүјәссәр олдуғу үчүн вә үнсијјәт етмәјә мувафиг јар-јолдаш тапылдығы үчүн шәһәрдә тә'лим алмыш чаванлара шәһәрдә дә күзәран етмәк хош кечир. Бу сәбәбләрә көрә мүәллимләрин чоху кәндләрдән гачырлар.

Нечә ки, бу барәдә үч сәнә бундан әввәл «Иршад» рузнамәсинин сәһифәләриндә јазмышдыг[8], инди дәхи һаман мәтләби тәкрар едиб дејирик ки, кәндләримиз мүәллимсиз вә мурәббисиз галыбдыр.

Үч јүз, дөрд јүз вә даһа зијадә нүфуслу гәрјәләримиздә мәктәб вә мәсчиддән бир әсәр дә јохдур. Мајејизиндәканлығымыз олан дәһат әһлләринин вә рәијјәт тајфасынын балалары сырф авамлыгда јашајыб, саһибсиз вә пәрәстарсыз галырлар. Чәһаләт вә онунла баһәм јохсуллуг вә горху кет-кедә артыб чохалыр, гејри милләтләр тәрәгги етдији һалда биз тәнәззүл едирик. Загатала округунда ијирмидән зијадә дөрд-беш јүз нүфуслу бөјүк кәндләр вардыр ки, һеч бириндә мәктәб вә мәдрәсә јохдур. Белә дөвләтли вә мәһсулдар маһалын, бу сајаг барверичи вә мејвәјетиричи торпағын әһалиси әкәр елмли вә биликли олса иди, әлбәттә, еһтијачдан хәбәрләри олмазды вә гызыл-күмүш ичиндә доланардылар. Вәһалонки авамлыглары учундан өз торпагларындан мәнфәәтбәрдар ола билмирләр.

Гызыл вә күмүш ахыб, кәнардан кәлмәләрин, харичиләрин торбаларына төкүлүр амма јер вә мүлк саһибләри еһтијачын ичиндә зилләт илә күзәран едирләр.

Һабелә Нуха уездиндә, хүсусән, Гәбәлә маһалында. Ирәван уездиндә Зәнкибасарда, Шырылдәрә, Ләкиз уездиндә, Шуша вә Чаваншир уездиндә, хүсусән Тәртәрбасарда вә саир. Бунлар мисилли зијадә мәһсулат јетиричи вә мејвәчат јетиричи јерләрдә әһали елмсизлик чәһәтиндән фәгир вә зилләтдә доланмагдадырлар. Тәрбијә алмыш вә камали-тәһсил етмиш чаванларымыз гаранлыгда галан гардашларына ишыг салмағы вә онлары гаранлыгдан ишыға чыхартмағы өзләринә борч һесаб етмәјиб, һәр бир нәһвлә чалышырлар ки, кәндләрдән гачыб узаглашсынлар.

Кәндләрдә өз гәзаларына разы олуб галан мүәллимләримизин әдәди алтмыш-јетмишдән зијадә дејил. Бунлардан анчаг бир нечәси өз вәзифәләрини камалынча дүшүнүб, чани-дилдән интишари-маариф јолунда чалышырлар вә милләтин ајылыб тәрәгги етмәсинә сәмимидилдән хидмәт едирләр.

Бунларын зәһмәтләринин сәмәри көрүнмәкдәдир. Амма мә'тәәссүф, мүәллимләрин чохунда бу рәвиш, бу һәрәкәт вә бу чанфәшанлыг мүшаһидә олунмур.

Бунлардан әксәри ики-үч сәнә аз-чох һәвәслә тә'лим вә тәрбијә ишләринә мәшғул олуб, сонралардан јавашјаваш өз пешәләринә сојујурлар, тә'лим вә тәаллүмә рәғбәтләри кәсилир, мүталиәјә һәвәсләри олмајыр, руһларынын, әгл вә әхлагларынын тәрбијәсинә билмәррә мәшғул олмајыб, билаихтијар өзләринин хәбәри олмајаолмаја кери кедирләр вә авам һалына дүшүрләр.

Белә мүәллимләрдән нечәләрини танyјырам ки, бир дәфә дә әлинә гәзет алыб охумур, өвзаи-заманәдән филчүмлә хәбәрдар олмаға шөвг вә һәвәс көстәрмир, школанын адына көндәрилән китаблар башы бағлы галыб кәсилмир вә рузнамәләр гуршагдан чыхмыр.

Бу чәнаблар күндә ики саат көнүлсүз дәрс демәјә иктифа едиб, јердә галан вахтларыны өз мәхсуси ишләринин, кәсбкарларынын үстүндә кечирирләр.

Амма еләләри дә вар ки, һеч бир иш көрмәјиб, өвгати-әзизәләрини мүтләг бикарчылыгда зајe едирләр.

Илдә ја ики илдә бир дәфә инспектор тәфтиш үчүн школаја тәшриф кәтирир, ону да бир сајагла разы едиб јола салырлар вә јенә өз бекарчылыгларына мәшғул олурлар. Амма чох иттифагларда инспектор, директор мүсәлман мүәллимләриндән наразы галыб, онларын тәнбәллијиндән вә карсызлығындан шикајәт едирләр. Мүнсиф вә һагги инкар етмәјән мүәллимләрин бир нечәсиндән ешитмишәм ки, өз дилләри илә играр едибләр: «Бәли, доғрудур, биз иш көрмүрүк вә чани-дилдән мүәллимлик етмирик вә бизим школаларын хали галмағына әксәр өвгат сәбәб өзүмүз олуруг, чүнки мүәллимлик дә бизә бир шеј вермир».

Ишләр бу минвал үзрә кетдикдә, әлбәттә, мүәллим чамаатын көзүндә һөрмәтдән дүшүр вә онун үчүн гәлбләрдә бир мәһәли-е'тина вә мәгами-мәһәббәт галмыр вә онун мәктәбинә ушаг верән олмур. Елә школалар вар ки, онда бүтүн ил сәрасәр беш-он ушагдан зијадә шакирд олмур.

Әлбәттә, кәндләрдә мүәллимлик етмәк јүнкүл вә асан иш дејил. Хүсусән, мүсәлман кәндләриндә: бир тәрәфдән, диван әмәләси тутдуғу хилафи-закон ишләрин бәрәкәтиндән, дикәр бир тәрәфдән, шикәм күдән вә фанатик моллаларын хилафи-шәриәт ишләтдији әмәлләрин вә сөјләдији вә'зләрин тә'сириндән вә бунлар илә баһәм ишыгдан горхан вә милләтин ајылмағындан хоф вә әндишә едән мүлкәдар-бәјләрин вә ағаларын мәрһәмәтиндән бир нөв әхлагсыз олублар, елм вә әдәбә мејл вә рәғбәт көстәрмәјирләр; школаја ајры көзлә бахырлар вә мүәллимләрә чәндан е'тина вә еһтирам олмајыр. Чох кәндләрдә бичарә мүәллимләрин һалы зијадә чәтинлик илә кечир вә бу хүсусда «Гафгаз» рузнамәсинин 25-чи нөмрәсиндә «Ибтидаи мәктәбләрин гүсуру» үнваны илә јазылмыш мәгаләдә һаг сөзләр чохдур. Вә лакин бизим әгидәмизә кәрә, мүәллимин үрәјиндә атәш олса бу манеәләрин чохуна галиб кәлә биләр вә өз даирәсиндә әввәлинчи шәхс ола биләр...

Мүәллим мәктәбин чаны вә ичиндә олдуғу чамаатын чырағы мәгамындадыр. Мүәллим өз шүғлини севсә, өз шакирдләрини өвлады кими истәсә, онларын тә'лим вә тәрбијәсинә чан јандырса, әһалинин көзүнү ачмаға вә хејир јетиричи биликләр илә чәһаләт пәрдәсини јырт-

мағa сәрфи-һүммәт етсә, билашүбһә, бөјүк кәрамәтләр көстәрәр вә чүмләнин рәғбәт вә мәһәббәтинә мәзһәр олар.

Һәр бир шеј мәһәббәтә бағлыдыр. Һәр бир шејә һәјат верән, һәр бир шеји тәр вә тәзә гылан, һәр бир шеји көзәл, мәгбул вә нурани едән мәһәббәтдир!

Һејфа ки, бу али вә пакизә һисс, бу јандырычы атәш бизим гәлбимиздә јохдур; һејфа ки, нә ев тәрбијәсиндә, нә мәктәбләрдә вә мәсчидләрдә вә нә дә чамаатымызын ичиндә мәһәббәт атәшини бизим үрәјимиздә јандыран олмајыбдыр.

Мүәллим мәктәбин чаны олдуғуну вә мәһәббәт илә чох ишләр ачдығыны әчнәби гөвм вә тајфаларын ичиндә көрүрүк. Бизим мүсәлманлар дәхи белә һәгиги милләт хадимләриндән мәһрум дејилләр. Кәнд мүәллимләринин ичиндә Исабәј Абакаров, Әһмәд аға Мустафајев кими бир нечә мөһтәрәм шәхсләр вар ки, һәгигәтдә милләт хадими олуб, чани-дилдән тә'лим вә тәрбијә ишләринә өмүрләрини сәрф едибләр. Бунлардан һәр бириси ијирми илдән зијададир ки, мүәллимлик етмәкдәдир. Бунлар гуллуг сарыдан артыг бир тәрәгги етмәјибләрсә дә вә тәрәгги етмәк гејдинә дәхи дүшмәјибләрсәләр дә, чамаатын мәһәббәтинә шајәстә олублар. Һансы кәнддә мүәллимлик едибләрсә, орада мә'рифәт чырағыны јандырыб, әһалинин көзләрини ачыб, мә'нави тәрәггиләринә баис олублар. Исабәјин тәһти-тәрбијәсиндә јүзләрчә рәнҹбәр балалары чыхыб, камали-тәһсил едиб, чөрәк саһиби олубдур. Исабәј чох фәгир шәхсләрин өвладына аталыг едиб, азачыг мәвачибиндән онлара хөрәк вә пушак вериб охудубдур. Имтаһан мөвсүмүндә онлары өз хәрчи илә Тифлисә, Кәнҹәјә, Горијә көндәриб вә чох вахты өзү апарыб бә'зисини сәнәт мәктәбинә, кимисини фелдшер школасына, кимисини семинаријаја вә һәтта бир нечәсини кимназијаја гојубдур.

Исабәјин һаггы бизим үстүмүздә чохдур. Исабәј бизим Песталотсимиз[9] мәгамындадыр. Вә лакин беләләри чох аздыр, беш-он нәфәр анҹаг тапылар. Јердә галанлары өз шүғлләринә сојујубдур, үрәкләриндә олан атәш сөнүбдүр вә һәр шејә һәјат верән мәһәббәт чешмәси гурујубдур.

Бә'зиләри бизим мүәллимләрин өз шүғл вә сәнәтләринә нисбәтән изһар гылдыглары сојуглуг вә кәме'тиналығы онларын тә'лим алыб курсу тамам етдикләри мәктәбләрин гүсуруна һәмл едирләр. Чохлары бу эгидәдәдирләр ки, дарүлмүәллиминләр елмли, ләјагәтли вә өз ишини јахшы билән мүәллимләр һазырлашдырмыр.

Бу рә'ј вә әгидәләрдә, әлбәттә, доғрулуг асары чохдур, өз тәрәфимиздән биз дејә биләрик: нәинки бир кәнд мүәллимләри һазырлашдыран, һәтта шәһәр мәктәбләри вә кимназијалар үчүн габил вә маһир мүәллимләр јетирән дарүлмәдрәсәләр вә али мәктәбләр јохдур.

Буна баш вә үмдә сәбәбләрдән бириси дә будур ки, мәишәт илә мәктәбин мабејниндә әсла иттифаг вә сазиш јохдур, мәмләкәтимиздә гәдим замандан бәридир ки, мәишәт өз јолу илә, мәктәб дәхи өз чығыры илә кедиб, бир-бириндән хәбәри олмајыбдыр, бир-биринин гејдинә, дәрдинә вә еһтијачына мүлтәфит олмајыблар; мәктәб өз башына галыб, јахшы-јаман өз ишинә мәшғул олубдур.

Мәишәт дәхи мәктәбин варлығындан вә јохлуғундан хәбәрдар олмајыб, онун нәдән өтрү, нә ишин хатирәси үчүн вә һансы еһтијачын рәф'и үчүн бина олдуғуну әсла нәзәрә алмајыб, өз јолу илә кедибдир.

Русија дөвләти әксәр иттифагларда Авропа мәдәни милләтләри арасында филан нөв мәдрәсәләр вә филан гисим мәктәбләр вар, биздә дә олсун дејиб, өз милләтинин дәрәчәји-камалыны, тәбиәт вә хасијјәтини вә зәрури еһтијачларыны нәзәрә алмајыб, мәһз бир «мода» үчүн мәишәтә ујмајан вә јарамајан мәктәбләр ачыбдыр. Амма лазым оланларын гејдинә вә фикринә галмајыбдыр.

Белә ки, гәдим замандан бәридир ки, мәктәб мәишәтин рәф'и-еһтијачы вә тәрәггиси үчүн олмајыб, зинәт вә бәзәји үчүн хәлг олунубдур. Бу илләтдән нашидир ки, мәктәб елмли, биликли, мәишәтин еһтијачатыны рәф едичи вә милләтин тәрәгги вә сәадәтинә сәбәб олучу адамлар јетирә билмәјир.

Белә олан сурәтдә шәк јохдур ки, дарүлмүәллиминләримиз вә дарүлмәдрәсәләримиз дәхи бу зикр олунан тәсәввүрдән ари вә бәри дејил.

Бунунла белә, бизим әгидәмизә көрә, тамам мүәллимләрин билүмум вә кәнд мүәллимләринин билхүсус

өз пешәләринә бу гәдәр сүст, кәммәһәл вә кәме'тина олмагларына үмдә сәбәб онларын һәддән зијадә аз мәвачиб алмагларыдыр.

Бир пешә ки, өз әрбабыны һәмишә фәгир вә зилләтдә сахлаја, онун еһтијачларыны нечә ки, лазымдыр өдәмәјә, ачлыгдан вә сусузлугдан, истидән вә сојугдан өзүнү вә әјалыны мүһафизәт етмәјә, о пешәјә дахи әрбабы тәрәфиндән артыг мејл вә рәғбәт олунмаз. О пешәнин саһиби чалышар ки, өзкә бир хејирли ишин вә мәнфәәтли кәсбин далысынча кетсин.

Мәним әһиббаларымдан институт гуртармыш бир нәфәри-габил вә гејрәтмәнд шәһәр мәктәбләринин бирисиндә он ил сәрасәр гуллуг едиб, илдә 4 јүз манат мәвачиб алмагла бир нөв күзәран едирди. Бу шәхс нә гәдәр чани-дил илә ибтидада гуллуг әмрләрини јеринә јетирдисә дә, бир о гәдәр дә ахырларда сојујуб, тә'лим вә тәдрис ишләринә һәвәсдән дүшмүшдү. Он илин әрзиндә буна мүәллимлик јери вермәдиләр, анчаг мүәллимә мүавин олуб, дөрд јүз манатдан зијадә мәвачиб ала билмәди. Ахырда өзү гуллуғундан шикајәт едиб, мәнә һалидилини сөјләди ки, «филанкәс, бу гәдәр зәһмәт вә әзијјәтин мүгабилиндә бир тәрәгги јолу көрмәмәк, әлибош, үзү гара галмаг һәр кәси рәғбәтдән салар вә инчидәр.

Бир јандан әһли-әјалын фикри, бир јандан өвладын тәрбијә әндишәси шу исми бу нөв пәришан едибдир ки, мүәллимлик фикри вә тә'лим-тәдрис ишләри мәним үчүн ахыркы мәсәләләрдән бириси олубдур. Һәркаһ доғрусуну билмәк истәјирсән, әрз едәјим: башымын ән бала мәртәбәсиндә бу һиндә ун вә буғда фикридир. Ондан ашағыдакы мәртәбәдә јағ вә дүјү әндишәсидир. Ондан да ашағыда одун вә көмүр дәғдәғәсидир; лап ахырынчы мәртәбәдә оланы шакирдләрин һесаб вә јазы дәфтәрләридир ки, сабаһа кәрәк онлары дүзәлдәм. Һәгигәти-әмрдән бизимки мүәллимлик дејил, чәрчиликдир. Шејх Сә'ди әбәс демәјибдир:

Гәме-фәрзәндо нано чамәво гут
Баз дарәд зисејр дәр мәләкут.
Һәме руз иттифаг мисазәм
Ке, бешәб бахудај пәрдазәм.
Шәб ки, әгде-нәмаз ми бәндәм,
Че хурәд бамдад фәрзәндәм[10].

Гарны ач абидин ибадәти дүрүст олмајан кими, ач мүәллимин мүәллимлији дахи дүрүст дејил вә ондан фајда көзләмәк әгли-сәлимдән бәиддир».

Мәзкур мүәллим он илдән зијадәдир ки, мүәллимлик пешәсини тәрк гылыб, тичарәт әмринә мәшғулдур вә бу һалда күзәраны хош вә раһат кечир, мүәллим олдуғу вахтда чәкдији дарлығы вә үрәк сыхынтысыны инди чәкмир вә мәгамы дүшдүкчә милләтә дахи гөвлән вә фе'лән хидмәтини мүзајигә етмәјир. Бу минвал мүәллимликдән бизар вә дилкир олуб гачанларын вә әли чөрәјә чатанларын әдәди аз дејил.

Тамам Русијада мүәллимләрин һаггында көрсәнилән һәгарәт вә әдаләтсизлик «Новоје времја» кими бир дармәсләк вә мүһафизәкар гәзети дахи дилә кәтирмишдир. «Новоје времја» е'дадијјә мәктәбләриндә, кимназијаларда гуллуг едән мүәллимләрин һалына јаныб тә'кид едир ки, онларын зәһмәти азалыб, мәвачибләри чохалсын. Гәзетә кимназијаларда габил вә маһир мүәллимләрин олмадығыны бу иллләтдән көрүб дејир: «Бу мәтләб барәсиндә дәфәат илә јазылыбса да, һејфән ки, јазычыларын наләвә фәрјады саһиби-ихтијарларын вә дадрәсләрин гулагларына јетишмәјибдир вә чәрәс сәдасы кими бијабанда мәһв вә набуд олубдур».

Кимназијаларда маһир вә өз ишләринә бәләд олан мүәллимләрин јохлуғуна үмдә сәбәб, нечә ки, јухарыда ишарә етмишдик, бунлары һазырлашдыран вә камил мүәллим јетирән дарүлмүәллиминләрин јохлуғудур, о институтлар вә дарүлүлумлар ки, ондан мүәллимләр һасилә кәлир, гајда үзрә тә'сис олунмамышдыр. Онларда педагокија елминә даир вә тә'лимат ишләринә мәнсуб мә'лумат верилмәјиб. Кимназија мүәллимләриндән чохларыны таныјырам ки, педагокија фәнн вә елминин бабасы сајылан Амос Коменскинин[11] вә Песталотсинин адларын да ешитмиш олсунлар.

Бу гүсурун иллләтини «Новоје времја» ачыг јазыр. О иллләт будур: Сабигдәки мaариф назирләринин үмдә фикри јахшы мүәллимләр вә габил мүдәррисләр јетирмәк олмајыб. Онларын фикир вә хәјалы салдатлар кими началникләрин, рәисләрин һөкмүнә табе вә әмринә мүти чиновникләр һасилә кәтирмәк олубдур. Онлардан мәшһуру граф Толстој[12] мүәллимләр јетирмәк үчүн ча-

ван тәләбәләрә салдат кими тә'лим вердириб, онларын бәдәнләриндән мүәллимлик руһуну чыхардыб, чиновниклик руһу дахил етмәјә мүвәффәг олду. Делјанов бу јолда өзүндән тәзә бир шеј ихтира едә билмәдисә дә, Толстој гојдуғу пүрмәшәггәт, сәрт вә мүәллимлик вәзифәсинә мүғајир гајдалары мүһафизәт етмәјә чани-дилдән чалышды.

Толстој вә Делјанов кими педагокија елминдән бисәмәр вә инсанијјәт аләминдән бихәбәр шәхсләр маариф вәзири олдуғу һалда, Пирагов кими рәһмдил вә мәшһур педагог кәнарда галыб унудулду.

Гәзетә нәтичәји-кәламда буну јазыр ки, һәркаһ кимназијаларда гуллуг едән мүәллимләрин зәрури еһтијачлары рәф олунса, мәвачибләри артса вә зәһмәтләри азалса, онда һәр бир мүәллим билашүбһә чалышыб сә'ј едәчәкдир ки, өз вәзифәсини лајигинчә эда етсин, мәнсәби хатирәси үчүн гуллуғунда бир гүсур гојмасын.

Сөз јохдур ки, кимназија мүәллимләри аз мәвачиб алыр вә әмри-маашда гејри чиновникләрә көрә бир нөв үсрәт чәкирләр вә лакин онлардан да артыг үсрәт вә зилләт чәкән кәндләрдә вә городској школаларда гуллуг едән мүәллимләрдир. Бу бичарәләр ағыр вә пүрмәшәггәт зәһмәтләри әвәзиндә бу баһалыг әсриндә о гәдәр аз мәвачиб алырлар ки, чохусу тәнкә кәлиб мүәллимликдән гачыр вә гача билмәјәнләри дә диләнчилик һалында өмүрләрини заје едир. Бәс һәр шејдән әввәл вә чүмләдән мүгәддәм кәрәкдир бу бинәваларын дәрдинә чарә етмәк вә һалына јанмаг. Јәгиндир ки, мааш сарыдан бунларын да еһтијачы рәф олунса вә зәһмәтләринә көрә бунлара да мәвачиб тә'јин олунса, бунлар да чалышачаглар ки, өз өһдәләринә көтүрдүкләри тә'лим вә тәрбијәји-әтфал кими мүһүм әмри лајигинчә ифа еләсинләр. О вахт чаванларымыз нәинки мүәллимликдән гачарлар, бәлкә чохлары саир гуллугдан мүәллимлијә кечмәјә мејл вә рәғбәт көстәрәрләр вә чамаат нәзариндә дәхи мүәллимләрин шан вә һөрмәти артар.

1908—1909.

НИКОЛАЈ ВАСИЛЈЕВИЧ ГОГОЛ

(Јүзиллик јубилејинә мәхсус)

Рус әдибләринин ән мәшһурларындан бириси Гоголдур.

Русларын милли әдәбијјатынын бинасыны гојан Пушкин вә Гогол олубдур. Бу ики мүгтәдир әдибин гәләми сајәсиндә русларын әдәбијјаты тәбии һалына вә тәбии рәнкинә дүшүб, фирәнкләрин, инкилисләрин вә немесләрин әдәбијјаты тә'сириндән хилас олмаға башлајыбдыр.

Гогол вә Пушкин милли әдәбијјатларыны мәишәтләринин ајинәји-һәгигәтнүмасы едиб, өзләриндән сонра кәлән үдәба вә шүәраја саламат бир мәсләк, мүстәгим бир јол ачыблар. Гогол һәгигәтнәвис әдибләрин (реалистләрин) бабасы вә пишрәви мәнзиләсиндәдир.

Гогол вә Пушкин вә бунлардан сонра Некрасов, Туркенев, Достојевски, Гончаров, Л. Толстој, Чехов вә һалһазырда Максим Горки вә Л. Андрејев әлләриндә мәш'әл русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә күнчүнә ишыг салыб, милләтин јараларыны, руһани вә чисмани күдурәтләрини, гәм вә шадлыгларыны көрүб вә көрдүкләринин сурәтини вә шәклини маһир нәггаш кими ејни илә чәкиб, бүтүн аләмә көстәриб дејирләр: «Бахын, көрүн! Будур бизим милләт; бу сајагдыр онун дирилији вә доланачағы; будур онун һалы, фикирләри, һиссијјаты вә хәјалаты!»

Николај Василјевич тәвәллүд едибдир Малорусијанын Полтава губернијасында, Сорочи адланан гәсәбәдә, миладын 1809-чу илиндә, март ајынын 19-чу күнүндә[1]. Гоголун атасы Малорусијанын хырда мүлкәдарларын-

дан [олуб] хош хасијјәт, ејш-ишрәт севән бамәзә бир шәхс имиш ки, вахтынын чохуну кефдә-дамағда кечирирмиш. Анасы исә садәдил бир арвад имиш ки, һәр сөзә инанармыш, чох вахт ибадәтә мәшғул олармыш вә бә'зи вахтлары да сәбәбсиз гәм-гүссә вә хиффәт едәрмиш. Гоголун тәбиәт вә мәзачында валидејинин бу мүхтәлиф әхлаг вә әтвары мүшаһидә олунармыш. Белә ки, Гогол каһ шад вә хүррәм олуб, чүмләни ширин вә бамәзә сөһбәтләри илә валеһ едәрмиш, каһ да адамлардан гачыб, бир кушәдә интәһасыз гәм вә әләмә мүбтәла вә хәјалат аләминә мүстәғрәг олармыш.

Гогол он үч синнә кими атасынын мүлкүндә асудә вә раһат зиндәканлыг едиб, кәнд әһлинин доланачағы илә ашина олмушдур. Бурада Гогол малорусларын ејш-ишрәтләрини, чалыб-ојнамагларыны, көзәл нәғмәләрини, ајин вә адәтләрини, әхлаг вә адабларыны билафасилә мүшаһидә едиб, сонралардан көрдүкләринин тамамисини артыг мәһарәтлә јазыб, өзүнүн һәгигәтнәвис бир әдиби-камил олдуғуну ашкар етмишдир.

Он үч јашына јетишәндә Гогол тә'лим үчүн Нежин кимназијасына гојулур. Бурада Гогол мејл вә рәғбәтини әдәбијјата салыб, тә'лим ишләринә чәндан шөвг вә һәвәс көстәрмир; 1828-чи илдә бир нөв кимназијаны гуртарыб гуллуг етмәк шөвгүнә дүшүр вә бу гәсдлә Петербург шәһәринә азим олур. Амма бурада онун ишләри арзусунча кетмир вә бир мүддәт артыг үсрәт илә доланыб, анчаг ики илдән сонра департаментләрин бирисиндә өзү үчүн алчаг бир чиновниклик хидмәти тапыр.

Петербургда Гогол мәшһур Жуковски илә таныш олур вә онун васитә вә көмәји илә кәнардан өзүнә бир шүғл тапыб, мааш сарыдан ишини бир аз јүнкүлләшдирир. 1831-чи илдә Гогол Пушкин илә таныш олур вә бу танышлыгдан артыг истифадә едир. Пушкинин она тә'сири чох олур. Онун әввәлинчи әсәрләринә диггәт јетириб тәһсин едир вә кәләчәкдә Гоголун бөјүк вә мүгтәдир бир әдиб олмағыны билдириб, бунунла онун тәбинә таб вә гәләминә гүввәт верир. Пушкин илә јахын олдугдан сонра Гогола куја тәзә бир һәјат верилир: онун тәби, истигамәти-гәлби нуранијјәт вә фикри чәладат кәсб едир. Бу вахта кими онун үчүн гаранлыгда олан

чох сиррләр, пәрдәдә олан чох мә'налар ачылыб ајдынлыға чыхыр.

Гоголун ики бөјүк вә мө'тәбәр әсәринин мәал вә мәзмунуну она Пушкин нәгл едиб, һәр ики әсәрин нә сәпкү-сајагда јазылмасыны шәрһ вә бәјан етмишдир. Бу әсәрләрдән бириси онун «Ревизор» исминдә јазылмыш комедијасыдыр. Бу комедијаны, ешитдијимизә көрә, чәнаб Нәриманбәј Нәриманов түркә тәрчүмә едибдир вә лакин онун јахшы-јаман тәрчүмә олунмағы барәсиндә бир сөз дејә билмирик, чүнки ону көрмәмишик. Икинчиси «Чичиковун сәркүзәшти», јахуд «Өлү олмуш нәфсләр» үнванында јазылмыш бир әсәрдир ки, мисл вә бәрабәри јохдур. Һәр ики әсәри сонралардан Пушкин мүталиә етдикдә Гоголу бағрына басыб камали-мәмнунијјәтлә она демишдир: «Сән јазан кими бунлары мән бачарыб јаза билмәздим. Һәр һалда сән мәндән маһирсән!» Һејфа ки, «Өлмүш нәфсләр»ин икинчи чилди гуртармамыш, Гогол Италијада икән Пушкин дуелдә гәтлә јетишир. Бу хәбәрдән Гогол зијадә гәмнак олуб, достларындан бирисинә јазыр: «Мәним һәјатым, мәним шадлығым вә тамам зөвг вә шөвгүм Пушкинлә баһәм фөвт олуб кетди».

Филһәгигә, Пушкиндән сонра Гогол әһәмијјәтли вә лајиги-тәһсин бир әсәр мејдана кәтирә билмәди. Өмрүнүн ахыр вахтларыны Гогол фикир вә әндишәдә кечириб, гејри-тәбии бир һала вә ағыр малхулјаја кирифтар олмушду. Вәфатына бир аз галмыш «Фөвт олмуш нәфсләр»ин икинчи һиссәсини јандырыб тәләф етмишдир. Вәфаты иттифаг дүшүб февралын 21-дә 1852-чи сәнәдә.

Гоголун мүхтәлиф әсәрләри чохдур. Тамамисини илә гәзетә сүтунларында охучулары ашина етмәк гејри-мүмкүндүр. Онлардан артыг әһәмијјәтлиси вә бизим мәишәтимизә аз-чох јахын оланы «Ревизор» адында јазылмыш комедијасыдыр ки, мүхтәсәрән онун мәалыны нәгл етмәјә иктифа едирик.

Бу комедијада Гогол хырдача бир шәһәрин чиновникләри илә бизи таныш едиб, һәр бирисинин өз тәбии һалы илә көзүмүзүн өнүндән кечирир. Бу чиновникләрин сәрхејли вә рәиси һесаб олунан галабәји городничи Антон Антоновичдир. Бу шәхс елм вә камалы илә фәхр едә билмәсә дә, худадади-әгл вә тәдбири илә һамыны

алдада билир. Өзү өз һүнәрини јахшы билиб дејир: «Һеч бир кәләкбаз вә машенник мәним һијлә вә тәзвиримдән хилас ола билмәз. Онларын чүмләсини сохулчан едиб, гармаға кечириб балыг тутарам!» Антон Антонович өз әгидәсиндә сабитгәдәмдир. О өз күнаһыны камалынча дүшүнүр, амма бунунла өзүнә тәсәлли верир ки, дүнјада бир адам тапылмаз ки, онун күнаһы олмасын. Аллаһ өзү дүнјаны белә јарадыбдыр; һеч кәс күнаһдан пак дејил. Антон Антонович јаман рүшвәтхордур. Шәһәрин түччары вә алыш-вериш адамлары гајданы кәрәк позмасынлар. Галабәјинин арвадына вә гызына тәзә чыхан парчалардан донлуг көндәрсинләр, ханымын вә ја өзүнүн ад гојулан күнләри тәбрик едиб, ләјагәтли һәдијјәләр кәтирсинләр.

Бунлардан әлавә, Антон Антонович сөвдәкәрләрлә әлбир олуб, подрат ишләринә гарышыр. Килсә тә'мири үчүн хәзинәдән бурахылан пулу јејиб, лазым олан мәгамлара онун јаныб фөвт олмасыны хәбәр верир.

Хүласә, һардан ки, бир шеј гопармаг мүмкүндүр, мүзајигә етмир. Доғрудур, онун бу күнә хилафи-закон ишләриндән хәзинәјә вә чамаата зәрәр јетишир, амма өзүнә хејир һасил олур: чамаатда сәбр вә хәзинәдә пул чохдур.

Галабәјидән сонра Гогол саир чиновникләри мејдана чыхарыр. Бунлар дәхи бир-бириндән бәдтәр, рәзил вә фүрумајә адамлардыр. Бунлардан кимиси галабәји кими рүшвәтхор, кимиси тәнбәл, бә'зиси ахмаг вә сәфеһ, тамамиси әхлагсыз, горхаг, күлүнч, күлмәли бәдбәхт кимсәләрдир. Бу чиновникләрдән һеч бириси өз ишинә мәшғул дејил: судја Ләјапкин-Тјапкин суд ишләрини билмәррә унудуб, анчаг өз әгл вә камалындан дәм вурур. Онун һеч бир шејә е'тигады јохдур. Килсәјә кетмир, шам јандырмыр, аллаһа инанмыр, бу ирадлар она тутуланда о, кәмали-ифтихарла чаваб верир: «Бу мәртәбәјә өз әглимлә чатмышам».

Мәризхананын назири Землјаника өз оғурлуғу вә фитнә-фәсады илә шәһәрдә шөһрәт кәсб едибдир. Мәризханада нахошлар чибин кими гырылыр. Онларын мүаличә вә мүһафизәси үчүн бурахылан пулун тамамисини Землјаника јејиб, һеч бирисинин гејдинә галмыр. Почт началники Шпекин садәдил бир адамдыр ки, почта салынан кағызлары ачыб охумагдан зијадә һәзз апарыр. Шәһәр школасынын мүдири Хлопов чох горхаг вә һәр шејдән еһтијат едән бир шәхсдир. Һәким Христиан Иванович рус дилини билмәјән гарибә бир вүчуддур. Мәризләрә һәмишә учуз дәрман верир, чүнки, нечә ки, Землјаника дејир: «Авам адам нахошлугдан сағалса, дәрмансыз да сағалачагдыр, өлсә, дәрман версән дә өләчәкдир».

Добчински вә Бобчински—бунлар чиновник дејилсәләр дә, һәмишә онларын даирәсиндә кәзиб, һарада аш олса, орада башдырлар. Һәр јердә нә хәбәр олса, әввәл бунлар ешидәчәкләр вә биринин үстүнә бешини гојуб, өтәнә, кечәнә нәгл едәчәкләр.

Бу кампанијанын һамысы узаг вә адсыз бир шәһәрдә олур ки, һаггында Гогол дејир: «Әкәр үч ил бу шәһәрдән ат чапасан јенә дә һеч бир мәмләкәтә чата билмәзсән». Бунлар бурада раһат, кефи көк доланыб, вахтларыны јејиб ичмәкдә, карт ојнамагда, бош вә бимәзмун сөһбәтдә кечирирләр. Арвадлары вә гызлары дәхи өзләри кими күнләрини бәзәк-дүзәкдә, роман охумагда, гәјнбанә ашиг олмагда, гејбәт гырмагда, аралыг вурмагда, далашыб-барышмагда зај едирләр.

Чиновникләрин бу күнә раһәт вә гејдсиз доланачағы гәфләтән изтираб вә тәшвишә чеврилир. Белә бир хәбәр чыхыр ки, Петербургдан мәхфи чиновник тә'јин олунуб, бүтүн губернијанын ишләрини тәфтиш етмәјә; хүсусән, бунлар олдуғу шәһәрин. Бу хәбәр һамынын үрәјинә горху салыр. Чүнки һеч бири күнаһдан пак дејил, һамынын үстү пәрдәли ејбләри вә пахырлары вар.

Чүмләдән зијадә горху галабәјинин чанына чөкүр. Артыг әл-ајаға дүшүб, башлајыр шәһәрин ишләрини гајда вә низама салмаға.

Горхунун шиддәтиндән вә ваһимәнин тә'сириндән әввәлчә Бобчински вә Добчински вә онларын далынча шәһәрин тамам чиновникләри Петербургдан кәлмиш чаван Хлестакову ки, хырдача бир чиновник имиш, ревизор һесаб едирләр. Хлестаков исә јолда пулуну удузуб, бурада чибләри бош гастинсада әјләшиб галыбдыр. Гастинсачы она јемәк дә вермәјир вә бичарәнин ачлыгдан гарны гурулдајыр. Гогол Хлестаковун типини, јә'ни онун

нә гисим адам олдуғуну артыг маһарәтлә тәһрир етмишдир.

Хлестаков өзүнү өјән, фикирсиз, јалан данышан, ачығы тез тутуб тез дә сојујан, исраф харч едән, дәгигәдә сөзүнү дәјишдирән, башда сөјләдији илә ортада вә ајагда сөјләдији дүз кәлмәјән вә бири-биринә зидд олан, арсыз вә гејдсиз вә имсалы һәр јердә көрүнән бир чаван иди ки, һәр кәс олсајды, әввәл дәфәдә онун бош вә јүнкүл бир вүчуд олдуғуну дәрк едә биләрди.

Амма нә ејләмәк, горху јаман шејдир, горхудан бунларын һамысынын көзләринә пәрдә чәкилир вә өзләрини итирирләр. Галабәји кими пүрфән, мүһил вә һәрраф адам тора дүшүр, Хлестаковун бош вә ағылсыз олдуғуну анламајыб, ону мәхфи тә'јин олунмуш ревизор саныр вә беләликлә, чашыб, әгл вә тәдбирини итирир.

Галабәји Хлестакову меһманханадан артыг еһтирам вә тәнтәнә илә өз евинә кәтирир. Бурада наһардан сонра шәрабын тә'сириндән ағзына кәлән һәдјаны сөјләјир. Кујә о, Петербургда әввәлинчи адамдыр, о олдуғу балда вә гонаглыгларда анчаг вәзирләр вә кенераллар олур. Бу зијафәтләрдә сүфрәјә елә гарпыз кәлир ки, гијмәти једди јүз манатдыр. Суп газанларда дүз бир [баша] Парисдән параходларда кәлир, газанын ағзыны ачанда әтри һамыны валеһ едир. Онун преферанс јолдашлары Фирәнкистан, Алманија вә Инкилтәрә сәфирләри вә бир дә үмури-харичә вәзиридир. Һәр сәһәр һәлә о јухудан дурмамыш онун гапысында графлар вә кнјазлар ары кими вызылдашырлар. Бир кәрә она департаментин директорлуғуну тәклиф етдиләр, амма о гәбул еләмирди. Бу барәдә она һәр тәрәфдән елчи вә миннәтчи салдылар, курјерләр далбадал кәлиб кедирди, белә ки, тәк курјерләрин һесабы отуз беш минә чатмышды. Мәшһур Пушкин онун јахын достудур вә онун өзү дәхи адлы вә һөрмәтли әдибләрдән бириси һесаб олунур.

Чиновникләрдән һеч бири бу сөзләрин һәдјан вә баштан ајаға јалан олдуғуну анламајыб, бу һәдјанаты ешитдикчә дәхи дә артыг горхушурлар вә чанларына титрәтмә дүшүр, әл-ајаглары әсә-әсә она пул верирләр. Хлестаков гызышыб дејир: «Мәним һөкмләрим дәф'әтән чари олур!» Доғрудан да, бир тәрәфдән галабәјидән пул борч алыр, дикәр тәрәфдән сөвдәкәрләрин шикајәтинә

гулаг асыб һиддәтлә дејир: «Мән ону гуллугдан говарам!» Бир тәрәфдән галабәјинин арвадына ашиг олур, дикәр тәрәфдән гызына елчи дүшүр вә ахырда өзүндән ағыллы вә тәдбирли олан нөкәри Осипин мәсләһәтинә гулаг асыб орадан кедир.

Галабәји вә саир чиновникләр чох сeвиниб шад олурлар ки, ревизору разы еләјиб јола салдылар. Һамыдан артыг галабәји севинир ки, гызыны ревизора намизәд етмәклә белә бөјүк вә мөһтәрәм Петербург чиновники илә бир гоһумлуг әлагәсини бағлады. Шәһәр әһли онун евинә чәм олуб, һәрә бир нөв ону тәбрик едирләр вә кәләчәкдә онун уча мәртәбәјә јетишәчәјини шадлыг илә хәбәр верирләр. Бу һиндә почт началники Шпекин дахил олуб, мәчлис әһлинин кефини позур. Бу чәнаб Хлестаковун јолдашына јаздығы кағызы хәлвәт ачыб охујуб вә ондан билиб ки, Хлестаков әсла ревизор дејил вә кағызында онларын сәфаһәтинә күлүр.

Мәчлис әһли әввәлчә Шпекинин сөзләринә инанмајыр вә галабәји гејзлә ону тәһдид едиб дејир ки, сән нә чүр'әт едиб белә бир бөјүк адамын һаггында бу кунә ифтиралары сөјләјирсән, о мәним језнәмдир. Бу кунә зарафатлар сәнә нәф кәтирмәз. Бу сөзләрин мүгабилиндә Шпекин Хлестаковун кағызыны башлајыр охумағә вә әһли-мәчлис бир-бир өзләринин өвсафи-зәмимәләрини охудугда гызарыб бозарырлар. Амма бунунла белә шүбһәдән дәхи чыхырлар. Галабәји Хлестаков кими ахмаг вә јелбејинин бирисинә алданмағына таб кәтирә билмәјиб, ачығындан аз галыр дәли олсун. Бу һалда гапы ачылыб жандарма дахил олур вә һәгиги ревизорун Петербургдан кәлдијини вә онлары өз һүзуруна билатә'хир тәләб етдијини хәбәр верир. Бу дәһшәтли хәбәрдән әһли-мәчлис мат вә мәбһут галыр... Бурада пәрдә салыныр.

Гоголун бу комедијасы әвәзсиз бир әсәрдир ки, һәмишә һәјат үзрә баги галачагдыр. Онун Городничиси, судјасы, почтмејстри, Добчински-Бобчинскиси, хүсусән Хлестакову нечә ки, Русија дөвләти вардыр, онлар да сағ вә саламат галачаглар.

Әлли сәнә бундан әввәл Гогол јаздығы комедијанын ејнини бу һалда бизим Гафгазын чох јерләриндә мүшаһидә етмәк олур. Онун әдибанә васф гылдығы рүшвәтхор,

тамаһкар, тәнбәл, бачарыгсыз, өз вәзифәсини анламајан, чамаата зүлм едән вә һәмәвахт өз нәфсләрини күдән чиновникләр илә бизим уездләр вә маһаллар долудур. Бизим чиновникләрдән бә'зиси атбаз, бә'зиси итбаз, кимиси овчу, кимиси рүшвәтчи, кимиси фәсадчыдыр, амма һәгиги гуллугчу оланлары аздыр.

Гоголун тәбиәт вә хасијјәтиндә һәр бир шејин күнһүнә көз јетирмәк, маһијјәтинә бахмаг вә һәр бир шејин күлүнч тәрәфини вә истеһзаја лајиг сәмтини көрүб-көстәрмәк вардыр. Рус әдибләриндән һеч бири Гогол кими адамларын үстә елә зәрифанә күлмүр вә охучулары күлдүрмүр. Гоголун күлмәји гәрибә бир күлмәкдир. Бизим мәишәтимиздә күлүнч, күлмәли вә ришхәндә сәбәб оласы ајин-адәтләр, мүхтәлиф ишләр вә әмәлләр, данышыглар вә сөһбәтләр чохдур. Амма бунларын һамысынын үзүнә адамларын фалшиви рәфтар вә әлагәләриндән тохунмуш бир пәрдә чәкилибдир ки, һәр адама онун алт тәрәфини көрмәк гүдрәт вә габилијјәти верилмәјибдир. Гогол исә пәрдәнин алтыны ачыг көрүр вә ону зәрифанә галхызыб, алтында олан әчајибат вә гәраибата бахыб, назиканә күлүр вә бизә көстәриб, бизи дә күлдүрүр.

Гогол затән психолог јарандығы үчүн адамларын бошлуғуну, сәфаһәт вә һәмагәтини, бүхл вә һәсәдини, зүлм вә шәрарәтини көрүр вә буну да көрүр ки, онлар нә нөв заһири әда вә һәрәкатлары илә истәјирләр гејриләри алдатсынлар вә өзләрини ағыллы, тәдбирли, сәхавәтли, инсафлы вә мүрүввәтли көстәрсинләр. Адамларын бу икиүзлүлүјү, бу сахтакарлығы, бу һијләсазлығы Гогола күлүнч кәлир, о күлүр вә бизим көзүмүзү дә һәгигәт һала ачыб, бизи дә күлдүрүр. Амма Гогол ачы вә үрәк јандырычы күлүш илә күлүр. Заһирдә күлдүјү адамларын һалына батиндә ағлајыр вә бу барәдә о јазыр: «Аләмин көзүнә көрсәнән күлмәјимин алтындан нәзәрә кәлмәјән көз јашым ахыр...».

Нечә ки, «Ревизор»да, һабелә дә «Фөвт олмуш нүфус»да Гогол мәишәтин гаранлыг тәрәфини, зүлмәт вә чәһаләтлә долмуш һиссәсини јазыб көстәрир. Пушкинин тәби дурбинә, амма Гоголун тәби зәррәбинә тәшбиһ олунубдур. Пушкин дурбин кими мәишәтин узаг јерләрини вә көзәл мәнзәрәләрини ишыглы вә гәшәнк бир һалда

көстәриркән, Гогол зәррәбин кими јахында олан вә көзүн өнүндә, шишәнин алтында тәрпәнән нифрәтәнкиз һәшәрат вә микроблары бөјүдүб көстәрир. Гогол белә рәвајәт едир ки, «Өлмүш нүфус»ун[2] әввәлинчи бабларыны Пушкинә охујанда о, фикрә кетди. Онун бу һалына тәәччүб етдим, чүнки о һәмишә мәним јаздыгларыма гулаг асанда күлүрдү. Амма инди мән охудугча о бикефләнди вә ахырда билмәррә рәнки тутулду, мүтәғәјјириһал олду. Мән охумағы гуртардым. О, үрәкдән бир аһ чәкиб деди: «Пәрвәрдикара! Бизим Русија нә пүрғәм вә пүрмәлал мәмләкәтдир!».

Бизим әдибләримиздән мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов асари-гәләмијјәси илә Гогола чох бәнзәјир. Мирзә Фәтәли дәхи өз комедијаларында хәјалат күчү илә вә савад зорујла бир шеј јаратмајыб, һәр нә јазыбса, доланачағымызын ејниндән вә мәишәтимизин өвзаи-әһвалындан көтүрүбдүр. Мәрһум Мирзә дәхи заһирдә јаздыгларынын үстә күлүрсә дә, батиндә ағлајыр вә һәгигәтән бир аз дәрин фикир етсәк көрәрик ки, онун Молла Ибраһимхәлили, Һачы Гарасы, Һатәмхан ағасы, Тарывердиси, Аға Мәрданы вә гејриләри јазыг вә бәдбәхт адамлардыр ки, онларын һалына күлмәкдән исә ағламаг лазымдыр.

[Руслар] бүсат ачыб чәшн вә бајрам едир. Бу бөјүк милли бајрам илә биз дәхи рус әдибләрини вә рус милләтини тәбрик едиб онларын гәдршүнас олмагларына тәһсин охујуруг.

Аја, Мирзә Фәтәли Ахундовун јүз иллик јубилеји дә бизим јадымыза дүшәчәкдирми вә биздә дәхи милләт һисси вә миллијјәт дамары ајылачагдырмы, биз дә өз әдибләримизин шан вә шәрәфини, гәдр вә гијмәтини дәрк едәчәјикми?!

1909.

ДҮНЈАДА БӘЛА НӘДӘН ТӨРӘЈИР?

Граф Л. Толстојун тә'лими-әтфал үчүн тәртиб етдији әлифба китабчасында садә дил илә јазылмыш бир хејли пүрмәзмун һекајәләр вардыр. Онлардан бә'зи шејх Сә'динин «Күлүстан»ында нағыл олунан һекајәләрә бәнзәјир. Чүмләси һикмәт вә тәчрүбә үзүјлә јазылмыш әсәрләрдир. Мәзкур һекајәләрдән бирисиндә бәланын јер үзүндә нәдән төрәјиб нәш'әт етмәсиндән рәвајәт олунур[1]. Гиссәнин мүхтәсәрән мәзмуну будур:

Бир абиди-хошсирәт тәрки-дүнја гылыб, вахтыны адамлардан кәнар бир мешәдә ибадәтлә кечирирмиш. Мешәнин һејванлары ондан горхмајыб, башына чәм оларлармыш. Абид онларын дилини, онлар да абидин дилини анлармыш. Бир кәрә абид бир ағачын дибиндә узаныбмыш. Гәзадан һаман ағачын алтында ахшамламаға гарға, көјәрчин, илан вә марал чәм олур вә өз араларында башлајырлар сөһбәт етмәјә ки, аја, јер үзүндә бәла вә күнаһ һарадан төрәјир?

Гарға бәла вә фәсадын төрәнмәсини ачлыгдан, көјәрчин мәһәббәтдән, илан гәзәб вә шәрарәтдән, марал горху вә вәһимәдән көрүб, һәр бириси өз гөвл вә рә'јләринин һагг вә саваб олмағына дәлил вә дәлаил кәтирирләр. Абид онларын күфткуларыны ешидиб дејир: Дүнјада бәланын зүһура кәлмәјинә сәбәб бәдәндир. Гәзәб вә ачлығын да, мәһәббәтин дә вә горхунун да мәнбәји вә төрәнәчәк јери бәдәндир. Бәдән олмаса нә ачлыг олар, нә мәһәббәт олар, нә дә горху.

Бу һекајәдә Л. Толстојун маралын дилиндән сөјләдији сөзләри охујанда бизим бичарә мүсәлманларын һалы јадыма дүшдү. Марал дејир: «Әкәр үрәкдә горху олмаса һәр шеј јахшы олар, һәр иш өз јолу вә гајдасы

илә кедәр. Һәркаһ бөјүк јыртычы һејванлардан бизим үзәримизә һүчум едәни олса, бачарарыг гачыб ондан хилас олаг, чүнки аллаһ бизә тез гачан ајаглар верибдир. Хырда һејванлар да бизә зәрәр јетирә билмәз. Онларын дәф'и үчүн аллаһ бизә бујнузлар мәрһәмәт едибдир. Амма нә ејләмәк ки, чанымыз долудур горху илә вә бу горху бизә мачал вермир ки, аллаһ вердији алат вә әсбаб илә дәф'и-мәзәррәт едәк вә нәфсимизи хофхәтәрдән гуртараг. Балача бир сәс ешидәндә бүтүн бәдәнимизә ләрзә дүшүр, јарпаг кими тир-тир әсирик, үрәјимиз дөјүнүб аз галыр јериндән чыхсын, гәрибә бир һала дүшүрүк».

Һәркаһ марал билсә ки, бу сәс вә шыггылты јел әсиб колу тәрпәтмәкдән, јарпаглары бири-биринә тохундурмагдан әмәлә кәлир, о вахт о горхмаз вә горхудан өзүнү дага-даша чырпмаз, әбәс јерә чаныны фөвтә вермәз.

Һәмчинин һәркаһ бизим мүсәлманлар горхуб вәһимә етдикләри шејләрин әсл вә күнһүнү билсәләр, биләшүбһә онлардан горхмазлар вә бу гәдәр бәлалара вә фәлакәтләрә дүчар олмазлар. Бунча әксиклик вә үрәк сыхынтысы чәкмәзләр.

Горхуја үмдә сәбәб билмәмәзлик, елмсизлик вә авамлыгдыр!

Бу елмсизликдән вә авамлыгдан мүсәлманларын үрәјинә горху бәрк сиришт едибдир. Чәһл вә наданлыг онлары чүр'әтсиз, һүнәрсиз вә бир нөв үфтадә, хар вә зәлил едибдир.

Авамлығымызын учундан вәтәнимиздә өзүмүзү гәрибләр, евимиздә јадлар кими сахлајырыг.

Әчнәби тајфалардан вә харичи милләт вә гөвмләрдән бизим ичимиздә оланлары елм вә мә'рифәтләри сајәсиндә бизлән чүр'әтли, рәшид, дилавәр вә зирәк олурлар. Өз мүлкүмүздә, өз јеримиздә вә өз мәскәнимиздә бизә ағалыг едирләр, бизим мал вә дөвләтимизә саһиблик едирләр.

Инкилис, фирәнк, алман вә јәһуди вә гејриләри һараја кетсәләр, һансы мәкан дүшсә ораны өзләринә мүтәәллиг јер һесаб едиб һеч бир шејдән чәкинмирләр, һеч кәсдән хоф вә еһтијат етмирләр. Елм вә билик бир јандан, ев вә мәктәб тәрбијәси башга бир јандан онлары

чүр'этли, зирәк, һүнәрли вә һәтта бир аз һәјасыз вә инсафсыз еләјир десәк, сәһв етмиш олмарыг.

Беш-он сәнә бундан ирәли «Каспи» гәзетәсиндә гәрибә бир әһвал јазылмышды. Бакы илә Сабунчунун арасында ишләјән појездләрин бирисиндә бир купедә үч нәфәр шәхс Бакыјамы, Сабунчујамы,—дүрүст хатиримдә дејил,—кедирләрмиш. Бунлардан бириси Гафгаз адамы вә ики нәфәри: бири арвад вә бири киши, Авропа адамлары имиш. Әснаји-раһдә гафгазлы папирос гутусундан папирос чыхарыб истәјибдир чәксин, амма авропалы мане олуб, ханымын һүзурунда папирос чәкмәк әдәбсиз бир фе'л олдуғуну она ишарә едибдир! Гафгазлы гызармыш, үзрхаһлыг едиб, чыхыб папиросу чөлдә чәкиб, сонра купејә дахил оланда көрүбдүр ки, һаман шәхс өзү сиғар чәкир. Буну көрдүкдә тәәччүбанә ондан сорушубдур ки, сиз мәним папирос чәкмәјимә мане олуб, өзүнүз нә һагг илә ханымын һүзурунда сиғар чәкирсиниз? Авропалы һәгарәтлә она бир нәзәр јетириб чавабында дејибдир: «Мәнимлә сән бәрабәрми олдун? Мән нәчиб инкилис, сән дәни јерли». Бу чавабдан гафгазлы мүтәғәјјири-һал олуб, «нәчиб» инкилисә бир силлә вурмушду. Бу гәрибә ишин сонрадан суда дүшмәји гәзетәдә мәним јәгинимдир ки, нәчиб инкилисә силлә вуран јерли һәр милләтдән имишсә дә мүсәлман дејилмиш. Чүнки бизләрдә о чүр'әт вә тәәссүб јохдур ки, һаггымызда ичра олунан нифрәт вә е'тинасызлыға, зүлм вә тәәддијә мәрданә чаваб вериб, онлары өзүмүздән дәф еләк, һүгуг вә ихтијарымызы көзләјәк, шә'н вә иззәтимизи, һөрмәт вә ләјагәтимизи мүһафизәт гылаг.

Зүлм вә ситәмә, һәр гисим әдаләтсизлијә бизим кими сәбредичи, табкәтиричи, гәзасына разыолучу башга бир тајфа тапылмаз. Мүсәлман мәркәзләриндә олан һансы бир уjезд началникинин дәфтәрханасына тәшриф апарсаныз, орада мүсәлманлары, хүсусән, гара рәијјәт чамаатыны зијанлыг мал кими зар вә зәбун бир һалда көрәрсиниз. Бәдәстури-суд мәһкәмәләрин сәһниндә, силистчиләрин гапысында, приставларын һәјәтиндә мүсәлманлар гојун сүрүсү кими дөшәнибләр. Бунлардан чоху билмир ки, нә ишдән өтрү, нә тәгсирин вә һансы әмәлин учундан онлары диванхана габағына топлајыблар. Бирисинин чүр'әти јохдур ки, диван әмәләсиндән өз тәгсирини хәбәр алсын, нә ишин хатирәси үчүн дә'вәт олунмасыны билсин. Һамы үстүндә ағалыг едир, һамыдан горхуб еһтијат еләјир.

Аллаһ она ағыл да вериб, баш да верибдир. Амма нә ејләмәк, маралын чанына чөкән горху онун да чанына чөкүбдүр.

Шәһәрләрдә дәхи мүсәлманларын горхаглығы вә кәмчүр'әтлији һәр гәдәмдә вә һәр мәгамда мүшаһидә олунмагдадыр. Почтханаларда, телеграфханаларда, банкларда, хәзинәләрдә, мәһкәмәләрдә, аптекләрдә мүсәлманлары чүмләдән керидә мә'јус дуруб нөвбәт көзләјән көрәрсиниз... Көзәл вахтын бош вә һәдәр кетмәјинә һејфләри кәлмир. Әзбәс ки, вахт онлара артыг лазым оласы бир шеј дејил. Онсуз да билмирләр вахтларыны нәјә сәрф етсинләр. Һеч олмаса бурада кәлиб кедәнә тамаша едирләр. Дәмир јолларда дәхи јазыг мүсәлманларын башына кондукторлар кәтирдији бәланы аллаһ һеч кәсин башына кәтирмәсин.

Бу фәлакәтләрин тамамисинә сәбәб һаман маралын чанына сиришт едән горхудур ки, биз мүсәлманларын бәдәнинә дә аналарымызын сүдү илә кирибдир. Сөз јохдур ки, һәр шејдән горхан, һәмишә горху алтында өмрләрини чүрүдән, дилсиз-ағызсыз, фәгир вә јазыг аналарын сүдүнү әмән балалардан горхаг, ачиз вә бачарыгсыз нәсл әмәлә кәләчәкдир. «Маја будлу арвад кәрәкдир ки, онлардан да мәрбудлу оғлан доғсун». Һүнәрли, елмли вә бачарыглы вә хүсусән, һүррријјәт кәсб етмиш аналар кәрәкдир ки, онлар да һүнәрли, тәрбијәли, чүр'әтли вә бачарыглы нәсл јетирсинләр.

1909.

ҺӘГИГИ КӨЗӘЛЛИК ВӘ ҺӘРӘКӘТСИЗ НИСФИМИЗ

[1]

«Молла Нәсрәддин» журналынын 14-чү нөмрәсиндә гуршагдан јухары ики адам сурәти чәкилмишдир. Бунлардан бириси мәһз ағзы илә, о бириси башы илә иш көрән адамларын шәкилләридир ки, онлара диггәт јетирмәмәк олмаз. Бу шәкилләрин алтында јазылыбдыр: «Бәдәнин һансы үзвү ишләсә бөјүјәр вә гүввәт тапар»[1]. Бу сөзләрин доғрулуғу шәкилләрдән көрүнүр.

Һәр ики шәкил чиркин, јөндәмсиз, бәдтәркиб вә һәтта нифрәт кәтиричи шәкилләрдир. Әкәрчи бу сурәтләри чәкмәкдән «Молла Нәсрәддин»ин мурады башы илә ишләјәни ағзы илә зәһмәт чәкәнә тәрчиһ вермәкдир, вәли бизим нәзәримиздә һәр икиси чиркиндир.

Ағзы илә ишләјәнин ағзы вә чәнәләри, башы илә ишләјәнин башы бәдәнин саир үзвләринә нисбәтән һәддән зијадә бөјүк вә зорба чыхыбдыр.

Әввәлки хырдача башлы вә јекәгарын бир гисим балыг вар, она охшајыр, икинчиси Һиндистан ачларына бәнзәјир.

Бу чүр адамларын вүчуду һәр мәканда вә заманда олубдур вә вардыр. Бизим ичимиздә башы илә иш көрәнләрин әдәди аз исә дә, ағзы вә дишләри илә шөһрәт кәсб едәнләрин һədди, һесабы јохдур.

Һәр һалда бәдәнин бир үзвүнүн бөјүјүб әндазәдән чыхмасы вә саирләринин кичилиб балача вә зәиф олмасы бәдәни јарашыгдан салыр, ону чиркин, көркәмсиз вә наһәмвар eләјир. Бәдәнин көзәл, көјчәк вә хошајәнд олмасы мүнһәсирдир онун үзвләринин мө'тәдил, мүтәнәсиг вә јек-дикәринә ујғун вә мувафиг олмағына.

Нәинки бир бәшәр гисминин, һәтта саир һејванат вә нәбататын, бәлкә һәр гисим мәхлугатын көзәллији вә гәшәнклији онларын вүчудуну тәркиб едән ә'за вә һиссәләрин бири-биринә мувафиг, јарашыглы вә мүтәнасиб олмаларындан ибарәтдир. Һәддән зијадә јекәағыз, јекәбаш, јекәгарын адама хош кәлмәјән кими, һәддән зијадә балача баш, хырдача көзләр, назик вә зәиф әлләр вә ајаглар да адамын нифрәтинә сәбәб олур. Һејванат гисминдә дәхи бу ејбләр мүшаһидә олундугда инсан онлардан нифрәт едир, дүјүнлү, әјри вә бәдтәркиб ағачлары да адәм өвлады хошламајыб, һәр шејин көзәлинә, хоштәркиб, хошәндам вә хош шәклинә мејл вә рәғбәт көстәрир...

Мәдһи-дилбәр јазмагда мисли вә бәрабәри олмајан Молла Пәнаһ Вагиф көзәллијин бир нишанәси олан зүлфә һәр бир шејини бағышлајыр:

Бағламышам дин-иманы зүлфүнә,
Мәним кими һејран һаны зүлфүнә,
Тапшырыб кедирәм чаны зүлфүнә,
Јахшы сахла, сәндә әманәтимдир[2].

Вә лакин инсанын көзәллији, заһири мәлаһәт вә һүснү ләтафәтдән ибарәт олмајыб, онда ағыл вә фәрасәтин мөвчуд олмағы дәхи әввәлинчи шәртләрдәндир. Заһири көзәллији вә һүсн-чамалы камала јетирән ағлын нуру вә мә'рифәтин зијасыдыр. Ағылсыз вә мә'рифәтсиз көзәл мәгбул вә мүстәһсән дејилдир. Бир сурәт заһирдә нә гәдәр дүзкүн, ејбсиз вә гүсурсуз олса да, онда ағлын нуру тәчәлли етмәсә, камал вә мә'рифәт асары көрсәнмәсә, о сурәт дилпәсәнд, көнүлалычы вә фәрәһкәтиричи ола билмәз. Һабелә ағлын мәнбәји, фикир вә фәрасәтин мәзһәри һесаб олунан көзләр заһирдә нә гәдәр көјчәк вә ејбсиз олса да, инсанын гәлбини тәрпәдиб диггәтини чәлб едә билмәз, вахта ки, онларда ағыл вә шүур әламәти көрүнмәјә. Марал, әлик, чејран гисми чох һејванлар вар ки, онларын көзләринин тә'рифи шаирләр каламына дүшүбдүр. Вәли һәгигәт һалда аһу гисим һејванларын көзләри нә гәдәр заһирдә көјчәк олса да, инсана чәндан тә'сир едә билмир, әзбәс ки, онларда шухлуг

јохдур, ағыл, фитрәт вә чибилли асары көрүнмәјир вә Вагифин јаздығы әламәтләр—«фитнәләр», «фелләр» онларда мүшаһидә олунмајыр. Нечә ки, шаир дејибдир:

Гәјнар көзләриндән, шух бахышындан
Әчајиб фитнәләр, фелләр көрүнүр[3].

Бәс мә'лум олур ки, шаирин севдији гәјнар көзләр о көзләрдир ки, ағыл вә фәһмин әламәти онда заһир олур вә онларын шух бахышындан фитнәләр вә фелләр көрүнүр. Шаирин севдији шух бахышлы көзләрдир, аһунун заһирдә көјчәк, амма һәгигәтдә гәлби-инсаны һәрәкәтә кәтирмәкдә ачиз олан гара көзләри дејил. Һүкәма нөгтеји-нәзәринчә һәр бир чамаат, һәр бир гөвм вә милләт тәкликдә бөјүк бир чисим мәнзиләсиндәдир вә бу чисми-әзими тәшкил вә тә'сис едән әфради-бәшәр онун үзвләри мәгамындадырлар.

Белә олан сурәтдә һәр бир чамаатын, һәр бир тајфа вә милләтин шан вә шәрафәти, гүввәт вә микнәти, дөвләт вә сәрвәти филчүмлә мадди вә мә'нәви саламатлығы, көзәллији вә вәг'у һејсијјәти мүнһәсирдир онлары тәртиб вә тәшкил едән үзв вә үнсүрләрин јек-дикәринә мүтәнасиг вә мүтәнасиб олмасына вә бунларын сүлһ вә иттифаг илә сә'ј вә тәлаш едиб, һәр биринә мүхтәсс олан ә'малы ичра етмәсинә. Нечә ки, баш ишләјиб бәдәнин саир үзвләри һәрәкәтдән дүшәндә вә ја саир үзвләр ишдә олуб, баш ишсиз вә фикирсиз галанда шәхсин бәдәни чиркин олуб иши дүзкүн кетмәз, һабелә дә бир милләтин үнсүрләриндән бир һиссәси мүттәсил ишдә вә тәлашда олуб гејри бир һиссәси фәалијјәтдән дүшсә, ишсиз вә һәрәкәтсиз галса, о милләт нәинки заһирән чиркин, бәдтәркиб көрүнәчәкдир, бәлкә мүрури-әјјам илә мә'нән дәхи зәиф, ачиз вә гүввәтсиз олуб тагәтдән вә һөрмәтдән дүшәчәкдир, шан вә шәрафәтини билмәррә итирәчәкдир.

Рүб'и-мәскунун мүхтәлиф мәркәзләриндә сүкунәт едән мүсәлман милләтләринин мәдәнијјәт вә фәзиләт чәһәтинчә далда галмагларына, тәрәгги вә тәалада ичз көстәрмәкләринә баис олан үмдә сәбәбләрдән бириси дә онларын һәр бирисинин тәкликдә јары һиссәси ишдә вә зәһмәтдә олуб, о бири һиссәси, тамам јарысы ишсиз вә шуғлсуз, дүнјадан билкүллијјә бихәбәр һалда јашајыб галмағыдыр. Бу бәдбәхт һиссә аләми-исламда үнас әһлиндән ибарәтдир.

Тә'лим вә тәрбијәдән мә'јус, һөрмәт вә ихтијардан мәһрум галмыш мүсәлман өврәтләри гәдим әсрләрдән бәридир ки, чидди фе'л вә һәрәкәтдән дүшмүш, иззәт вә шәрафәтини итирмиш, һәрәкәтсиз вә өлмүш бир үзв мәгамындадыр...

[2]

Нечә вахт бундан мүгәддәм «Һәрәкәтсиз һиссәмиз» сәрлөвһәси илә «Тәрәгги»дә јаздығымыз бир мәгаләдә[4] мәзкур һиссәнин аләми-исламда үнас әһлиндән ибарәт олдуғуну шәрһ вә бәјан етмишдик. Мәгаләнин ахырында бу мәтләбә даһа да бәст вермәји вә'дә етмишдиксә дә, вахтында вә'дәјә әмәл едә билмәдик. Мөһтәрәм охучуларымыз әфв бујурсунлар.

Нечә ки, фалич азарына мүбтәла олан бир бәдәнин мәриз вә илләтли һиссәси саламат олан һиссәсинә көмәк әвәзинә ағырлыг вә әзијјәт јетирир, һабелә аләми-исламда да мүсәлманларын бир нисфи ки, ибарәт ола ихтијарсыз, елм вә тәрбијәсиз бичарә арвадлардан, нисфидикәринә бөјүк һәмл олуб, онларын тәрәгги етмәјинә, елм вә мә'рифәт кәсб гылмағына мане олур. Һәм әглән вә һәм шәр'ән арвадлар кишиләрин бир шаггасы вә дилими олмағы мүһәггәгдир. Буна «иннәмән нисау' шәгаигүр ричали»[5] һәдиси-шәрифи шаһиддир.

Бу һәдисдән анлашылан будур ки, арвад кишинин мисли вә нәзири вә јахуд нисфи-дикәридир. Белә ки, киши тәкликдә нагис вә јарымчыг бир вүчуддур. Онун һәдди-камала јетишмәји бағлыдыр нисфи-дикәри мәгамында олан арвадын вүчудуна. Бунларын һәр икисиндән өвлад төрәјир вә нәсил әмәлә кәлир. «Бәгаји-инсан, низами-бәшәр вә нәзми-дөвран»—бу ики шаггаларын бирләшиб бир чилди-ваһидә кирмәјинә бағлыдыр. Бурасы дүрүст тәһгиг вә тәфһим олунандан сонра арвадларын вигајеји-һүгуглары әмриндә еһтимами-күллү көстәрмәлидир. Хүсусән, бизим әсримиздә ки, һәтта Авропа арвадлары арасында дәхи бөјүк чүнбүш вә һәрәкәт вар. Һәр јердә чәмијјәтләр тәшкил едиб, азадә арвадлар өз

азадлыгларына гане олмајыб, даһа да артыг һүгуг вә ихтијар кәсб етмәјә чалышырлар. «Молла Нәсрәддин»ин 29-чу нөмрәсиндә «Бинһәјалар» үнванында јазылмыш назик ишарәјә диггәт јетирилмәлидир[6].

Рус шаирләриндән мәшһур Некрасов бир кәламында рус арвадларынын ихтијарсыз вә фәна бир һалда јашамаларындан бәһс едиб, онларын үч гисим бәд игбалда вә нәһс таледә јаранмагларыны зикр гылыр. Әввәлинчи бәд тале онларын анадан кәниз вә ихтијарсыз доғулмағыдыр. Икинчи бәд тале гул кишијә арвад олмағыдыр. Үчүнчү бәд тале вә гарабәхтлик гул анасы олмағыдыр вә гул өвлада пәрәстарлыг етмәјидир.

Бурада Некрасов рус арвадларынын фәна һалыны, ичз вә инкисар үзрә зиндәканлыг етмәкләрини көстәрмәк илә белә тамам рус милләтинин ихтијарсыз гул олмаларыны дәхи кизләмәјибдир. Бәлкә кишиләрин даһа да артычаг јаман һалда доланмагларыны бәјан едибдир. Филһәгигә «Гул кишијә арвад олмаг, гул адама аналыг етмәк» ағыр вә мәшәггәтли пешә исә дә, һәр ики сурәтдә һәгигәти-әмрдә гул олан киши олур, арвад олмур.

Амма мүсәлманлыгда мүсәлманлар арасында һәр үч сурәтдә гул вә кәниз һалында күн кечирән вә өмрүнү зај едән арвад тајфасы олур. Анадан кәниз доғулур, әрә кетдикдә әринә кәнизлик едир вә һәмишә әринә вә јолдашына «әр» вә «јолдаш» демәјиб, «саһибим» дејир. Ахырда тәрбијәсиз өвладына ана олмајыб, кәниз олур.

Гәдим замандан бәридир ки, Азәрбајчан түркләринин арасында арвадларын һалына мәхсус онларын өз дилләриндән белә сөзләр дејилир:

Гыз идим, султан идим,
Нишанландым хан олдум.
Кәлин олдум, гул олдум,
Ајаглара чул олдум!

Бу сөзләрдән мә'лум олур ки, мүсәлман арвады өмрүндә беш-он ил хошбәхтлик вә ағ күн көрүрсә, о да гызлыг әјјамындадыр. Она нишан тахыланда бир аз вахтда һөрмәти заһирән бир азачыг да артыр. Еләки, кәлин олур, гул олур вә кет-кедә һөрмәт вә иззәтини билмәррә итириб, ајаг алтына дүшән чул вә палас мәртәбәсинә тәнәззүл едир. Башга бир мисалда арвадын дилиндән бу сөзләри ешидирик:

Гыз идим, кејдирдиләр ибрү вәфа көјнәјини,
Нишанландым, кејдирдиләр зәвгү сәфа көјнәјини,
Кәлин олдум, кејдирдиләр чәбрү чәфа көјнәјини.

Бу сөзләр дәхи она шәһадәт верир ки, мүсәлман арвадынын өмрүндә бир нечә ағ күн варса, о да гызлыг вә нишанлылыг һалындадыр.

Бу ағ күн дә мүсәлман гызларынын чох тез әрә верилмәји нәзәрә алынса, он дөрд-он беш илдән зијадә чәкмир. Ондан сонра бичарә арвад аналыг һалына јетишиб, өләнә кими әјниндән «чәбрү чәфа» көјнәјини чыхартмыр вә саһибинин сәртвүчуд рәфтарындан вахтсыз гочалыр, гөнчә икән ачылмамыш солур, тәләф олур...

Әкәр мәтләбин күнһүнә диггәт јетириб дүрүст фикир етсәк, онда көрәрик ки, арвадларын тә'лим вә тәрбијәсиз галмагларынын, чох ишләрдә ихтијарсыз олмагларынын, өвзаи-заманәдән вә дүнја ишләриндән билкүллијә бихәбәр галмагларынын зәрәри өзләриндән артыг кишиләрә јетишир, ағылсыз, елм вә мә'рифәтсиз арвадын јарашыгсыз иши вә ујғунсуз һәрәкәт вә сөһбәти һамыдан артыг өз кишисинә тә'сир едир. Киши тәчрүбә, елм вә билик чәһәтинчә һәр заман вә мәканда арваддан артыг олубдур вә өзүнүн шаггасы мәгамында олан арвадын ағылсыз, фәһмсиз вә садәдил олдуғуну мүшаһидә етдикчә үрәкдән ағрыјыб ичәридән јаныр.

О сәбәбдәндир ки, бир киши елм вә мә'рифәт сарыдан нә гәдәр артыг тәрәгги етмиш олса, бир о гәдәр о өзү үчүн мүнасиб јар вә јолдаш арамагда еһтијатлы олур вә евләнмәк мәсәләси онун үчүн ән чәтин мәсәләләрдән бириси һесаб олунур.

Бу чәтин мәсәлә чүмләдән артыг мүсәлман әһли-мә'рифәтинин (интелликенсијасынын) габағыны кәсибдир. Әксәр иттифагларда онлар өз милләтләри вә һәммәзһәбләри арасында мүвафиг һәмсәр вә јолдаш тапа билмәјирләр...

Бу һалда интелликентни шәхсин тәманнасы артыбдыр. О тәманналары кечмиш заманәнин ајин вә адәты илә тәрбијә алмыш гызлар јеринә јетирмәкдә ачиздирләр. Индики адамлар мәһәббәт адланан али һиссә башга мә'на верирләр. О сәбәбдәндир ки, мәдәнијјәтли милләтләр арасында тәәһһүл вә тәзвич мәсәләсинә артыг диггәт јетирирләр вә артыг еһтијатлы олурлар. Бурада

бир бошгаб ширни вә бир кәллә гәнд вә үч манат пул илә тез әлдән иш битиб әгди-никаһ чари олмур.

Доғрудан да, әр илә арвадын арасында мә'рифәт чәһәтинчә нә гәдәр тәфавүт чох вә мә'нәви гәрабәт аз олса, бир о гәдәр бунларын бир јердә олмағы киши үчүн ағыр вә чәтин олур. Бу сурәтдә елмсиз вә мә'рифәтсиз арвад кишисинин руһани тәрәггисинә вә мә'нәви шүғлләринә мане олур. Бичарәнин гол вә ганадыны бағлајыб, ағыл вә руһунун тәрәгги вә тәчәллисини каһ гисим-гисим иддиалар илә позур вә каһ һәмишә әлләриндә олан көз јашы илә гәрг едир. Үрәји елм вә билик шөвгү илә долмуш вә гәлбиндә мә'рифәт чырағы јанмыш һәр бир киши, хүсусән чаванлыг мөвсүмүндә, мәрһум Абдуллабәј Асинин[7] кәламы мисдагинчә «Күнәш һәмханәлијини мә'ва етмәк арзусунда олуб», тәрлан кими уча мәгамлара учуб галхмаг истәјир вә лакин бу һалда диши газ мисилли бир арвада раст кәлиб, гүввәји-шәһвијјәсинә мәғлуб олуб, онунла һәмсәр олур вә тезликчә өзү дә тәрлан икән чеврилиб газ олур, чамурлу вә үфунәтли көлмәләр ичиндә өзүнә вә балаларына үфунәтли тө'мә ахтармагла өмрүнү зај едир.

Белә ки, «Мүрғи-Гаф илә һәмзәбан олуб, дөврә галхмаға балү пәр бағламыш» арвадлар һәнуз мүсәлманлар арасында һасилә кәлмәјибдир

[3]

Билмәк кәрәкдир ки, үнас әһлинин елм вә мә'рифәтсизликләри учундан бу гәдәр далда галмаглары, бу гәдәр биихтијар, авам вә садәдил олмаглары мәһз бир өзләринә вә кишиләринә зәрәр јетирмир. Бәлкә бунлардан да артыг онун зијаны вә сәдәмәси өвлада вә көрпә балалара тохунур.

Тәәччүб етмәли һалдыр, аналыг вә ана олмаглыг зијадә чәтин вә бунунла белә мүгәддәс бир пешә сајылдығы һалда, о чәтин пешәни вә мүгәддәс вәзифәни лајигинчә ичра етмәјә аналар һазырлашдырмаг фикринә дүшмүрләр. Бу мәсәләдә һамыдан артыг гәфләтдә олан мүсәлманлардыр. Дүнәнки ушағы, кәлин ојнадан вә ағзындан һәнуз сүд ији кәлән көрпә бир гыз баласыны бу

күн арвад едиб, кәлин ојнатмаг әвәзиндә балаја сүд вә тәрбијә вермәјә вадар вә мәчбур гылырлар. Нә бөјүк зүлм вә әдаләтсизлик! Вә нә бөјүк чәһаләт вә диванәлик! Филһәгигә, белә көрпә, әти вә сүмүјү бәркимәмиш анадан вүчуда кәлән балалар чисмән вә әглән нә гәдәр зәиф, нәһиф вә мајасыз кәрәк олсунлар. Өвладын тәрбијәси вә тә'лими анчаг о вә'дә гајдаја дүшүб тәбии ола биләр ки, онларын вүчудуна сәбәб олан ата вә ана һәдди-камала јетишиб, ағыл вә фәрасәтдә, елм вә биликдә, ихтијар вә һүгугда бири-биринә мүвафиг олалар, бирибиринә һәгиги мә'рифәт вә мәһәббәт илә бағланмыш олалар вә һәр икиси тә'лим вә тәрбијәнин јолуну камалынча анлајалар. Бу сурәтдә демәк олар ки, әр вә арвад бир чисмин, бир бәдәнин ики мүвафиг һиссәләри вә тәбии парчаларыдыр. Анчаг белә әглән, әхлагән вә чисмән јек-дикәринә мүвафиг вә мүсави олан әр вә арвадын әгдләри мүбарәк вә мүгәддәсдир вә бунлардан төрәјән өвлад һүсн-тәрбијә алмаға мүвәффәг ола биләр. Зира ки, ағыл вә камалы дүрүст вә чаны саламат валидејн чалышачаглар ки, өвладлары һәр бир чәһәтдән онларын өзүндән әфзәл вә икмал олсун.

Хејли замандыр ки, Авропада вә саир јерләрдә мәдәнијјәтли гөвм вә тајфалар арасында үнас тајфасы өз һүгуг вә ихтијарларыны ахтармагдадыр. Бә'зи мәмләкәтләрдә бунлар бир нөв мәрамларына наил вә мәтләбләринә васил олмуш кимидирләр. Бунлары тәбрик етмәк олар. Бу ахыр вахтларда ислам аләминин бә'зи нигат вә кушәләриндә мүсәлман арвадларынын ичиндә бир нөв чүнбүш вә һәрәкәт мүшаһидә олунур. Онлар тәрәфдән каһда бир назиканә тәләби-һүрријјәт, һүгуг вә ихтијарат сәдасы кәлир. Мүсәлман ханымлары да куја өзләринин фәна һалда јашамагларыны дүшүнүб, гејди-әсарәтдән вә бәнди-зилләтдән азад олмагларына чарә вә тәдбир арамаг фикринә дүшүрләр. Јаваш-јаваш өзләрини танымаг, тәклифләрини анламаг, гәдр вә гијмәтләрини билмәк истәјирләр.

Доғрудан да, ана олмаг, көрпә балаја дөшдән сүд вериб ону бәләмәкдән вә она дајәлик етмәкдән ибарәт дејил. Аналығын, нечә ки, јухарыда зикр олунду, башга шәрт-шрутлары вардыр ки, онлары камалынча дәрк

едиб јеринә јетирмәјә елм вә мә'рифәт вә анлаг лазымдыр.

Вә һәмчинин арвад олмаг јалныз бир бәдән вә чисим илә кишијә гуллуг едиб, чисмани хаһишләрини әмәлә кәтирмәк дејил. Һәгиги арвад олмағын дәхи чох мүһүм шәртләри вардыр ки, онлары билмәмәкдән бизим јазыг арвадларымыз кишиләринин нәзәриндә белә хар, зәлил олублар.

Елмсиз вә чаһилә ананын өз өвладына нүфузу о вахта кими ола биләр ки, онлар набалиғ тифл һалындадырлар. Нечә ки, онларын ағыл вә фәһми јахшы-јамана фәрг вермәкдә ачиздир.

Амма заманики өвлад бөјүјүб тә'лим вә тәрбијә алыр вә елм нуру илә ағыл вә зәкавәтини ишыгландырыр, онда анасынын дүнјадан бихәбәр вә сырф чаһилә олдуғуну билиб, бир јандан онун садәлијинә тәәччүб едир вә бир јандан она јазығы кәлир. Белә олан суретдә мә'нәвијјат сарыдан онларын јахынлашмағы мүмкүн олмур.

Ананын сөзүнү өвлад, өвладын дедијини ана баша дүшмәјиб, хилгәтән бу гәдәр јавуг икән бири-биринә јад олурлар. Бу һалда бичарә ана өвладындан шикајәтчи олуб, онларын әмәк итирмәкләриндән, һагг-нашүнас олмагларындан башлајыр гонум-гоншуја килеј етмәјә. Бу һал һәгигәтдә һәр ики тәрәф үчүн ағыр вә үрәк јандырычы бир һалдыр.

Бу һалы рус әдибләриндән мәшһур Туркенев «Аталар вә оғуллар»[8] сәрлөвһәси илә јаздығы бир романында артыг мәһарәтлә кәшф вә бәјан едибдир.

Һејфа ки, бизим әһли-гәләмимиз белә мүһүм мәтләбләрдән гафилдирләр. Әр илә арвадын арасында олан әлагәјә диггәт јетирдикдә көрүрүк ки, бунларын мабејниндә тәфавүти-әгл, фәһм вә идрак даһа да артыг дәрәчәдәдир. Бу тәфавүтдән нәш'әт едән фәналыг вә нифаг мәишәтимизи позғун едиб, доланачағымызы низам вә гајдадан салыр вә бу јолда о гәдәр фачиәләр вә үрәк јандырычы мүсибәтләр вүгуә кәлир ки, онлары дил илә сөјләмәк вә гәләм илә јазыб баша јетирмәк олмаз. Әр вә өврәт шәр'ән вә әглән бир бәдәнин ики шаггасы вә мувафиг һиссәси олдугларына көрә бунларын арасында олан јекдиллик, үлфәт, мәһәббәт вә мә'нәви гәрабәт кәрәкдир һеч бир кәсин мабејниндә мулаһизә олунмасын вә лакин, мә'тәәссүф, мүсәлманлар арасында һәр бир аиләнин хошбәхтлијинә сәбәб олан бу ики һиссә, јә'ни әр вә арвад әксәријјәтән бир-биринә мувафиг кәлмир. Һиссәнин бири, јә'ни әр, јә'ни ағыл вә камал вә билмәк чәһәтиндән өз мә'нәви парчасындан, јә'ни арвадындан ә'ла дәрәчәдә дурдуғуна көрә онунла үлфәт вә сазиш едә билмир.

Бу мә'наны «Молла Нәсрәддин»ин 30-чу нөмрәсиндә чәнаб Лағлағы «Һәлал» үнванында јаздығы мәгаләдә зарафатјана даһа да ачыг сөјләјибдир[9]. Амма о шеј ки, Лағлағы мәзәлилијә салыб ачыг сөјләјир, ону биз бир аз пәрдәли данышмаға мәчбуруг.

Нечә ки, гәдим Јунаныстанда һүкәма вә философлар өз аиләләриндән хәлвәт гачыб, кетера адланан азад вә бир нөв әхлагсыз арвадлар мәчлисиндә руһларыны шад вә вахтларыны хош кечирирдиләр, һабелә бу һалда бизим мүсәлманлар ичиндә, хүсусән елм вә камал тәһсил едәнләр арасында, чохлары елм вә тәрбијәсиз мүсәлман арвадларына мејл вә рәғбәт көстәрмәјиб, өзләри үчүн намәшру јол илә руслардан, немсәләрдән вә јәһудиләрдән јолдаш вә һәмсәр ахтарырлар. Бизим анладығымыза көрә, өзкә сәјаг да ола билмәз. Чүнки кишини арвад өзүнә мәһз бир чисми вә заһир чамалы илә бәнд едә билмәз. Бунун үчүн ағыл вә камал да лазымдыр. Заһири көзәллик кишини анчаг әввәл дәфәләрдә өзүнә мајил вә рағиб едир. Нечә ки, киши бир көзәлә малик вә саһиб олмајыбдыр, онун тәләбиндәдир вә бу һалда көзәллик нүфузу артыг вә һөкмүрәвандыр. Амма елә ки, киши она галиб кәлди вә она саһибләнди, онда заһири көзәллик мә'надан дүшүр вә бир аз вахтдан сонра әзәлки гәдрү гијмәтини саһибинин нәзәриндә итирир. Бундан сонра кишини өзүнә бәнд едән ағыл вә камал вә сирәтин көзәллијидир. Вә һәгигәти-әмрдә инсаны өзүнә бағлајан вә һәмишәлик ашиг едән чамали-заһири дејил, чамалимә'нәвидир. Әсил көзәллик суретдә дејил, ағыл вә камалда, әхлаг вә сирәтдәдир.

Буну дүрүст биләндән сонра арвадларымызын ағлынын, әхлагынын вә филчүмлә мә'нәви камалатынын тәрбијәсинә мәшғул олмағы әввәлинчи вәзифәләримиздән кәрәкдир һесаб едәк. Тәрәгги вә тәаламызын һүсулу арвадларымыза тә'лим вә тәрбијә вермәјә вә онлары га-

ранлыг вә чәһаләт аләминдән елм вә мә'рифәт дүнјасына чыхартмаға мүнһәсирдир.

Бу һалда һәрәкәтсиз вә тагәтсиз һиссәмизи һәрәкәтә кәтириб, бүтүн бәдәнә дирилик вә саламатлыг вермиш кими олуруг вә мә'нәви тәрәггимизә бир раст вә кеншаһраһ ачырыг.

1909.

КӨЧӘРИЛӘРИН ӨВЗА ВӘ ӘҺВАЛЫ

Әкәр тарихә бахылса вә дилимиздә истеʼмал олунан мәсәләләрә вә аталар сөзүнә диггәт јетирилсә, биз Азәрбајчан түркләринин бу ахыр вахтадәк көчәри һалында зиндәканлыг етмәји мә'лум олунар.

Мәшһур сајачы сөзләриндә ев һејванлары бир-бир зикр олунур вә бу сөзләрдә һејванларын чүмләсиндән зијадә тә'риф вә төвсиф олунан гојун вә кечидир; о һејванлардыр ки, тәрәкәмә халгынын дирилији вә раһатлығы онларын варлығына бағлыдыр. Хүсусән көзәл вә ширин дил илә гојунун гисим-гисим сифәтләри тә'риф олунур.

Нечә ки, ана ширин вә дадлы дил илә баласына лајлај чалыр, һабелә дә бизим тәрәкәмә халгы—гојун бечәрәнләр өз гојунларыны меһрибан вә ширин дил илә вәсф гылырлар. Тәфавүт анчаг бундадыр ки, ана өвладыны «балам» сөзү илә јад едир, амма гојун саһиби гојунуну «нәнәм» кәлмәси илә охшајыр.

Бундан ашкара көрүнүр ки, тәрәкәмә әһлинин күзәраны, ејш-ишрәти, зөвг-сәфасы, кеф-дамағы вә раһат доланачағы билкүллијјә гојунун саламат вә бол олмағына мүнһәсирдир.

Сајачы сөзләрини мәхсуси бир китабча тәрзиндә чап етдирмәк хәјалында варыг.

Бурада мөһтәрәм охучулары филчүмлә ашна етмәк үчүн о сөзләрин бир нечә бәндини зикр гылмаға иктифа едирик:

Нәнәм, гојунун гарасы,
Гырхлығы полад парасы,
Јаз күнү дәләмәси,
Пајызда көрәмәси,
Гыш күнү говурмасы.

Нәнәм, о шишәк гојун,
Ј̇уну бир дөшәк гојун.
Буламаны тез јетир,
Буламаны бол елә,
Гырылды ушаг гојун!

Нәнәм, гумрал тат гојун,
Илдән-илә арт, гојун.
Балаларын өлмәкдәдир,
Олма кәл намәрд, гојун!

Нәнәм, о сачаг гојун,
Бәрәдән гачаг гојун,
Сәнә јаман баханын
Көзүнә пычаг, гојун!

Нәнәм, о нарыш гојун,
Јуну бир гарыш гојун.
Чобан сәндән күсүбдүр,
Сүдүн вер, барыш, гојун!

Гојунлу евләр көрдүм—
Гурулу јаја бәнзәр.
Гојунсуз евләр көрдүм—
Гурумуш чаја бәнзәр.

Бу минвал нечә-нечә белә бәндләрдә садә вә ачыг сөзләр илә бабаларымыз гојуну тә'риф едиб, ону өз евләринин бәзәји вә доланачагларынын дирәји мәгамында тутублар.

Аталар сөзүнә кәлдикдә, гојундан һасил олан хејир вә бәрәкәтә даир чох тимсаллар вар. Нечә ки, дејилибдир: «Гојунун олду әлли, адын олду бәлли». Ады «бәлли» олмаг, јә'ни ел вә оба ичиндә дөвләт сарыдан шөһрәт тапыб, дилләрдә ады сөјләнмәк демәкдир. «Гојунун олду јүз, кир ичиндә үз». Јә'ни јүз гојундан о гәдәр дөвләт вә бәрәкәт јетишир ки, онун ичинә кириб үзмәк олар. Гојунсуз евләри бабаларымыз гурумуш чаја бәнзәдиб, гојунлу евләри гурулмуш јаја тәшбиһ едибләр. Сајачы сөзләринин бир парасында гојуна хитабән дејилир: «Ријән сәнин учундан чыхыбдыр көшкә, гојун»; јаинки: «Ријән сәнин учундан кәтириб кәлин, гојун»; вә јаинки: «Ријән сәнин учундан бағлајыб кәмәр, гојун». Сөз јохдур ки, көшкә чыхмаг, кәлин кәтирмәк вә кәмәр бағламаг дөвләт нишанәсидир, варлылыг вә боллуг әламәтидир.

Вә лакин мүрури-әјјам илә еһтијач вә гара күн артыбдыр. Бабаларымыз тәк һејван сахламаг илә күзәран едә билмәјиб, әкинчилијә, бағчылыға вә бостанчылыға гуршаныб, јаваш-јаваш көчәри икән јерли олублар, тәкчә һејван сахламаға гане олмајыб, бәјәндикләри мејвәбитиричи вә барверичи сулу јерләрдә өзләринә даими јурд вә мәскән салыб отураг олублар. Зираәтдән маәда алверә, тичарәтә вә бир пара пешә вә сәнәтләрә киришиб, мүрәффә'-һал күзәран едибләр. Елм, мә'рифәт вә мәдәнијјәт чәһәтинчә дәхи бунлар көчәриләрдән хејли ирәли кедибләр.

Амма билмәк кәрәкдир ки, бу һалда сырф тәрәкәмәлик едән, јә'ни анчаг мал вә гојун сахламаг илә көчәри һалында дирилик едән бизим ичимиздә аз тапылар. Инди тәрәкәмәләримиз дә јарымәкинчи вә јарымтәрәкәмә олублар. Әкәр бу јарымтәрәкәмәлик едәнләрин дә олдуглары јурд вә мәскән аб-һава чәһәтинчә мө'тәдил вә саламат олса иди вә јај фәслиндә онда шиддәтли исти вә бир пара инсана әзијјәт јетирән мығ-мығ кими милчәкләр вә саир һәшәрат олмаса иди, билашүбһә онларын тәмамиси имдијә кими отураг олмушду.

Амма бир јандан һаванын истиси, бир јандан сујун гәһәтлији вә гәлизлији вә дикәр бир тәрәфдән инсанын ән гаты дүшмәни олан вә һәр дәгигәдә башына вә көзүнә, әлинә вә үзүнә зәһралуд нишләр вуран мығ-мығ кими һәшәрат вә чүчүләрин һүчуму бизим аранзәмин халгыны һөкмән мәчбур едир ки, өз һејванлары илә бир јердә башларыны көтүрүб, сәрин јерләрә вә көј јајлагларын башына көчсүнләр. Бизим әгидәмизчә, әкәр јај фәслиндә тәрәкәмә халгы јајлаға көчмәсә, бир аз вахтын мүддәтиндә тамамиси малјарија кими гисим-гисим әлач гәбул етмәјән мәрәзләрин чәнкиндә фөвт олуб гуртарар. Көчәрилик онларын өзләрини вә һејванларыны өлүмдән гуртарыр десәк, сәһв етмиш олмарыг.

Бу ахыр вахтларда мәдәнијјәтли тајфалар дәхи бир нөв көчәри олублар. Көчәрилик адәти тәрәкәмәләрдән вә јарымвәһшилик һалында күзәран едән гарачылардан шәһәр әһлинә сирајәт етмәкдәдир вә бу адәт кет-кедә көк салыб гүввәт тапыр. Белә ки, Авропанын мәдәнијјәтли гөвм вә милләтләри дәхи көчәрилик бинасыны гојуб, јај фәслиндә бир јердә отурмајырлар вә артыг шөвг илә

тәмиз аб-һавалы јерләрә кәчүб, орада истираһәт едирләр вә јаинки көрмәдикләри јерләри вә узаг дијар вә мәмләкәтләри кәзиб, һәр јердән вә һәр өлкәдән хејли мә'лумат, билик вә тәчрүбә кәсб едирләр.

Нечә ки, бә'зи гушларын вә бир пара һејванатын тәбиәтләриндә јаранышдан илин мөвсүмүнә мүвафиг нәгбиәтләриндә јаранышдан илин мөвсүмүнә мүвафиг нәглиј-мәкан һисси гојулубдур вә һеч бир вәчһлә бу һиссә мәманиәт етмәк мүмкүн дејил, һабелә бәни-нөви-бәшәрин дәхи тәбиәтиндә бу һиссин варлығы мүшаһидә олунур. Аз адам тапылар ки, сәјаһәт етмәјә, кәзиб зөвг вә сәфа сүрмәјә, тәғјири-һава вә тәбдили-мәкан етмәјә мејл вә рәғбәт көстәрмәсин. Тәғјири-һава вә тәбдили-мәкан инсанын сәһһәт вә саламатлығына ән доғру вә мүгтәдир әсбаблардан бириси һесаб олдуғуну Авропа әһли камалынча дүшүнүб, вахтларыны мүттәсил чүнбүш вә һәрәкәтдә, сејр вә сәјаһәтдә кечирирләр. Нечә ки, су бир јердә галанда гохујар вә һава бир мәканда боғулуб һәрәкәтсиз дуранда ағырлашар, һабелә инсан да һәрәкәтсиз галдыгда, сејр вә сәјаһәтдән бихәбәр олуб, бир мәканда вә бир өвзада зиндәканлыг етдикдә һәр бир чәһәтдән ачиз, зәиф, елмсиз, бачарыгсыз вә горхаг олур. Һәр бир америкалы вә һәр бир инкилис өвгатыны мүттәсил сәјаһәтдә кечирдијинә көрә бүтүн дүнјаны өз вәтәни, өз мүлкү вә өз торпағы һесаб едир. Фирәнк вә ја инкилис бизим өз шәһәримиздә биздән чүр'әтли олур, амма биз өз евимиздә горхаг вә еһтијатлы олуруг. Бир ирәванлы Кәнчә шәһәринә кәләндә өзүнү гәриб һесаб едир, һабелә кәнчәли дә өзүнү Нухада, Шамахыда вә Салјанда гәриб адландырыр вә беш-он күн өз гоһум-әгрәбасындан вә дост-ашнасындан кағыз кәлмәјәндә вә јаинки иши бир азачыг дүз кәтирмәјәндә үзүнү вәтәнә сары тутуб, бу гисим бајатылардан охујуб, көнлүнү даһа да пәришан вә гәмкин едир:

Бу сулар мәләр кәләр,
Дағлары дәләр кәләр.
Гәриб елдә оланын
Башына нәләр кәләр.

Сөз јохдур ки, вәтән шириндир. Амма вәтән бир анадан олдуғумуз ев, мәһәллә, шәһәр вә ја кәнд дејил; вәтән кениш вә вүс'әтли бир дијардыр. Бир өлкә вә мәмләкәтдир ки, онун һәр бир нөгтәси өвлады үчүн әзиз вә мүбарәкдир. Буну дүрүст дүшүндүкдә биз гафгазлылара Гафгазын һәр бир мәһәллә вә мөвгеји вәтәндир десәк, сәһв олмаз.

Әсил мәтләбә мүрачиәт едәк. Бу ахыр вахтларда јајлаг (дача) мәсәләси чүмләнин диггәтини чәлб едибдир. Һәр јердә тәмиз аб-һавалы мәһәлл вә мәканлар артыг чидди-чәһд илә тутулуб вә күллү харч илә абад олунмагдадыр. Мәзкур мәканларда гәшәнк евләр тикилир, көзәл бағчалар салыныр, саф сулар кәтирилир, јоллар ачылыр вә чан раһатлығына баис олан әшја вә тәдарүкләрин чүмләси дүзәлиб фәраһәм олунур.

Мәдәнијјәтли тајфалар һәр бир нәһв илә чалышырлар ки, өз зиндәканлыгларыны хош вә раһат кечирсинләр. Амма биз мүсәлман тајфасы раһатлыға чалышмырыг.

Бизим ганачағымыза көрә, «дүнја беш күндүр, беши дә гара күндүр»; мәишәтимизин тәрзи-өвзаи јахшылыға мүбәддәл ола билмәз. Јахшы-јаман бир төвр доланмағы вә күн кечирмәји өзүмүзә бир һүнәр һесаб едирик. Әлимиздә олан көзәл јајлагларын, тәмиз һавалы вә ширин чешмәли јурдларын вә мәканларын гәдр вә гијмәтини билмирик, онлар бир-бир әлимиздән чыхыр...

Биз чохларыны кәзиб көрмүшүк. Мә'дән суларынын нәф вә фајдасыны инкар етмәјиб, бунунла белә камали-чүр'әтлә дејә биләрик ки, Загафгазијанын һәнуз «култура» дәјмәмиш чох јерләри вар ки, јухарыда садаладығым јерләрин чүмләсиндән аб-һава чәһәтинчә артыгдыр. Гарабағ ејлаты чыхан дағларын, Газах әһалиси көчдүјү јајлагларын вә Ирәван губернијасында Әләчәз дағларынын о гәдәр көзәл, көнүлачан вә руһтәзәләјән хош һава вә басәфа јерләри вар ки, јер үзүндә онларын мисл вә бәрабәри јохдур.

Карс јолунда Садыглы стансијасындан тутмуш Гаракилсәјә кими о гәдәр һәм дәһшәтли вә һејрәтәнкиз вә һәм көнүлачан вә фәрәһкәтирән мәнзәрәләр вар ки, Авропаны кәзиб көрәнләр онлары Швејсарија дағларына тәрчиһ верирләр... Јалныз Диличанын гәрби-чәнубунда олан Һәмзәчәмән көзәлликдә вә сәфада, демәк олар ки, јер үзүнүн беһиштидир вә Русијада олан курортларын

тәмамисиндән артыгдыр. Онда олан сојуг вә дадлы сулар, әлван чичәкләр, мүәттәр отлар рүб'и-мәскунун бәлкә аз-аз јерләрдә тапылар.

Газах шаирләри мәрһум Казым аға Салик[1] вә гүфрани-пәнаһ Мустафа аға Ариф[2] һәр бириси бир дил илә Һәмзәчәмәнин көзәллијини вә сәфасыны мәдһ вә тә'риф едибләр. Мәрһум Ариф Русијада әсирвар зилләт вә һәгарәт ичрә зиндәканлыг етдији вахтларда ашағыда јазылан сөзләрлә көзәл јајлаглары вә өз елин-обасын јад едиб, көзләриндән ганлы јашлар төкәрмиш:

Сәрчешмәли, нејлуфәрли булағлар,
Сусәнли, сүнбүллү, лаләли дағлар,
Думанлы, чискинли, гарлы јајлаглар,
Һаны бизим о мејданлар, ағларам!

Елләримиз вардыр бәјли, пашалы,
Дағларымыз вардыр әлван мешәли,
Сусәнли, сүнбүллү, тәр бәнәфшәли,
Галды бағлар, хијабанлар ағларам...

Бу һалда әмри-мәаш чәтинлијә дүшдүјүнә көрә арандан дағa вә дағдан арана көчмәк вахты ирәлики әјјама нисбәтән хејли тәнкләшибдир.

Кечмишдә, ијирми-отуз ил бундан мүгәддәм тәрәкәмә халгы новруз бајрамындан сонра көчмәк гејдинә дүшүб, көч-дөшә лазым олан әсбаб вә алаты дүзәлдиб һазырламаға мәшғул олурду. Әкин-бичин илә чәндан әлагәси јох иди. Елә ки, күнүн һәрарәти шиддәтләниб чанлыја вә чансыза әсәр едирди:

Сајан јағыш јағанда,
Сармашыг от битәндә,
Гузу тәләкә тутанда,
Кечи иртмәк атанда—

көчәриләр арандан јајлаглара тәрәф һәрәкәт едирдиләр вә орада сојуг дүшәнә кими, һәтта бә'зи јерләрдә гар јағаначан, јә'ни пајыздан да бир ај кечәндә гышлаглары-на гајыдырдылар.

Бу вахтларда аранын да һавасы сыныб, јумшаг вә мө'тәдил олурду. Онун истиси һејвана вә инсана чәндан әсәр етмирди.

О вахтларда дағдан кәлән адамларын рәнки гырмызыдан да өтүб, бәнәфш чалырды. Гојунлар о гәдәр кәлирди ки, гујругларыны чәкиб апара билмирдиләр. Ат вә сығыр мал дәрисинә сығмырды.

Бунунла белә, ел-оба јенә һәсрәт илә јајлагдан ајрылырды вә һали-дилини бу бајаты илә билдирирди:

Дағлар марала галды,
Оту сарала галды,
Сојуг булаг, көј јајлаг
Јенә марала галды.

О вахт дағ адамларынын гара гыздырмадан вә инди модны нахошлуг олан маларијадан хәбәрләри јох иди вә бу гәдәр чанлар онун чәнкиндә фөвтә кетмирди.

Амма инди, нечә ки, сабигдә зикр олунду, әсил тәрәкәмәчилик көтүрүлүбдүр. Инди тәрәкәмәләр јарыәкинчи вә јарыкөчәри олублар. Зирәатләри артыб чохалдығына көрә узун мүддәт әлагәләрини арандан кәсә билмирләр. Ики ај, артыгбашы ики ај јарымдан зијадә дағда галмајыб, гујруг доғандан сонра, јә'ни ијулун ијирми бешиндән, јаинки августун әввәлләриндән башлајырлар арана көчмәјә, әлсиз-ајагсызлардан, касыб-кусублардан еләләри дә олур ки, бүтүн јајы аранда кечириб, ел дағдан енмәјә беш-он күн галмыш вар-јохуну бир өкүзүнә јүкләјиб вә балаларынын әлиндән тутуб, јахында олан дағларын әтәјинә чыхыр ки, һеч олмаса бир нечә күнә һавасыны дәјишдириб сәрин су ичсин.

Гујруг доғандан сонра әкәрчи һава бир аз сыныр вә милчәк азалыр, амма бунунла белә аранда јенә шиддәтли истиләр кечир вә август ајы бизим чамаат арасында «гора пиширән ајы» ады илә мәшһурдур. Бу ајда хејли мәрәзләр дәхи төрәјир.

Ел-оба бир тәрәфдән сәрин сулардан вә сәфалы јајлаглардан һәсрәт илә ајрылырса да, бир тәрәфдән дә һәр бир оба һамыдан тез өзүнү арана—јә'ни одун вә јаловун ичинә салмаға тәләсир. Белә сүр'әт вә әчәлә илә арана көчмәјин сәбәбләри чох исә дә, үмдәси бир оба вә шәнлијин о бири шәнлијә е'тибары олмадығыдыр, гоншунун гоншудан горху вә еһтијат етмәјидир. Чүнки кәррат илә көрүнүб тәчрүбә олунубдур ки, һансы кәндин шәнлији арана тез енирсә өз гоншулуғунда олан ел-обанын горуғуну малына басдырыб, бухл вә һәсәд учундан вә јаинки оғурлугдан вә дәләдузлугдан тахы-

лыны хәлвәт дашыјыр, от тајларыны вә дам-дашыны јандырыр, бағыны, бостаныны тәләф едир. Бизим чамаатда өзкәнин малына вә чанына гәсд етмәмәк, өзкәнин әмәјини итирмәмәк вә зәһмәтинин һасилә јетмиш мејвәсини заје етмәмәк һисси ајылмајыбдыр.

Гоншу гоншунун хејир вә сәлаһыны, нәф вә фајдасыны көзләмәдији һалда, бир-биринә дүшмән вә јағы олур вә бир-биринә зәрәр вә зијан јетирмәји һәччә кетмәкдән артыг вә әфзәл билир. Әкәр бу вәһшилик вә хәјанәт олмаса һәр бир маһалын елаты дағда даһа да артыг галыб, оранын аб-һавасы илә өзләри вә оту илә маллары вә гојунлары мәнфәәтбәрдар оларды вә аранын отлағы да илин ахырына кими һејванлара кифајәт едәрди вә онлар да гышда ачлыгдан тәләф олмазды; өзләри дә малјарижадан хилас олуб, вахтсыз вә әҹәлсиз дүнјадан кетмәзләрди.

Бу бәлаларын вә фәлакәтләрин тамамиси бизим чамаатымыза авамлыгдан вә анлагсызлыгдан јетишир ки, авамлыг өзү бөјүк бир мәрәздир. Ән әввәл она бир чарә тапмаг лазымдыр. Тамам Газах ујездинин халгы, демәк олар ки, көчәридир. Ијул ајынын ахырында Диличанын әтрафындакы јајлагларда сакин олан ел-оба бир вахта долур Диличан дәрәсинә. Беш-алты сәнә бундан габаг һәр кәнд вә шәнлијин өзләринә мәхсус дағ јоллары вар иди ки, јолларла дағә вә арана көчүрдүләр. Амма инди ермәни-мүсәлман давасындан бәридир ки, Газах маһалынын әһалиси өз көч-дөшләрини «дәрә јолу» илә салыблар. Бу јол ибарәтдир шоса јолдан ки, Ағстафадан башланыб, Көмрүјә вә Карса кими кедир.

Августун әввәлләринә бир-ики күн галмыш ел тәрпәнир. Јүз минә кими чамаат бир вахтда өз күлли малимәвашиләри илә долурлар Диличан дәрәсинә, көчүн башы Узунталаја вә Ағстафаја јетишәндә ајағы Гаракилсәдә һәрәкәт едир.

Гаракилсә илә Ағстафанын арасы јүз верстдән зијадәдир. Бу јүз верстлик јолу о тај-бу тај тутурлар. Көч көчә дајаныб ики гатар кедир. Бу әснада Диличан дәрәсиндә бир күј вә галмагал, бир бағырты вә чығырты галхыр ки, куја һәшр-нәшр башлајыб гијамәт гопур. Бөјүк кичијә, арвад ушаға, гојун, кечи, ат, ешшәк вә гарамал бир-биринә гарышыб, ағыз дедијини гулаг ешитмир, һәр һејвандан бир чүрә сәда кәлир.

Бу көч-дөшүн бүсатыны мәрһум Әһмәд бәј Чаваншир[3] өзүнүн бир чох бамәзә һекајәләриндә артыг маһарәтли нәзмә чәкибдир. Онлардан «Хоча-хоча вә чалаған» һекајәсинә бахмалыдыр.

Елатын бу минвал тәләсик, бир-бирини баса-баса арана көч етдији әснада нә гәдәр мадди зәрәр вә зијана дүчар олдуғуну јазсаг чох узун чәкәр...

Диван әмәләси вә мал һәкимләри «кечи сују буландырды» бәһанәси илә јазыг тәрәкәмәләрдән о гәдәр хилафи-закон хәрч вә штрафлар алырлар ки, тәсәввүрә кәләси дејил. Аллаһ әввәлкиләрә инсаф вә ахыркылара сәбр версин.

1909.

«ВӘТӘН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА ЧӘНАБ ШИРВАНСКИНИН РӘ'ЈИ МҮНАСИБӘТИЛӘ

(Редаксијаја мәктуб)

Чәнаб Г. Б. К. Ширвански, Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији барәсиндә «Загафгазје» гәзетинин 58-чи нөмрәсиндә дәрч олунмуш ресензијасында тәһлил етдији әсәрә бир о гәдәр дә әдаләтли гијмәт вермир. Һәмин дәрслијин сон ики нәшри мәним редаксијам алтында чыхдығына көрә чәнаб Ширванскијә онун бә'зи гејдләринин әсассыз олдуғуну көстәрмәји лазым билирәм.

Һәр шејдән әввәл, чәнаб Ширвански дәрслији сүн'и олараг беш һиссәјә ајырыр ки, онларын һәр биринин һаггында ајрыча мүлаһизә сөјләсин. Китаб чәми ики һиссәдән ибарәтдир: биринчи һиссәдә рәсмхәтт өјрәтмәк үчүн 50-јә гәдәр чизки, кенетик үсулла һүснхәтт өјрәтмәјин там курсу, әјани-сөвти үсулла јазыны вә охуну бирликдә өјрәтмәк үчүн әлифба, һабелә Азәрбајчан јазы вә чап әлифбасы дәрч олунмушдур. Икинчи һиссә әлифбадан сонра илк оху китабыдыр вә ушаг анлајышына ујғун олан кичик мәгаләләрдән, тәмсилләрдән, орижинал вә тәрчүмә едилмиш ше'рләрдән ибарәтдир. Чәнаб Ширвански рәсмхәтт үчүн биринчи сәһифәдә дәрч олунмуш нүмунәләри дәрслијин гүсурларындан һесаб едир вә онун фикринчә, бу нүмунәләрин һеч бири мүсәлман һәјатындан көтүрүлмәмишдир. Биз исә тәсдиг едирик ки, һәмин шәкилләрин әксәријјәти мәһз мүсәлман һәјатындан көтүрүлмүшдүр; бурада јалныз мебел гисминдән олан, мәсәлән, стол, стул, чарпајы кими сон заманларда аз-чох варлы мүсәлман евләринин, демәк олар ки, һамысында тәсадүф олунан шејләр истисна тәшкил едә биләр. Һәмин нүмунәләрин арасында саат, лампа, чајник, стакан, кәллә гәнд, ағызлыг, китаб, чешмәк вә илахир кими шејләрин дә шәкилләри вардыр. Белә олан сурәтдә демәк олармы ки, истиснасыз олараг бу шәкилләрин һеч бири мүсәлман һәјатындан көтүрүлмәмишдир? Доғруданмы чәнаб Ширвански белә һесаб едир ки, азәрбајчанлыларын сааты, чешмәји, лампасы, чајники, тәрәзиси вә орағы өз формасына вә заһири көрүнүшүнә көрә русларын, јахуд күрчүләрин ишләтдији һәмин шејләрдән нә илә исә кәскин шәкилдә фәргләнмәлидир?

Чәнаб Ширвански әлифбаны, јә'ни ушаглара ана дилиндә савад өјрәтмәк үчүн верилмиш илк дәрсләри нәзәрдән кечирәндә дә бу чүр мәһдудлуға вә бундан да гәрибә ифрата јол верир. О белә һесаб едир ки, дәрслијин бу һиссәси «42 шәкиллә көзәл вә зәнкин бәзәнмишдир, бу шәкилләрин исә һеч биринин бизим һәјатла һәтта узаг бир әлагәси дә јохдур, дәрслијин гүсурларындан бири дә елә будур». Чәнаб Ширванскинин «Вәтән дили» китабындакы әлифбанын шәкилләри һаггында бу гәдәр гәти шәкилдә дедији бу фикри мүәллифин һаггында мүлаһизә јүрүтдүјү предметлә таныш олмадығыны вә бу барәдә һеч нә билмәдијини көстәрир. Адәтән ушаглара илк савады өјрәтмәк үчүн әлифбә бир нечә дәрсдән ибарәт олур. Һәр дәрсдә ушаглара бир вә ја ики сәс өјрәдилир; шакирдләр һәмин сәсләри мүәллимин ајдын вә узадараг дедији вә һәр һансы бир предмети билдирән мүәјјән сөзләрдә ахтарыб тапырлар. Мәсәләни асанлашдырмаг, әјани вә марағлы етмәк үчүн мүәллим ја һәмин предметин өзүнү, ја моделини, ја да шәклини шакирдләрә көстәрир; шакирдләр һәмин предметин адыны дејирләр: мәсәлән, «Ат» сөзүндә шакирдләр «т», «Диш» сөзүндә «и», «Ачар» сөзүндә «ч» сәси илә таныш олурлар вә и. а. Тамамилә ајдындыр ки, әјанилик үчүн предметләрин әлифбада верилмиш шәкилләринин бу вә ја дикәр бир халгын вә ја милләтин һәјаты илә мүәјјән бир әлагәси јохдур вә ола да билмәз. Инсан бәдәни үзвләринин, ев һејванлары вә гушларынын, дәрс васаитинин вә бир чох мүхтәлиф предметләрин

шəкиллəри, миллијјəтиндəн асылы олмајараг, һамы үчүн ејни бир мə'наны вə анлајышы ифадə едир. Чəнаб Ширвански кими инандыра билəр ки, Чернјајевскинин дəрслијинин дөрдүнчү сəһифəсиндəки шəкилдə «Азəрбајчан аты» јох, «рус аты», јахуд 11-чи сəһифəдəки шəкилдə «Азəрбајчан диши» јох, «күрчү вə ја ермəни диши» көс-тəрилмишдир? Əкəр инандыра билмəзсə, онда 42 шəкилдəн һеч биринин бизим һəјатла (јə'ни мүсəлман һəјаты илə) əн узаг бир əлагəси белə олмадығыны бу гəдəр гəти шəкилдə сөјлəркəн. көрəсəн деди јисөзлəр үзəриндə һеч дүшүнүбмү?

Даһа сонра Ширвански дөрдүнчү һиссəдə өзүнүн сүн'и сурəтдə дүзəлтдији јазы вə чап һəрфлəри һаггында данышаркəн ону əјанилик хатиринə (?) вə шакирдлəрин асан мəнимсəмəси үчүн (нəји?) китабын əввəлинə кечирмəји фајдалы һесаб едир. Чəнаб Ширвански бурада да өзүнүн бу типли дəрс китаблары илə таныш олмадығыны бүрузə вермишдир. Сөвти үсулла илк савад өјрəтмəк ишиндə əлифбаны əввəлдə вермəјин һеч бир əһəмијјəти јохдур. Чүнки бу заман шакирдлəрə һəрфлəрин адлары өјрəдилмир, бəлкə, дидактика гајдасы илə, јə'ни дејилиши асан олан сəслəрдəн чəтинлəринə кечмəк јолу илə сəслəр, саитлəр вə самитлəр əзбəрлəдилир. Шакирдлəр өјрəндиклəри дилин бүтүн сəслəрини əсаслы сурəтдə мəнимсəдикдəн сонра онлары сəслəрин ишарəлəри илə, јə'ни əлифбанын дүзүлүшү илə таныш едирлəр. Ишə һеч бир хəлəл кəтирмəдəн əлифбаны дəрсликдəн чəсарəтлə чыхартмаг да олар.

«Вəтəн дили»нин II һиссəсинин гүсурлары һаггында данышаркəн чəнаб Ширвански она диггəт едир ки, Талыбзадəнин «Лајлај» адлы бир орижинал ше'риндəн башга, бурада верилмиш бүтүн мəгалəлəрин, һекајəлəрин, тəмсиллəрин, ше'рлəрин, мəсəллəрин (?) һамысы башлыча олараг рус əдəбијјатындан, өзү дə əн чох Крыловдан вə Пушкиндəн (?) едилмиш тəрчүмə вə ја игтибас характерли əсəрлəрдир. Чəнаб Ширвански буну «Вəтəн дили» дəрслијинин əн чидди нөгсанларындан бири һесаб едир вə дејир: «Бурада биз белə бир мə'лум һəгигəти јада салмаг истəјирик ки, ушаглар үчүн һазырланан дəрсликдə илк гираəт дəрслəринə чох еһтијатла јанашмаг, бурада милли вə орижинал олмајан һəр шејдəн гачмаг лазымдыр». Чəнаб Ширванскинин фикринчə, белə китаблар үчүн түрк əдəбијјаты классиклəринин əсəрлəриндəн алынмыш нүмунəлəр материал ола билəр, чүнки онлар «өз өлмəз əсəрлəриндə о гəдəр инчилəр вермишлəр ки, харичи мүəллифлəрин əсəрлəрини тəрчүмə етмəјə еһтијач јохдур. Јалныз бу классиклəрин əсəрлəрини ишлəмəк, јə'ни əрəб-фарс ифадəлəрини чыхарыб атмаг, ону ушагларын анладығы түрк сөзлəри илə əвəз етмəк лазымдыр». Јалныз чəнаб Ширвански кими Азəрбајчан əдəбијјаты илə гəтијјəн таныш олмајан адамлар белə дүшүнə билəрлəр. Көрүнүр, чəнаб Ширвански билмир ки, Гасымбəј Закирдəн вə Һачы Сејид Əзим Ширванидəн башга, Азəрбајчан јазычылары вə шаирлəри елə бир əсəр вермəјиблəр ки, ушагларын охумасы үчүн əлверишли вə јарарлы ола билсин. Јухарыда адларыны чəкдијимиз шаирлəрин исə бə'зи тəмсиллəри вə ше'рлəри јалныз үчүнчү вə дөрдүнчү тəһсил иллəриндə охунмаг үчүн јарарлыдыр. Онларын əсəрлəриндə фарс, əрəб сөзлəрини тəмизлəмəк кими бир дəјишиклик етмəјə бизим нə ихтијарымыз вə нə дə имканымыз јохдур: кичик бир дəјишикликлə биз һəмин ше'рлəрин аһəнкини, ахычылығыны вə вəзнини позмуш оларыг. Бу шаирлəр сөз сəнəткары һесаб олунурлар вə өз бəдии əсəрлəриндə онлар доғрудан да бир чох гијмəтли инчилəр јаратмышлар. Лакин ушаглар үчүн дүзəлəн дəрсликдə бу инчилəрин јери јохдур.

Гејд етмəк лазымдыр ки, ушаг јазычылары вə шаирлəри бииздə олмамышдыр вə инди дə јохдур. Мүасир шаирлəр бу чəһəтдəн јени јетишəн нəслə көмəк етмəк вə мəктəблəримизин бу тəбии еһтијачыны, һеч олмазса, аз-чох өдəмəк үчүн нəинки чалышырлар, онлар һəтта түрк шаирлəринə кор-коранə тəглид едəрəк дилимизи рəһмсизчəсинə корлајыр вə əдəбијјатымызын руһуна јад олан бир үнсүр дахил едирлəр. Илк дəрслəрдə охумаг үчүн онларын əсəрлəриндəн бир шеј сечиб көтүрмəк, сүдəмəр ушаға чəтин һəзм олан бəрк бир гида вермəјə бəрабəрдир. Өз-өзлүјүндə ајдындыр ки, белə бир вəзијјəтдə, өзүнə јарарлы материал тапмајанда, истəр-истəмəз мүсəлман олмајан мүəллифлəрин əсəрлəринə мүрачиəт едəчəксəн.

Бунунла бирликдә, биз чәсарәт едиб чәнаб Ширванскини инандырмаг истәјирик ки, «Вәтән дили» китабында Талыбзадәнин «Лајлај» ше'риндән әлавә бизим әдәбијјатдан вә һәјатдан алынмыш хејли материал вардыр. Бунлардан «Чобан вә күзкү», «Ики дост», «Бүлбүл вә гарышга», «Илан вә зәли» вә саирәни көстәрмәк олар. Һәмчинин ресензија мүәллифини инандырмаға чәсарәт едирик ки, «Вәтән дили» китабында бир дәнә дә олсун тәрчүмә едилмиш мәсәл вә тапмача јохдур. Онларын һамысы орижиналдыр, халгдан көтүрүлмүшдүр. Пушкинин әсәрләриндән исә «Вәтән дили» китабы үчүн һеч нә көтүрүлмәмишдир.

Бүтүн бу јухарыдакы изаһат бизи инандырыр ки, чәнаб Ширвански «Вәтән дили» китабына гијмәт верәркән зәһмәт чәкиб онун мәзмуну илә лазыми гәдәр таныш олмамыш вә китабы јалныз сәтһи сурәтдә нәзәрдән кечиртдикдән сонра өз рә'јини јазмышдыр. О, дәрслијин ән башлыча мәзијјәтләрини: сөвти үсулла савад өјрәдилмәси үчүн һәр бир дәрсин диггәтлә ишләндијини, китабын дилинин садәлијини вә анлашыглы олдуғуну, изаһын чанлылығыны вә ајдынлығыны нәзәрдән гачырмышдыр.

Мәрһум Чернјајевски һәрчәнд ки, Азәрбајчан әдәбијјатынын биличиси дејилди, лакин о, көзәл педагог иди, садә халгын вә ушагларын данышдығы Азәрбајчан дилини дә јахшы билирди. Азәрбајчан халг мәсәлләрини һеч кәс өз данышығында онун гәдәр јерли-јериндә ишләтмирди. Ана дилиндә савад өјрәтмәк үчүн өз дәрслијини тәртиб едәркән о, бир педагог кими, јарарлы материал сечмәји вә бу материалы чанлы ушаг дилиндә дүзәлдиб тәгдим етмәји бачармышдыр.

Бизим әгидәмизә көрә, Ушинскинин биринчи ил «Родноје слово» («Ана дили») дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијјәтә маликдирсә, Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији дә азәрбајчанлылар үчүн еләбир әһәмијјәтә маликдир.

1910.

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ

(1811[1]—1878)

Милли әдибләримизин атасы, тәмсилат (драм) јазанларымызын устади-камили, әдәбијјатымызын фәхри, шәкку шүбһәсиз, мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовдур ки, онун гәләминдән әдәбијјатын һәр нөв әсәрләри вүчуда кәлибдир: бимисл комедијалар, тәнгидә даир көзәл мәгаләләр, абидар ше'рләр, фарс вә түрк дилләриндә ширин һекајәләр вә гејриләри. Мирзә Фәтәлинин тәбиндә елә бир зәрифлик, јаратмаглыг гүдрәти, јохдан вүчуда кәтирмәклик гүввәси вар имиш ки, бунун мисли аз мүһәррирләрдә мүшаһидә олунур. Бу бир аллаһ веркисидир ки, һәр гәләм әһлинә нәсиб олмаз, һәр әдиблик иддиасына дүшәни мәс'уд гылмаз. Мәрһум Мирзә Фәтәлијә һагг-таала белә көзәл тәб илә белә зијадә хош хасијјәт, агли-сәлим, ачыг фикир, артыг фәрасәт вә закавәт дәхи мәрһәмәт гылмышдыр. Һејрәт етмәли бир сирр-дир: истәдијинә баса-баса верир, истәмәдијинә һеч зад вермир.

Мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов тәвәллүд едибдир Нуха шәһәриндә, тарихи-мәсиһијјәнин 1811-чи сәнәсиндә, вәли тәвәллүд күнү вә ајы мә'лум дејил*.

Алты-једди сиппдә Мирзә Фәтәли ата вә анадан мәһрум олуб јетим галыр. Бу фәна һалда галдығы әснада онун дајысы ахунд Һачы Әли Әскәр һәмширәзадәсини

* Мирзә Фәтәлинин тәрчүмеји-һалына даир мә'луматы онун оғлу мәрһум Рәшидбәј лүтф үзү илә чәм едиб бизә вермишди. Онун дүрүст олмағына шүбһә јери галмыр. Әлимәрданбәј Топчубашов чәнабларына вердији мә'лумат илә биз јаздығымыз мүвафиг кәлир[2].

өз һимајәси алтына алыб, тә'лим вә тәрбијәсинә мәшғул олур. Мәзкур ахунд исә өз вахтынын мөһтәрәм вә фазил үләмасындан бири һесаб олунурмуш. Бу мөһтәрәм алимин тәһти-нәзарәтиндә Мирзә Фәтәли мүсәлманча биналы тә'лим алыб, түрк, фарс вә әрәб дилләрини өјрәнир. Ахунд Һачы Мирзә Әли Әскәр һәмширәзадәсинин, хүсусән, әрәбчә охујуб камил олмасына диггәт јетирирмиш, бу гәсд илә ки, кәләчәкдә Мирзә Фәтәлини руһани мәнсәбинә һазырлашдырсын. Амма иш өзкә сајаг үзрә кедир вә мирзәји-мәрһумун руһани олмағы баш тутмур.

Вахта ки, Мирзә Фәтәли 17 синнә јетишир, онун дајысы һәчч зијарәтинә кетмәли олур вә бачысы оғлуну өзү илә көтүрүб, Кәнчә шәһәриндә рәфиги ахунд молла Һүсејнин јанында гојур ки, мәзкур ахунд она әрәб дилини тә'лим етсин. Бурада Мирзә Фәтәли мәшһур Мирзә Шәфи илә көрүшүр. Мирзә Шәфи чаван Фәтәлинин ағлыны, фитри зәкавәт вә фәрасәтини көрүб вә көзләриндән јаған анлаг вә мә'рифәт нуруну дәрк едиб, кәләчәкдә ондан бөјүк хидмәтләр вүгуә кәлмәсини Мирзәјә бәшарәт верир вә онунла бир нечә мүддәт көрүшүб данышандан сонра философ Мирзә Шәфи чаван Фәтәлинин фикир вә хәјалатыны башга бир сәмтә чевирир. Мә'лум ола ки, Мирзә Шәфи тәб'и-сәлим саһиби вә үлуми-мүтәнәввиәјә дара бир вүчуд имиш ки, әш'ари-абидары вә асари-фәлсәфәси илә Авропада, хүсусән, Алманијада иштиһар булмушду. Алманијада онун асар вә әш'арынын мәчмуәси немсә дилинә тәрчүмәси илә Боденштедт адлы алим бир шәхсин еһтимамы илә тәб олунмушдур*.

* Боденштедт—немсә әдиб вә шаирләринин мәшһурларындан бириси һесаб олунур. Бу ахыр вахтлара кими һали-һәјатда имиш вә инди дәхи сағ олмағына еһтимал вар[3]. Боденштедт 1840 сәнеји-миладидә Москва шәһәринә кәлиб, орада кнјаз Галитсинләрдән бирисинин мүрәббиси олубдур. 1844-чү сәнәдә Гафгаз чанишини, кенерал Нејтгардтын тәклифи илә Тифлисә кәлиб, индики шәһәр мүәллимләри јетирән мәктәбә (Александровски института) мүдир олубдур. Боденштедт бу мәнсәбиндә бир илдән зијадә галмајыб истефа верибдир вә сонра Гафгазын чох јерләрини—Крым вилајәтини сејр вә сәјаһәт едиб, чох мә'лумат вә тәчрүбә кәсб гылыбдыр. Кәнчә шәһәриндә олан вахт Мирзә Шәфидән фарс дили өјрәнибдир. Сонрадан Боденштедт вәтәнинә мүрачиәт едиб, Берлин шәһәриндә «Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи» унванында өз әш'арыны чапа верибдир.

Мирзә Шәфи илә көрүшдүкдән сонра Ахундов руһани олмаг фикриндән билмәррә дашыныб, Авропа мәдәнијјәти илә ашина олмаг нијјәтинә вә гуллуг етмәк гәсдинә дүшүр. Бу нијјәтләринә наил олмаг үчүн дајысы һәччдән мүрачиәт едәндән сонра Мирзә Фәтәли өзү дә Нухаја кәлир вә бурада дајысынын изни илә тәзә ачылмыш уездни школа кириб, чан-дилдән русча охујуб-јазмаға мәшғул олур. Мәрһум Рәшидбәјин вердији мә'лумата көрә, Мирзә Фәтәли уездни школанын елмини тамам едир. Амма Ахундовун өз јазмағына көрә, бир илдән зијадә һәман школада галмыр. Һәр һалда школадан чыхандан сонра Мирзә Фәтәли әзиз вә меһрибан дајысынын ајағына дүшүб, ондан илһаһ вә илтича едәјир ки, ону гуллуға гојсун. Мәрһум Һачы Мирзә Әли Әскәр бачысы оғлунун көнлүнү сындырмајыб, тәвәггејинә әмәл еләјир вә ону өзү илә Тифлисә кәтирир вә бурада рус дөвләти тәрәфиндән тә'јин олунмуш Күрчүстан үмуринин баш һакими Барон Розенә әризә вериб, ону 1834-чү илдә әлсинеји-шәрги мүтәрчимлијинә гәбул етдирир. Барон Розен чәнаблары чаван Фәтәлинин һаггында ки, о вахт 23 јашында иди, артыг дәрәчәдә илтифатлар көстәрәрмиш. Белә ки, мәрһум Ахундов өзү тәрчүмеји-һалыны јазыб бу мәгама кәлдикдә баронун јахшылыгларыны зикри-хејир илә јад едиб дејир: «Билмирәм һансы дил илә бу сәрдарын јахшылыгларыны изһар вә шүкркүзарыны әда еләјим». Мирзә Фәтәли бу гуллуғунда өмрүнүн ахырына кими галыб, сәдагәт илә өз вәзифәсини јеринә јетирир вә бу ихлас вә сәдагәтин вә һүсн хидмәтләринин әвәзиндә полковник чини вә нечә-нечә нишанлар алыр. Гуллуг ишләриндән фариғ олан зама-

«Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи»дә олан мүһәссәнати-ләтафәт о дәрәчәдә немсәләрә хош кәлибдир ки, 123 дәфә чапдан чыхыбдыр. Бә'зи рәвајәтә көрә, «Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи» мәрһум Мирзә Шәфинин өз кәламыдыр ки, ону Боденштедт фарсдан немсәјә чох көзәл вә рәван дилдә тәрчүмә едибдир. Бә'зиләри дәхи бу гөвлдәдирләр ки, Мирзә Шәфи худ Боденштедтин өзүдүр ки, «Мирзә Шәфи» ләгәбини өзү үчүн интихаб едибдир. Амма бу гөвл дүз дејил, сәриһи будур ки, Мирзә Шәфи Ирандан кәлмә алим бир шәхс имиш ки, онун Кәнчәдә олдугу вахтда Боденштедтин ораја сәфәри дүшүбдүр вә онунла таныш олуб, бир мүддәт Кәнчәдә игамәт едиб, фарс дилини Мирзә Шәфидән өјрәнибдир. Боденштедт өз әсәрләриндә Мирзә Шәфини «устад» ләгәби илә зикр едир.

ны асудә вахтларыны рус китабларынын мүталиәсинә сәрф гылыб, хејли мә'лумат кәсб едир. Онун артыг севдији фәлсәфәјә, сијаси вә игтисади елмләрә даир китаблар имиш. Мәрһум бир нечә даваларда өһдәсинә һәвалә олунмуш бә'зи мүһүм вә ағыр сифаришләри камалынча јеринә јетирибдир. Мирзә Фәтәли вәфат едибдир Тифлис шәһәриндә, тарихи-мәсиһијјәнин 1878-чи сәнәсиндә, феврал ајынын 28-чи күнүндә[4], алтмыш једдинчи сиңниндә; дәфн олунубдур Тифлисдә мүсәлман гәбристанлығында, чәнаби-һәгг тәгсиратыны бағышлајыб, рәһмәтинә васил eләсин. Амин!

* * *

Мәрһум Мирзә Фәтәлинин фарс дилиндә өз јаздығы тәрчүмеји-һалы 1887-чи сәнәдә «Кәшкүл» гәзетәсинин 43, 44 вә 45-чи нөмрәләриндә дәрч олунубдур. Мәрһумун тәрчүмеји-һалына даир јухарыда ичмалән вердијимиз әһвалата иктифа етмәјиб, онун өз јаздығы тәфсилаты фарс дилиндән түркә тәрчүмә едиб, нечә ки, вар ејнилә бурада зикр едирик. Һејфа ки, «Кәшкүл»үн 43-чү нөмрәси ки, онда Мирзәнин тәвәллүдүндән 22 сиңнинә чатынча башына кәлән гәзавү гәдәр јазылыбдыр, тапылмады[5]. 44-чү нөмрә ахунд Һачы Әли Әскәрин һәччдән гајытмағындан башланыр, бу сајаг: «Әлгиссә, икинчи атам* Ахунд Һачы Мирзә Әли Әскәр һәччдән мүрачиәт еләди. Ондан сонра мән дә Нухаја кәлдим вә бир нечә вахт әрәб дилиндә јазылмыш китабларын, о чүмләдән Шејх Бәһаји-әлејһиррәһмәнин[6] «Хиласәтүл-һесаб» адында јазылмыш китабынын мүталиәсинә мәшғул олдум. Бу әснада Нуха шәһәриндә рус мәктәби ачылды. Икинчи атамын ичазәси илә рус дилини өјрәнмәк үчүн бу мәктәбә кириб, бир ил бурада тә'лим алыб чыхдым, чүнки јашым артыг иди вә бир илдән зијадә бурада охумаға гадир олмадым. Бир илдән сонра 1834-чү тарихдә икинчи атам өзү илә мәни көтүрүб Тифлисә апарды вә бурада сәрдар Барон Розенә әризә вериб тәвәгге еләди ки, мәни өз дәфтәрханасында Шәрг дилләринин мүтәрчими мәнсәбинә гәбул еләсин вә рус јазычыларындан бир нәфәрини мәним үчүн көмәкчи тә'јин етсин, та ки, рус дилиндә билијим артыб гүввәт тапсын. Билмирәм

* Мирзәји-мәрһум һәр јердә әзиз дајысыны «Икинчи ата» ләгәби илә зикр едир.

һансы бир дил илә бу сәрдарын, јә'ни Барон Розенин јахшылыгларыны зикр едиб шүкркүзарыны јеринә јетирим. Мәләк хасијјәтли олан бу әмир икинчи атамын илтимасыны фөврән гәбул едиб, илтифат вә мәрһәмәтләрини мәним һаггымда заһир гылды ки, онлары васф етмәкдә ачизәм. О вахтдан бу күнә кими мән Гафгазија сәрдарларынын һүзурунда әлсинеји-шәргијјә мүтәрчими олуб, һәр бириндән әнва'и-илтифат вә мәрһәмәтләр көрмүшәм...

Хассә мүтәвәффи кенерал фелдмаршал кнјаз Воронтсовдан разы вә шакирәм ки, Барон Розендән сонра мәним икинчи вәлијјүл-не'мәм олубдур вә бу әмирү-кардан вә рөвшәнзәмирин илтифатынын васитәси илә мәндә мүсәннифлик габилијјәти бүруз едибдир. Алты комедија—јә'ни тәмсил—түрк-Азәрбајчан дилиндә тә'лиф едиб, һүзури-алиләринә тәгдим етмишәм. Чүмләси мәгбул вә тәһсин олунуб, әвәзиндә чох ән'амлара наил олмушам. Тәмсилатымы Тифлис театрында ки, онун да баниси кнјаз Воронтсов олубдур, сәһнеји-тамашаја гојдулар, һүззари-мәчлисдән чох афәринләр вә тә'рифләр ешитдим. Ондан сонра «Јусиф шаһын һекајәтини»* јенә түрк дилиндә тәсниф етдим. Бу једди тәснифләрим рус дилинә тәрчүмә олунуб чапа верилди вә онларын һаггында Берлин вә Петербург журналларында хејли тә'рифнамәләр јазылыбдыр.

1857-чи тарихи-мәсиһијјәдә ислам әлифбасынын тәғјири бабында бир китабча фарс дилиндә јазмышам. Мәзкур әлифбанын тәғјири вачиб вә мүһүм әмрләрдән олмағыны хејли дәлилләр васитәси илә сүбута јетирмишәм. 1863-чү тарихдә Гафгаз чанишини императорзадеји-әфхәм велики кнјаз Михаил Николајевичин[8] ичазәси илә бу хәјалымы е'лан етмәк үчүн Истамбула азим олдум. Чәми сәфәр хәрчими велики кнјаз өз хәзинәсиндән мәрһәмәт еләди вә вәзири Грузенштерн Истамбулда олан рус сәфиринә бир кағыз јазды ки, мәним мәтләбимин әнчама јетмәји үчүн Османлы дөвләтинин

* Јусиф шаһын һекајәсини ки, «Алданмыш кәвакиб» ады илә мәшһурдур, икинчи дәфә олараг түрк дилиндән русчаја биз тәрчүмә едиб, «Вестник Кавказа» адлы журналын 5-чи нөмрәсиндә 1901-чи сәнәдә чап етдирмишик. Әввәлки тәрчүмәдән бизим хәбәримиз јохдур вә мүтәрчими ким олубса о да мә'лум дејил[7].

өвлија вә әрканындан тәвәгге еләсин ки, лазимеји-тәгвијәт вә мүавинәти мүзајигә етмәсинләр.

Әлифбанын тәғјири бабиндә тәртиб гылдығым китабчаны рус елчисинин драгоманы мүәррифлији илә сәдрә'зәм Фуад пашанын[9] һүзуруна пишнәһад етдим вә јаздығым тәмсилаты вә Јусиф шаһын һекајәсин дә нишан вердим. Китабчамы сәдрә'зәм һәзрәтләринин әмри илә османијјәнин чәмијјәти-елмијјәсиндә мүлаһизә едиб, һәр бир хүсусда мәгбул вә мүстәһсән көрдүләр вә лакин ичрасына ичазә вермәдиләр. Бу сәбәбә ки, китабчада гәрари-сабиги үзрә һүруфлар бир-биринә чулашыр вә кәлмәләрин тәртибиндә чәтинлик мүшаһидә олунур. Бу ирада чавабым бу олду ки, белә олан сурәтдә лазымдыр ислам әлифбасыны билкүллијјә тәрк едиб, авропалыларын үсули-хәттини көтүрмәк вә јазыны солдан сағa јазыб охумаг вә нөгтәләри билмәррә сагит етмәк вә һүруфларын шәклини латын һәрфләриндән интихаб едиб, тәзә әлифба тәртиб ејләмәк вә һүруфи-мүсәввәтәни һүруфи-самитәнин јанына јазмаг. Һәгирин бу рә'јини Истамбул үләма вә вүзәрасы өз фәһм[10] вә ганачагларына мүвафиг көрмәјиб, гәбул етмәдиләр вә орада олан Иран вәзири-мухтары Мирзә Һүсејн ханын* мәним барәмдә олан гәдими әдавәти бүруз едиб, Истамбул вәзирләринин әдәми-мүвафигәтинә сәбәб олду[11]. Хүласә, мәрамимә чатмајыб, Истамбулдан кери гајытдым.

Дөвләти-Османијјәдә әкәрче мүсәлман әлифбасыны тәғјир етмәк фикрим гәбула кечмәди, амма бу зәһмәтимин әвәзиндә мәнә Мәчидијјә нишаны фәрмани-тәһсин илә ән'ам олунду. Мирзә Һүсејн хандан Истамбулда хејли мәрарәт вә күдурәтләр чәкдим ки, онларын һамысыны зикр етсәм баш ағрылығы олар. Мүшарилеј сабигдә Тифлис шәһәриндә өз дөвләтинин консулу иди вә мә'лум олду ки, батиндә мәним илә бөјүк әдавәти вар имиш, вәли онун әдавәтиндән мән гафил идим вә ону өзүмә дост һесаб едиб, евиндә мәнзил етдим. Ахырда әдавәтини бүруз едиб, мәни чәми Османијјә вәзирләринин нәзәриндә ислам дини вә дөвләтләринин бәдхаһы

* Мәрһум Рәшидбәјин вердији мә'луматда Истамбулда мүгими-Иран вәзири-мухтари Мирзә Мөһсүн хан адланыр. Амма Мирзә Фәтәлинин јаздығына көрә, мүшарилејһин исми Һүсејн хан имиш. Ола биләр ки, «Кәшкүл»үн чапында сәһв вугуа кәлмиш ола.

нишан верди. Нечә ки, мә'лум олду, онун әдавәтинин сәбәби бу имиш ки, куја мән өз тәмсилатымда иранлыларын әхлаги-зәмимәләрини һәчв гылмышам, вәһалонки драма даир әсәрләрин шәрти вә хүсусән комедијанын тәгазасы хәлајигин ејбләрини вә әхлаги-зәмимәләрини ејни илә көстәрмәкдир. Чүн мүшарилејһ драма фәннини вә онун шәртләрини анламајыр вә үлуми-дүнјәвијјәдән билкүллијјә бибәһрәдир вә һијлә вә тәзвирдән, бүхл-һәсәддән вә һирс-тамаһдан башга бир шејә габилијјәти јохдур; она бинаән белә гијас еләјир ки, мәним бу һәрәкәтим иранлылара нисбәт бүгз вә әдавәтимдән нашыдыр. Онун белә әдавәти заһир оландан сонра евиндән чыхыб, өзкә бир јердә мәнзил етдим.

Тифлисә гајыдандан сонра әлифбамызын гүсуру вә тәғјири барәсиндә тәзәдән јенә бир китабча Теһрана көндәрдим. Бу китабчада һүруфи-мүгәттәәни һүруфи-муттәсиләјә тәрчиһ етдимсә дә, јенә үләманын горхусундан рәсми-хәтти сабиги-гәрар үзрә сағдан сола јазмағы нишан вердим. Теһранда һәмчинин мәним бу фикир вә тәсәввүрүмә мүлтәфит олмадылар вә бу мәсәлә әл'ан тәрәггипәрвәрләр илә мүһафизәкарлар арасында Истамбулда мајеји-мүбаһисә олуб, бир мәгамда гәрар тутмајыбдыр.

Дикәр әлифба мәсәләсинин үстүндә гејри бир китабча јазыб өз дөвләтимин бөјүкләринин ичазәси илә османлы дөвләтинин сәдрә'зәми олан Әли пашаја Тифлисдән көндәрдим. Бу китабчаја әлавә олараг османлы данишмәндләриндән Суави әфәндинин әлифба барәсиндә јаздығы тәнгид (критика) дәхи гошулмушду[12]. Вәли бу китабча да бисәмәр галды. Әлифбанын тәғјири хүсусунда бу гәдәр сә'ј вә күзәришим нәтичәсиз галдығыны фарс дилиндә јазылмыш бир мәнзумәдә бәјан етмишәм[13].

Бу мачәрадан сонра Рзагулу ханын ки, «Һидајәт» тәхәллүсү илә мәшһурдур, «Ровзәт-үс-сәфаја» мүлһагат тәрзиндә јаздығы тарихә мүхтәсәр бир (критика) тәнгид јазыб Теһрана көндәрмишәм вә бундан бир сәнә кечмиш «Сүруш» тәхәллүслү Теһран шаиринин ки, Мәликүш-шүәра ләгәби илә шөһрәтләнмиш иди, јаздығы бир гәсидәјә тәнгид јазыб, өз ашиналарыма Теһрана көндәрдим.

Әл'ан ки, 1878-чи илдир, өмрүм алтмышдан кечибдир вә рус дөвләтинин мәрһәмәтиндән ирәлики хидмәтдә галыб, онун лүтф вә һимајәтиндән бәһрәмәндәм».

Мәрһум Мирзә Фәтәлинин өз јаздығындан көрүнүр ки, мүсәлман әлифбасынын тәғјир вә тәбдили онун баш фикирләриндән олуб, бу јолда артыг сә'ј вә тәлаш етмишдир. Амма чифајда, бир тәрәфдән, гәфләт вә чәһаләт вә дикәр бир тәрәфдән, гәрәзи-шәхси бүхл вә һәсәд бизим чамаат вә милләт ишләринин чохуна мане олдуғу кими, мәрһум Мирзәнин дәхи бу көзәл фикринә мане олуб, онун бу гәдәр чәкдији сә'ј вә зәһмәти сәмәрәсиз гојуб. Әкәр һүруфатымызын гүсуру бабиндә сөз ачыб мәтләбә тул вә тәфсил версәк, әсил мәтләбдән бир аз кәнар дүшәрик вә китабчамызда о тәфсилата јер тапылмаз. Вәли бунунла белә бу мүһүм мәсәлә барәсиндә динмәјиб кечсәк вичданымыз бизи раһат гојмаз. Әлифба хүсусунда филчүмлә өз рә'јимизи билдирмәк истәјирик.

Әрәбдән көтүрдүјүмүз силлаби хәттдә о гәдәр гүсур вә нөгсанат вар ки, тәһрирә сығасы вә тәгрирә кәләси дејил вә биз мүсәлманларын тәрәгги вә тәала јолунда Авропа әһлиндән далда галмағымызын бөјүк сәбәбләриндән бириси дә һәмин бу мајеји-сәадәт вә мәбдән-тәрәггимиз олан охумаг вә јазмаг алат вә әсбабынын гүсур илә долу олмағыдыр*. Бир әлифбанын ки, и'раб вә һәрәкәси вә гәдәри-кәфафинчә һүруфи-мүсәввәтәси вә мүәјјән бир шәкилдә һүруфаты олмаја вә гәдим мисирлиләрин һероглифинә бәнзәјиб, бир кәлмәнин нечә чүр охунмағына јол верә, әлбәттә, онун бу тәрәгги әсриндә бәгасы сәлаһ дејил вә нә гәдәр тәбдил вә тәсһиһинә тез чарәләр булунса, бир о гәдәр дә ирәли дүшәрик, дүнја вә ахирәт ишләримиз гајдаја дүшүб өз јолу илә раст кедәр. Үлум вә фүнундан ки, бу гәдәр бәһс едиб, мәчлис вә мәһфилләрдә данышырыг, гәзет вә журналларда јазырыг вә һеч бири бизим үчүн мүјәссәр олмур, һүруфимиз тәбдил олдугда гијлү галсыз, асан вәчһ илә онлардан бәһрәмәнд вә мәнфәәтбәрдар оларыг.

* Әлифбамызын гүсуру бабиндә өз фикир вә рә'јимизи 1898-чи сәнәдә «Гафгаз» гәзетәсинин 230, 238 вә 264-чү нөмрәләриндә мүфәссәлән јазмышыг.

Хәтти-алфабити* ки, Авропа милләтләри арасында нчра вә исте'мал олунур, чәми дилләрдә олан сәвтләри әксији—отуз, артығы—отуз беш әдәд һәрфләрин васитәси илә әда олунур. Аз-чох тәрбијәли адам әчнәби милләтин хәтти-алфабити илә тәртиб олунмуш әлифбасыны үч-дөрд саатын әрзиндә өјрәниб охумаға башлар. Бисавад ушаг бир-ики ајын мүддәтиндә охујуб јазмаға гадир олур. Бир адам хәтти-алфабити илә јазылмыш бир сәһифәни охуја билсә, һаман хәтт илә басылмыш китабларын һамысыны дүз вә асан охуја биләр. Амма бизим чох дәрин охумуш молламыз ашина олмадығы китабы охумагда ачиздир. Ики сәтр күч илә охујуб дурухур. Ешитмәдији бир сөзү дүз охуја билмир. Буна сәбәб, әлбәттә, бизим силлаби хәтти илә тәртиб олунмуш әлифбамыздыр. Бурада һәгигәт күн кими ајдын вә рөвшәндир вә әгли-сәлим саһибләри буну инкар едә билмәзләр. Амма авамлығын зору, адәт вә ајинин күчү бизим чанымыза бир дәрәчәдә сиришт едибдир ки, һәгигәти көрүб, тәсдиг вә гәбул етмәкдә ачиз олмушуг. Көмүрә ағ, гатыға гара дејә-дејә галмышыг.

Һәр һалда пијада атлыја вә атлы дәмир јол (вапор) илә кедәнә јолдаш олмајан кими, биз мүсәлман гөвм вә милләтләри дәхи гәдим һероглиф шәклиндә дүзәлмиш әлифбамыз илә мәдәнијјәт аләминдә Авропа әһалисинә јолдаш дејилик вә ола да билмәрик. Мәрһум Ахундов бу барәдә јазыр: «Әкәр ислам халгларынын әлифбасы силлаби дејил, алфабити олсајды, өзү дә солдан сағa јазылсајды, мәдәни тәрәгги аләминдә, һеч шүбһәсиз ки, ислам халглары Авропа халгларындан ирәлидә олардылар. Чүнки мәдәнијјәт тохуму әввәлләр ислам халгларынын јашадығы Шәрг өлкәләриндә көјәрмишдир. Лакин силлаби әлифбанын чәтинлији нәтичәсиндә елм вә мaариф бу халгларын бүтүн тәбәгәләри арасында јајылмамыш вә ислам халглары јашајан тор-

* Фрәнк дилиндә хәтти-алфабити о хәттдән ибарәтдир ки, кәлмәләр һүруфи-мүгәтәә васитәси илә тәркиб олунур вә хәтти-силлаби о хәттдән ибарәтдир ки, кәлмәләр һүруфи-мүттәсилә васитәси илә тәртиб олунур. Хәтти-алфабитидә һәр бир һәрф һәмишә өзүнә мәхсус шәкилдә галыр, хәтти-силлабидә бир һәрф нечә чүр шәклә дүшүр, бизим һәрфләр кими, кәлмәнин башында бир шәкилдә јазылдыгда, ортасында башга вә ахырында өзкә бир шәкилдә јазылмыр.

пагларда мәдәнијјәт тохуму чүрүјүб зај олмушдур. Һалбуки Авропада алфабити әлифбанын асанлығы нәтичәсиндә мәдәнијјәт вә елм тәрәгги етмишдир.

Мин дәфә тәәссүф олсун ки, ислам халгынын дөвләт башчылары өз әлифбаларынын дәјишдирилмәсинин вачиб олдуғуну дәрк етмирләр вә күндән ајдын олан бу мәтләби баша дүшмүрләр. Һалбуки онлар јени тәнзимат, дәмир јол чәкмәк, бухар кәмиләри дүзәлтмәк, телеграф хәтләри чәкмәк, һәрби силаһларыны тәзәләмәк вә бунлар кими башга мәсәләләр һаггында узун-узады данышырлар. Һалбуки бүтүн бунлар әлифбаны дәјишмәк мәсәләсинә нисбәтән икинчи дәрәчәли, бу мәсәлә исә һәр бир јенилијин бүнөврә дашыдыр. Инсанын белә бир халгын ичәрисиндә доғулмасы вә һаггы анламасы бөјүк бәдбәхтликдир. Чүнки о, һаггы өз халгына баша сала билмәјиб, дүнјадан һәсрәт вә кәдәрлә кедәчәкдир. Имза: Мирзә Фәтәли Ахундзадә»[14].

Мирзә Фәтәли тәртиб гылдығы әлифбасынын Османлы вә Иран мәмләкәтләриндә гәбул олунмадығыны, авам вә күтаһнәзәр Иран вәзирләринин, хүсусән Истамбулда мүгим Иран сәфири Мирзә Һүсејн ханын бүғз вә әдавәтини вә филчүмлә өз һали-дилини фарс дилиндә көзәл вә мөвзун бир мәнзумәдә бәјан етмишдир ки, ејни илә ашағыда дәрч олунур[15]. Бу мәнзумә Фирдөвсиј-Туси әлејһиррәһмәнин «Шаһнамә»си сәбкиндә иншад олунубдур ки, саһибинин фүнуни-ше'рдә маһир вә хоштәб бир шаир олмағына шәһадәт верир. Мәрһум Ахундов мәнзумәнин үнванынӹ бу сајаг башлајыбдыр: «Гафгаз чанишининин мүтәрчими Колонел Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин 1284-чү илдә васф-һалына дедији мәнзумәдир».

Бу даими олмајан дүнјада мәним өмрүм
Һәсрәт вә гүссә илә баша чатды.
Вәтән севкиси үзүндән
Чох тәдбирләрә әл атдым.
Анчаг сә'јим бир нәтичә вермәди,
Бу әсрдә бир көнүл саһиби көрмәдим.
Түркләрин вә Иран торпағынын бөјүкләри
Һамысы Чин* халгы кими јатмышдылар.

* Бу һалда Чин халгы да гәфләтдән ојанызбдыр, амма Иранзәминин бөјүкләри јухудан дојмурлар.

Чаванлығым кетди, гүввәм пуч олду,
Зөвглү вә еһтираслы бир чаван көрмәдим.
Дәниз јолу илә Рума сәфәр етдим.
Јени әлифбаны о өлкәдә*
Бүтүн дөвләт башчыларына көстәрдим.
Хәјалым чиј дејилди, чох пишкин иди.
Бирәр-бирәр мәнә «Јүз саг ол!» дедиләр.
Дүнја көзүмдә беһишт бағына дөндү.
Мәнә бөјүк чәлал дүзәлтдиләр,
Шаһа лајиг пешкәшләрлә әзизләдиләр.
Дүнја мурадымча иди, фәләк меһрибанды.
О дәгигәдә сәадәт мәнимлә һәмнәфәсди.
Бирдән бир сары үзлү кишичик**
Мәним арзу пијаләмә зәһәр дамыздырды.
Онун вәзирләрин јанына јолу варды.
Мәни динин вә дөвләтин дүшмәни кими гәләмә верди,
О натәмиз киши бу иттиһам илә
Мәни һәр кәсин јанында хатырлајырды.
О, түркләри дәһшәтә салды,
Дөвләт шурасы башчыларыны горхутду.
«Он иллик зәһмәтим онун сајәсиндә һеч олду,
Јердән сызылтымы көј ешитди.
Пак аллаһ мәним көмәјимә чатсын.
Гијамәтдә ондан мәним гисасымы алсын»***.

. . . .

. . . .

Чарәсиз Рум торпағындан гајытдым,
Орада галмаг мәним үчүн уғурсуз иди.
Бу нәтичәсиз кедиб-кәлмәк һаггында
Орадан Теһрана хәбәр көндәрдим.
Елмләр вәзиринин адына јолдан
Үрәксеван бир мәктуб јаздым.
Јени әлифбаны она нишан вердим.
Онун үчүн беһиштә јени бир гапы ачдым.
Билмирәм онун һүммәтими алчаг иди,
Ја о, кечә-күндүз сәрхош иди;
Бу вәзир мәнә чаваб вермәди,
Мәгсәдим үчүн әл тутмады.
Башга бир вәзир дә додагларыны тәрпәтмишди,
Бу мәсәлә һаггында өз фикрини демишди
Ки, биз Иран халгы кичикдән бөјүјә гәдәр,
Атәшпәрәстдән, христианадәк, фарсдан түркә гәдәр,
Һамымыз зирәк вә мә'рифәт саһибләријик.
Зәка үзүндән һәмишә фикирдәјик.
Јазынын чәтинлијиндән горхумуз јохдур.
Чала-чухурдан чыхмаг үчүн корлара јол көстәрән лазымдыр.

* Һичрәтин 1280-чы сәнәсиндә.
** Мирзә Һүсејн хана ишарә.
*** Бу ики фәрди-мүнасиби-һал вә мәгал Фирдөвсиј-Тусидән көтүрүлүбдүр.

Һеч кәсдән јени јазы гәбул етмәрик,
Бизим өз јазымыз вә өз фикримиз кифајәтдир.
Сонра бу фикри илә күвәнмишди,
Әлинин ичи илә саггалыны тумарламышды.
О мәчлисдә сыра илә отуранларын һамысы
Она демишди: «Сағ ол, еј фикир дејән!
Доғру сөзүнә мин афәрин олсун!
Һикмәтдә сәнә һеч кәс бәрабәр ола билмәз,
Гәлбин ишыглыдыр, сөзүн сағламдыр,
Ону рәдд етмәк үчүн Әрәсту белә чаваб тапмаз».
Тәәссүф ки, көзәл хасијјәтли шаһәншаһын
Вәзирләрин ахмаглығындан хәбәри јохдур,
Һејиф ки, фәрасәтли вә һушлу шаһәншаһ
Һејвәрәләрин ишиндән сакит отурур.
Һејиф ки, әдаләтли һөкм верән
Бу әлифбаны башдан-баша көрмәди.
Һејиф ки, онун парлаг дөврүндә
Абырлы бир вәзир көрмәдик.
Һамысы тамаһкар, һүнәрсиз, ағылсыздырлар,
Ким онларын адыны јахшылыгла чәкәр?
Һәрчәнд онун дөврүнүн башланғычында Шәргдә
Илдырым кими бир вәзир парлады,
Анчаг о, руслар өлкәсиндә вәзирлик едән
Борис* кими бир вәзир иди.
Бүтүн ишләри шаһын гарышачағы олмадан көрдүјү үчүн,
Өмрү Борис кими зај олду.
Бу рәмзи бу падшаһ анларса,
Онун өмрү күнәш вә ај кими олсун
Ки, дөвләт милләтин пәрәстары олмалыдыр,
Милләт дөвләтин пәрәстары олмамалыдыр.
Еј Кејгубадын тахтында әјләшән,
Онун үзәриндә шаһлығын даими олсун.
Ешитдинми ки, рус өлкәсиндә
Һүммәтлә, гејрәтлә, намусла
Александр рус милләтинә нә јахшылыг етди?
Ад чыхармагда дүнјада кими олду,
Ешитдинми ки, Палмерстон**
Британијалылар үчүн нәләр етди?
Сән Вилһелми,
О ағыллы, елм саһиби кралы ешитдинми?
Зәһмәт вә чалышмагдан бир ан белә раһатланмыр.
Она көрә дә дөврүндә мүлкү беһишт кимидир.
Сән Бисмаркы*** ешитдинми

* Борис Годунов—рус бојарларындан (ә'јанындан) бири-синин адыдыр ки, үч јүз ил бундан мүгәддәм Русијада иғтишаш заманы бир мүддәт вәзирлик едиб, сонра мәснәди-сәлтәнәти дахи гәсб етмишди. Зијадә ағыллы вә пүртәдбир бир зат имиш. Вәли хәјанәти учундан ахырда бәдбәхт вә бәдфәрчам олду.
** Палмерстон—Инкилис дөвләтинин вәзири иди.
*** Бисмарк—Немсә дөвләтинин сәдр'әзәми, канслери иди.

Ки, башыны көјләрә јүксәлтди?
Онун фикриндән нә чүр тәдбирләр баш верди?
Вәтәни уғрунда мүһарибә етди.
Ешитдинми ки, инишил, Һарибалди*
Өз ај үзлү арвады илә
Нә кими чәсарәтли мүһарибәләр етди,
Вәтәнини јадлардан тәмизләтди.
Һәр јердә ки, о дөјүшлә мәшғул иди,
Арвады архасында она көмәк иди.
Сән Линколнун**
Чаныны милләтә нечә гурбан етдијини ешитдинми?
Тјери ешидибсәнми ки, инди
Онун өмрүндән сәксән ил кечир,
Вәтәни үчүн һәмишә кәдәрлидир,
О, пул вә раһатлыг гајғысында дејилди.
Еј падшаһ, вәзирләрин нә етмишләр?
Онларын ишинә өзүн шаһид ол!
Вәзирләрин нөгсансыз бир иш көрмәмишләр.
Онлар каһ гарынларынын дәрдиндәдирләр, каһ кисәләринин
Елә исә онлар бир арпаја дәјмәзләр.
Еј шаһлар шаһы, онлары гапындан гов!
Елмли, дүшүнчәли вәзирләр ахтар,
Нәчабәти бурах, бачарыг ахтар
Ки, мәмләкәт јени бәзәклә
Истәдијин гәдәр бәзәнсин.
Јени әлифбаны ишә салсынлар,
Хошбәхтлик ағачыны мејвәләндирсинләр.

Әзиз достум Руһүлгүдсә хитаб

Чох шикајәт етдим, сөз узанды,
Ваз кечдим, бир даһа сәни көрмәјәчәјәм.
Бу иши, бу зәһмәт вә хәстәлији баша чатдырмағы
Кәләчәк нәслә тапшырдым***.

Мәрһум Мирзә Фәтәлинин бу мәнзумәси Фирдөвси әлејһиррәһмәнин Солтан Маһмуд Гәзнәвинин һаггында јаздығы һәчвә бәнзәјир. Һәр ики кәламын мәнбәји бидадлыг вә әдаләтсизликдән наши шиквә вә наләләрдир. Ахундов устади-камили олан Фирдөвси-хошнамә пејрәвилик етмәкдә артыг мәһарәт көстәрибдир. Иран-зәмин

* Һарибалди—Италија мәмләкәтиндә бир баһадырын адыдыр ки, вәтәнини биканәләрин әлиндән хилас етди.
** Линколн—Јенки дүнјанын (Американын) чүмһуријјәт рәиси.
*** Бә'зи нүсхәдә бу фәрдин икинчи мисрасы белә јазылыбдыр «Сәрәнчам ин рәнчү тимар ра».

вәзирләринә елә бир гара ләкә вә һәчв сиккәси вуруб-дур ки, гијамәтә кими о̄ну јумаг вә газымаг илә кетмәјәчәкдир. Бәли, доғрудур:

Чу шаир беранчәд бегујәд һича,
Бәманәд һича та гијамәт беча[16].

* * *

Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијаларына кәлдикдә, гәти сурәтдә дејә биләрик ки, Гогол рус вә Молјер фирәнк драм јазанларынын устад вә пишрәви олдуғу кими, мәрһум Ахундов да түрк-Азәрбајчан әдибләринин вә комедијанәвисләринин атасы вә јол көстәрәни олубдур. Онун комедијаларынын мислини бизим Азәрбајчан түркләринин драм јазанлары һәлә бу вахтадәк камалынча јазыб јетирә билмәјибләр; вәли буну дәхи инкар етмәк олмаз ки, Мирзә Фәтәлинин сајәсиндә Нәчәфбәј Вәзиров вә Әбдүррәһимбәј Һагвердијев кими әһли-гәләм, мүгтәдир, саһиби-идрак вә камал драмнәвисләр вүчуда кәлибдир. Бунларын һәр бирисинин бир нечә комедијалары вә драма мәхсус әһәмијјәтли әсәрләри вардыр ки, индики мәишәтимизин бә'зи өвза вә әһвалыны ејни илә көстәрир. Һәр ики әдибин вә Мирзә Фәтәлијә пејрәвилик едән саир драмнәвисләрин вүчуда кәтирдикләри әсәрләр барәсиндә «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» адлы мәчмуәмиздә мүфәссәл мә'лумат верилир.

Комедија јазмагда елм вә биликдән сәва тәчрүбә вә бәләдијјат лазымдыр вә бунлардан әлавә худадади бир гүввә, јарадычы бир тәб, түрк истилаһынча, «аллаһ веркиси» лазымдыр ки, бир јандан көрүб ешитдијини көтүрүб јетирә билсин вә бир тәрәфдән өз фикир вә хәјалы илә јохдан вар еләсин. Бу «аллаһ веркиси», јохдан вүчуда кәтирмәк гүввәси мәрһум Мирзә Фәтәлидә камалынча вар имиш. Онун комедијалары гөвлүмүзә мөһкәм вә адил шаһиддир. Нечә ки, Гоголун Городничиси, Хлестакову вә Добчински, Бобчинскиси һал-һазырда Русијанын бә'зи јерләриндә мүшаһидә олунмагдадырлар, һабелә дә Мирзә Фәтәлинин Һатәмхан ағасы, Һачы Гарасы, Залхасы, Бајрамы, Аға Кәрим Мијанчысы, Молла Ибраһимхәлили вә гејриләри бу һалда сағ вә саламат бизим ичимиздә доланыб, һәр бири өз фе'л вә әмәлләрини ишләтмәкдәдирләр.

Мирзә Фәтәлинин комедијалары јазыландан бу вахта кими алтмыш сәнә кечибдир. Бу узун мүддәтин әрзиндә ки, јарым әсрдән зијадә ејләјир, мәишәтимиздә чәндан тәрәгги мүлаһизә олунмур. Ата-бабадан галма көһнә адәт вә ајинләр үзрә кузәран едиб, онларын батил әгидәләринә, кәсаләт вә бәталәтләринә варис олмушуг. Бу ахыр вахтларда шәһәрләримиздә аз-чох тәрәгги вә тәмәддүн әсәрләри көрүнүрсә дә, әһли-дәһатымыз нечә ки, әлли-алтмыш сәнә бундан мүгәддәм чәһаләт сәһрасында авара вә сәркәрдан доланырды, инди дә һаман гәрар үзрә сәфил вә сәркәрдандырлар. Онларын ничат вә сәламәти үчүн чалышанларымыз јохдур. Елм вә тәрбијә алмышларымыз өз мәнфәәти-шәхсијјәләрини милләтимизин вә гаранлыгда галан гардашларымызын хејир вә сәлаһындан мүгәддәм тутуб, өзләрини шәһәрләрә верирләр. Фикир вә хәјаллары өзләри үчүн исти јер, мәдахилли мәнсәб арајыб тапмагдыр. О сәбәбдәндир ки, әлли илдән бәри ики гәдәм дә ирәли јеримәмишик, бир нөгтә үстүндә донуб галмышыг. О сәбәбдәндир ки, Һачы гараларымызын әдәди күн-күндән артыб чохалыбдыр вә чүрүк бези вә гәдәки гумаш мал адына иманлары илә бир јердә сатмагдадырлар. Шәһрәбаны ханымларымыз вә Ханпәри нәнәләримиз һәр шејдән артыг чаду-битијә инаныб, кишиләрини алдатмаға мәшғулдурлар. Һатәмхан ағаларымыз фирәнкләр илә бизим тәфавүтүмүзү анчаг онлар бизим адәтимизә мүғајир олараг әлләринә һәна гојмамагда, башларыны гырхмамагда, евдә башы папагсыз отурмагда, хөрәји әлләри әвәзинә гашыг илә јемәкдә көрүрләр. Һејдәр бәјләримиз чүт әкмәји анчаг ермәни пешәси билиб, өзләринин шан вә шөвкәтләрини чапавула кетмәкдә, гәтл вә гарәтдә көрүрләр. Молла Ибраһимхәлилләримиз кимјакәрлик сәнәтини әлдә бәһанә едиб, мин чүрә шәбәдәбазлыг илә авам халгын әлиндә олан нәгд вә чинсини алыб, башларына тәнбаку ојуну кәтирмәкдәдирләр. Аға Мәрдан һалвачы оғлу вә Аға Салман әләкчи оғлуларымыз мүрафиә вәкили олуб, хилафи-шәр' вә бәд,

биһесаб ишләр тутуб, шејтанын әглинә кәлмәјән һијлә вә фәсадлары төрәтмәкдәдирләр. Вә һабелә, вә һабелә.

Мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијалары мәишәтимизин тәәччүблү бир ајнасыдыр ки, заһиримизи дә вә батинимизи дә ејни илә көстәрир. Мүрури-әјјам илә бу ајинәнин үзүнә тоз гонубдур. Бу тозу силиб, ајнанын үзүнә сејгәл верәндән сонра диггәт илә она бахсаг өз сурәтимизи онда көрәрик вә бир-биримизи таныјарыг. Батини аләмимизә, ә'мали-намәшруә вә әһвали-шәни'әмизә дүрүст диггәт јетирсәк, хәчаләт чәкиб јәгин едәрик ки, бу јарым әсрин мүддәтиндә узаг кетмәмишик, чүз'и дәјишиклијимиз олубса, о да анчаг заһиридир. Ичәримиз вә мә'нәви тәрәфимиз һаман ирәлики гәрар үзрә галыбдыр...

Одур ки, Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә һәзин-һәзин ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма көз јашы дәрунидир, көрүнмүр. Онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб ону дәлир, јаралајыр...

* * *

Мәрһум Ахундов комедијаларына мүгәддимә олараг, ифадеји-мәрам үчүн комедија нә демәкдир вә нә гисим тәснифатдан ибарәтдир? Театр нәдир вә ондан тәһзиби-әхлаг вә адаба даир бөјүк мәнфәәтләр јетишмәјини мүхтәсәрән бәјан едир вә түрк имласы хүсусунда өз тәсәввүратыны билдириб, комедијаны охујанлара вә ојнајанлара бир пара лазым олан дәстурүл-әмәлләр верир.

Нечә ки, мәрһум јазыр: «Инсанын тәбиәтиндә ики үмдә хасијјәт гојулубдур: бири гәм вә бири фәрәһ. Ағламаг—әламәти-гәм олдуғу кими, күлмәк дә әламәти-фәрәһдир. Инсана бир мүсибәт үз верәндә гәмнак олур, әкәр мүсибәт ағыр исә ағлајыр вә бил'әкс, она бир шадлыг вә фәрәһ үз верәндә күлүр вә көнлү ачылыр. Инсанын күлмәјинә вә ағламағына фәрәһин вә мүсибәтләрин тәгрир вә тәһрири дәхи сәбәб ола биләр. Тәгрир вә тәһрир сурәтиндә кирјә вә хәндәјә үмдә мүәссир вәз'и-һекајәтдир. Әксәр өвгат намәрғуб вәз' илә зикр олунан мүсибәтдән адам мүтәәссир олмаз вә лакин һаман мүси-

бәт өзкә пәсәндидә вәз' илә нәгл олундугда кәмајәнбәғи тә'сир бағышлар, нечә ки, нагис вә камил мәрсијәханларын мәчлисләриндә бу ики кејфијјәти биз мүкәррәр мүшаһидә едирик. Әкәр нәгли-мүсибәт вә ја бәһчәт тәбаи вә әхлаги-бәшәријјәни кәмафилваге' [бәјан] етмәк илә тәбиәти-мүстәмиә мәгбул вә мүәссир дүшдү, һаман нәглин вазеинә вә мүсәннифинә һәкими-рөвшәнрәван вә арифи-тәбаеји-инсани дејәрләр вә нагилинә сүхәнкуји-габил...»[17].

Бурада нагили-сүхәнкуј вә равији-ширинмәгал илә бизим ишимиз олмујуб да, мүсәннифи һаггында, јә'ни мәрһум Мирзә Фәтәли барәсиндә камали-чүр'әт илә дејә биләрик ки, онун комедијаларыны охудугда бизә јәгинлик һасил олур ки, бунларын мүсәннифи әлһәгг «һәкими-рөвшәнрәван вә арифи-тәбаеји-инсанидир». Чүнки бизим комедија јазанларын һеч бири Мирзә Фәтәли кими нә үрәкдән күлдүрүр вә нә дә доғрудан ағладыр. Бу мәһарәт вә габилијјәт вә тәбаеји-инсана бәләдијјәт анчаг о мәрһумун комедијаларында көрүнүр. Мәрһумун драмнәвисликдә изһар гылдығы мә'рифәт вә камал доғрудан да вәсфә кәләси дејил. Онун тәмсилатындан һансы бирисини әлә алыб охудугда, олдуғумуз өвза вә заманы билаихтијар унудуб, өзүмүзү Мирзәји-мәрһумун јаздығы заманда, вәсф гылдығы өвза вә дәскаһын ичиндә дәрк едирик, әфради-мәчлис куја бир-бир көзүмүзүн өнүндән вә әлван либасларында кәлиб кечирләр. Биз онларын һәрәкәт вә сүкунатыны, нечә ки, вар, мүшаһидә едирик, данышдыглары сөһбәти ешидиб, күләнләр илә күлүб, ағлајанлар илә ағлајырыг.

Тимсал үчүн Ахундовун баш комедијасы һесаб олунан «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» адлы тәмсилаты илә ки, башга ибарә илә «Һачы Гара» адланыр, охучуларымызы таныш едиб, Һачы Гаранын гачаглыға кетмәкдә габаг арвады Түкәз илә данышдығы сөһбәти нечә ки, вар—мәгамында јазырыг! Бу әчибә комедијанын кејфијјәти беш мәчлисдә бәјан олунур.

Әввәлинчи мәчлис ваге олур Һејдәр бәјин обасындан кәнар бөјүк бир палыд ағачынын дибиндә, ајдынлыг кечәдә. Һејдәр бәј јолдашлары илә бир јердә истәјир кедиб нишанлысы Сона ханымы көтүрүб гачсын. Бу барәдә Сәфәр бәј илә данышыр.

Һејдәр бәј гочаг бир оғландыр ки, өз ел вә обасынын ичиндә икид адланыр, дава-дөјүшдә, сојгунту вә басгынтыда ад чыхарыбдыр. Амма онун пулу јохдур ки, тој едиб, нишанлысы Сона ханымы кәтирсин. Һејдәр бәј тәассүфлә кечмиш заманы јадына салыб дејир: «Һаны о көзәл вахтлар ки, һәр ајда бир карван чапмаг, бир орду дағытмаг олурду. Инди нә гызылбаш дөјүшү вар, нә османлы дөјүшү. Әкәр гошуна кетмәк истәсән дә кәрәк чыплаг ләзкиләрин үстүнә кедәсән. Әкәр јүз мин зәһмәт илә бирисини дағларын дәлик-дешијиндән чыхартсан, бир дағарчыг вә бир күркдән башга әлинә бир зад дүшмәјәчәк. Һаны османлы вә гызылбаш дөјүшү ки, бир вахт Гарабағы гызыл-күмүшә бојамышды. Белә бир дөјүш олсун, һамыдан ирәли дәстә башында кедән мән олум, бир һүнәр көстәрим ки, Рүстәми-дастан да көстәрмәмиш олсун».

Сонра началникин она етдији бујруғу јадына салыб дејир: «Гулаг ас, көр началник мәнә нә дејир: «Һејдәр бәј, раһат отур, гулдурлуг етмә, јол кәсмә, оғурлуға кетмә!» Пешиман олуб дедим ки, бу әмрә биз дә рағиб дејилик. Амма сиз чәнаба лазымдыр ки, бизим кими нәчиб кимсәнәләрә бир чөрәк јолу көстәрәсиниз. Началник мәнә дејир ки: «Һејдәр бәј, чүт әк, бағ бечәр, алыш-вериш елә»[18].

Началникин бу тәклифи Һејдәр бәјин дамағына бәрк дәјир вә о, Сәфәр бәјә шикајәт тәриги илә дејир: «Кујә ки, мән Баназор ермәнисијәм ки, кәрәк күндүз ахшамадәк котан сүрәм, ја ләнбәранлыјам ки, гурд бәсләјәм вә ја ләкәм ки, кәндләрдә чәрчилик едәм!»

Һејдәр бәјә јолдашы Сәфәр бәј мәсләһәт көрүр ки, Сона ханымы көтүрүб гачсын вә тој хәрчи аралыгда итсин. Бу хүсусда Һејдәр бәј досту Әскәр бәји дә мәсләһәтә чағырыб имиш ки, мәсләһәт олса, кедиб бир јердә Сона ханымы көтүрүб гачсынлар. Амма бу ишдә Һејдәр бәјин көнлү јохдур. Әввәлән, еһтијат едир ки, гызын ата вә анасы кедиб началникә ондан шикајәт еләсинләр вә о јенә тәзәдән гачаг дүшсүн вә санијән, Һејдәр бәј тај-тушун вә ел-обанын тә'ниндән горхур ки, десинләр Гурбан бәјин оғлу тој етмәјә пул тапмајыб, өз нишанлысыны көтүрүб гачды.

Әскәр бәј дә гызы көтүрүб гачмағы јолдашынын шә'нинә лајиг көрмүр. Онун мәсләһәти илә сөзү бир јерә гојурлар ки, ағчабәдили* Һачы Гарадан мүамиләси илә пул көтүрүб, кедиб Ирандан гачаг малы кәтирсинләр вә онун газанчы илә тој еләсинләр. Бу мәсләһәти Һејдәр бәј өз нишанлысы Сона ханыма дејир. Һејдәр бәјин сөзләри әввәлчә Сона ханымын әглинә јерләшмир ки, онун пулу олмаја-олмаја гачаг малыны нә илә алачагдыр вә тә'кид едир ки, һаман кечә ону көтүрүб гачсын. Амма сонрадан анасынын сәсини ешидиб, тәләсик Һејдәр бәј илә ајрылыр вә онун гачаг малы алмаға кетмәјинә разы олур.

Икинчи мәчлис ваге олур Ағчабәди кәндиндә. Хәсис Һачы Гара дүканында отуруб, базарын кәсадлығындан вә малын сатылмадығындан шикајәт едир. Шуша галасында она чит, гәдәк, без сатанын гарасынча сөјләниб, ағзына кәлән нифрин вә бәддуаны һаггында едир ки, она чүрүк мал сатыбдыр. Бу һалда Һејдәр бәј јолдашлары илә Һачынын јанына мә'лум мәтләбдән өтәри кәлирләр. Һачы Гара онлары мүштәри һесаб едиб севинир вә нечә дәгигә бундан ирәли писләдији чүрүк малы башлајыр тә'риф етмәјә. Әскәр бәј дејир ки, биз парча алмаға кәлмәмишик, башга бир мәтләбдән өтрү кәлмишик. Бу сөзләрдән хәсис Һачы мә'јус вә мүкәддәр олуб, истәјир ки, бир нөв бунлары башындан рәдд еләсин. Сонра мәтләбдән хәбәрдар олуб вә аз вахтын ичиндә јүз манат газанч етмәк сөзүнү ешидиб севинир вә бәјләрин тәклифини гәбул едир. Һачы өзү дә онлар илә Тәбриздән гачаг малы алмаг фикринә дүшүр вә сөзү бу мәгамда гојурлар ки, һазырлашсынлар вә Һачы лазым олан гәдәр пул көтүрсүн ки, һаман кечә јола дүшсүнләр. Һачы Гара чәлд дүканы бағлајыб евинә кәлир. Әлиндә ачар сандығын ағзыны ачыр, торбадан гызыл чыхардыр. Үч јүз гызыл санајыб, әлаһиддә кисәләрә гојур. Сонра кедир түфәнк-тапанчасыны, хәнчәрини, гылынчыны кәтирир јығыр габағына. Бу һалда арвады Түкәз јетишир.

Түкәз—А киши, нә гајырырсан? Бу јараг-әсбабы габағына нијә төкүбсән?

Һачы Гара—Сәфәрим вар, јола чыхачағам.

* Ағчабәди Гарабағда Шуша уjездиндә бөјүк бир кәндин адыдыр.

Түкәз—Де көрүм, һара кедәчәксән?

Һачы Гара—Сәнә демәли дејил.

Түкәз—Нечә, демәли дејил? Гулдурлуға ки кетмирсән, мәндән кизлијирсән?

Һачы Гара—Елә бир елә заддыр.

Түкәз—Бәс елә зад исә һеч вахт кедә билмәзсән! Дур ајаға, кет дүканына, малыны сат! *(Јараглары јығышдырыр).*

Һачы Гара—Дүканы аллаһ батырсын, малы јоха чыхсын, сатылыр мәкәр? Гојмазсан башымын чарәсин көрүм?

Түкәз—А киши, башына нә кәлибдир ки, чарәсин көрәсән? Нә данышырсан?

Һачы Гара—Дәхи нә кәләчәк, евим јыхылыб кедиб. Дүз јүз манат индијәдәк зәрәрим вар. Боғазыма чөрәк кетмир!

Түкәз—Сәни көрүм боғазын елә тутулсун ки, су да өтмәсин, aj көјәрмиш! Ушаг ашыг јыған кими бу гәдәр пулу јығыб нә ејләјәчәксән? Јүз ил өмрүн ола, јејәсән, кејәсән, ичәсән, сәнин пулун түкәнмәз. Јүз манат зәрәрдән өтрү нә өзүнү өлдүрүрсән?

Һачы Гара—Мин кәрә сәнә демишәм ки, сән арвадсан, кет арвадлығына, мәнә өјүд-нәсиһәт вермә! Јараглары јерә гој! *(Әлини узадыб түфәнк, тапанчаны дартыб алыр).*

Түкәз—Јә'ни сән бу јараглары гуршаныб, олар илә адам горхудачагсан? Бу түфәнк, тапанчанын ијирмисин үстүнә көтүрсән, мән бу арвадлығым илә сәндән горхмарам. Торпаг сәнин башына! *(Ики әлли башына гарыјыр).*

Һачы Гара—Сәни ләʼнәтә кәләсән, арвад! Тохумунуз јер үзүндән көтүрүлсүн. Итил бурдан!.

Түкәз—Киши, дәли олубсан? Мән евимдән һара итиләчәјәм, Де көрүм һара кедирсән?

Һачы Гара—Чәһәннәмә, кора! Әл чәкмәзсән?! Нә истәјирсән мәндән?

Түкәз—Каш, чәһәннәмә, кора индијәдәк кетмиш олајдын! О күнү көрәрәмми, тој-бајрам едим. Чифајда, әзраилин јолу јумрулсун, сәнин кими мурдары јер үзүндә гојуб, көзәл чаванлары гара торпаг алтына јоллајыр.

Һачы Гара—Јер үзүндә галан мурдарларын бири сән өзүнсән ки, туғи-ләʼнәт олуб кечибсән мәним боғазыма! Мән өмрүмдә бир кимсәни инчитмәмишәм, бир кимсәјә зәрәр јетирмәмишәм. Мән нијә мурдар олурам?

Түкәз—Бир кимсәјә зәрәр јетирмәмисән, хејир дә вермәмисән. Ондан өтрү мурдарсан ки, өз малыны нә өзүн јејиб ичирсән, нә аиләнә мәсрәф едирсән. Сән өлсән һеч олмаса арвад-ушағын дојунча чөрәк јејәр.

Һачы Гара—Арвад-ушаг зәһирмар јесин!

Түкәз—Сәнин евиндә зәһирмар да тапылмаз. Олсајды ону да гыјыб бизә вермәздин...

(Бу һалда бәјләр чағырыр: һачы, һачы!)

Һачы Гара—Арвад, чәкил кет, адамлар кәлир.

(Түкәз тез узаглашыб, гапынын далысындан гулаг асыр).

Үчүнчү мәчлис ваге олур Аразын кәнарында. Һачы Гара гачаг малы алыб, јолдашлары илә кери гајыдан заманы Аразы кечәндә аз галыр суја дүшүб боғулсун. Һејдәр бәј кәмәнд атыб, Һачынын белинә салыр вә әнваи-мүсибәт илә чәкиб чыхардыр. Бир аз јол кедәндән сонра гачагчылар Оһан јүзбашыја үстүнүн он нәфәр јараглы-әсбаблы адамлары илә раст кәлирләр. Бунлар исә муровун* һөкмү илә Әјлис ермәниләрини сојан гачаглары ахтармаға чыхыблармыш. Һејдәр бәј Оһан јүзбашынын үстүнә һүчум едиб елә бағырыр ки, өз гочаглығындан дәм вуран Оһан јүзбашы өзүнү итирир вә адамлары илә гачыб дағылырлар. Ермәниләрдән бириси (Сәркис) Оһандан сорушур ки: «Aj јүзбашы, муров сорушса ки, бир адама раст кәлдинизми, нә дејәк?» Оһан јүзбашы дејир ки, сорушса дејәрик: «Дәвә көрдүнмү, гығыны да көрмәдик»...

Дөрдүнчү мәчлис ваге олур Хонашин дәрәсиндә, ајдынлыг кечәдә. Һачы Гара јолдашларындан ајрылыб, јүклү атын үстүнә минмиш, нөкәри Кәрәмәли илә Ағчабәди сәмтинә кедирләр. Һачы Гара тәләсир ки, өзүнү кәндә јетирсин, та ки, сабаһ фирәнк малыны базара чыхарыб, баһа гијмәтә сатсын; амма Һачы Гаранын арзусу һасил олмур. Хонашин дәрәсиндә бичиндән гајыдан ики нәфәр туғлу ермәнисинә раст кәлир. Һачы Гара бунлары муров јасавулу һесаб едиб, башлајыр һәдәләмәјә. Ермәниләр һәр че сәʼј едирләр ки, өзләрини она таныдыб, фәгир бичинчи олмагларыны билдирсинләр. Горхаг Һачы Гара мүгабилиндә ачиз, әлсиз вә ајагсыз адамлары көрүб, онларын ким вә нәчи олдуғуну билмәк вә сөзләринә гулаг асмаг истәмир.

Бурада мәрһум Ахундов өзүнүн хејли дәгиг вә гәлбшүнас (психолокија) елминдән бахәбәр олдуғуну сүбута јетирир. Нечә ки, Испанија әдиби Сервантесин Дон-Кихоту дәјирманы бөјүк бир пәһливан һесаб едиб, онунла даваја киришир, һабелә дә Һачы Гара бичинчи ермәниләри муров јасавуллары вә јаники гулдур һесаб едиб, истәјир онлара галиб кәлсин вә тәʼкид едир ки, јарагларыны јерә атсынлар. Ермәниләр орагларыны јерә атыб дејирләр: «Буду бизим јарағымыз». Һачы Гара инанмајыб, түфәнки бунларын башынын үстүндә атыр, ермәниләр бәрк горхур, ешшәк үркүр вә ермәни-

* Индики участкови пристав о вахты муров адланырмыш

нин бириси (Аракел) онун үстүндән јерә јуммаланыр. Түфәнкин сәсини муровун јасавуллары ешидиб, Һачы Гараны вә ермәниләри тутуб, муровун һүзуруна апарырлар. Муровун һүзурунда Һачы Гара дејир ки, ермәниләр ону сојмаг истәјирди. Ермәниләр дәхи Һачы Гараны мүттәһим едирләр. Муровун һөкмү илә Һачы Гараны вә ермәниләри дустаг едирләр. Һачы Гара башлајыр ағламаға: «Евин јыхылсын мәним евими јыхан! Ган гусасан мәни гана чалхајан! Имансыз өләсән мәни бәлаја салан! Мәң һарда, диван һарда! Мән силистдән гачырдым, јенә силистә дүшдүм. Чибиндән бирәјәдәк башлајачагдыр сорушмаға. Де кәл бош-бош суаллара чаваб вер, көзлә ки, ахыры олачаг».

Һәр шејдән артыг Һачы Гара рус диванынын «кет-кәлиндән» горхур. «Завтра-завтра»нын һәддән зијадә олан хәрч вә хәсарәтини тамаһкар Һачы нәзәрә алыб, башлајыр ушаг кими ағламаға. Бу бәлаларын һамысы онун башына тамаһынын күчүндән кәлир. Тамаһ кишијә о гәдәр күч кәтирир ки, раһат кәсбини бурахыб, гачагчылыг кими горхулу вә һарам ишә кедир. Бурада аз галыр ки, Араз чајында ахсын. Бу хатадан гуртарыб, евинә јетишһа-јетишдә муровларын әлиндә дәстикир олур. Јәгинлик илә демәк олур ки, Гогол Плјушкинин хәсислијини о гәдәр дүрүстлүк вә маһарәтлә јазыб јетирә билмәјиб, нечә ки, мәрһум Ахундов Һачы Гаранын хәсислијини, горхаглығыны, заһири вә батини аләмини әдибанә тәһрир гылыбдыр. Гоголун јазмағында бә'зи мүбалиғат вә тәбиәти-инсана ујмајан сифәтләр нәзәрә кәлир. Амма Һачы Гаранын хүлг вә хасијјәтиндә, тамаһкарлығында зәррә гәдәр дә кәм-кәсир јохдур. Бу тамаһкар шәхсин мислини, јәгин ки, һәр бир бәсирәт әһли инди дә көрүб мүшаһидә етмәкдәдир. Һачы гараларымыз һала фот олуб гуртармајыбдыр. Онларын әдәди артыр ки, азалмыр.

Бешинчи мәчлис ваге олур Һејдәр бәјин обасында. Һејдәр бәј алачығын ичиндә отурубдур. Бундан бир күн ирәли тој олуб, чөлдә зурна, гавал чалыныр. Чаһыл ушаглар ојнујуб охујурлар. Сона ханым Һејдәр бәј илә ширин сөһбәт елә јир вә ондан тәвәгге едир ки, бир дә кәзмәјә, оғурлуға вә әјри јола кетмәсин. Бу һалда Һачы Гаранын арвады Түкәз дахил олуб дејир: «А башына

дөнүм, мәним әримин башына нә иш кәлибдир ки, индијәдәк нә өзүндән вә нә нөкәриндән бир хәбәр јохдур?» Һејдәр бәј Түкәзә тәсәлли верир ки, горхмасын, кәлиб чыхар. Бу әснада гышгырыг гопур, муров вә началник үстүнүн атлылары илә алачығы әһатә едирләр. Һејдәр бәј габаға чыхыр. Началник она дејир ки, Оһан јүзбашынын хәбәр вермәји илә Әјлис ермәниләрини сојан одур. Һејдәр бәј дејир ки, «Началник, белә мужикин сөзүнә е'тибар едиб, мәни бәдбәхт етмә». «Мужик» сөзү Оһанын дамағына дәјир. 20 ил вилајәт бөјүкләринә гуллуг едиб ризамәндлик кағызы вә медал алмағыны началникә сүбут етмәк истәјир вә бу барәдә чох тул данышыб началникин өвгатыны тәлх едир вә өз үстүнә ачыгландырыр.

Бу аралыгда Һачы Гараны вә бичинчи ермәниләри кәтирирләр. Вә сонрадан Һачы Гаранын нөкәри Кәрәмәлини јүк илә кәтирирләр. Һачы Гара Кәрәмәлини вә малынын тутулмағыны көрән кими јыхылыб өзүндән кедир. Началник вә гејриләри бу һала тәәччүб едирләр. Амма Һејдәр бәј кејфијјәти анлајыб, олан әһвалаты кәмајәнбәғи началникә сөјләјир вә гачаглыға кетмәјинин сәбәбини бәјан едир. Бу әснада Сона ханым ирәли јеријиб дејир: «Башына дөнүм, бизи падшаһын башына чевир! Гул хәтасыз, аға кәрәмсиз олмаз. Јаз, бу иши јухарыја билдир, бәлкә мәним көз јашыма рәһм еләјәләр. Мән дилимдән кағыз верирәм ки, Һејдәр бәји һеч бир јаман ишә гојмујам».

Началникә Сона ханымын сөзләри тә'сир едир вә о, Һејдәр бәји јолдашлары илә заминә верир. Сона ханыма дејир ки, сәнин көзәллијинә вә көз јашына рәһм едиб, Һејдәр бәји сәндән ајырмадым, ондан муғајат ол ки, јенә бир пис иш тутмасын. Сәнин заминлијин һәр бир кәсин заминлијиндән е'тибарлыдыр. Худаһафиз дејиб кетмәк истәјәндә Һачы Гара дејир: «Башына дөнүм, началник, муровун јасавуллары мәни тутанда чибимдән јарым аббасымы чыхардыблар, бујур версинләр». Началник онун да тәвәггејини јеринә јетирир. Һачы Гара башлајыр она дуа етмәјә. Пәрдә салыныр.

Бизим бу китабчамызда о гәдәр кенишлик јохдур ки, Ахундовун саир комедијалары илә дә охучуларымызы ашина едәк. Бу иши өзкә бир вахта гојуруг. Бун-

дан маәда биз белә зәнн едирик ки, әһли-саваддан аз адам тапылар ки, Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны охумамыш олсун вә бир дә онлардан һәр бириси дәфәатла сәһнеји-тамашаја гојулубдур. Загафгазијанын елә шәһәр вә гәсәбәси јохдур ки, мәрһумун комедијаларындан бири, икиси ојнанылмамыш олсун. Бурада анчаг мәзкур комедијаларын адларыны јазмаға иктифа едирик.

1. «Һекајәти-молла Ибраһимхәлил кимјакәр». Кејфијјәти дөрд мәчлисдә бәјан олуб итмамә јетир. Тәсниф олубдур һичрәтин 1267-чи тарихиндә.

2. «Һекајәти-мүсјө Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ мәшһур чадукүн». Тәмсили-күзариши-әчиб. Кејфијјәти дөрд мәчлисдә бәјан олур. Јазылыбдыр 1267-чи сәнәдә.

3. «Һекајәти-хырс гулдурбасан». Кејфијјәти үч мәчлисдә бәјан олуб итмамә јетир. Јазылыбдыр 1268-чи сәнәдә.

4. «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраб». Тәмсили-күзариши-әчиб. Кејфијјәти дөрд мәчлисдә бәјан олуб итмамә јетир. Јазылыбдыр һичрәтин 1267-чи сәнәсиндә.

5. «Сәркүзәшти-мәрд-хәсис» (Һачы Гара). Тәмсили-күзариши-әчиб. Кејфијјәти беш мәчлисдә бәјан олур. Јазылыбдыр 1269-чу тарихдә.

6. «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти шәһри-Тәбриздә». Гәрибә бир тәмсилдир. Кејфијјәти бәјан олур үч мәчлисдә. Јазылыбдыр 1272-чи тарихдә.

Әдәбијјатын бу нөвү Мирзә Фәтәли кими габил әдибин гәләминдән әввәлинчи дәфә олараг Азәрбајчан түркләринин арасында вүчуда кәлдикдә чүмләни һејрәтә салыр. Бу гисим әсәрләр, јә'ни комедија о вахтачан мүсәлманлар арасында көрүлмәмишди. Әввәлинчи имтаһан, о да белә камил вә көзәл сурәтдә, ејбдән хали, ләтафәт вә мүһәссинат илә долу; Азәрбајчан түркләринин доланачағыны, адәт вә адабынын ајинеји-һәгигәтнүмасы. Әлһәгг, бунлар хәзинә малыдыр... Одур ки, бу комедијалар сәһнеји-тамашаја гојулдугда вә чапдан чыхдыгда һамынын фикир вә диггәтини өз тәрәфинә чәлб едир. Әчнәби гөвм вә тајфаларын көзү өнүндә тәзә бир дүнја ачылыр. О сәбәбдәндир ки, бу комедијалар һәнуз түрк дилиндә чапа верилмәмиш рус дилиндә 1853-чү тарихдә

тәбдән чыхыр*. Бу комедијаларын шөһрәт вә сәдасы артыг сүр'әт илә һәр јерә дағылыр. Онларын барәсиндә рус вә Авропа дилләриндә чыхан журнал вә гәзетәләрдә көзәл мәгаләләр јазылыр.

Чох чәкмир ки, Ахундовун комедијалары Иран мәмләкәтиндә дә шөһрәт кәсб едир. Шаһзадә Чәлаләддин Мирзәнин (секретары) каркүзары Мирзә Чәфәр онлары түркдән фарс дилинә тәрчүмә едиб, Теһранда чапа верир. Авропа үдәба вә лисанијјуни бу комедијалардан бә'зини өз дилләринә тәрчүмә едирләр. 1882-чи сәнәдә Инкилтәрәдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраб» инкилис дилинә тәрчүмәси илә бир јердә дәрч олунур. Бу тәрчүмәјә әлавә олараг мәхсус лүғәт вә бир пара гејдләр гошулур. 1886-чы тарихдә мәшһур әдиб Барбије дө Мејнар Парижде «Journal Asiatique» адлы чәридәдә «Һекајәти-Ибраһимхәлил-кимјакәр»и чап eләјир. 1889-чу илдә Стокһолм лисанијјун чәмијјәтинин журналында «Һекајәти-хырс гулдурбасан» тәб олунур вә һаман сәнәдә Алфонс Силјер исминдә бир шәхс фарс дилиндә «Вәзири-хани-Сәраб» илә «Мүрафиә вәкилләри»ни чап етдирир вә јенә һаман сәнәдә Вјана шәһәриндә профессор Ваһрмунд «Һәкими-нәбатат мүсјө Жорданы»ын фарс дилиндәки тәрчүмәсини лүғәти вә бә'зи гејдләри илә мә'эн чап етдирир.

Бу комедијалардан әлавә, Мирзә Фәтәли Ахундов тарихи-исламијјәнин 1273-чү сәнәсиндә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1857-чи илинә мүтабигдир, «Алданмыш кәвакиб» вә јахуд «Һекајәти-Јусиф шаһ» адында гәрибә бир һекајәт јазыбдыр. Бу һекајәтин вүгуи Сәфәвијјә падшаһларындан Шаһ Аббасын замани-сәлтәнәтинә тәсадүф еләјир. Бу тәәччүблү әһвалатын һәгигәтдә Иранзәминдә ваге олуб-олмамасына сөз верә билмәрик. Амма јәгинән тәсдиг едә биләрик ки, бу гисим әһвалат орада баш верә биләр. «Алданмыш кәвакиб»дә мәрһум Мирзә Фәтәлинин үмдә мәтләби Иран вәзирләринин сырф авамлығыны вә өз али мәнсәбләринә әсла лајиг олмадыгларыны көстәрмәк имиш ки, инсафән бу мәтләби мүсәннифи-мәрһум бөјүк мәһарәт вә устадлыг илә бәјан едир. «Алданмыш кәвакиб»и охудугда јәгинлик

* Түрк дилиндә Мирзә Фәтәлинин комедијалары 1859-чу сәнәдә «Алданмыш кәвакиб» илә бир јердә чап олунубдур.

һасил олур ки, Иранын виран олмағына, «Дөвләти-әлиј-јәнин» белә зәиф вә нәһиф һала дүшмәјинә «үмәнаји-дөвләт» вә «үләмаји-кирам» вә «вүзәраји-зәвијүл-еһтирам» олублар. Бу һагигәт вә доғруну Шаһ Аббасын мүгәррәб вәзирләри вә әркани-дөвләт онун һүзурунда лисани-бәлағәтлә өз гүсурларыны, дәнаәт вә сәфаһәтләрини камали-ифтихар илә бәјан едирләр. Көһнә вә шөвкәтли Ираны хараб вә позғун һала салан чаһиланә тәдбирләрини һүсн-хидмәт вә бөјүк һүнәр мәгамында гојуб, дөвләти-әлијјәјә сәдагәтлә хидмәт етмәкләрини сүбута јетирмәк истәјирләр. «Алданмыш кәвакиб»и охујандан сонра Мирзә Һүсејн ханын мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундова нисбәт олан бүғз вә әдавәти һансы мәнбәдән гајнајыб чуш етмәји вазеһ олур.

Ахундовун драмнәвис мүсәннифләрә вә һагиги әдибә мәхсус олан исте'дад вә габилијјәтләриндән бириси дә будур ки, өз тәмсилат вә һекајәтләриндә әһвалат вә күзаришаты сөјләнән әшхасын һәр бирини өз дили илә данышдырыр. Әкинчидән тутмуш шаһа кими һәр һансы синфин дилиндән сөз сөјләјир исә, елә бир сајагда сөјләјир ки, куја мәрһум һаман о синфин өзүндәндир вә јаинки онларын сөзләрини ешитдикдә бир-бир синәсинә јығыбдыр. Бу габилијјәтдән әлавә Мирзә Фәтәлинин дилиндә елә бир нәмәкризлик, мәлаһәт вә зарафәт вар ки, һәр кәс онун кәламыны охујур исә көнлү ачылыр вә додағы алтында күлүр. Мирзә Фәтәлинин тәбиәтиндә зөвг вә хоштаблыг мајәси вә јаранмасында зарафәт вә ләтафәт хәмирәси олдуғуна бинаән һәмишә мејли зарафатчы, ләтифәку вә күшадәгәлб адамлар илә имиш. Мәзәчилик, зәрифанә данышыб күлмәк онун тәгазаји-тәбиәти олдуғундан бә'зи ишләри вә данышыглары дәхи башдан ајаға күлүнч вә зарафәт имиш. Онун дилиндән сөјләнән ләтифәләри вә түрфә сөзләри чәм етсәк, көзәл бир китабча әмәлә кәләр.

Шаһ Аббасын вәзирләри падшаһын һүзурунда улдузларын сәдәмәји-үзәмасыны дәф етмәк үчүн артыг вүгар вә тәмкин илә данышдыглары сөзләрә диггәт јетирилсә, һәмән сөзләрин чүмләси мајеји-истеһза вә күлүнч олмағына шүбһә галмаз. Белә ки, мәсәлән, сәрдар Заман хан өзүнү саһиби-әгл вә тәдбир олмағыны һүззари-мәчлисә бәјан етмәк үчүн әсла мәтләбә дәхли олмајан

османлы гошунунун Иран үстүнә һүчум еләмәјиндән сөз ачыб дејир: «Әкәрчи бизим гошунумуз да һесаб вә әдәддә таифеји-Османијјәдән кәм дејил иди, нәһајәт, мәним һејфим кәлди ки, фиргеји-начијәнин гошунуну күруһи-залләнин мүгабилиндә тәләфә вердирим. Она бинаән әмр етдим ки, Османијјә сәрһәддиндән та нәһајәти-мүлки-Азәрбајчан тамам дәһагинин зираәтини хараб етсинләр вә чарпаларыны говуб кәтирсинләр, көрпүләри дағытсынлар вә јоллары позсунлар. Вәгта ки, Бәкир паша (Османлы әскәрләринин сәркәрдәси) сәрһәддимизә дахил олду, әкәрчи мүгабилиндә бизим гошундан бир нәфәр көрмәди, амма јоллар бир мәртәбәдә хараб олунмушду ки, әсла өзүјлә топхана кәтирмәјә гадир олмајыб, анчаг атлы вә пијадәси илә әнваи-зәһмәтдән сонра Тәбризә варид олду вә һәр тәрәфә дәстә көндәриб, зәхирә тәһсилинә игдам етди. Әлинә бир һәббә вә бир өкүз вә гојун дүшмәди. Начар үч күндән сонра үфтан вә хизан, ач вә әфсүрдә Тәбриздән куси-реһләт дөјүб гачды. Бу тәдбир илә мүлки-Иран таифеји-биканәнин һүчумундан мәһфуз галды. Јоллары позмаг вә көрпүләри јыхмаг бир мәртәбәдә тәдбири-мүфид көрүндү ки, дөвләти-әлијјә Бәкир паша гачандан сонра дәхи белә сәлаһ көрдү ки, онлары һәмишә бу гәрарда баги гојсун, дубарә таифеји-биканәнин [һүчум кәтирмәк] еһтијаты илә. Бу тәриг илә дөвләти-әлијјәнин гошунундан бир нәфәрин дәхи бурну ганамајыб, әсакири-мәнсурәнин чүмләси һәмсајә дүшмәнләрин вәһшәти үчүн салим галды. Белә ишләр хүсусунда аситанеји-әлијјәнин гоча итп тәдбир көстәрмәкдә ачиз дејил! Амма кәвакиб илә мүхалифәт етмәкдә әглим һәр бир әлачдан гасир көрүнүр...»

Сәрдар Заман ханын бу күнә өз һүсн-хидмәтләрини тә'риф едиб ағыллы вә тәдбирли бинакүзарлыгларыны вәсф етмәји доғрудан да адама күлүнч кәлир: «Әсакири-мәнсурә» «күруһи-залләнин» һүчумуна давам кәтирә билмәјиб гачыр. Вәтәнин уғрунда, онун мүһафизәси үчүн бир дамчы ган да төкүлмүр. Бу һеч! Амма өз әлләри илә вәтәнин виран олмағы, әкинчиләрин зираәти, бағбанларын бағ вә бостанлары дағылыб алт-үстә чеврилмәји, мал-мәвашинин пәракәндәлији, јолларын хараб олмағы, көрпүләрин учуб дағылмағы ифтихар илә

шаһын һүзурунда сөјләнир вә шаһын «аситанеји-әлијјәнин гоча итинә» әсла гәзәби тутмур. Бу чох гәрибәдир! Сәрдари-рөвшәнзәмирин тәдбир вә сәлаһдиди илә јолларын дағыныг вә көрпүләрин учуг һалда галмағы бир дәрәчәдә сәлаһ көрүндү ки, онлары бу гәрарда баги сахламагларына һөкм олунду, зира ки, «таифеји-бикаһәнин» һүчумундан еһтијатда олмаг лазымдыр.

Һәгигәтдә һәм күлмәли вә һәм ағламалы һаләтдир! Үмури-мәмләкәт белә шәхсләрин ихтијарында олдуғу әснада абадији-вәтән вә тәрәггији-мәмләкәт мүмкүнмүдүр?

Ханемани ке, то баши мәһрәм,
Вај бәр сиј рәти-ан әһли-һәрәм[19].

Мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов өз әсринин үрәфа вә үдәбасы илә таныш иди вә чүмләсинә онун һүсни-тә'сири вар имиш. Хүсусән, онунла Гарабағын ән мүгтәдир шаири Гасымбәј Закир тәхәллүсүн мабејниндә достлуг вә јахынлыг вар имиш. Закир Гарабағ маһалында вүгуә кәлән әһвалатдан вә орада сакин олан руһани синфинин, үрәфа вә нүчәба гисминин әф'ал вә ә'малындан вә әләлхүсус елат әһлинин доланачағындан вә өвзаи-мәишәтиндән мә'лумат чәм едиб, чабәча көзәл вә садә ше'рләр васитәси илә јазыб, достуна көндәрәрмиш. Бә'зи рәвајәтә көрә, «Һачы Гара» тәмсилатынын мәал вә мәзмунуну филчүмлә Мирзә Фәтәлијә Гасымбәј верибдир вә мәрһум Ахундов ону гәрибә бир дона кејиндириб, мәшһур «Мәрди-хәсис» комедијасыны тәртиб гылыбдыр.

Мә'лум ола ки, Гасымбәјин бәрадәрзадәләриндән Беһбуд адында бир нәфәри гачаглыға гуршаныб, Гарабағда чох фәсадлар төрәдәрмиш. Гасымбәј наһаг јерә бир нечә бәдхаһларын тәһрики илә диван әмәләсинин нәзәриндә мүттәһим олуб, оғланлары илә Гарабағдан сүркүн дүшүр вә бир нечә ај мәһбусвар Бакыда сакин олур. Мәрһум Мирзә Фәтәли достунун хиласы үчүн чалышыр вә ахырда онун тәмизә чыхыб вәтәнинә гајытмағына сәбәб олур. Мәрһум Закир бир кағызында бу барәдә достуну тә'риф едиб јазыр:

Ашина, мүсаһиб, јар, һәмсајә
Лазымдыр јетишә гөврә, һәрајә.

Китабәтин дәјәр мүлки-дүнјајә,
Нә һачәт истәмәк симү зәр сәндән?

Тәк јарадыб сәни ваһиди-јекта,
Әхлагына, этварына мәрһәба!
Нејләмишсән Молла Сәфи, Бәјбаба,
Мәмнундур, әзизим, бу гәдәр сәндән.

О виланын јохдур бу јер тәк писи,
Тәғәллүбү, һәрзәкары, хәбиси;
Јахшы көрдүм тамам әһли-Тифлиси,
Разыјам, нәһајәт, биштәр сәндән...

Башга бир намәсиндә Гарабағын тамамы әһвалыны вә кејфијјәти-мачәрасыны чабәча јазыб, намәни бу сајаг гуртарыр:

Чәкилиб көксүмә дағлар, дүјүнләр,
Кафирә олмасын нәсиб бу күнләр.
Гынамасын мәни көнлү бүтүнләр,
Фикрим дағыныгдыр, хатирим өвраг.

Мәгсудумуз һасил олмады бизим,
Јександыр һичриндә кечә-күндүзүм.
Бу бәдбәхтин һалтиндән, әзизим,
Бары о вилада олкил көз-гулаг.

Кәрчи вилајәтдә чох иди аһвал,
Мүјәссәр олмады шәрһ едәм алһал.
Бир парасын јазыб ејләдим ирсал,
Бу шәрт илә нә диш билсин, нә додаг.

Зијарәт ејләјиб Шејхүлисламы,
Закири-һәзиндән јетир саламы.
Һачы Јусиф, Молла Әһмәд тамамы,
Һачан ола бир дә дејәк, данышаг?..

Закирин Мирзә Фәтәлијә јаздыглары мәктубат барәсиндә Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты хүсусунда јаздығымыз мәчмуәдә тәфсилән мә'лумат верилибдир. Мирзә Фәтәлинин Гасымбәјә нәзмлә јаздығы кағызлардан анчаг бириси әлә дүшдү ки, бурада дәрч олунур. Бу мәктуби-мәнзумәни мәрһум Мирзә Фәтәли досту Закирә јазыбдыр ибтидаи-мәһәррәмдә, 1271-чи тарихдә, Меһдигулу ханын гызы Хуршудбану бәјим Натәван һаггында. Мә'лум олур ки, о вахтларда Гасымбәј Хангызына чох јахын имиш. Мирзәји-мәрһумун јаздығы гафијәләр зарафат тәригинчәдир:

Гасымбәј, ешитдим јахын олубсан,
Хангызына, ахыр нәдир бу рәфтар?
Едибсән хублары јүз јол имтаһан,
Ејләрсән онлара јенә е'тибар.

Јејиб отағында шаму нәһарын,
Кәсдирибсән јасдығынын кәнарын.
Ешидирсән ширин-ширин көфтарын,
Киши, сәнин, валлаһ, әҹәб ишин вар!

Дедијин гафијә она хош кәлиб,
Гачан бәхтин инди сәнә туш кәлиб,
Севдалы башына тәзә һуш кәлиб,
Тәәччүб ејләрәм бүсјар-бүсјар.

Сәни пәривәшләр салыб бу һалә,
Дөндәрибләр әлиф гәддини далә,
Чәкәрдин онлардан һәмишә нalә,
Нәдир јенә дилдә әзбәр олуб јар?

Хангызы мәһвәшдир, ел билир, aләм,
Мәһвәшләр атәшдир, бизик аглы кәм;
Јүз ил хидмәт едә ода бир адәм,
Јенә дүшән дәмдә она, бил, јанар.

Худадән истәрәм версин мурадын,
Јаманлыға һәркиз чәкмәзәм адын.
Јолунда зәһмәтин, рәнчи-зијадын,
Мән чәкдим, о етди мәни шәрмсар.

Өзкә чәфаларым дурсун кәнарә,
Нә лазым һәр бирин салмаг шүмарә,
Хејр ишинә онун мән о дијарә
Шаду хуррәм кетдим, гајытдым бәс хар.

О гафијән мәнә чох етди әсәр,
Галмады көнлүмдә ондан бир кәдәр.
Новчавандыр, тәкдир ијзәди-давәр,
Ејләсин өмрүндән ону камкар.

Рәвадырмы чәкә бихурду бихаб,
Бәстәри-мөһнәтдә бу гәдәр әзаб?!
Дуаји-хејринә ејләдин шитаб,
Сиз дә мәним кими һәр лејлу наһар.

Белә пәрирујун, һеч сәни тары,
Рәвадырмы гәмдән сола үзары?
Һәм хәләфдән хали ола кәнары,
Олсун она мөвлам јавәру гәмхар.

Мәним дә вар кәрчи бир аз күнаһым,
Сән кет һүзуруна, ол үзрхаһым.

Сөјлә ки, еј шаһым, aj гибләкаһым,
Ичимә, кәр етдим шикајәт изһар!

Мирзә Фәтәлинин бу ше'рләри садә вә рәванлыгда Закирин кәламына бәнзәјир. Бу шивәдә ше'р јазмағы, чох ола биләр ки, Мирзәји-мәрһум Закирдән әхз етмиш олсун. Ибтидаји-кәламда Мирзә Фәтәли Хуршудбану бәјимдән бир азачыг киләјә изһар едир. Бундан мә'лум олур ки, онларын мабејниндә чүз'и бир сојуглуг әмәлә кәлиб имиш, вәли кәламын ахырында паки-зәмир Мирзә өз хәтасына мүгирр олуб, достундан тәвәгге еләјир ки, Хангызынын һүзуруна кедиб, үзрхаһлыг етсин вә шикајәт изһар гылмағындан рәнчидәхатир олмасын.

Мирзә Фәтәли мәрһумун бу кағызы Хуршудбану бәјимин бәстәри-гәмдә мәризә олдуғу заман вә һала тәсадүф едир вә јәгинлик һасил олур ки, Мирзәји-мәрһум бу ше'рләри Гасымбәјин кәламыны охујандан сонра јазыбдыр. Гасымбәјин кәламындан белә мә'лум олур ки, Хуршудбану бәјимин бир мүддәт өвлады олмурмуш вә өвлад үмиди илә о мәрһумеји-мәғфурә өзүнә мүаличә етдириб, ондан нахош олубдур. Бу әһвалын доғру олмағы Закирин вә Мирзә Фәтәлинин гафијәләриндән ашкара көрүнүр. Закир јазыр:

Сипеһри-бәринин һилалы сәнсән,
Шәрафәтдә мәләк мисалы сәнсән,
Күлшәни-Хәлилин ниһалы сәнсән.
«Барвәр истәрәм худадан сәни»!

Мәсиһи чыхардан әрши-ә'лајә,
Салан үфтадәләр башына сајә,
Јетмишдә Исһагы верән Сарајә,
Гуртарсын бу рәнчү әнадан сәни.

(Хангызынын мүаличә етмәјинә ишарә)

Чуби-чини нәдир, гибләсән, нәсән?
Тәәччүб ејләрәм бу әһвалә мән.
Дәсткирин олсун һүсејну һәсән,
Фәрағәт оласан чәфадан сәни.

Ахундов јазыр:

О гафијән мәнә чох етди әсәр,
Галмады көнлүмдә ондан бир кәдәр,
Новчавандыр, тәкдир, ијзәди-давәр,
Ејләсин өмрүндән ону камкар!

Белә пәрирујун, һеч сәни тары,
Рәвадырмы гәмдән сола үзары?
Һәм хәләфдән хали ола кәнары,
Олсун она мөвлам јавәрү гәмхар.

Мирзә Фәтәлинин, ешитдијимизә көрә, јенә дә бир нечә түрки вә фарси әш'ары вардыр вә лакин мә'тәәссүф нә онлары, нә Рзагулу хан Һидајәт тәхәллүсүн тарихинә јаздығы тәнгиди вә нә дә Теһран шаири Сүруш тәхәллүсүн гәсидәсинә тәһрир гылдығы тәнгид мәгаләсини ахтарыб тапа билмәдик. Бу әсәрләри Ахундовун фәрзәнди-кирамиси мәрһум Рәшидбәј бизә көндәрмәји вә'дә етмишди. Һејфа ки, она да әҹәлдән маҹал олмады[20].

Бу һалда Мирзә Фәтәли Ахундовун тәвәллүдүндән јүз ил (бир әср) вә вәфатындан отуз үч сәнә (бир дөвр) кәлиб кечир. Бу узун мүддәтин әрзиндә биз Азәрбајҹан түркләри гәфләтдән ајылыб, нечә ки, лазымдыр, өзүмүзү танымамышыг, вәг' вә һејсијјәтимизи лајигинчә дәрк етмәмишик, миллијјәт вә бәшәријјәт һисси бизләрдә ајылмајыбдыр. Әсил вә нәсәбимиз кимләрдир, вәзифәмиз нәдир, дүнјада зиндәканлығымыздан мурад нәдир?— бу гисим суаллар башымыза кәлмәјибдир, гәфләт вә кәсаләтимизә хәләл јетирмәјибдир. Филһәгигә, әкәр биз өзүмүзү танијыб билсә идик, шәрафәти-миллијјәмизин һифз вә издијадына чалышса идик, бу гәдәр далда вә төһмәтләр алтында галмаз идик. Биз дә саирләр кими өз милләт гејди чәкәнләримизин, тәриги-һидајәтә бизи дә'вәт едән үләмамызын, хоштәб вә мүгтәдир шаирләримизин, ејбләримизи зәрифанә ачыб көстәрән әдибләримизин гәдрини биләрдик.

Мәрһум Мирзә Фәтәли рус әдибләриндән вә драмнәвисләриндән мәшһур Гоголун мүасири иди. Һәр ики әдиб затән психолог јаранмышдыр. Бунлар адамларын бошлуғуну, сәфаһәт вә һәмагәтини, бүхл, һәсәд, шәрарәт вә фәсадыны, заһири вә батини аләмләрини көрүрләрмиш. Заһирдә күлдүкләри адамларын һалына үрәкдән јаныб ағлајырлар вә онларын әсәрләрини мүтaлиә едән шәхсләрин гәлбләриндә јатмыш һиссләри ојадыб, мәһәббәт чырағыны јандырырлар. Бунунла бәшәријјәт аләминә бөјүк хидмәт көстәрибләр.

Рус милләти Гоголун гәдрини билиб, онун ады илә ифтихар вә гәдршүнаслыг вәзифәсини ифа етмәкдәдир. Амма биз мөһтәрәм вә бимисл әдибимизин һаггында һеч бир јахшылыг етмәмишик вә бу аначан о мәрһумун гәдр вә гијмәтини билмәмишик. Анҹаг 1903-ҹү сәнәдә октјабрын 27-дә Бакы шәһәриндә ҹәнаб Әлимәрданбәј Топчубашовун вә мәрһум Һәсәнбәј Мәликовун вә саир маарифпәрвәр шәхсләрин сә'ј вә еһтимамы илә мәрһумун комедијаларынын тәб вә интишарындан әлли сәнә кечмәклик мүнасибәти илә бир мәҹлиси-ҹешн тәртиб олунуб, мәзкур комедијалардан «Һачы Гара» сәһнеји-тамашаја гојулмушду вә «Каспи» рузнамәсинин 232-чи нөмрәсиндә ҹәнаб Әлимәрданбәј Ахундовун тәрҹүмеји-һалына вә асари-гәләмијјәсинә даир әтрафлы мә'лумат вермишди. Бу иттифаг ҹандан әһәмијјәтли олмаса да, бир нөв гәфләтдән ајылмағымыза шәһадәт верир.

Ешитдијимизә көрә, мөһтәрәм бәрадәримиз Әбдүррәһимбәј Һагвердијев мәрһум Ахундовун јадикаранәси үчүн тәртиб гылдығы әсәриндә[21] онун баһадырларыны ки, ибарәт ола Һачы Гарадан, Ибраһимхәлил кимјакәрдән, Мәстәли шаһдан, Тејмур аға вә гејриләриндән, мәрһумун өзү илә бир јердә тамаша сәһнәсинә кәтирир вә бурада онлар Ахундовдан итаб илә суал едирләр ки, ахыр биз сәнә нә еләмишдик ки, сән бизи аләм ичиндә рүсва вә бәднам етмишсән. Мәрһум Ахундовун онлара ҹавабы нә олаҹағы бизә һәлә мә'лум дејил. Амма биз билмирик ки, о мәрһумун руһи-пакы бизим мүгабилимиздә дуруб биздән суал етсә ки, мән бу гәдәр сизин хејир вә сәлаһыныз үчүн чалышдым, ејбләринизи ачдым, тәрәгги вә сәадәт јолуну көстәрдим, әлифбанызын ислаһына, дилинизин асанлығына чалышыб, өмрүмү чүрүтдүм, бу гәдәр зәһмәт вә күдурәтимин әвәзиндә һеч мәни јад етдинизми? Мән көстәрдијим батил вә фәсад әмәлләриниздән дашындынызмы, ҹәһаләт ҹәнкиндән хилас олмаға чалышдынызмы?..

Бу суаллара, әлбәттә, бизим биналы вә тутарлы ҹавабымыз олмајаҹагдыр. Анҹаг хәҹиланә буну изһар едә биләҹәјик ки, бу аначан биз гәфләтдә олдуг, сәнин гәдрини билмәдик, кәрәм ет, бизи әфв гыл. Бундан сонра баҹардығымыз хидмәти һаггында мүзајигә етмәрик, сәнин адына китабханалар вә мәктәбләр күшад едәрик, әсәрләрини чап етдириб әбнаји-вәтән арасында јајарыг ки, онлары мүтaлиә едиб, амал вә әфкарыны билсинләр, ниҹат вә сәадәт јолуна дүзәлсинләр...

1911.

[САБИР ҺАГГЫНДА]

«Молла Нәсрәддин»ин 15-чи вә «Каспи» рузнамәсинин 90-чы нөмрәләриндә милли шаиримиз Мирзә Әләкбәр Сабирин ағыр һалда хәстәлији вә мадди чәһәтинчә зијадә еһтијачда олмағлығы јазылмышды.

Бу хәбәр бизи хејли пәришан едиб, дәрин фикрә салды. Сабир әсримизин ән мүгтәдир вә хоштәб шаирләриндән бирисидир. Онун сабигдә бә'зи мүстәар адлар илә имзаланмыш абдар, хошмәзмун вә мөвзун кәламлары «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндә дәрч олунуб, охучулары бир јандан күлдүрүб, бир јандан ағладырды. Онун јаздығы ше'рләрин чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб, мәишәтимизин ејнини көстәрдијинә көрә әзбәр өјрәнилирди.

1907-чи сәнәдә «Молла Нәсрәддин»ин 10-чу нөмрәсиндә Сабирин дәрч олунмуш тәрчи-бәнди ки, бу сајаг башланыр:

Амалымыз, әфкарымыз ифнаји-вәтәндир,
Кину гәрәзү һирс бизә зијнәти-тәндир;
Әф'ал јох, анчаг ишимиз лафи-дәһәндир,
Дүнјада әсарәтлә бүтүн кам алырыз биз!
Гафгазлыларыз, јол кәсириз, нам алырыз биз!—

—дилләрдә мәдһ илә зикр олунурду вә мәчлисләрдә әзбәрдән охунурду. Сабирин тәбиндә бир о гәдәр зәрифлик вә дилиндә елә бир ләтафәт вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр. Бизи дәрин фикрә салан бизим бу гәдәр биһүммәт, бигејрәт олмағымыздыр, гәдир билмәмәјимиз вә әмәк итирмәјимиздир. Һачы Сејид Әзимин дәстпәрвәрдәси олан Сабир

кими хоштәб шаиримиз, әһли-гәләмимиз еһтијач вә зилләтдә хәстә олуб јатыр. Амма биз онун јохсуллуғундан вә ағыр һалда нахошлуғундан бихәбәр вә гафил отурмушуг. Онун варлығы илә јохлуғу һалымыза хәләл јетирмир, кејфимизи позмур; бизи бу гәдәр кери салан сәбәбләрдән бириси дә бу гәфләт вә бу гәдрнашүнаслыг дејилми? Инди јенә дә үрәфа вә әһли-гәләмимизә ричу едиб, хәстә шаиримизә мадди көмәк етмәји тәмәнна едирик вә көмәк нә гәдәр тез олса, бир о гәдәр јахшы вә фајдалыдыр.

1911.

ВӘФАТИ-ШАИР

Бу күнләрдә «Мә'лумат»[1] рузнамәсинин ахырынчы нөмрәләри јетишди. Бәрадәрим Сәһһәтин вердији «Гара хәбәри» охудум. Бир нечә дәгигә көзләримә гаранлыг чөкдү, билаихтијар гәзетә әлимдән јерә дүшдү. Бу хәбәр милли шаиримиз Мирзә Әләкбәр Таһирзадә Сабирин вәфаты хәбәри иди. «Инналиллаһи вә иннаилејһи рачи'-ун»[2]. Бәли, өлүм аллаһ әмридир. Һәр јаранан өләчәкдир. Һәр кәс ки, бу дүнјаја гәдәм гојубдур, кәрәкдир кетсин! Бизим әзиз вә истәкли шаиримиз Сабир дәхи чох зәһмәтдән, чисмани вә руһани әзијјәтләрдән вә күдурәтләрдән сонра көзәл чаныны чан јарадана тәслим еләди. Мәрһум өлүб кетди. Амма чох һәсрәт илә кетди вә өзү илә баһәм ахирәт евинә бөјүк арзуларыны вә көзәл фикирләрини апарды.

Сабир кетди,—бизи дәхи синәси дағлы вә үрәји гәмли, һәсрәтдә гојду. Мәрһумдан бизим бөјүк тәмәнналарымыз вар иди. Онун лисанындан тәзә сөзләр, тәзә фикирләр ешитмәк истәјирдик. Вәли, чох әфсус ки, әчәлдән мачал олмады вә Сабир һәсрәт илә кедиб, бизи дә һәсрәтдә гојду.

Мәрһумун тәрчүмеји-һалы вә асары һаггында кәләчәкдә әһәмијјәтли мә'лумат јазмағы мөһтәрәм охучуларымыза вә'дә веририк. Онун мәндә бир чох нәзмән вә нәсрән јазылмыш мәктубаты вар ки, чүмләси мәним мәһәлли-игамәтим олан Гори шәһәриндә галыбдыр. Аллаһдан Боржом сејфијјәсинин басәфа бир күнчүндән Сабирин руһи-пакинә саламымы јетириб, әһл-әјалына вә хиш-әгрәбасына сәрсәламәти верирәм.

1911.

ҺӘЈАТА ДӘ'ВӘТ

«Дүнја беш күндүр, беши дә гара». Беш күнлүк өмүрдән өтрү бу фәна дүнјада сә'ј вә тәлаш етмәјин, мал вә дөвләт шөвгүнә дүшмәјин, кәсб вә һөрмәт гејдинә галмағын, өмрү биһудә чүрүтмәјин лүзуму вармы? Һәр нә етсәк ахырымыз фәнадыр! Киши кәрәк ахирәти үчүн чалышсын, онун үчүн сәрмајә газансын, өлүмүнү јадындан чыхармасын, көзүнү ахирәт күшәсинә тиксин.

Еј әзизан! Бир бахын дүнјаја—ибрәтханәдир.
Ахырын фикр етмәјән агил дејил, диванәдир...

Мөһтәрәм үләма, ваизләримизин мәсчидләрдә вә мәчлисләрдә чамаата хитабән сөјләдикләри сөзләр вә нитгләр әксәр өвгат бу гисим вә'з вә нәсиһәтләрдән ибарәт олдуғу чүмләјә мә'лумдур. Бу мәзмунлу вә'зләр илә руһани аталарымыз, «саликани-раһи-һәгигәт»[1] чамаатын е'тигадына пәрхаштлик вә сүстлүк кәтириб, дүнја зиндәканлығындан ону сојудурлар, үмури-мәишәтдә лазым олан сә'ј вә тәлашдан бир нөв кәнар едирләр. Бу гисим вә'з вә нәсиһәтләрин бәрәкәтиндән мүсәлман гардашларын вар гүввәтләри зәифләшир, фикирдән һүнәрләри јатыр, чүр'әт вә һүнәрләри бир ишдә бүруз етмәјир, гәзаларына разы олуб, һәр бир чәфа вә мәшәггәти гәбул едирләр, һәр нөв зәһмәт вә әзијјәтә гатланыб, мәишәтин позғун вә чәфалы өвзасына таб кәтирирләр вә һәр ишдә «микүзәрәд» дејиб раһәт олурлар.

Дүнја беш күнлүкдүр, онсуз да ахыры өлүмдүр. Беш күнлүк өмүрдән өтрү чалышмаг јарармы вә чалышмагдан нә һасил?

Султани-чаһан исә кедәр, чанә инанма.
Чүн баги дејил, мүлки-Сүлејманә инанма.

Бәс һәр кәс өз чәзасыны о дүнјада алачагдыр, лазымдыр өлүмә һазырлашмаг, һәјата вәфа јохдур, баги дејил.

Дүнјакир вә тамаһкар ваизләр үчүн чамаатын беләгәфләт вә чәһаләтдә јашамағы, әлбәттә, чох хејирдир. Һәр нә ки, аз-чох онлар газаныб тәһсил етсәләр, кәтириб өз ағаларына тәслим едәчәкләр, өзләри исә аза гәнаәт едиб, анчаг беш күнлүк өмр үчүн әлдә бир азачыг сәрмајә сахлајачаглар. Чүнки руһани аталары онлара вазеһ дәлилләр илә сүбут едибләр ки, дүнја малы чәһәннәм одудур, нә лазым ону чәм етмәк.

Нә кәрәкдир сәнә бу дөвләтүмал,
Јүкүнү јүнкүл ејлә, еј һәммал!

Үләмаји-кирам һәмәвахт бичарә һаммалларын зәһмәтинин сәмәрәсини һијлә вә тәзвир илә әлләриндән алыб јүкләрини јүнкүл етмәјә чалышмышлар.

О сәбәбдәндир ки, мүсәлман аләминә нәзәр јетирдикдә, онун фәна һалы илә авропалыларын доланачағыны тутушдуруркән әгли-инсан һејрәтдә галыр. Дөвләт, сәрвәт, мә'рифәт, камал, һүнәр, билик, бачарыг, раһәт күзәран авропалыларда; фәгр, зәлаләт, јохсуллуг, чәһаләт, авамлыг, һүнәрсизлик, нараһатлыг, ичз, әсарәт вә кәсаләт аләми-исламда. Бунлар көзүн тикибләр ахирәтә, беш күнлүк өмрү бир төвр кечириб, дарү бәгаја васил олмаға, онлар чалышырлар дүнја зиндәканлыгларыны раһат етмәјә вә мүрәффәһал илә доланмаға, өзләри үчүн дөвләт вә һөрмәт газанмаға. Бунлар фәлакәт вә гәфләтдә, онлар чиддијјәт вә сәадәтдә; бунлар өлү, онлар дири! Авропалыларын бу фәалијјәт, чиддијјәт вә сәадәти онларын мүсәлманлардан артыг дәрәчәдә габил вә мүстәид олмагларындан дејил, мәһз ондан нашыдыр ки, онлар һәјатын гәдрини билиб, ондан мүстәфид олурлар. Мүсәлманлар исә һәјата мејл етмәјиб, мәматын фикриндәдирләр.

Рус әдибләриндән мәшһур Г. Петров граф Толстојун бир пара фәлсәфәјә мәхсус әсәрләрини мәгами-тәнгидә гојуб, мәзкур әсәрләр русларын тәнәззүл, кәсаләт вә бәталәтинә сәбәб олмасыны сүбута јетирир. Толстојун «мәзәррәт вә шәрарәтә мүгавимәт етмәмәлидир» рә'ј вә гөвлүнү Петров батил вә мүзүрр әгидәләрдән һесаб

едиб, руслары һәјата дә'вәт едир вә нәсиһәт үзү илә онлара дејир: «Дирилијинизи гәнимәт билиб, зиндәканлыг единиз, зиндәканлығын шәртләрини өјрәниб, раһат јашајыныз, вахтынызы гәфләтдә кечирмәјиниз, јатмајыныз, донуб бир нөгтә үзрә галмајыныз, јашајыныз вә башгаларынын һәјатына сәбәб олунуз. Үлум вә фүнуна, сәнаје вә тичарәтә, фәлсәфәјә, алыш-веришә, зираәтә, мәктәб вә мәдрәсәләрә һәрәкәт вериниз, һәјат бәхш единиз, маишәт үчүн тәзә үсул вә гајдалар тәртиб единиз сијаси вә игтисади ишләринизә тәғјир вә тәбдил вериб, башгалары илә рәфтар вә әлагәнизи дүзәлдиниз, һүррријјәт вә үлвијјәт кәсб единиз». Бундан сонра чәнаб Петров јазыр:

«Һүррийјәт, мүсават вә үхүввәт мәсәләсиндә кәрәк бир гүсур олмасын. Чүмләјә гардаш көзү илә бахылсын, башгаларынын һүгуг вә ихтијарларына, мә'мурријјәт вә асајишә риајәт едилсин, бир нәфсә вә бир тајфаја бир зәрәр дәјмәсин. Һеч бир милләт вә тајфанын шан вә шәрәфинә хәләл јетишмәсин, һагларында чөвр вә ситәм рәва көрүлмәсин. Һәр бир милләт, гөвм вә тајфа кәрәк хәта вә бәладан мәсун галыб, асудә јашасын, өз әдәбијјат вә лисанларыны, ајин вә адәтләрини мүһафизә едиб, бачардыглары хидмәти бәшәријјәт аләминә јетирсин».

Петровун әгидәсинчә, әчнәби милләтләрин һаггында ичра олунан тәзјигат, зүлм вә чәфа, һәгигәти-әмрдә гәтлә бәрабәрдир, һәгг-тәала јаратдығы ишығы сөндүрмәк мәнзиләсиндәндир, күнаһсызларын гәтлинә фәрман вермәк, ачизләри боғазларындан асмаг мәгамындадыр. Бундан сонра Петров чәнаблары јазыр: «һәјаты унутмајыныз, она рәһминиз кәлсин, һәм вүчудунузда, һәм башгаларда ону мүһафизә единиз, севиниз вә әзиз тутунуз, әски вә гәдим нишанкаһларын учуб дағылмасына разы олмајыб, јазығыныз кәлиркән гүввәтли бир милләтин һүчум вә зүлмү алтында башга бир зәиф милләтин һүгуг вә һүррийјәтинин әлиндән алынмасына, дилинин вә дининин мәһв вә набуд олмасына рәһминиз кәлмәзми?..»

Петровун бу сөзләри гызыл сују илә јазылмалыдыр!

Әлһәгг, һәјаты севмәк вә онун гәдрини билмәк лазымдыр. Бизләр исә бу мәтләбдән гафил вә узаг дүш-

мүшүк, һәјатын гәдрини билмәјирик вә һәр кәс ки, биз-ләрдән бир азачыг онун гәдр вә гијмәтини дәрк едиб, өвзаи-мәишәтини ислаһ етмәјә чалышыр, дәрһал чәнаб ваиз илә аға дәрвиш онун гапысыны кәсиб уча сәслә јадавәрлик едәр ки, еј гафил, дүнја ибрәтханәдир, дүнјаја ујма, ахирәти әлдән гојма, карвани-дәһр јола дүшүбдүр. Һәр кәс јүкүнү тез јүкләсә мәрданәдир. Бу дүнјаји-дунә рәғбәт етмә. Ахирәт үчүн тәдарүк көр, кушеји-гәбирдән көзүнү чәкмә, наз илә башыны балиши-назә гојма, чүнки мин-мин нәзакәт әһли хак илә јексан олублар.

Башыны наз илә гојма назбалыш үстә, бах.
Көр нәзакәт әһли мин-мин хак илә јексанәдир!
Һүшијар ол, гыл тәдарүк, бах кедәнләр сәмтинә—
Кушеји-гәбрә—гаранлыг, дар, нәмиш, виранәдир.

Ваизин вә аға дәрвишин белә сәрсәри-хәзанә бәнзәр нәфәси-сәрди мүсәлман гардашлары чүнбүш вә һәрәкәтдән салыб, бүтүн чәсәдләринә бир сүстлүк вә пәришанлыг ариз едир, белә ки, онларын һәр бир шејдән шөвг вә һәвәси кәсилиб, мәматдан сәва фикир вә хәјалларына башга бир шеј кәлмир. Бир кәсин чүр'әт вә һүнәри олмур ки, ваизи-аличәнабдан суал етсин, әчәба, бу гаранлыг, дар вә нәмиш мәгама јазығы нә үчүн дә'вәт едирсән, бурада ки, һәјатдан бир әсәр јохдур. Бу виранә мәнзил анчаг өлүләр үчүндүр. Мән ки, һәлә өлмәмишәм, диријәм. Мәним зиндәканларыма, ејшү ишрәтимә нә үчүн зәһәр гатырсан, һалымы пәришан вә фикрими дидәркун едирсән?

Еј бизим руһумузун мүрәттибләри вә башымызын саһибләри руһани аталарымыз! Бизә рәһминиз кәлсин, инсаф вә мүрүввәт единиз, әтрафымыздакы милләлү әгвамын чүмләси тәрәгги јолуна дүшүб, арамсыз чиддү чәһд етмәкләдирләр, әсбаби-мәишәтләрини тәһијјә гылмагдадыр. Чүмләнин әгли, фикри, зеһни ишләјир, өвзаи-мәишәтләри јахшылыға вә асанлыға чеврилир. Чүмлә милләтләрин әфрады ары сәбәтләрә бал дашыјар кими мүттәсил ишләмәкдәдирләр, амма биз јатыб галмышыг, нә әглимиз ишләјир, нә фикримиз вә нә зеһнимиз. Көзүмүзү анчаг ахирәт кушәсинә тикиб галмышыг. Һәрдән бир чүнбүш вә һәрәкәт бүруз етдикдә аға дәрвишин сәси кушумуза јетишир: «Ахирин фикр етмәјән агил дејил, диванәдир...»

Г. Петров руслары һәјата дә'вәт едән кими биз дә мүсәлман гардашлара хитабән әрз едирик: «Еј гардашлар, һәјатын гәдрини билиниз, һәјат аллаһ-тааланын әтијјәсидир, ајылыныз, һәрәкәт единиз, гапы-бачаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишилсин. Көзүнүзүн тозуну силиб, диггәт илә әтрафа бахыныз, һәр кәс ишләјир, чалышыр, һәјатдан нәф'бәрдар олур. Һагг-таала «Лејсә лил инсанә илла масәа»[2] әмр бујурмамышлармыдыр?

1911.

РЕДАКСИЈАЈА МӘКТУБ

Ч. Редактор! Хаһиш едирәм гәзетинизин јахын нөмрәләриндән бириндә мәним бу мәктубума јер верәсиниз.

Мартын 10-да мән мәрһум Габриел Сундукјансдан[1] ашағыдакы мәзмунда бир мәктуб алмышам: «Һөрмәтли ҹәнаб Фиридунбәј! Ичазә верин сизи бир хаһишимлә нараһат едим: Зәһмәт чәкиб мәнә хәбәр верин көрүм, шаир Мирзә Шәфи һаггында сизә бир шеј мә'лумдурму? Онун поезијасындан чап олунмуш китаблар варды? Варса о китаблары һарадан тапмаг олар? Бу мә'луматы Парисдән профессор Маклер тә'кидлә истәјир. Үмидварам ки, мәним бу хаһишим јеринә јетириләҹәкдир вә мән дә Сизә дәриндән миннәтдар олаҹағам. Сизә һәгиги һөрмәт бәсләјән вә миннәтдар олан бәндеји-һәгириниз Габриел Сундукјанс».

Мән ермәни драматургунун исте'дадынын бөјүк пәрәстишкары кими онун хаһишини јеринә јетирмәји өзүм үчүн мүгәддәс вәзифә һесаб едирәм вә она көрә дә Шәрг философу вә шаир Мирзә Шәфи һаггында онун истәдији мә'луматы дәрһал топламаға башладым. Мән бу фикирдә идим ки, топладығым материалы шәхсән мәрһум Сундукјанса тәгдим едим вә бу јол илә дә онунла таныш олум. Лакин амансыз өлүм гәфләтән ону алыб апарды вә мәни дә онунла таныш олмаг хошбәхтлијиндән мәһрум етди.

Мәрһум Сундукјанс бизим ҹәмијјәтин мүхтәлиф тәрәфләрини вә һадисәләрини дүзкүн вә бачарыгла мүшаһидә едән бир мүәллиф кими бир чох ҹәһәтдән мүсәлманларда драматуркија сәнәтинин баниси Мирзә Фәтәли Ахундову хатырладыр. Онларын исте'дадлары арасында үмуми ҹәһәтләр чохдур. Бу да бизи бир-биримизә јахынлашдырыр вә бир-биримизи үмуми мәһәббәтлә исиндирир. Онун «Ахшам сәбри хејир олар» әсәри мүсәлман һәјатындан дүзкүн сечилмиш бир әһвалатдыр вә С. М. Гәнијев ону Азәрбајҹан дилинә бачарыгла тәрҹүмә етмишдир[2]. Бу бөјүк драматургун вә һуманист вәтәндашын өлүмү јалныз ермәниләр үчүн дејил, һабелә Гафгазда јашајан дикәр милләтләр үчүн дә әвәзолунмаз бир иткидир. Аллаһ она рәһмәт еләсин. Бу бөјүк дәрддә онун аиләсинә, достларына вә халгына сәбр версин.

1912.

ЈАКОВ СЕМЈОНОВИЧ ГОГЕБАШВИЛИ

Бу күнләрдә әбәди олараг көзләрини јуммуш гочаман күрчү мүәллими вә публисисти Ј. С. Гогебашвилинин[1] парлаг симасы, идеал вә арзулары һазырда һәлә от битмәмиш мәзары башында ачы көз јашлары төкән күрчү халгы үчүн јолкөстәрән улдуз ола биләр. Јаков Семјонович үчүн көз јашлары төкмәјә дәјәр! О өз халгыны һәгиги вә дәрин бир мәһәббәтлә севирди; өзүнүн бүтүн гүввәт вә бачарығыны халгына хидмәт етмәјә, онун маарифләнмәси, мә'нәви инкишафы вә мадди рифаһынын јахшылашмасына һәср етмишди.

Ушагларын вә ушаг кими садәлөвһ олан халгынын сәмими досту олан бу исте'дадлы мүәллим халгынын сәадәт вә хошбәхтлијини маариф тохуму сәпән сәмәрәли халг мәктәбләриндә көрүрдү. О, дәриндән дәрк едирди ки, һәр бир халгын мадди јохсуллуғу, игтисади дүшкүнлүјү онун зеһни јохсуллуғунун, мә'нәви дүшкүнлүјүнүн нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Өз халгыны белә бир јохсуллуг вә дүшкүнлүкдән хилас етмәк, ону гаранлыгдан ишыға чыхармаға көмәк етмәк үчүн Јаков Семјонович узун илләр боју Күрчүстанын узаг, гаранлыг вә учгар јерләринә билик тохуму јајараг халг маарифи саһәсиндә сәмәрәли сурәтдә чалышмышдыр.

Бизә еләкәлир ки, күрчү зијалыларындан һеч бири өз халгынын маариф вә савадланмасына мәрһум Гогебашвили гәдәр көмәк етмәмишдир. Онун ана дилини өјрәнмәк үчүн тәртиб етдији дәрсликләр вә чохлу бәдии әсәрләри һәгигәтән ишыға доғру бир пәнчәрә ачмыш вә е'тираф етмәк лазымдыр ки, ону бу мә'нада күрчү Кирилли[2] вә јахуд Мефодији[3] адландырмаг олар.

Мәрһум Гогебашвили халг мәктәбләриндә ана дилинин тәдрисинә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә ону мүдафиә етмәк үчүн бир сыра чидди вә әмәли сәчијјә дашыјан мәгалә вә китабчалар јазмышдыр. О, ушагларын данышдығы вә садә халгын јахшы анладығы өз ана дилинин бүтүн инчәликләрини вә руһуну чох көзәл билирди. Онун «Дедаена» («Ана дили») вә «Бунебис гари» («Тәбиәтин гапысы») китаблары бу садә, лакин чанлы вә көзәл дилдә јазылмышдыр. Бу чәһәтдән Јаков Семјонович рус халгы вә рус мәктәбләри үчүн әвәзедилмәз «Родное слово» (ана дили) јазмыш өлмәз вә даһи Ушинскинин пәрәстишкары вә тәглидчисидир. Гогебашвилинин јухарыда адларыны чәкдијимиз китабларынын јерли әһали арасында белә көрүнмәз һалда он вә јүз мин нүсхәләрлә јајылмасы да бунунла изаһ олунур. Бу дәрсликләр ушаг тәбиәтинин вә дилинин садәлијини чох аз нәзәрә алан Азәрбајчан ибтидаи мәктәбләри үчүн китаб тәртиб едәнләрә тәглид етмәјә диггәтәлајиг нүмунә ола биләр.

Ј. С. Гогебашвилинин өлүмү онун симасында көзәл оғулларындан бирини итирән күрчү халгы үчүн әвәзедилмәз бир иткидир. Лакин мәрһум Јаков Семјонович үчүн тәкчә күрчү халгы ағламыр. Бу итки үчүн ону сәмими гәлбли надир бир инсан, гочаман мүәллим вә тәчрүбәли халг тәрбијәчиси кими гијмәтләндирән башга гоншу халгларын зијалы нүмајәндәләри дә кәдәрләнирләр.

1912.

СОЛТАН МӘЧИД ГӘНИЗАДӘ

Ијирми беш ил маарифи нәшр етмәк кими чәтин бир әмри јеринә јетирмәкдә сабитгәдәм дурмаг бөјүк һүнәрдир. Бизим мaариф гәдри билмәјән авам чамаат арасында бу әмри әмәлә кәтирмәк даһа бөјүк һүнәрдир.

Чох мүәллимләримизин мүәллимлик сәнәтиндән гачмасына, бир тәрәфдән, бу сәнәтин ағырлығы вә гијмәтсизлији, о бири тәрәфдән дә чамаатымызын бу мүгәддәс сәнәтә алчаг бир нәзәрлә бахмасы сәбәб олур.

Чох габил вә мүәллимлик ишләриндә маһир вүчудлар бу сәнәтин ағырлығына таб кәтирмәјиб, өз шәхси мәнфәәтләрини нәзәрә алмышлар, бунлар мәктәбин гапысыны бағлы вә мә'сум балалары көзү јашлы вә үрәји дағлы гојуб, башга хејирли, јүнкүл вә авам нәзәриндә һөрмәтли сајылан гуллуглар далынча кетмишләр. Полис дәфтәрханасыны мәктәб кими пакизә мәканә, вали гамчылы, бели шашгалы гарадовојлары вә газаглары ширин дилли, хош әда, садә дил, севимли мәктәб шакирдләринә тәрчиһ вермишләр.

Мүәллимлијин ағыр ишләрини, мүгәддәс вәзифә вә тәклифләрини әмәлә кәтирмәкдә сабитгәдәм дуруб, һүнәр көстәрән мүәллимләримиздән бири дә мөһтәрәм бәрадәримиз Солтан Мәчид Гәнизадә чәнабларыдыр ки, ијирми беш ил сәрасәр маариф јолунда дили, фикри вә гәләми илә сә'ј етмәкдәдир. Кәләчәкдә дәхи белә садагәтлә милләтимизин тәрәгги вә тәаласына хидмәтләр көстәрмәсинә үмидварыг.

Солтан Мәчид Шамахы шәһәриндә 1866-чы илин апрел ајында анадан олмушдур ки, һичрәтин 1283-чү илинә вә зилһиччәнин ибтидасына мүтабигдир. Атасы Шамахынын мөһтәрәм тачирләриндән Һачы Молла

Мүртуза Әлидир вә анасы Фатма Һачы Мәһәммәд гызыдыр; бабалары Дәдә күнәш* силсиләсиндәндир.

Солтан Мәчид Гәнизадәнин үчүнчү вә ја дөрдүнчү бабасы мәшһур Азәрбајчан шаирләриндән Аға Мәсиһ Ширванидир. Чох көзәл тәби вармыш вә әсәрләриндән биздә бир нечә ше'рләри вардыр. Бизә көндәрдији бир мәктубунда Солтан Мәчидбәј јазыр ки, өз атасындан охујуб-јазмаг өјрәндији вахт ашағыдакы ше'рин әзбәр билинмәси төвсијә олунмушдур:

Еј оғул, иттиһади-милләт еләǃ
Сә'ј елә, гејрәт елә, һүммәт елә!
Пәдәрин исми Мүртуза Әлидир,
Фатимә мадәриндир, исмәт елә!
Чүн Һүсејн һәг јолунда гурбандыр,
Сән дә тут һәг јолун, мүрүввәт елә!

Бу ше'рләрдән мәрһум Һачы Молла Мүртуза Әлинин дә әксәр әһли-Шамахы кими тәбиәти-ше'ријјәси олдуғу анлашылыр.

Ушаглыгда Солтан Мәчид Гәнизадә гуран, гираәт вә јазы дәрсләрини мәһәллә мәктәбиндә охумушдур; сонра мәрһум Һачы Сејид Әзим Ширванинин өз әсринә көрә мүнтәзәм олан мәктәбиндә үч илә гәдәр түрк, фарс вә бир гәдәр рус дилләрини өјрәнмишдир, бундан сонра шәһәр мәктәбинә дахил олуб, бурада рус дили илә бәрабәр Сејид Әзим Ширванинин абдар ше'рләрини өјрәнмәјә артыг мејл вә һәвәс көстәрәрмиш. 1883-чү илдә Тифлисдәки Александровски институтуна имтаһан илә кириб, дөрд ил тәһсилдән сонра 1887-чи сәнәдә буранын да курсуну гуртармышдыр. Һаман сәнәдә өз һәмшәһәрлиси мөһтәрәм Һәбиббәј Маһмудбәјов илә бир јердә Бакыда әввәл дәфә олараг «русско-татарски» адлы хүсуси бир мәктәб бина етмишләр.

Тә'лим ишләринә мәшғул олмагла бәрабәр Гәнизадә чәнаблары бир тәрәфдән дә тәзә гајда илә дәрс вермәк үчүн түрк вә фарс дилләриндә әлјазылары һазырламаға чалышмышдыр. Тәзә мәктәб Бакы чамаатынын хошуна кәлиб, она мејл вә һәвәс етмәјә башлајырлар.

---

* Солтан Дәдә күнәш Шамахы маһалында олан Дәдә күнәш кәндиндә дәфн олунмуш. Бир рәвајәтә көрә, һәзрәт Әли әләмдарларындан бир зат имиш, бу һалда гәбри мүсәлман вә ермәни арасында зијарәткаһдыр.

Чамаат рәисләри бу гисим мәктәбин гајдасынча башга мәктәбләр дә ачмаға һәвәс едирләр вә бунлар үчүн шәһәр хәзинәсиндән һәмишәлик пара хәрч етмәјә гәрар гојурлар.

Бу вахтларда Гафгазда мaариф мүдири олан Јановски Гәнизадә илә Маһмудбәјовун тәзә гајда илә ачылмыш мәктәбләрини зијарәт едиб, һәм шакирдләрин охумасындан вә һәм дә чаван мүәллимләрин сә'ј вә һүммәтиндән артыг дәрәчәдә разы галмышдыр вә бу мәктәби һәр јердә вәсф етмишдир.

1891-чи сәнәдә Солтан Мәчид Гәнизадә илә Маһмудбәјовун ачдығы хүсуси мәктәб гапаныб, шәһәр хәрчи илә ики «русско-татарски» мәктәб ачылмышдыр ки, бунларын бириндә Солтан Мәчид Гәнизадә чәнаблары мүдир тә'јин едилмишдир. Једди-сәккиз ил бурада тә'лим вә тәдрислә мәшғул олуб, өз мәктәбини бөјүк дәрәчәјә, јә'ни алты класлы шәһәр мәктәби дәрәчәсинә јетирмишдир вә бурада 1905-чи илә гәдәр назирлик (инспекторлуг) етмишдир.

Бу ил наместник (чанишини-Гафгаз) фәрманы илә Горидә Загафгаз дарүлмүәллиминин мүсәлман шө'бәсинә инспектор тә'јин олунмушдур. Өһдәсинә көтүрдүјү вәзифәләри өз лајиги илә әмәлә кәтириб, шө'бәнин вә мүсәлман шакирдләринин һагларыны вә ихтијарларыны мүһафизә етмәјә гејрәт көстәрмишдир.

1908-чи илдә Бакы губернијасы вә Дағыстан областына инспектор тә'јин олунмушдур ки, бу һалда һаман гуллугда давам етмәкдәдир. Инди исә ијирми беш ил бундан ирәли бинасыны гојдуғу «русско-татарски» мәктәбләрин даһа да артыг тәрәгги етмәсинә сә'ј вә гејрәт көстәрмәкдәдир.

Маариф ишләринә хидмәт етдији вахтларда гәләмә алдығы дәрсләри мәчмуә сурәтиндә топлајыб, бу дәрсләрә даир бә'зи јазылар, луғәт, харитә вә башга дәрс алатынын вүчуда кәлмәсинә сә'ј етмишдир. Гуллуғунун икинчи или «Истилаһи-Азәрбајчан» вә үчүнчү или «Луғәти-рус вә түрки», сонра «Рус дилинин дилманчы», бешинчи или «Луғәти-түрк вә руси» адлы китабларыны тәб етдирмишдир. Үсули-сөвти илә дәрс вермәји асанлашдырмаг үчүн «Әлифбаји-мүтәһәррикә» ичад етмишдир.

Мүсәлманларын рус дилини өјрәнмәјә мејл вә рәғбәтини көрүб, 1893-чү илдә мүхтәсәр рус әлифбасы тәртиб едиб, чапа вермишдир. Фарс дилинин тә'лими үчүн мөһтәрәм Әлискәндәр Чәфәрзадә чәнаблары илә бәрабәр «Килиди-әдәбијјат» адлы китабча јазмышдыр. Тә'лим вә тәдрисә лазым олан китабларла бәрабәр түрк дилиндә бир чох һекајә вә романлар јазмышдыр ки, бунларын һәр биринин башга вәсф вә тә'рифә еһтијачы вардыр. Ушаглар үчүн нәзм илә јаздығы «Түлкү вә чаггаг бәј» нағылы Гәнизадәнин тәб'и-сәлим саһиби олдуғуна шәһадәт верир. «Мәктубати-Шејдабәј» сәрлөвһәси илә јаздығы «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили» адлы китабчалар Гәнизадәнин игтидарлы бир әдиб олдуғуну билдирир. Бу әсәрләрин һәр бирисиндә тәзә фикирләр, вүс'әтли хәјаллар, дәрин мә'налар, назик ишарәләр, көзәл әгидәләр вар ки, һәр кәсә онлары охумағы төвсијә едирик. Иншааллаһ, Гәнизадәнин бу әсәрләри барәсиндә «Азәрбајчан шүәра вә үдәбасы» адлы мәчмуәмиздә этрафлы мә'лумат верәрик.

Бу әсәрләрдән башга, Гәнизадә чәнаблары бир нечә һекајә вә комедијалар рус вә ермәни дилләриндән тәрчүмә вә тәбдил едиб, тәб етдирмишдир ки, бунлар дәфәләрлә театроларда ојнанмышдыр. Гәнизадәнин «Ахшам сәбри хејир олар», «Хор-хор», «Дурсунәли, баллы-бады», «Јадымдадыр», «Аллаһ диваны» вә «Әввәлинчи шәрабчы» китабчалары мәшһурдур ки, бунлардан бә'зиләри беш-алты дәфә чапдан чыхмышдыр. Һал-һазырда Оручовларын мәтбәәсиндә тәзә үч һекајә: «Јаман гоншу», «Аллаһ хофу» вә «Гурбан бајрамы» адлы китаблары тәб олунмагдадыр. Солтан Мәчид Гәнизадәнин әсәрләринин чүмләси әдәби дил илә јазылмышдыр, дили пүрибарә исә дә, ибарәләри гәлиз вә долашыг дејилдир. Бунлары һәр кәс охурса асан олараг анлар. Тәзә јазычыларымыз кими османлы әдибләринә тәглид етмәјиб, Азәрбајчан түркләринин дилинә мәхсус олан шивәдә јазмагдадыр.

Мөһтәрәм бәрадәримиз Гәнизадәнин ијирми беш иллик хидмәтләрини нәзәрә алыб, сәмими-гәлб илә ону тәбрик едирик. Чәнаб һагдан онун хошбәхт вә сәламәт олмагларыны арзу едирик ки, маариф ишләримизи ислаһ едиб, әдәбијјат хәзинәмизи даһа да көзәл әсәрләри илә дөвләтләндирсин.

1912.

АНА ДИЛИ

Хејли вахтдыр ки, дил мәсәләси мәһәлли-музакирәјә гојулуб, онун үстүндә мәчлисләрдә, гәзет сүтунларында вә журналларда бәһс олунур. Кими Истамбулда ишләнән әдәби дили тә'риф едиб, ону саир јерләрдә ишләнән түрк дилләринә тәрчиһ верир, кими Азәрбајчан түркләринин шивәји-лисаныны бәјәниб, онун тәрәфини сахлајыр. Бир паралары да Ибн-Јафәс[1] кими түркләр үчүн үмуми бир дил тә'сис етмәк фикриндәдирләр ки, һәр јердә о дилдә данышылыб јазылсын.

Һәр кәс өз иддиасында мөһкәм дурубдур. Бә'зи дәлилләр кәтирмәк илә өз гөвл вә рә'јләрини һагг билир. гејриләринин гөвл вә рә'јләринә илтифат, е'тина етмәк истәмир. Бу һал она сәбәб олубдур ки, нә гәзетләримизин мүәјјән дили вар, нә јазычыларымызын ки, охујанлар да ону анлајыб баша дүшсүнләр, о дили севсинләр вә өз малы һесаб етсинләр, өвладына о дилдә тә'лим вә тәрбијә версинләр. Бизим әгидәмизчә бу мәсәләдә узаг кетмәк лазым дејил.

Һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр, һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир.

Бу аллаһ-тааланын көзәл не'мәтләриндән бирисидир, ону әзиз вә мөһтәрәм тутмаг һәр кәсә борчдур.

Русларын мәшһур педагог вә әдиби Ушински[2] дејир: «Бир милләтин малыны, дөвләтини вә һәтта вәтәнини әлиндән алсан өлүб итмәз, амма дилини алсан фот олар вә ондан бир нишан галмаз». Бу доғруну сајир милләтләрин һәгиги әдибләри вә јазычылары јахшы анлајыблар вә әсәрләрини ана дилиндә јазмагла бела милләтин әхлагыны дүзәлдиб, ағлына вә руһуна тәрбијә верибләр вә вермәкдәдирләр вә бир тәрәфдән дә ана дилинә сејгәл вериб, онда олан рәкакәти көтүрүб, көзәлләшдириб, мүәјјән бир ганун вә әсас үзрә ону мөһкәмләшдирибләр.

Рус дилини белә мүнтәзәм ганун вә гајдаја салан вә бу дәрәчәдә ону кениш вә зәнкин едән онун әдибләри олубдур. Һансы рус әдиби олурса-олсун, онун јаздығы әсәрләри рус әкинчиси, рус деһганы охујуб асанлыгла баша дүшүр, һабелә дә немсә, фирәнк, инкилис вә бизим Гафгазда күрчү, ермәни әдибләринин дилләри. Амма Истамбулда нәинки әдибләрин, һәтта балача бир гәзетдә хәбәр јазан һәрифин дилини Истамбулдан башга сајир јерин түркләри анламаз. Бундан мә'лум олур ки, османлы әдибләри ана дилинин гәдрини билмәјиб, ону унудублар вә өзләри үчүн башга «волапук»[3] иттихаз едибләр.

Бизим Азәрбајчан түркләринин дәхи өзләринә мәхсус дили вардыр.

Узун мүддәт Иран дөвләтинин нүфузу алтында јашамагла белә бизим дилимизә бир нөв фарс дилинин ганун вә гајдасы сиришт едибдир. Амма бунунла белә дилимизи о гәдәр гәлиз вә долашыг етмәјибдир ки, ону анламаг олмасын. Бәлкә дили бир дәрәчәдә дөвләтләндирибдир. Доғрудур, бизим габил вә маһир әдибләримиз аз олубдур, амма оланлары ана дилини чан-дилдән севибләр вә јазыларыны ачыг вә ајдын јазыблар. Аббасгулу аға Бакыхановун «Нәсиһәтнамәси», Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары, Гасымбәј Закирин мәктубаты, Һачы Һејбәтбәј Фәданын «Мәккә сәфәрнамәси», Һачы Сејид Әзимин мөвзун әш'ар вә кәламы, Һәсәнбәј Мәликзадәнин үлум вә фүнунә даир јаздығы китаблар вә сијаси мәгаләләр—чүмләси ачыг вә ајдын дилдә јазылмыш әсәрләрдир.

Амма бу ахыр вахтларда бизим ачыг вә садә дилимизә Истамбулда јарымчыг елм тәһсил едиб кәләнләр хәләл јетирмәкдәдирләр. Бу чәнаблар нә елмдән елм вә нә мә'рифәтдән мә'рифәт өјрәнмәјиб вә адларына әлгаб олараг бир гујруг јапышдырыб, гәлиз ибарәләр

атына миниб, әдәбијјат мејданында чөвлан етмәкдәдирләр.

Аллаһ Әлибәј Һүсејнзадәјә[4] инсаф версин. Каш о аличәнаб Истамбулда раһат әјләшиб, бизим шумбәхт Гафгаза тәшриф кәтирмәјә иди. О чәнабын елм вә камалына сөзүмүз јохдур. Сөзүмүз ондадыр ки, елм вә камалындан бизә бир бәһрә вермәди, анчаг дилимизә позғунлуг салды, тәзә дил кәтирди. Әтрафыны бир дәстә мејмунлар бүрүдү вә она тәглид етмәкдә бири-биринә мачал вермәјиб, «бөјүк һүнәрләр» көстәрдиләр. Аз вахтын ичиндә Гафгаз түркләринин дили османлы сөзләри вә истилаһлары илә долду: «ишбу», «иштә», «шимди», «шол», «әфәндим», «багалым», «насыл» сөзләри гәзет сүтунларыны долдурду.

Бу ишин нәтичәси бу олду ки, инди гәзетләримизин вә журналларымызын дилини охујуб баша дүшмәк олмур. Ана дили өјрәтмәк үчүн јазылан тә'лим китабларымыз елә бир чәтин дилдә јазылыр ки, онларын васитәси илә ана дилини анчаг унутмаг олар. Үч-дөрд јүз сәһифәли тә'лими-гираәт китабларымызда «ата», «ана», «јахшы» кими чох ишләнән вә әзиз сөзләр дәрман үчүн белә ахтарылса тапылмаз. Бизим әгидәмизчә, бу мүгәллидлик вә рәфтар милләтә хәјанәт етмәкдир. Биз бир тәрәфдән илминскиләрә, миројевләрә, левинскиләрә нифрин едиб налајиг сөзләр дејирик ки, дилимизи атыб, бизи руслашдырмаг истәјирләр. Бир тәрәфдән дә өзүмүз ана дилинин позғун һала дүшүб унудулмағына чалышырыг.

Индијәдәк мә'нәви тәрәггимизә мане олан илләт бир исә, инди ики олур. Бир тәрәфдән һуруфат гүсуру, дикәр тәрәфдән дил гүсуру әлимизи вә ајағымызы бағлајыб гојмур ки, ирәли кедәк.

Доғрудан да, бир фикир етмәк лазымдыр. Аллаһтаала дили инсана верибдир ки, онунла инсан фикирләрини вә һиссләрини бәјан етсин. Бу барәдә Талејранын[5] сөзү һагг дејил ки, куја дил инсана фикрини кизләтмәк үчүн верилибдир. Бу бир батил гөвлдүр ки, сијаси ишләрдә аз-чох әһәмијјәти вардыр. Бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр. Ибарәпәрдазлыг фикрин бошлуғуна вә бир дәрәчәдә јохлуғуна дәлаләт едәјир, доғру вә сәламәт фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур. Анчаг сәрсәриләрин вә мүхтәллиш-шүур кәсләрин сөзләри башсыз вә бинасыз олур ки, онлары анламаг гејри-мүмкүндүр. «Шәлалә»нин 22-чи нөмрәсиндә мөһтәрәм мүәллим М. М. доғру јазыр ки, сәккиз јүз илдән бәри түрк гөвмү јапдығы сәлтәнәтләр позулуб хараб олубдур вә олмагдадыр. Онун үчүн баги галан бирчә дилидир ки, инди ону да түрк јазычылары вә түрк әдиб ләри әлиндән алмаг истәјирләр. Алтун Гәләмин она јаздығы чаваб бизә бир аз күлүнч кәлди. Һәр нә исә бу барәдә данышмағы артыг билирик[6].

Анчаг тәәссүф етмәли вә бизә ағыр кәләни будур ки, мөһтәрәм Исабәј Ашурбәјли күлли хәрч төкүб, «Шәлалә» журналынын тәб вә интишары јолунда әлиндән кәләни әсиркәмир; вәли Сәбрибәјзадә чәнаблары һаггы олмаја-олмаја кишинин хәрчини зај едир вә арзуларыны пуча чыхардыр. Журналын дилини о гәдәр чәтин едибдир ки, бир кәс ону охујуб баша дүшә билмир. Әкәр «Шәлалә» белә көзәл шәкилдә ки, тәб олунур, дилини асан вә садә етсә иди, Гафгаз түркләринә бөјүк хидмәтләр көстәрәрди вә онлары маариф кәсбинә рәғбәтләндирәрди. Вәли... индики һалда рәғбәт әвәзинә нифрәт вә е'тинасызлыг кәсб етмәкдәдир.

Милләтини севән, онун мә'нәви дирилијинә чалышан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән јазычыларымыздан, әдибләримиздән вә шаирләримиздән чох-чох тәвәгге едирик ки, дилләрини асанлашдырсынлар, ана дилиндән узаг дүшмәсинләр, мејмунлугдан әл чәксинләр, фикирләрини ачыг вә садә дилдә јазсынлар, та ки, онларын јаздыгларыны охујан анласын, дүшүнсүн вә ајылсын. Анчаг бу јолла јазан илә охујанын арасында достлуг, иттифаг вә бирлик әмәлә кәлә биләр.

1913.

ДОСТ ВӘ МҮӘЛЛИМ Н. О. ЛОМОУРИНИН ХАТИРӘСИ

Һансыса уғурсуз бир тале бәдбәхт Күрчүстаны тә'гиб едир. Онун көзәл вә чаван гүввәләри, өз мүгәддәс торпагларындан узагларда, кениш Русијанын сәрһәдләриндә вәтән уғрунда чанларыны гурбан вердикләри бир заманда, о бурада, өз евиндә дә талејин ағыр зәрбәләринин ачысыны дујур. Елм, мәдәнијјәт вә әдәбијјат нүмајәндәләри бир-биринин ардынча әбәди олараг дүнјаны тәрк едирләр.

Инди дә Гори шәһәриндәки Мүәллимләр семинаријасынын мүәллими, күрчү јазычысы вә педагогу Н. О. Ломоуринин[1] өлүмү һаггында кәдәрли бир хәбәр алынмышдыр.

Һәлә бир аз бундан әввәл јерли күрчү шаири Акаки Серетелинин чәназәсини Горијә јола саларкән Николај Осифович көзләри јашармыш һалда ашағыдакы сөзләри деди: «Швидобит*, швидобит, әзиз вә унудулмаз дост! Тезликлә башга, көзәл бир дүнјада көрүшәрик...».

Онун пејғәмбәранә дедији сөзләр дүз чыхды. О өз дост вә мүәллиминин ајрылығына узун мүддәт дөзә билмәди вә ардынча ора, кедәр-кәлмәзләр дүнјасына кетди.

Николај Осифович Харковда Руһаниләр академијасыны гуртардыгдан сонра Тифлис дворјан кимназијасында ишләмәјә башлады, лакин орада о узун мүддәт хидмәт етмәди. 1884-чү илдә о, Загафгазија мүәллимләр семинаријасында күрчү дили мүәллими вәзифәсинә тә'јин олунду вә өмрүнүн сонуна кими бу вәзифәдә ишләди.

* Швидобит—әлвида.

Н. О. Ломоури күрчү дилинин көзәл биличиси вә беллетрист сајылырды. О өз повест вә романлары илә күрчү әдәбијјатыны бәзәјиб зәнкинләшдирмишдир. Һеч кәс күрчү гадынларынын кәдәрли талејини, кәндли тәбәгәләринин гәм вә әзабларыны Н. О. Ломоури кими сәнәткарлыгла тәсвир етмир.

Николај Осифович бир тәрбијәчи вә устад кими ушаг гәлбини көзәл билән тәчрүбәли бир мүәллим иди, шакирдләрә ата мәһәббәти бәсләјирди. Онун кәнчләрин тәрбијәсинә олан мүнасибәтинин әсасыны, шүурлу тәләбкарлыг вә чиддиликлә долу инсанпәрвәрлик тәшкил едирди. Разикашвили гардашлары: Важа Пшавели[2], Бачана[3] вә башгалары кими көзәл халг маарифпәрвәрләри вә исте'дадлы јазычы вә шаирләр Н. О. Ломоуринин тәләбәләридир. О, семинарија шакирдләринин һамысына ејни мүнасибәт бәсләјир вә күрчүләрлә күрчү олмајанлар арасында фәрг гојмурду. Белә бир мүнасибәтә көрә, семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсинин шакирдләри ону христиан пансионунун шакирдләриндән аз севмирдиләр. Бир јолдаш кими Николај Осифович сәмими инсан иди: диггәтли, гајғыкеш вә хејирхаһ бир инсан кими о, јолдашын вә достун сәадәти үчүн өз мәнафејини гурбан вермәјә һазыр иди. Семинарија мүәллимләри арасында үмуми һөрмәт вә мәһәббәт газанмышды. Һеч кәс кәнч нәслә Николај Осифович кими тәсәлли вермәји, јахшы мәсләһәтләр етмәји бачармырды

Әзиз дост вә унудулмаз јолдаш, сәнә рәһмәт олсун. Рәһмдил аллаһ бөјүк кәдәр ичәрисиндә олан аиләнә вә сајсыз-һесабсыз тәләбәләринә сәбр версин.

1915.

ГЕЈДЛӘР

Ф. Көчәрлинин сечилмиш әсәрләри илк дәфәдир ки, нәшр едилир. Китаба онун Азәрбајчан вә рус дилләриндә мүхтәлиф гәзет вә журнал сәһифәләриндә чап едилмиш мәгаләләри, рус дилиндә чыхмыш «Азәрбајчан әдәбијјаты» монографијасы вә «М. Ф. Ахундов» һаггындакы әсәри дахил едилмишдир.

Мүәллифин ики јүзә јахын мәгаләсинин бөјүк бир гисми китаба салынмамышдыр. Бунларын ичәрисиндә әдәбијјата, маарифә, педагокикаја, дилчилијә, игтисадијјата, тарих вә фәлсәфәјә даир мәгаләләр, гијмәтли әсәрләр олдуғу кими, дини, мүһафизәкар мөвгедән јазылмышлары да вардыр.

Ф. Көчәрлинин китаб вә мәгаләләринин автографы сахланмамышдыр. Буна көрә дә мүәллифин сағлығында чап олунан китаб вә мәгаләләрин мәтнләри әсас көтүрүлмүшдүр. Рус дилиндә нәшр олунан мәгаләләрин исә тәрчүмәләри верилир.

Мәтнләр әсасән там шәкилдә, ихтисарсыз чап олунмушдур. Ән зәрури һалларда кичичик ихтисарлар едилмиш вә бу һагда гејдләрдә мә'лумат верилмишдир. Ихтисар олунан јерләрә үч нөгтә гојулмушдур. Нәшр олунмуш китаб вә мәгаләләрдә техники сәбәбләр үзүндән кобуд сәһвләр бурахылмыш, кәлмәләр дүшмүш, бә'зи мәтнләр сәрлөвһәсиз вә ихтисарла нәшр олунмушдур. Мәтнләри вә чүмләләрдәки мә'наны тамамламаг, мәгаләләри, мәктублары сәрлөвһәсиз вермәмәк мәгсәдилә әлавә олунан чүмлә, сөз вә сәрлөвһәләр квадрат мө'тәризәләр ичәрисиндә мәтнә дахил едилир. Ф. Көчәрлинин 1925—26-чы илләрдә нәшр олунмуш «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» китабы гејдләрдә тез-тез тәкрар олундуғу үчүн «М.» ишарәси илә көстәрилир.

Чилдә дахил едилмиш әсәрләрин јени әлифбаја кечирилмәсиндә мүасир имла гајдалары әсас көтүрүлмүшдүр. Анчаг бә'зи сөзләр вәзн, гафијә вә изафәт тәркибләринин тәләбләринә ујғунлашдырылмышдыр.

Китабда бәһс олунан әсәр, тарихи шәхсијјәт вә чоғрафи јерләр һаггында мә'лумат гејдләрдә, һәр әсәрин өз шәрһиндә верилир. Бә'зи гејри-мүәјјән вә елми, тарихи әһәмијјәти олмајан, һабелә чох мәшһур вә мә'лум шәхсијјәтләрә, әсәр вә чоғрафи адлара исә шәрһләр јазылмамышдыр. Мәтнләрдәки ше'рләрин нүсхә фәргләри, фарс, әрәб вә башга дилләрдә олан нүмунәләрин тәрчүмәләри дә гејдләрә дахил едилмишдир

Китабын ахырында мүасир охучу үчүн чәтин анлашылан сөзләрин луғәти верилир. Тәрчүмә олундуғу үчүн фарс вә әрәб мәтнләринин сөзләри луғәтә салынмамышдыр. Луғәт сөзләрин әсасән мәтнләрдә ишләнән мә'налары әсасында тәртиб едилмишдир.

Сәһифәләрин ахырында улдузла ишарә едилән изаһ вә шәрһләр Ф. Көчәрлинин өзүнүнкүдүр.

Ф. Көчәрлинин рус дилиндә олан «Азәрбајчан комедијалары», «Азәрбајчан әдәбијјаты», «Молла Нәсрәддин», «Һәсәнбәј Мәликов» вә б. әсәрләрини Азәрбајчан дилинә Әкбәр Ағајев тәрчүмә етмишдир.

«Сечилмиш әсәрләр»ин чапа һазырланмасына Һ. Мәммәдзадә, Г. Кәндли, С. Һүсејнов, С. Рүстәмов, Ә. Һүсејни, Ә. Мәфтун јолдашлар көмәк көстәрмишләр.

ИРӘВАНДАН МӘКТУБ

(Сәһ. 33)

«Кәшкүл» гәзети, 20 апрел 1890, № 104. Мәгалә ихтисарла верилмишдир. Ф. Көчәрлинин Ирәван кимназијасында дәрс дедији заман јаздығы мәгаләләрдәндир.

АЗӘРБАЈЧАН КОМЕДИЈАЛАРЫ

(Сәһ. 35)

Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Новоје обозренијe» гәзетиндә нәшр олунмушдур (3, 7, 16 ијун 1895, №№ 3924, 3928, 3937). Мәгаләнин ахырында «14 мај 1895-чи ил, Ирәван шәһәри» сөзләри јазылмышдыр.

Һашымбәј Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил», Н. Вәзировун «Дәлдән атылан даш топуға дәјәр», Васаг Мәдәдовун «Тамаһкарлыг дүшмән газаныр» комедијаларынын мәзмунлары мәгаләдә ихтисар едилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

(Сәһ. 43)

«Азәрбајчан әдәбијјаты» рус дилиндә 1903-чү илдә Тифлисдә нәшр едилмишдир. («Литература адербайджанских татар», Тифлис, 1903). Азәрбајчан әдәбијјатынын Вагифдән башлајараг сонракы дөврү һаггында јығчам мә'лумат верән бу китабча о заман бөјүк рәғбәтлә гаршыланмыш, мәтбуатда, мүәллифә көндәрилән мәктубларда јүксәк гијмәтләндирилмишди. Азәрбајчан әдәбијјатыны хронолоҗи шәкилдә тәһлил етмәк, онун зәиф вә үстүн чәһәтләрини көстәрмәјә мејл, реализми гијмәтләндирмәк вә ону башга аз әһәмијјәтли, бә'зән мүртәче әдәби чәрәјанлара гаршы гојмаг нөгтеји-нәзәриндән бу китабча, доғрудан да, мүһүм тарихи әһәмијјәтә малик иди вә Азәрбајчан әдәбијјатынын елми тарихини јаратмаг саһәсиндә илк тәшәббүс иди.

Лакин «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда Ф. Көчәрли јарадычылығынын илк дөврләринә мәхсус зәиф вә мәһдуд чәһәтләр дә өз әксини тапмышды. Көчәрли бу әсәрини Азәрбајчан әдәбијјаты илә һәлә кифајәт гәдәр дәриндән таныш олмадығы илләрдә јазмышды. Одур

ки, она Вагифә гәдәрки әдәби һадисәләр, фактлар вә шәхсијјәтләр кифајәт гәдәр мә'лум дејилди. Буна көрә дә Көчәрли «...азәрбајчанлыларын кечмишдә нә өз јазысы, нә дә әдәбијјаты олмушдур»,—дејә көкүндән јанлыш фикирләр ирәли сүрүр, фарс әдәбијјатынын тә'сирини мүбалиғәли шәкилдә көстәрирди. Китабчада буржуа әдәбијјатына вә бә'зи дини дәрсликләрә мүнасибәтдә дә јанлыш фикирләрә тәсадүф едилир. Мүәллифин «Баһадыр вә Сона» романына вердији гијмәт дә көкүндән јанлышдыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты» китабчасында бә'зи фактик сәһвләр вә мүбаһисәли фикирләр вардыр. Бунларын бир гисмини мүәллиф өзү сонракы тәдгигатында дәгигләшдирмиш, ислаһ етмишдир. Бир гисми исә мүасир Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығы тәрәфиндән ајдынлашдырылмышдыр.

Китаба дахил едилмиш мәтн ики мәнбә әсасында тәртиб едилмишдир. Әсас мәтн кими 1903-чү илдә чап едилмиш китабча көтүрүлмүшдүр. Икинчи мәнбә исә бу јахынларда Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт Архивиндә әлдә етдијимиз «Азәрбајчан әдәбијјаты» китабынын әлјазмасыдыр. Әлјазмасынын сонунда бу тарих јазылмышдыр: 2 октјабр 1902-чи ил. Әлјазмасы С. Есадзенин шәхси архивиндә сахланылыр (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 1438, инв. № 751. Рукопись работы Ф. Кочарлинского). Оријиналын бә'зи јерләри редактә заманы ихтисар едилмиш, һәмин јерләр исә чап олунан китаба дүшмәмишдир. Ихтисар едилмиш һиссәләр квадрат мө'тәризә илә мәтнә әлавә едилмишдир. Јени тапылмыш әлјазмасы Ф. Көчәрлинин бу гијмәтли әсәрини олдуғу кими, редакторун вә сензуранын сонрадан ихтисар етдији һиссәләрлә бирликдә тәгдим етмәјә имкан јаратмышдыр.

1 ز منجنیق فلک سنگ فتنه می بارد
تو ابلها نه گر فتی میان شیشه قرار

Тәрчүмәси: Фәләјин манчанағындан фитнә дашы јағыр.
Сән исә әбләһ кими шишәнин ичиндә отурмусан.

2 گر نگهدار من آنست که من میدانم
شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

Тәрчүмәси: Әкәр мәни горујуб сахлајан мән таныдығымдырса, о, шишәни дашын ичиндә дә горујур.

3. Ф. Көчәрлинин Вагифә аид етдији бу ше'р әслиндә Видадинин мүасири Аггыз оғлу Пиринидир. Ингилабдан әввәл вә сонра нәшр олунан бә'зи китабларда һәмин ше'р сәһв олараг Вагифә аид едилмишдир. Нәшр олунмуш мәтнләр арасында чидди фәргләр вардыр.

4. Бу ше'рин Вагифә аид олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмады. Вагифин нәшр олунмуш әсәрләринә дүшмәјән һәмин ше'рин, Ф. Көчәрлидән башга, јазычы Јусиф Чәмәнзәминли дә «Ики од арасында» («Ган ичиндә») романында Вагиф тәрәфиндән јазылдығыны көстәрир. Бах: «Ики од арасында» романынын

әлјазмасы, 1936, сәһ. 306—418. Әлјазмасы јазычынын евиндә, шәхси архивиндәдир.

5. Ф. Көчәрли әсәриндә Закирин бу ше'ринин мәзмунуну данышмыш вә она белә бир гејд вермишдир: «Мәктубун мәзмунуну там вермәк үчүн тәрчүмәси нәср илә едилмишдир». Бу китабда исә ше'рин мәзмуну дејил, әсли верилмишдир.

6 ان هذا لمقال شیئی عجاب

Тәрчүмәси: Доғрудан да бу сөз тәәччүблүдүр.

7. Ф. Көчәрли Сејид Әзимдән нүмунә кәтирдији ше'рләрин мәзмунуну данышмышдыр. Китабда исә ше'рләрин әсли верилир.

ҺӨРМӘТЛИ «ШӘРГИ-РУС» РУЗНАМӘСИНӘ БИР НЕЧӘ СӨЗЛӘР

(Сәһ. 85)

«Шәрги-Рус» гәзети, 9, 11 мај 1903, №№ 17, 18. «Аллаһ бәндәси» имзасы илә чап олунмушдур. Республика әлјазмалары фондунда Ф. Көчәрлинин архивиндә сахланылан бир сәнәддә мәгаләнин она аид олдуғу тәсдиг едилир. Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду, Арх-24, Г—3 (83) 17949.

1. Һадијүл-Мүзәллин Гарабағи (Һәсән Гара Һади Гарабағи)—XIX әсрин мүртәче гәзәл шаирләриндәндир.

2. «Әкинчи» гәзети, 1877, № 12. Мәтн сәрбәст верилмишдир.

3. Мәгалә ики нөмрәдә чап олунмушдур (№ 17 вә 18). «Кечән нүсхәдә зикр олунду» дедикдә мүәллиф мәгаләнин башланғычыны, јә'ни 17-чи нөмрәдә чап олунмуш һиссәни нәзәрдә тутур.

4 انما المو منین اخوة

Тәрчүмәси: Һәгигәтдә мө'минләр гардашдырлар.

5. И. Гаспирински (1851—1914)—пантүркист буржуа журналистидир. Бағчасарајда 1883-чү илдән башлајараг «Тәрчүман» гәзетини нәшр етмишдир.

6 چون غرض آمد هنر پو شیله شد
صد حجاب ازدل بسوی دیله شد
چون دهد قاضی بدل رشوت قرار
کی شناسد ظالم از مظلوم زار

Тәрчүмәси: Гәрәз мејдана чыханда һүнәрин үстү өртүлүр.
Үрәкдән көзүн өнүнә јүз пәрдә чәкилир.
Газы үрәјиндә рүшвәт алмаг гәрарына кәлсә,
Залымы бичарә мәзлумдан нечә ајыра биләр

МУСӘЛМАН МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ҺҮММӘТИ

(Сәһ. 89)

«Шәрги-Рус» гәзети, 3 август 1903, № 52. Сәрлөвһәнин үстүндә «Гарабағдан (Шуша)» сөзләринин јазылмасы вә мәгаләнин мәзмуну көстәрир ки, тамашада Ф. Көчәрли өзү иштирак етмишдир.

АНТОН ЧЕХОВ

(Сәһ. 91)

«Шәрги-Рус» гәзети, 16 ијул 1904, № 104. А. П. Чеховун (1860—1904) өлүмү мүнасибәти илә јазылмышдыр.

1. Ф. Көчәрли А. П. Чеховдан тәрчүмә едиб «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап етдирдији «Ат фамилијасы» һекајәсини нәзәрдә тутур (17 ијул 1904, № 105). Тәрчүмәнин әввәлиндә ашағыдакы сөзләр јазылмышдыр: «Антон Чеховун һекајәләриндән».

ТӘЗӘ КИТАБ

(Сәһ. 92)

«Шәрги-Рус» гәзети, 20 ијул 1904, № 108. Журналист Һашымбәј Вәзиров (1868—1916) В. Шекспирин (1564—1616) мәшһур «Отелло» фачиәсини азәрбајҹанҹаја тәрчүмә етмишдир (Бакы, 1893, 1904). Мәгалә «Отелло» фачиәсинин јени нәшри мүнасибәти илә јазылмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗА ДАИР МӘКТУБ

(Сәһ. 98)

«Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр 1904, № 252.

Ф. Көчәрлинин Низамини фарс шаири сырасына дахил етмәси доғру дејилди

1 سیم سعدی که تادم زد زشیراز
رسید شیرازیانرا بر فلک ناز

Тәрчүмәси: Үчүнчү, Сә'дидир ки, Ширазда өзүнү көстәрәндә ширазлыларын назы фәләкә чатды.

2 پند سعدی بگوش جان بشنو
ره چنین است مرد باش و برو

Тәрчүмәси. Сә'динин нәсиһәтини бүтүн варлығынла ешит, Јол беләдир, киши ол вә кет.

ГАРАБАҒДА ЧАВАНШИР МАҺАЛЫНЫН ӘҺВАЛ ВӘ ӨВЗАСЫНА ДАИР

(Сәһ. 103)

«Иршад» гәзети, 10, 12 феврал 1906, №№ 43, 44.

1. Ф. Көчәрли «Меһрибан» сөзүнә «М.»-дә белә шәрһ вермишдир: «Меһрибан кәзәм»—шаирин досту Баба бәјин вәтәни вә вәфат етдији Меһрибан кәндинә ишарәдир ки, Чаваншир маһалындадыр», I чилд, II һиссә, сәһ. 432. Һәмин ифадә јени нәшрләрдә нәдәнсә меһрибан кәзмәк мә'насында ишләнмишдир.

2. Нүмунәләр Г. Закирин «Бәрдә шәһәри» ше'риндән кәтирилмишдир. Г. Закир. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 333—335. Мәтндә верилмиш нүмунәләрлә һәмин ше'рин 1957-чи ил чапында бә'зи кичик фәргләр вардыр.

3. Г. Закирин Мирзә Фәтәли Ахундова јаздығы мәктубдан бир парчадыр. Г. Закир. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 267—273. Мәгаләдә верилмиш: «Һәгди, бундан әзәл көрүбсән сән» мисрасы «Сечилмиш әсәрләр»дә «Һәгди, бундан әгдәм көрүбдә» мисрасы «Сечилмиш әсәрләр»дә «Һәгди, бундан әгдәм көрүбсән сән дә» шәклиндә, «Јенә тутһатутдур, апар-апардыр» мисрасы «Јенә өтүр-өтүр, апар-апардыр» шәклиндә кетмишдир. Сон мисра «М.»-дә исә «Јенә вурһавурдур, апар-апардыр» шәклиндә верилмишдир; I чилд, II һиссә, сәһ. 408.

ГАРАНЛЫГДА ГАЛАНЛАРЫМЫЗ

(Сәһ. 109)

«Иршад» гәзети, 2 март 1906, № 58. Мәгалә ихтисарла чап олунмушдур. О заман үчүн чох әһәмијјәтли олан бу мәсәләни—Азәрбајҹан кәндләриндә тәһсил ишләрини низама салмаг мәсәләсини изаһ едән бу мәгаләјә редаксијадан «Идарәдән» ады алтында охучуну доғру јолдан сапдыран белә бир гејд верилмишдир: «Әфәндим, бәдбәхт кәндчиләримиз хүсусунда галаминиздән төкүлән көз јашлары һәр бир даш үрәклинин чијәриндән бир аһ гопармаға шајандыр. Доғрудур, кәндчиләримизин, заманәнин һәр бир зәһәрли зәрбәсинә һәдәф олан кәндчиләримизин гејдинә галанларымыз јохдур. Дарүлмүәллимләрдә кәсби-мaариф етмиш чаванларымызын кәндләрдән гачмағына кәлинчә, бу өзү кәндчиләрдән өтәри бир хошбәхтликдир. Миронов вә Смирнов кими миссионерләрин тәһти-идарәсиндә булунан дарүлмүәллимләрдә кәсби-мaариф дејил, руслашмыш вә руслатмаг сәнәтини кәсб етмиш чаванларын кәндчиләримизин гаранлыг олмуш олса да иделлијаја мансуб олан һәјат вә мәишәтләрини булаңдырмалары һеч бир һалда арзу олунмасын кәрәк»

1 مرده را مرده کی کند بیدار

Тәрчүмәси: Өлүнү өлү нечә ојадар?

ТАЈБУЈНУЗ ӨКҮЗ

(Сәһ. 113)

«Иршад» гәзети, 11 март 1906, № 65.

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН»

(Сәһ. 117)

Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Тифлисски листок» гәзетиндә нәшр едилмишдир (13 ијул 1906, № 147).

1. «Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәсиндә (7 апрел 1906, № 1) чап олунан «Лисан баласы» адлы фелјетонун сонундакы сатирик ше'рдән бәһс едилир. Ше'р имзасыз верилмишдир. Фелјетон ше'рлә бирликдә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин әсәрләри күллијјатына дахил едилмишдир.

2. «Гәбирдән мәктуб» адлы фелјетонун ахырында верилмиш сатирик ше'рдән бәһс олунур. («Молла Нәсрәддин» журналы, 21 апрел 1906, № 3). Ф. Көчәрли ше'рә «Кечмишин һәсрәти» адыны вермишдир.

Хош ол заман ки, халг јатыб бизәбан иди,
Бәзми-пловү чај илә рәшки-чинан иди,—

бејти илә башланан бу ше'р фелјетонла бирликдә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин әсәрләри күллијјатына дахил едилмишдир.

3. «Молла Нәсрәддин» журналынын 28 апрел 1906-чы ил 4-чү нөмрәсиндә чап олунан «Гыз вә нәнә» ше'риндән бәһс едилир. Имзасыз нәшр едилән бу ше'рә белә гејд верилмишдир: «Дәбистан»ын әввәлинчи нөмрәсинин 11-чи сәһифәсиндә рус әдиби Позднјаковдан тәрчүмә». Гызын дедикләри «Дәбистан»дан көтүрүлмүш. Молла Нәсрәддинин гыза ҹавабыны исә Ҹ. Мәммәдгулузадә јазмышдыр.

4. «Молла Нәсрәддин» журналынын 5 мај 1906-чы ил 5-чи нөмрәсиндә чыхан бу шәклин алтында «Әзиз гонаглар» сөзләри јазылмышдыр.

5. «Лајлај» ады илә «Молла Нәсрәддин» журналынын 12 мај 1906-чы ил 6-чы нөмрәсиндә чыхан бу ше'р Абдулла Шаигин «Ананын оғлуна лајлај демәси» ады илә «Дәбистан» (20 апрел 1906. № 2) журналында нәшр едилән ше'ринә ҹаваб олараг јазылмышдыр.

6. «Нијә мән дәрсдән гачдым» адлы фелјетонун («Молла Нәсрәддин» журналы, 19, 26 мај 1906, №№ 7, 8) ахырында «һопһоп» имзасы илә верилмиш ше'рдән бәһс едилир. Сабирин бу сатирасы:

Ол күн ки, сәнә халиг едәр лутф бир өвлад,
Олсун үрәјин шад,—

мисрасы илә башланыр.

7. Шәкилләрә бу адларын бә'зиләри Ф. Көчәрли тәрәфиндән верилмишдир.

ИДАРӘЈӘ МӘКТУБ

(Сәһ. 124)

«Дә'вәт» гәзети, 17 ијул 1906, № 13. Ф. Көчәрли чаризм вә буржуа милләтчиләринин фитнәкарлығы илә баш вермиш ермәни-мүсәлман гырғыны һаггында бир нечә мәгалә јазмышдыр. Бу мәгаләләрдә ики халгын тарихи достлуғуну, онларын иттифаг бағлајыб бирликдә чалышмаларынын әһәмијјәтини гејд едән мүәллиф гырғынын тәшкилатчыларыны чох кәскин тәнгид едир. Болшевик гәзети «Дә'вәт»дә «Идарәјә мәктуб» ады алтында чап олунмуш мәгалә дә ејни мөвгедән јазылмышдыр. Халглары достлуға чағыран «Дә'вәт» кими бир болшевик гәзетинин нәшрини алгышламасы Көчәрлинин көрүшләриндәки мүтәрәгги ҹәһәтләрлә әлагәдар иди.

1. Исабәј Ашурбәјов — Бакы варлыларындандыр. «Дә'вәт» (1906) гәзетинин нашири иди. Бундан башга, о, Бакыда чыхан мүхтәлиф мәсләкли бир нечә гәзет вә журнал нәшр етмишдир.

ИРАНЫН ОЈАНМАСЫ

(Сәһ. 126)

Тифлисдә нәшр едилән «Отголоски» гәзетиндә чыхмышдыр (4 август 1906, № 19).

1. «Сәјаһәтнамәји-Ибраһимбәј»—М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин көркәмли нүмајәндәси олан Зејналабдин Мәшәди Әли оғлу Һачы Рәсулов Марағалынын (1837—1910) әсәридир. М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары»ндан сонра шәрг истибдадыны, Иран шаһлығынын дахили чиркинликләрини ифша едән ән күчлү тә'сирли сијаси-әдәби трактатдыр. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда чох јајылмыш, ичтимаи-сијаси фикрә күчлү тә'сир көстәрмишдир.

2. Мирзә Мелкум хан (1833—1908)—Иран дөвләт гурулушу, әлифба, маариф, мәдәнијјәт, тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даир әсәрләр јазмыш мүтәрәгги Иран публисисти вә ичтимаи хадимидир. М. Ф. Ахундовла јахын олмуш, онун тә'сири илә әсәрләр јазмышдыр: Мирзә Мелкум ханын «Мәбдәи-тәрәгги», «Шејх вә вәзир», «Үсули-тәмәддүн», «Үсули-адәмијјәт», «Рисалеји-гејбијјә», «Рәфиг вә вәзир» кими әсәрләри вардыр. «Ганун» адында гәзет нәшр етмишдир.

3. Ејнәлүддөвлә—1905—1906-чы илләрдә Иранын баш назири олмушдур. Мүртәче вә әксингилаби тәдбирләринә көрә халг һәрәкатынын тәзјиги алтында 1906-чы ил ијулун 30-да истe'фа вермәјә мәҹбур едилмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗА ДАИР

(Сәһ. 130)

«Рәһбәр» журналы, 31 октјабр 1906, № 2, сәһ. 8—11.

1. Адолф Берженин 1867-чи илдә Лејпсигдә чап етдирдији «Мәҹмуәји-әш'ари-шүәраји-Азәрбајҹан» адлы әсәр нәзәрдә тутулур.

2. Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин «Мәчмуәји-Вагиф вә мүасирини-дикәр» (Тејмурханшура, 1856) адлы әсәри нәзәрдә тутулур.

3. М. П. Вагифин, М. В. Видадинин вә Г. Закирин бу мәгаләдәки «Дурналар» адлы гошмалары «М.»-дә вә һәр үч шаирин јени нәшрләриндә бир чох фәргләрлә чап олунмушдур.

4. Бу бәнд М. В. Видадинин «Кәл чәкмә чаһан гејдини сән, чан белә галмаз» мисрасы илә башланан мүсәддәсиндәндир. В и д а д и. Әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 66.

«УСТА ЗЕЈНАЛ»

(Сәһ. 135)

Тифлисдә нәшр едилән «Знаније» гәзетиндә чыхмышдыр (23 нојабр 1906, № 31). Мәгалә 1906-чы илдә Тифлисдә чап олунмуш «Уста Зејнал» китабчасы һаггында јазылмышдыр.

1. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Сәкинә» адлы һекајәси һәләлик әлдә јохдур.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВРИ МӘТБУАТЫНЫН ГЫСА ИЧМАЛЫ

(Сәһ. 139)

Тифлисдә нәшр едилән «Загафгазије» гәзетиндә чыхмышдыр (21 декабр 1906, № 2).

Мәгаләдә «Әкинчи» гәзетиндән башламыш «Иршад»а гәдәрки дөврүн мәтбуатындан бәһс едилир. Мүәллиф ајры-ајры органларын идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирмәјә чалышырса да, бә'зән буна наил ола билмир, «Һәјат», «Иршад» кими гәзетләрин фәалијјәтиндәки мүртәче чәһәтләри көстәрмир. Ф. Көчәрлинин Әлибәј Һүсејнзадә вә Әһмәдбәј Ағајев кими буржуа журналистләринин фәалијјәтинә дә мүнасибәти биртәрәфлидир. О, бу журналистләрин јазыларындакы јанлыш вә зәрәрли фикирләри тәнгид етмәк әвәзинә онлары «мүсәлманларын ән јахшы әдәби гүввәләри» адландырыр. Бу мәгаләни јаздығы илләрдә Ф. Көчәрлинин ичтимаијјаси көрүшләриндә мәһдудлуг, буржуа идеолокијасы тә'сирләри чох гүввәтли иди.

1. Һ а д и ј ү л - М ү з ә л л и н Г а р а б а ғ и—XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш епигончу мүртәче Гарабағ шаирләриндәндир.

2. «Әкинчи» гәзети, 1877, № 8.

3. Гәзетин ады әслиндә «Зијаји-Гафгазијјә»дир.

4. Ф. Көчәрли «Шәрги-Рус» гәзетиндә «Һөрмәтли «Шәрги-Рус» рузнамәсинә бир нечә сөзләр» адлы «Аллаһ бәндәси» имзасы илә чап етдирдији мәгаләни нәзәрдә тутур (9, 11 мај 1903, №№ 17, 18). Мәгалә Республика әлјазмалары фондунда сахланан бир сәнәдлә она аид едилир (Арх—24, Г—3 (83) 17949). Бә'зи мәтбуат органларынын вә мәшһур мүһәррирләрин үнванына чидди тәнгиди гејдләр олдуғу үчүн, көрүнүр, мүәллиф мәгаләни кизли имза илә вермәли олмуш вә сонралар да өз мүәллифлијини билдирмәмишдир.

5. Ф. Көчәрлинин әрәб әлифбасынын мәнфи вә зијанлы чәһәтләрини көстәрән илк мәгаләси 1898-чи илдә Тифлисдә рус дилиндә нәшр едилән «Гафгаз» гәзетиндә чыхмышдыр. («Арабская азбука и ее недостатки», «Кавказ» гәзети, 1, 10 сентябр, 8 октябр, №№ 230, 238, 264). Ф. Көчәрлинин хатырлатдығы мәгалә исә «Маһәммәд Султан оғлу Шаһтахтинскинин фонетик шәрг әлифбасы» ады илә Тифлисдә нәшр едилән «Тифлисски листок» гәзетиндә чыхмышдыр (14 мај 1902, № 113).

6. «По поводу закрытия» «Геята», «Знание» гәзети, 10 сентябр 1906, № 6.

ВАГИФ ВӘ ВИДАДИ ВӘ БУНЛАРЫН ДОСТЛУҒУ

(Сәһ. 146)

«Дәбистан» журналы, 26 јанвар 1907, № 1, сәһ. 8—11.

1. «Рәһбәр» журналында (31 октјабр 1906, № 2) «Әдәбијјатымыза даир» сәрлөвһәси илә чап олунан мәгалә нәзәрдә тутулур.

2. Һичри 1172-чи или милади тарихә чевирдикдә Көчәрлинин көстәрдији кими 1766-чы илә дејил, 1758—1759-чу илләрә дүшүр.

3. М. П. Вагифин бу мәшһур гәзәли «М.»-дә (I ч. I һиссә, сәһ. 107.) вә шаирин јени нәшрләриндә бир чох фәргләрлә чап олунмушдур.

4. یار آن بود که صبر کند بر جفای یار
ترک رضای خویش کند بر رضای یار
گر بر وجود عاشق صادق نهند تیغ
بیند خطای خویش نه بیند جفای یار
یار از برای نفس گرفتن طریق نیست
مانفس خویشتن بکشیم از برای یار
من ره نه میبرم مگر آنجاکه کوی دوست
من سر نمینهم مگر آنجاکه پای یار.

Т ә р ч ү м ә с и: Јар одур ки, јарын чәфасына дөзсүн;
Јарын мәмнунијјәти хатиринә өз мәмнунлуғундан әл чәксин.
Әкәр һәгиги ашигин вүчудуна гылынч чалсалар
О өз хәтасыны көрүб, јара чәфаны хәта көрмәз.
Јар анчаг зөвг алмаг үчүн дејил.
Биз өз нәфсимизи јардан өтрү өлдүрдүк.

Мән достун астанасындан башга бир јол
танымырам,
Мән јарын ајағынын гојдуғу јердән башга
јерә башымы гоја билмәрәм.

5. М. В. Видадинин «Көнүл сәбрү гәрар етмәз» мисрасы илә башланан гошмасындандыр. Видади. Әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 32.

6. М. В. Видадинин «һәр сәһәр бад әсәр, аризи-чанана дәјәр» мисрасы илә башланан гәзәлиндәндир. Видади, Әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 38.

ҺӘСӘНБӘЈ МӘЛИКОВ

(Сәһ. 151)

Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Загафгазје» гәзетиндә нәшр олунмушдур (6 декабр 1907, № 256).

Мәгалә «Мүсәлманлар арасында» («Среди мусульман») үмуми башлығы алтында чап едилмишдир.

1. Ахунд Молла Әһмәд Һүсејнзадә—XIX әсрин икинчи јарысында шејхүлислам олмушдур. Руһани олмасына бахмајараг М. Ф. Ахундовла јахынлығы вә достлуғу нәтичәсиндә бә'зи мүтәрәгги фикирләри мүдафиә етмиш, Ахундовун бә'зи арзуларынын, тәдбирләринин һәјата кечирилмәси уғрунда чалышмышдыр.

ГАЗАХ ШАИРИ КАЗЫМ АҒА САЛИК ТӘХӘЛЛҮСҮН БАРӘСИНДӘ БИР ПАРА МӘ'ЛУМАТ

(Сәһ. 154)

«Иршад» гәзети, 8 март 1908, № 29. Мәгалә «Әдәбијјатымыза даир» сәрлөвһәси илә чап олунмушдур. Ф. Көчәрли әдәбијјата һәср етдији мәгаләләринин чохуну мәтбуатда конкрет аддан әлавә бу үмуми сәрлөвһә алтында нәшр етдирирди. «Газах шаири Казым аға Салик тәхәллүсүн барәсиндә бир пара мә'лумат»—мәгаләнин икинчи, јахуд конкрет адыдыр. Мәгалә ихтисарла чап олунмушдур.

Ф. Көчәрли «М.»-дә Казым аға Салик һаггында әтрафлы мә'лумат вермишдир (I ч., I һиссә, сәһ. 249—276). Китабда верилән очерк илә мәгалә арасында бөјүк јахынлыг вардыр. Көрүнүр, мүәллиф китабы јазаркән һәмин мәгаләдән кениш истифадә етмишдир. Лакин китабда Казым ағанын әсәрләриндән кәтирилән нүмунәләр илә мәгаләдәки нүмунәләр арасында бә'зи фәргләр вардыр ки, бунларын бир гисмини гејдләрдә вермәји лазым билдик.

«Мәгалә «Иршад»ын 17 вә 22-чи нөмрәләриндә чап олунмуш ики мә'лумата чаваб олараг јазылмышдыр. Буну нәзәрә алараг һәр ики мә'луматы гејдләрә дахил етдик.

«Иршад» рузнамәсинин идарәсинә. Бу зилдә дәрч олунан әш'ар ки, Саликин әсәридир, мәнә верилән рәвајәтә көрә кујә 20 ил бундан әгдәм Гарабағда дејилибдир. Лакин мәним зәннимә

көрә, бу рәвајәтин әсли јохдур. Чүнки Гарабағда Салик тәхәллү-
сүндә шаир ешитмәмишәм. Она көрә мәзмунундан белә зәнн еди-
рәм ки, бу кәрәк Азәрбајчанын ја Гафгазын һал-һазырда олан
шүәраларындан бириси олсун дәр һәр сурәт. Чүнки өвзаи-һалијјә
илә чох мүнасибәти вар; она көрә бунун интишарыны лазым би-
либ, мүдири-мөһтәрәмдән хаһиш едирәм ки, рузнамәји-мөһтәрәмә-
дә чап едәсиниз.

Мухтарбәј Нәсирбәјов».

Бу мә'луматдан сонра гәзетдә 80 мисрадан ибарәт ше'р верилир. Адсыз чап олунмуш мүхәммәсин илк бәнди беләдир:

Көнлүм гушу кејиб јенә матәм либасыны.
Ағаз едибди нәғмәји-мөһнәт фәзасыны,
Кәлмиш фәғанә неј тәк учалдыр нәвасыны.
Бәрпа гылыб нә нөви-мүсибәт әсасыны,
Та бир дојунча сахлаја милләт әзасыны.

Ше'рә идарәдән белә бир гејд верилмишдир: «Идарәдән. Бу ше'рләр кечән сәнә «Иршад»да чап олунмушду вә саһиби нахчыванлы бир шаир вә әдиби-мәшһурдур».

«Иршад» гәзети, 9 феврал, 1909, № 17.

«Газахдан. «Иршад»ын 17-чи нөмрәсиндә идарәдән чәнаб Мухтарбәј Нәсирбәјова чаваб верирләр ки, кујә Салик тәхәллүсүндә әдиби-шаири-мәшһур Нахчывандандыр.

Буна көрә јазыб мә'лум едирәм ки, Салик тәхәллүсүндә мәшһур шаир олубдур Газах ујездиндә, Шыхлы кәндиндә. Ады Казым ағадыр. 25 ил бундан әввәл вәфат едибдир. Шүбһәдән узаг олмагдан өтәри һәмин Казым ағанын ше'рләриндән јазыб тәвәгге едирәм ки, гәзетә јазасыныз.

Казым ағанын оғлу атасынын китабыны чап олмамыш, атасынын вәфатындан бир аз сонра бир иравалы вә нахчыванлыја бир маната сатыбдыр.

Садиг өз сағлығында оғлунун бәд өвлад олмағыны билиб, бир узун ше'р демишдир. Ахырында белә дејир:

Салики дүнјадан кәм етмә, тары.
Сөјләнсин мәчлисдә ширин көфтары.
Бир заман тапылмаз нәзми-әш'ары.
Дејәрләр дүнјадан Казым кедибдир.

Дин вә милләт һаггында гајәтдә османлы бир бәј имиш. Чох ола биләр ки, Нахчыванда Салик тәхәллүсүндә шаир олмуш ола; анчаг икинчи Салик мүтәхәллүсүндә. Чүнки ләшәкк вә ләшүбһә биринчи Салик тәхәллүсүндә оланын ады Казым ағадыр, өзү дә бәј-дир. Шыхлы кәндиндә дүнјаја кәлиб вә орада дәфн олунмушдур. А. F.

-Идарәдән: идарә Газахда олан Салик адында шаир олдуғуну инкар етмирди. Идарә чәнаб Нәсирбәјовун суалына чаваб олараг демишди ки, Нәсирбәјов көстәрдији әш'ары нахчыванлы шаири-мәшһур Разизадә јазыб».

«Иршад» гәзети, 21 феврал 1908, № 22.

1. Мәтндә јанлыш олараг «18-чи нөмрә» көстәрилмишдир.

2. Нахчыванлы шаир Салик Разизадәнин мухәммәси «Иршад» гәзетиндә чап олунмушдур (9 феврал 1908, № 17).

3. Ф. Көчәрли «Иршад»ын 22-чи нөмрәсиндә Газахдан верилән мә'луматын мүәллифини нәдәнсә «А. Ә.». (ع .آ) дејә гејд един. Һалбуки әслиндә «А. Ғ»дыр. Буна көрә имзаны олдуғу кими — «А. Ғ.» шәклиндә вердик.

4. Кәрбәлаји Сәфи Валеһ—XIX әср Азәрбајчан шаирләриндәндир. Бабабәј Шакирин (1770—1844) мүасиридир. Ф. Көчәрлинин вердији мә'лумата көрә, Валеһ тәхминән XVIII әсрин сону, XIX әсрин биринчи јарысында јашајыб-јаратмыш Гарабағ шаирләриндәндир. Бах: «М.», I ч., II һиссә, сәһ. 320—341.

5. Ф. Көчәрлинин «М.»-индә һәмин мисралар ашағыдакы шәкилдә верилмишдир.

1) Күлмәз үзүм, һеч ачылмаз күзарым.
2) Нечә әкилмәсин мејли-шикарым.

«М.», I ч., I һиссә, сәһ. 273.

6. Кнјаз Плендов—Чар мә'мурларындандыр. Ф. Көчәрли Плендовун шәхсијјәти һаггында белә мә'лумат верир: «...Кнјаз Плендов о вахт Газах маһалынын һакими имиш». «М.», I ч., I һиссә, сәһ. 250.

7. «М.»-дә һәмин мисралар ашағыдакы шәкилдә кетмишдир:
1) Оху ше'рими, еј мәхдумзадә.
2) Худавәндә Плендовун сәхасын.

«М.», I ч., I һиссә, сәһ. 251.

8. Ф. Көчәрли «М.»-дә Ризван, Садыг вә Қазым адында олан шаирләр һаггында белә мә'лумат верир: «Тифлис шәһәриндә Гәләли мәһәлләсиндән зүһур едән шүәранын ки, ибарәт ола Ризван, Садыг вә Қазымдан, асар вә әш'ариндән һәрчәнд чүстчу етдиксә дә, бир нишан тапа билмәдик».

«М.», I ч., I һиссә, сәһ. 252.

9. Мәтндә бу мисра јанлыш олараг белә кетмишдир:

Ки, гүрбәтдә шәһиди-Кәрбаладыр.

10. «М.»-дә бу мисра белә верилмишдир:

Алдылар вердикләри әшјалар үстүндән вәба.

«М.», I ч., I һиссә, сәһ. 260.

11. «М.»-дә бу мисралар белә верилмишдир:

1) Нәфси-әммарә үләма гәлбини етмиш хәраб.
2) Мәдрәсә ичрә мүдәррис ејләмиш тәрки-китаб.
3) Мүхтәсәр бу ки, дүшүбдүр јүмн' ичабәтдән дуа.

«М.», I ч., I һиссә, сәһ. 261.

МӘИШӘТИМИЗӘ ДАИР

(Сәһ. 162)

«Тәрәгги» гәзети, 17, 23 нојабр, 1 декабр 1908, №№ 104, 109, 115. Мәгаләләр силсилә шәклиндә јазылдығы вә бир нөв бир-биринин давамы олдуғу үчүн бирликдә верилмиш вә шәрти олараг сыраланмышдыр. Мүәллиф Азәрбајчан классикләринин, хүсусән Гасымбәј Закирин әсәрләриндән истифадә јолу илә дөврүн бир сыра јарамазлыгларыны, ичтимаи әдаләтсизликләри тәнгид едир, бу үсул илә онларын әсәрләринин һәјат илә нә гәдәр үзви шәкилдә бағлы олдуғуну көстәрмәјә чалышыр.

3-чү мәгалә ихтисарла верилир.

2-чи мәгаләнин сонунда редаксија белә бир гејд чап етмишдир: «Идарәдән. Башдан-ајағә һагг вә һагганијјәт илә дәмсаз олан бу мәгаләдә тасһиһ олуначаг нөгтә һәмин јухарыда ишарә олунан положенија фәгәрәсидир. Положенијанын бизим әкинчиләрә зәрәрдән башга сәмәрәси олмады. Чүнки руслардан габаг бизим арамызда әсир рәијјәт (крепостной) флан јох иди. Затән рәијјәт, бәј белә јох иди. Әгәллән, бу һалда исте'мал олунан мә'налары да јох иди. Положенија исә времеинаја вә ја мүвәггәти әлагә дејилән рәијјәтләрин өһдәләринә бә'зи мәчбури тәкәлиф гојулмагла рәијјәт тақымынын өвзасыны даһа ағырлашдырды».

1. «Иршад» гәзетинин 1906-чы ил 58, 62, 63, 65, 86, 100, 108, 129, 143 вә с. нөмрәләриндә «Мәишәтимизә даир» сәрлөвһәси илә чап олунан мәгаләләр нәзәрдә тутулур. Онларын бир гисми китаба дахил едилмишдир.

2. Аббасгулуаға Бакыхановун (1794—1847) «Тәбриз әһлинә хитаб» ше'риндәндир.

برون رفتم از ننگ ترکان که دیدم 3
جهان در هم افتاده چون موی زنگی

Тәрчүмәси: Түркләрин арындан гачдым, (чүнки) көрдүм ки, дүнја зәнчинин түкү кими долашыбдыр.

4. «Бах» рәдифи илә верилән парчалар Закирин М. Ф. Ахундова јаздығы мәнзум мәктубдандыр. Бах: Г. Закир. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 279—282. Мәгаләдә верилмиш нүмунәләрлә «Сечилмиш әсәрләр»даки мәтн арасында бә'зи фәргләр вардыр ки, онлардан бир гисмини ашағыда веририк:

1) Јалварыб, јапышыб отурду чөмләк.
сәһ. 281.

2) Гудурмуш ит кими тутар дөрд јанын.
сәһ. 281.

3) Өзләринин дејил гызы, өврәти.
сәһ. 282.

5. Бу бејт Г. Закирин тәркиббәндләриндән көтүрүлмүшдүр. Бах: Г. Закир. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 203. Һәмин бејт «Сечилмиш әсәрләр»дә вә «М.»-дә (I ч., II һиссә, сәһ. 385) белә верилмишдир:

Диван демә, һәркиз буна ким, афәти-чандыр,
Мән сөјләмәдим, нола ки, мәшһури-чаһандыр.

6. Бу бејт С. Ә. Ширванинин «Өјүд» адлы ше'риндән көтүрүлмүшдүр. Бах: С. Ә. Ширвани. Әсәрләри. II чилд, Бакы, 1950, сәһ. 105.

МИЛЛИ БАЈРАМ

(Сәһ. 173)

«Тәрәгги» гәзети, 3 декабр 1908, № 117. Мәгалә «Мәишәтимизә даир» үмуми башлығы алтында чап олунмушдур.

КҮРЧҮ ШАИРИ АКАКИ СЕРЕТЕЛИ ЈУБИЛЕЈИНӘ ДАИР

(Сәһ. 177)

«Тәрәгги» гәзети, 8, 12 декабр 1908, №№ 121, 125. Мәгалә А. Серетелинин әдәби фәалијјәтинин 50 иллик јубилеји мүнасибәти илә јазылмышдыр.

1. «Тәрәгги» гәзетинин 3 декабр 1908-чи ил тарихли 117-чи нөмрәсиндә «Милли бајрам» сәрлөвһәси илә чап олунмуш мәгалә нәзәрдә тутулур. Мәгалә китаба дахил едилмишдир.

2. Сачхери—Орижиналда «Сачхури» шәклиндә јазылмышдыр. Күрчүстанын Јухары Имеретија һиссәсиндәдир. Серетелинин вәтәнидир.

3. Мәгаләдә јанлыш олараг 9 ијул кетмишдир.

4. «Дроеба»—XIX әсрин 80-чы илләриндә нәшр олунан күрчү гәзетидир.

5. خدای لم یزال جا نبنه Тәрчүмәси: Завала уғрамајан аллаһын тәрәфинә.

6. Абдуллабәј Аси (1840—1875)—XIX әсрдә јашамыш Азәрбајчан шаиридир. Закирин нәвәсидир. Азәрбајчан вә чығатај дилләриндә јаздығы ше'рләри илә өз дөврүндә шөһрәт газанмышдыр. Мәгаләдә Асидән кәтирилән ики мисра С. Ә. Ширвани вә башга Ширван шаирләринин Асијә јаздыглары:

Илаһи, мәсчидә мејханә дөнсүн,
Төкүлсүн бадәси, пејманә дөнсүн,—

мисрасы илә башланан тәрчибәндә Асинин:

Әла еј сагији-мәгбули-садә
Јерит мејханәләрчә чами-бадә,—

бејти илә башланан чығатај дилиндә јаздығы чаваб ше'риндәндир. Бах: Ф. Көчәрли, «М.», II ч., I һиссә, сәһ. 154.

7. С. Ә. Ширванинин Тәбриз диванында бу бејт ашағыдакы шәкилдә кетмишдир:

Кимиси Кә'бәдә һагги кими дејр ичрә көрәр,
Һәрә бир нөв кәзәр, ахтарар ол чананы.

Диван, Тәбриз, 1879, сәһ. 113.

8. С. Ә. Ширванинин «Мүәллимләрә һөрмәт» ше'риндәндир. Шаирин әсәрләринин 1950-чи ил чапында һәмин бејт ашағыдакы шәкилдә верилмишдир:

Демә бу кафәр, ол мүсәлмандыр,
Һәр кимин елми вар, о инсандыр.

С. Ә. Ширвани. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1950, сәһ. 43.

9. Сотне Дадиани—XIII әсрдә јашамыш Мингрел кнјазларындандыр. Монгол ишғалчыларына гаршы мүбаризәдә гәһрәманлыг көстәрмиш тарихи шәхсијјәтдир.

10. Карталинија (Картли)—бә'зи гәдим күрчү салнамәләриндә вә бәдии әсәрләрдә бу ад Күрчүстанын бир рајону мә'насында дејил, бүтүн Күрчүстан мә'насында ишләнмишдир.

11. Нојн—Монгол падшаһынын титулудур.

МӘИШӘТИМИЗӘ ДАИР

(Сәһ. 187)

Ф. Көчәрлинин Азәрбајчан халгынын һәјат тәрзинә, адәт-ән'әнәләринә, тә'лим-тәрбијә, елм вә маариф мәсәләләринә һәср олунмуш мәгаләләринин бөјүк бир гисми «Мәишәтимизә даир» ады алтында чап олунмушдур. Бунларын бир гисминә ајрыча конкрет сәрлөвһәләр дә верилмишдир. Бу үч мәгалә мөвзуча әлагәдар олдуғу үчүн онлары силсилә мәгаләләр кими китаба дахил етмәји лазым билдик. Мәгаләләрдә чәмијјәт һадисәләринә вә тарихә мүнасибәтдә јанлыш фикирләрлә јанашы әдәби мәсәләләр һаггында марағлы мүлаһизәләр дә вардыр. Бә'зи мәгаләләрдә чүз'и ихтисарлар апарылмышдыр. Мәгаләләр шәрти олараг сыраланмыш вә һәр биринә ајрылыгда гејдләр верилмишдир. Мәгаләләрдән анчаг сонунчуја мүәллиф: «Мүәллимләримиз вә онларын һалы» адыны вермишдир.

Биринчи мәгалә. «Тәрәгги» гәзети, 19 декабр 1908, № 131.

1 کاروان رفت و تو در خواب و بیابان در پیش
کی روی ره ز که پرسی چه کنی چون باشی

Тәрчүмәси: Карван кетди, сән јатмысан, гаршыда бијабан вар.
Нә вахт кедәчәксән, кимдән јолу өјрәнәчәксән,
нә едәчәксән, нечә олачагсан?

2. Әһмәдбәј Ағајев (1868—1939)—Бакыда рус дилиндә нәшр олунан «Каспи» (1883—1917) гәзетиндә редактор вә әмәкдаш кими узун мүддәт чалышмыш, орада сијаси-ичтимаи мөвзуларда публисист мәгаләләр нәшр етдирмишдир. Типик буржуа журналистинин гәләминдән чыхан бу мәгаләләрдә көһнә чәмијјәтин бә'зи ичтимаи гүсурларындан бәһс едилирди. Ф. Көчәрли һәмин мәгаләләрә ишарә едир.

3. Мәшһур Азәрбајчан шаири Нәбатинин «Нә мәризү, нә тәбибәм,—һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм» мисрасы илә башланан ше'риндән

көтүрүлмүшдүр. С. Ә. Нәбати. Сечилмиш ше'рләри. Бакы, 1958, сәh. 109.

4. Үзејир Һачыбәјов (1885—1948)—«Ордан-бурдан» сәрләвhәси вә «Филанкәс» имзасы илә мүхтәлиф гәзетләрдә мәгаләләр нәшр етдирмишдир. Ф. Көчәрли «Тәрәгги» гәзетиндә һәмин сәрләвhә алтында чап олунмуш мәгаләләрдә мүәллифин јумор вә сатира јолу илә тәнгидә тутдуғу ичтимаи нөгсанлары нәзәрдә тутур.

Икинчи мәгалә. «Тәрәгги» гәзети, 28 декабр 1908, № 137. Мәгалә ихтисарла верилир.

5. Мәгаләдәки бүтүн мәнзум парчалар С. Ә. Ширванинин (1835—1888) «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» адлы ше'риндәндир. Сејид Әзим Ширвани. Ше'рләр, II чилд, Бакы, 1950, сәh. 7—8. «Гејриләр истәјир тәрәггији-там» мисрасы шаирин әсәрләринин 1950-чи ил нәшриндә «Гејриләр етдиләр тәрәггији-там» шәклиндә кетмишдир.

Үчүнчү мәгалә. «Тәрәгги» гәзети. 5, 15, 19 феврал 1909, №№ 28, 36, 40. «Бир мүәллим» имзасы илә нәшр едилмишдир. Бу имзанын Ф. Көчәрлијә аид олмасыны тәсдиг едән дәлилләр һеч бир шүбһә ојатмыр. Мәгалә биринчи вә икинчи мәгаләләрин давамыдыр. Республика Әлјазмалары фондунда (Арх. 24, Г—3 (83), 17949) сахланылан сәнәддә дә һәмин мәгаләнин Ф. Көчәрлијә аид олдуғу тәсдиг едилир. «Мәишәтимизә даир» башлығы алтында чап олунмуш бу мәгаләјә мүәллиф мө'тәризә ичәрисиндә икинчи бир сәрләвhә дә вермишдир: «Мүәллимләримиз вә онларын һалы».

6. С. Ә. Ширванинин «Тә'лим-тәрбијә һаггында» адлы ше'риндән бир парчадыр. С. Ә. Ширвани. Ше'рләри, II чилд, Бакы, 1950, сәh. 12—13.

Китабда ашағыдакы ики бејт верилмәмишдир:

1) Елм еви олду ол заман бәрбад
Ки, етди реhләт хәлфеји-Бағдад.

2) Бихәбәр елми-паки-һикмәтдән,
Бисәмәр чадеји-шәриәтдән.

«Нечә әтфали-мүзтәр онда әсир» мисрасы илә «Нечә әтфали-мүфлис онда әсир» шәклиндә кетмишдир.

7. И. Д. Делјанов (1818—1897)—1882—1897-чи илләрдә Русијада маариф назири олмуш вә маариф саһәсиндә бир сыра мүһафизәкар тәдбирләр көрмүшдүр.

8. Ф. Көчәрли 1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндә мүәллимләрин вәзијјәтинә даир чап етдирдији мәгаләләри нәзәрдә тутур.

9. Песталотси, Иоhан Һенрих (1746—1827)—Исвечрәнин көркәмли демократ педагогларындандыр. Әмәклә тәһсили бирликдә апармаг идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Лакин Песталотси тәрбијәнин синфи маһијјәтини баша дүшмәмиш вә белә һесаб етмишдир ки, онун мәктәби «кәндлиләри чыхылмаз вәзијјәтдән гуртарачагдыр». Онун педагожи нәзәријјәсиндә формалист үнсүрләр дә вардыр ки, бу да мәктәб вә тә'лим-тәрбијә ишләринә сонралар бөјүк зијан вурмушдур.

10. غم فرزند نان و جامه و قوت
باز دارد ز سیر در ملکوت
همه روز اتفاق میسازم
که بشب با خدای پردازم
شب که عقد نماز میبندم
چه خورد با مداد فرز ندم

Тәрчүмәси: Өвлад, чөрәк, палтар вә азугә дәрди
сәнин аләми-мәләкутда сејр етмәјинин гаршысыны алар.
Бүтүн күнү чалышырам ки, кечәләр аллаhа ибадәт едим.
Кечә ки, намазла мәшғулам,
бәс сәһәр чағы ушагларым нә јесин?

11. Коменски, Јан Амос (1592—1670)—мәшһур чех мүтәфәккири вә педагогудур. Педагогика елминин әсасыны гојмушдур. Дүнјакөрүшү е'тибарилә демократ-һуманист олуб, орта әср схоластик тә'лим-тәрбијә үсулуну тәнгид етмиш, тә'лим-тәрбијәнин реалист вә демократик әсаслар үзрә кәләчәк инкишаф јолуну көстәрмишдир.

12. Граф Толстој, Д. А. (1823—1889)—чар Русијасынын мүртәче дөвләт хадимидир. 1865-чи илдә синода обер-прокурор тә'јин едилмиш, 1866—1880-чы илләр арасында исә бу вәзифәни ифа етмәклә бәрабәр маариф назири олмушдур. Д. А. Толстој 60-чы илләрин мүтәрәгги буржуа ислаһатларынын әлејһинә чыхмыш вә 1871—1874-чү илләрдә ибтидаи вә орта мәктәбләрдә экс-ислаһатлар кечирмишдир.

НИКОЛАЈ ВАСИЛЈЕВИЧ ГОГОЛ

(Сәh. 205)

«Тәрәгги» гәзети, 18, 19 март 1909, №№ 57, 58. Н. В. Гоголун анадан олмасынын јүзиллик јубилеји мүнасибәти илә чап олунмушдур.

1. Н. В. Гогол 1809-чу ил мартын 20-дә анадан олмушдур.

2. Ф. Көчәрли «Өлү чанлар» әсәринин адыны ајры-ајры јерләрдә дөрд шәкилдә тәрчүмә етмишдир: «Фөвт олмуш нәфсләр», «Өлмүш нәфсләр», «Фөвт олмуш нүфус», «Өлмүш нүфус». Буларын һамысы ејни әсәрин—«Өлү чанлар»ын адыдыр.

ДУНЈАДА БӘЛА НӘДӘН ТӨРӘЈИР?

(Сәһ. 214)

«Тәрәгги» гәзети, 26 март 1909, № 63. «Мәишәтимизә даир» адлы алтында чап олунан мәгаләләр силсиләсиндәндир.

1. Л. Н. Толстојун ушаглар үчүн јаздығы «Дунјада бәла нәдән төрәјир?» адлы һекајәси нәзәрдә тутулур. Бах: Л. Н. Толстой. Полное собр. соч., јубилеј нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 300—301.

. ҺӘГИГИ КӨЗӘЛЛИК ВӘ ҺӘРӘКӘТСИЗ НИСФИМИЗ

(Сәһ. 218)

«Тәрәгги» гәзети, 26 апрел, 29 ијул, 4 август 1909, №№ 88, 169, 173. «Мәишәтимизә даир» мәгаләләр силсиләсинә дахилдир. Үч нөмрәдә чыхан бу мәгаләнин биринчиси «Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз», сонунчулар исә «Һәрәкәтсиз һиссәмиз» адлары илә чап олунмушдур. Мәгаләләр шәрти олараг сыраланмыш, биринчи вә икинчи мәгаләләрдә чүз'и ихтисар апарылмышдыр. Биринчи мәгаләнин чапы илә икинчи мәгаләнин чапы арасында үч ајдан артыг бир вахт кечдији үчүн мүәллиф, охучулара хатырлатмаг мәгсәдилә, илк мәгаләдә гојулан бә'зи мәсәләләри сонракы мәгаләдә тәкрар етмишдир. Һәмин әлавәни мәтндән чыхарыб гејдләрдә вермәји лазым билдик:

«Нечә ки, фалич азарына мүбтәла олан бир бәдәнин илләтли вә азарвурмуш һиссәси саламат һиссәсинә көмәк әвәзинә зәһмәт вә әзијјәт јетирир, ағырлыг едир, һабелә дә аләми-исламда мүсәлманларын бир нисфи ки, ибарәт ола бичарә вә ихтијарсыз арвадлардан, нисфи-дикәринә бөјүк һәмл олуб, онларын пишрәфтинә, мәдәнијјәт кәсб гылмағына мане олур... «Иннәмән нисау'-шәгаигүр ричали» һәдисиндән анлашылыр ки, арвадлар кишиләрин бир шаггасы вә дилимидир, јә'ни арвад кишинин мисли вә нәзири вә јахуд нисфи-дикәридир. Бундан мә'лум олур ки, әр, киши тәкликдә нагис бир вүчуддур ки, онун камала јетишмәји бағлыдыр нисфи-дикәри мәгамында олан арвадын вүчудуна. Буиларын һәр икисиндән өвлад төрәјиб нәсил әмәлә кәлир.

«Бәгаји-инсан, нәзми-бәшәр вә низами-дөвран»—бу ики шаггаларын бирләшиб бир чилди-ваһидә кирмәсинә мәнутдур. Бурасы дүруст анлашылдыгдан сонра арвадларын вигајеји-һүгуглары әмриндә еһтимами-куллу көстәрилмәлидир ки, инсаф вә әдаләтә күч олунмасын» («Тәрәгги» гәзети, 26 апрел 1909, № 88).

1. Шәкил «Молла Нәсрәддин» журналынын 1909-чу ил 14-чү нөмрәсиндә чап олунмушдур.

2. М. П. Вагифин «Еј Кә'бәм, Кәрбәлам, Мәккәм, Мәдинәм» мисрасы илә башлајан гошмасындандыр. Бах: Молла Пәнаһ Вагиф. Әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ. 104.

3. М. П. Вагифин «Көрүнүр» рәдифли гошмасындандыр. Бах: Молла Пәнаһ Вагиф. Әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ. 116.

4. «Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз» ады илә чап олунмуш илк мәгалә нәзәрдә тутулур («Тәрәгги» гәзети, 26 апрел, 1909,

№ 88). Мухтәсәр шәкилдә «һәрәкәтсиз һиссәмиз» адландырылмышдыр.

5 «انماالنساء شقائق الرجال»

Тәрчүмәси: Гадынлар кишиләрин бир һиссәсидир.

6. Ф. Көчәрлинин бәһс етдији «Биһәјалар» адлы фелјетону ејни илә веририк:

«Биһәјалар». Инди дә Италијада ханымлар биһәјалығы башлајыблар. Бунлар чәмијјәтләр тәшкил едибләр ки, һөкумәтдән азадлыг тәләб етсинләр. Гәрибә бурасыдыр ки, Италијада бир өврәт дуруб палтарыны кејә ки, чыхыб бир јана кетсин вә әри соруша ки, һара кедирсән, өврәтин ихтијары вар ки, чаваб версин: «Сәнә нә дәхли вар һара кедирәм».

Күја бу азадлыг һәлә аздыр, инди башлајыблар бир аз да артыг азадлыг истәмәјә.

Буну көрә-көрә бир пара намусдан касыб дүшән чаванларымыз һәлә дејирләр ки, кәрәк гызларымызы охудаг. Будур һа, бу да охумағын нәтичәси». «Молла Нәсрәддин» журналы, 1909, № 29.

7. Абдуллабәј Аси (1840—1875)—классик вә ашыг ше'ри үслубунда јазан Азәрбајчан шаирләриндәндир.

8. Мәтндә И. С. Туркеневин бу мәшһур әсәринин ады јанлыш олараг «Аталар вә бабалар» шәклиндә кетмишдир.

9. «Молла Нәсрәддин» журналынын 1909-чу ил 30-чу нөмрәсиндә «һәлал» сәрлөвһәси илә чап олунмуш фелјетонда Мирзә Абдулланын «Тәрәгги» гәзетинин 1909-чу ил 19 ијул 160-чы нөмрәсиндә чыхан «Јараларымыз» адлы мәгаләси инчә јумор илә тәнгид едилир. Фелјетонун мүәллифи Лағлағы мүсәлман гадынларынын ичтимаи һәјатдакы фәалијјәтсизлијини, савадсызлыгларыны өрт-басдыр етмәјин әлејһинә чыхыр.

КӨЧӘРИЛӘРИН ӨВЗА ВӘ ӘҺВАЛЫ

(Сәһ. 229)

«Тәрәгги» гәзети, 1, 8, 14 сентјабр 1909, №№ 197, 203, 208. «Мәишәтимизә даир» мәгаләләр силсиләсиндәндир.

1. Казым аға Салик (1781—1842)—XVIII әсрин сонлары, XIX әсрин әввәлләриндә јашамыш Вагиф әдәби мәктәбини давам етдирән шаирләрдәндир.

2. Мустафа аға Ариф (1775—?)—XVIII әсрин сонлары, XIX әсрин әввәлләриндә јашамыш Вагиф әдәби мәктәбини давам етдирән шаирләрдәндир. Бу парча онун «Ағларам» рәдифли ше'риндән кәтирилмишдир. Ф. Көчәрли. «М.», I ч., I һиссә, сәһ. 242.

3. Әһмәд бәј Чаваншир (1828—1903)—тарихчи вә шаирдир. «Гарабағ ханлығынын сијаси тарихи» адлы китабын мүәллифидир. Ә. Чаваншир бәдии јарадычылыгла да мәшғул олмуш, рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмишдир.

«ВӘТӘН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА ҸӘНАБ ШИРВАНСКИНИН РӘ'ЈИ МҮНАСИБӘТИЛӘ

(Редаксијаја мәктуб)

(Сәһ. 238)

Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Загафгазје» гәзетиндә нәшр едилмишдир (2 апрел 1910, № 74).

Мәгалә «Мүсәлманлар арасында» («Среди мусульман) үмуми башлығы алтында чап олунмушдур.

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ

(Сәһ. 243)

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын јүз иллији мүнасибәти илә јазылмыш бу әсәр 1911-чи илдә Тифлисдә, «Култура» мәтбәәсиндә китабча шәклиндә чап олунмушдур. Китабын титул сәһифәсиндә јазылмышдыр: «Мирзә Фәтәли Ахундов һәзрәтләринин тәвәллүдүндән јүз ил мирур етмәк мүнасибәти илә јазылмыш рисаләји-јадикаранәдир» Ингилаба гәдәр М. Ф. Ахундов һаггында јазылмыш илк гијмәтли тәдгигат әсәридир. 1911-чи илин декабрында Тифлисдә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын јүз иллик јубилејинә һәср едилмиш тәнтәнәли јығынчагда Көчәрли бу китабын әсасында мә'рузә етмишдир.

1. Ф. Көчәрлидә вә 1911-чи илә гәдәрки дөври мәтбуатда М. Ф. Ахундова һәср едилмиш мәгаләләрдә јанлыш олараг әдибин анадан олмасы или әксәр һалларда 1811-чи ил көстәрилмишдир. Лакин Ахундовун өзүнүн јаздығы вә илк дәфә «Кәшкүл» гәзетинин 1887-чи ил нөмрәләриндә (№№ 43, 44, 45) чап едилән «Тәрчүмеји-һал»да тәвәллүд или 1812-чи ил гејд олунмушдур. Бу сәһви Көчәрли сонракы тәдгигатында ислаһ етмишдир. Бах: «М.», I ч., II һиссә, сәһ. 470.

2. Буржуа журналисти Әлимәрданбәј Топчубашовун «Каспи» гәзетиндә чап етдирдији «Илк Азәрбајчан драматургу» адлы мәгаләсиндә дә М. Ф. Ахундовун анадан олдуғу ил 1911-чи ил көстәрилир (26 октјабр 1903, № 230). Ф. Көчәрли: «Әлимәрданбәј Топчубашов ҹәнабларына вердији мә'луматла биз јаздығымыз мүвафиг ҝәлир»,—дедикдә, һәмин мәгаләдә М. Ф. Ахундовун тәвәллүд илинин 1911-чи ил јазылмасына ишарә едир.

3. Фридрих Боденштедт (1819—1892)—алман шаири вә мүтәрчимидир.

4. Јени стиллә 9 мартда.

5. М. Ф. Ахундовун «Тәрчүмеји-һал»ы «Әдәбијјат гәзети»нин 1938-чи ил 7 март нөмрәсиндә там шәкилдә чап олунмушдур.

6. Шејх Бәһаји (Мәһәммәд Бәһаәддин Амили) (?—1630)—I Шаһ Аббасын (1570—1628) заманында јашамыш шиә руһаниләриндәндир. «Бәһаји» тәхәллүсү илә дини маһијјәтдә ше'рләр јазмышдыр. «Ҹамеји-Аббас», «Һәдиси-әрбәин» кими мүртәҹе дини китабларын мүәллифидир.

7. «Алданмыш кәвакиб» илк дәфә М. Ф. Ахундовун өзү тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә олунуб, «Кавказ» гәзетиндә (1864, №№ 25, 27, 30, 31) чап олунмушдур.

8. Михаил Николајевич—Император II Александрын кичик гардашыдыр, 1862—1882-ҹи илләрдә Гафгаз ҹанишини олмушдур.

9. Фуад паша—Түркијәнин дөвләт хадимләриндәндир. М. Ф. Ахундовун әлифба лајиһәси Түркијәдә мүзакирә едиләндә о әввәлҹә бу ислаһаты тәгдир етмиш, баш назир олдугдан сонра Ахундова көмәк етмәкдән бојун гачырмышдыр.

10. Китабда имла хәтасы олараг «мүһүм» кетмишдир. «М.»-дә ҹүмләнин һәмин јериндә «фәһм» сөзү јазылмышдыр. (I ч., II һиссә, сәһ. 474).

11. Мирзә Һүсејн хан—XIX әсрин 50-ҹи илләриндә Иранын Тифлис шәһәриндә баш консулу олмуш, сонралар Франсада Иран сәфарәтханасында чалышмышдыр. Тифлисдә чалышдығы илләрдә М. Ф. Ахундовла јахынлыг етмишсә дә, сонралар онун әлејһдарларындан бири олмушдур.

12. Әли Суави (1838—1878)—XIX әсрин икинҹи јарысында Түркијәдә гүввәтләнән тәнзимат һәрәкатынын фәал иштиракчыларындандыр. Әрәб әлифбасынын ислаһатынын тәрәфдарларындан олмуш, өзү дә јени әлифба лајиһәси дүзәлтмишдир. Ахундов бу лајиһәни бәјәнмәмиш вә тәнгид етмишдир. Бах: М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1955, сәһ. 54—56.

13. М. Ф. Ахундовун фарс дилиндә јаздығы «Јени әлифба һаггында мәнзумә» нәзәрдә тутулур. Ф. Көчәрли һәмин мәнзумәни ҹүз'и ихтисарла бу мәгаләдә вермишдир.

14. М. Ф. Ахундовун Шаһзадә Ҹәлаләддин Мирзәјә фарс дилиндә јаздығы 29 ијул 1871-ҹи ил тарихли мәктубундандыр. Һәмин ситатын китабда кедән тәрҹүмәси М. Ф. Ахундовун әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр (Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III ч., Бакы, 1955, сәһ. 177—178).

15. Јени әлифба һаггында мәнзумә фарс дилиндә јазылмышдыр. Ше'рин мәтндә кедән сәтри тәрҹүмәси М. Ф. Ахундовун әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр (Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1958, сәһ. 398—401).

16 چوشاعر بر نجد بگوید هجا
بماند هجا تا قیا مت بجا.

Тәрҹүмәси: Шаир инҹисә һәҹв дејәр.
Һәҹв исә гијамәтә кими галар.

17. Бу ситат М. Ф. Ахундовун 1859-ҹу илдә Тифлисдә чыхмыш «Тәмсилат»ына јаздығы мүгәддимәдән көтүрүлмүшдүр. Әсәрләринә «Фиһристи-китаб» ады илә дахил едилмиш мәгалә илә бу китабдакы мәтн арасында бә'зи фәргләр вардыр.

18. «Һаҹы Гара» комедијасындан кәтирилән ситатлара мүәллиф сәрбәст јанашмыш вә ҹүз'и дәјишикликләр етмишдир. Биз китабда олдуғу кими вердик.

خانمانی که تو باشی محرم 19
وای برسیرت آن اهل حرم

Тәрчүмәси: Бир аиләјә ки, сән мәһрәм оласан,
Вај о аилә үзвләринин һалына.

20. Ф. Көчәрлинин әлдә едә билмәдији «Рисалеји-ирад» вә «Иради-Мирзә Фәтәли бәрузнамәји-Иран» адланан һәр ики тәнгиди мәгалә М. Ф. Ахундовун архиви илә бирликдә Республика Әлјазмалары фондуна верилмишдир. Мәгаләләр «Тәнгид рисаләси» вә «Јуксәк Иранын «Милләт» гәзети мүншисинә» адлары илә М. Ф. Ахундовун әсәрләринә дахил едилмишдир.

21. Ә. Һагвердијевин 1911-чи илдә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын јүз иллији мүнасибәти илә јаздығы «Хәјалат» пјеси нәзәрдә тутулур.

[САБИР ҺАГГЫНДА]

(Сәһ. 276)

«Молла Нәсрәддин» журналы, 22 мај 1911, № 19. Ф. Көчәрлинин «Молла Нәсрәддин» журналынын редаксијасына көндәрдији бу мәктуб: «Бәрадәрим Чәлилдән чап олунмағыны илтимас едирәм» башлығы илә чап олунмушдур.

ВӘФАТИ-ШАИР

(Сәһ. 278)

«Мә'лумат» гәзети, 3 август 1911, № 29. Бөјүк ингилабчы шаир Сабирин (1862—1911) өлүмү мүнасибәти илә јазылмышдыр. Ф. Көчәрли шаирин өлүмүндән Боржоми јајлағында истираһәт етдији заман хәбәр тутмуш, кениш мәгалә јазмаг имканына малик олмадығы үчүн өз тәәссүратыны билдирмәклә кифајәтләнмишдир. Мәктуб «Сабирин һәгиги досту Фиридун Көчәрли» имзасы илә чап олунмушдур.

Редаксија мәктубу белә бир гејд илә чап етмишдир: «Гафгазијанын үдәбаји-мүгтәдириндән әдиби-фазил Фиридунбәј Көчәрли һәзрәтләринин мәрһум шаир Сабир һаггында бәјани-тә'зијәтлә идарәмизә ирсал бујурдуглары мәктуб»

1. «Мә'лумат» (1911)—Бакыда нәшр едилмиш гәзетдир.

2. انالله و اناالیه را جعون—Гуран ајәсидир.

Тәрчүмәси: Бизи аллаһ јаратмыш вә она да гајыдырыг.

ҺӘЈАТА ДӘ'ВӘТ

(Сәһ. 279)

«Һагг јолу» журналы, 14 декабр 1911, № 1.

1. سالکان راه حقیقت

Тәрчүмәси: һәгигәт јолунун јолчулары.

2. لیس للانسان الا ماسعی

Тәрчүмәси: Инсан үчүн онун әмәлләриндән башга бир шеј галмајачагдыр.

РЕДАКСИЈАЈА МӘКТУБ

(Сәһ. 284)

Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Тифлисски листок» гәзетиндә нәшр едилмишдир (29 март 1912, № 72).

1. Сундукјан (Сундукјанс) Габриел Мкртичевич (1825—1912)—көркәмли ермәни јазычысы, милли реалистик драматуркијанын банисидир. Тифлисдә доғулмуш вә орада јашамышдыр. «Хатабала» (1866), «Даһа бир гурбан» (1869), «Пепо» (1870), «Дағылан тифаг» (1883) вә бу кими пјесләриндә феодализмин сүгутуну, феодал-патриархал һәјатын мәнфиликләрини тәсвир вә тәнгид етмишдир.

2. Гәнизадә С. М. «Ахшам сәбри хејир олар» (Ики мәчлисдә комедија. Г. Сундукјандан тәбдил), Бакы, 1912.

ЈАКОВ СЕМЈОНОВИЧ ГОГЕБАШВИЛИ

(Сәһ. 286)

Бакыда рус дилиндә чыхан «Каспи» гәзетиндә нәшр олунмушдур (26 ијун 1912, № 143).

1. Гогебашвили Јаков Семјонович (1840—1912)—мәшһур күрчү демократ педагогудур, Күрчүстанда ингилаби-демократик һәрәкатын башчыларындан олмуш, Белински, Добролјубов, Кертсен, Чернышевски кими ингилабчы-демократларын көрүшләрини јајмышдыр. Бир сыра мәшһур дәрсликләрин мүәллифидир. Гогебашвили, ејни заманда, Күрчүстанда ушаг әдәбијјатынын баниләриндән сајылыр.

2. Кирилл Константин (827—869)—славјан маарифчисидир. 863-чү илдән гардашы Мефодија илә бирликдә христианлығын јајылмасында фәал чалышмыш, дини китаблары славјан дилинә тәрчүмә етмиш, славјан әлифбасынын әсасыны гојмушдур.

3. Мефодиј (815—885)—көркәмли славјан маарифчисидир. Христиан дининин јајылмасында фәалијјәт көстәрмиш, гәдим славјан әдәби дилинин јаранмасына көмәк етмишдир.

СОЛТАН МӘЧИД ГӘНИЗАДӘ

(Сәһ. 288)

«Мәктәб» журналы, 14 декабр 1912, № 21, сәһ. 327—330.

АНА ДИЛИ

(Сәһ. 292)

«Молла Нәсрәддин» журналы, 16 сентјабр, 12 октјабр 1913, №№ 22, 23. Ф. Көчәрлинин бу мәгаләси о заман кениш мүбаһисә вә мүзакирәјә сәбәб олмуш, Азәрбајчан әдәби дилинин тәмизлији, үмумхалг дилинә јахынлашмасы угрунда мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр. «Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби дил саһәсиндә апардығы сијасәтин бә'зи әсас мәсәләләри бу мәгаләдә ајдын шәкилдә ишыгландырылмышдыр.

1. Ј а ф ә с—гәдим рәвајәтләрә көрә, Нуһун үч оғлундан биридир. Онун ады дилчиләр тәрәфиндән бир мүддәт шәрти олараг, бир груп дил мә'насында ишләнмишдир. Ш. Самиинин «Гамусил-е'лам»да јаздығына көрә, Јафәсин түрк-монгол тајфаларынын улу бабасы олмасы һаггында рәвајәтләр дә вардыр.

2. У ш и н с к и К. Д. (1824—1870)—бөјүк рус педагогудур. Русијада педагокика елминин әсасыны гојмушдур. Онун тәртиб етдији әлифба китабы илә он милјонларла рус мәктәблиси тәһсил алмышдыр. Ушински педагокика елминә даир мәгаләләр јазмыш, «Ана дили», «Ушаг аләми вә мүнтәхәбат» кими мәшһур дәрсликләр тәртиб етмишдир.

3. В о л а п у к—1879-чу илдә Шлејер тәрәфиндән дүзәлдилмиш сүн'и бејнәлхалг дилдир. Һәмин сөз анлашылмаз, гармагарышыг дил мә'насында да ишләнир.

4. Ә л и б ә ј Һ ү с е ј н з а д ә (1864—1940)—буржуа журналисти вә јазычысыдыр. «Һәјат» (1905—1906) гәзети вә «Фүјузат» (1906—1907) журналы кими буржуа мәтбуаты органларынын редактору олмушдур. Ә. Һүсејнзадә әсәрләриндә синфи сүлһ, пантүркизм кими мүртәче фикирләр тәблиғ едир, һәм дә Азәрбајчан дилини османлылашдырмаг тәрәфдары кими чыхыш едирди ки, бу о заман бүтүн демократик јазычы вә журналистләрин гәти е'тиразына сәбәб олмушду.

5. Т а л е ј р а н Ш. М. (1754—1838)—франсыз дипломатыдыр. Наполеон Бонапартын һакимијјәти илләриндә харичи ишләр назири олмушдур.

6. Б а х: М. М. «Дил мәсәләси јахуд Алтун гәләмә чаваб», «Шәлалә» журналы, 1913, №№ 21, 22. Мәгалә «Гафгасија лисан вә шиваси илә китабәт» үмуми башлығы алтында чап олунмушдур. Мәгаләнин сонунда Алтун гәләм мүәллим М. М.-ә чаваб вермишдир. О, мәгалә мүәллифинин Азәрбајчан әдәби дилини әрәб, фарс вә османлы сөзләриндән тәмизләмәк, сафлашдырмаг үчүн ирәли сүрдүјү фикирләри чох әсассыз тәнгид едир. Ф. Көчәрли: «Алтун гәләмин она јаздығы чаваб бизә бир аз күлүнч кәлди» дедикдә, бу чавабын гејри-елмилијинә, јанлыш вә зәрәрли мүлаһизәләрлә долу олмасына ишарә едир.

ДОСТ ВӘ МҮӘЛЛИМ Н. О. ЛОМОУРИНИН ХАТИРӘСИ

(Сәһ. 296)

Бакыда рус дилиндә чыхан «Каспи» гәзетиндә нәшр олунмушдур (22 апрел 1915, № 88).

1. Н и к о л а ј И о с и ф о в и ч (Осифович) Л о м о у р и (1852—1915)—көркәмли күрчү јазычысы вә педагогудур. Күрчү ичтимаи вә әдәби-бәдии фикри тарихиндә мүһүм јер тутан халгчылар чәрәјанына мәнсуб олмуш, кәндлиләрин һәјат вә мәишәтини әкс етдирән һекајәләр јазмышдыр. Н. И. Ломоури рус ингилабчы-демократларынын әсәрләри илә јахындан таныш иди. О, тә'лим-тәрбијә ишләриндә дөнүш јаратмаға чалышыб, көһнә тәдрис үсулларына гаршы мүбаризә апарырды.

2. В а ж а П ш а в е л а (әсил ады Лука Разикашвили) (1861—1915)—күрчү шаиридир. 1880-чы илләрдә јарадычылыға башлајыб, күрчү дағлыларынын һәјатындан әсәрләр јазмышдыр. Инсан азадлығы, онун фачиәли һәјаты, буржуа чәмијјәтинин рәзаләтләри Важа Пшавеланын поезијасынын әһатә етдији әсас мәсәләләр иди.

3. Б а ч а н а Р а з и к а ш в и л и—јени дөвр күрчү әдәбијјатынын габагчыл нүмајәндәләриндәндир. Важа Пшавеланын гардашыдыр.

ЛҮҒӘТ

А

Абдар — тәравәтли, тәзә; көзәл, парлаг; мә'налы.
Авдуғ — ајран.
Адаб — гајдалар; ән'әнәләр.
Азим — бир јерә һәрәкәт едән, јола дүшән; бир иш көрмәк истәјән.
Азим олмаг — јола дүшмәк.
Аксыз — малијјә мүвәккили.
Ал — һијлә.
Алишан — шөһрәт саһиби.
Амал — әмәлләр, арзулар.
Арәстә — бәзәнмиш; һазырланмыш.
Ари — бош, хали; чылпаг.
Асар — әсәрләр; јадикарлар.
Афаг — үфүгләр; јер үзү.
Афәт — бәла, фәлакәт; көзәл.

Б

Бавәр — инам, е'тимад.
Бади-сәрсәр — шиддәтли јел; күләк.
Базхаст — төһмәт, данлаг; сорғу-суал.
Ба ин һәмә — бунунла белә, бүтүн бунлара бахмајараг.
Бај — бәј.
Бал — ганад.
Банк — сәс-күј, гышгырыг, галмағал; фәрјад.
Барвәр — барверән.
Батил — бош, биһудә; дүз олмајан, һәгигәтә мүғајир.
Бејтүссәфа — сәфа еви.
Бесјар — чох, чохлу; олдугча.
Беһчәт — шадлыг, севинч; көзәллик, зәрифлик.
Беһчәтсәра — шадлыг еви.
Бәга — даими, әбәди; олдуғу һалда галма.
Бәд — пис.
Бә'д — сонра.
Бәдфәрчам — ахыры фәна, сону пис.

Бәзм — кеф мәчлиси, ејш-ишрәт јығынчағы.
Бәләдијјат — бәләдчилик.
Бәид — узаг, ираг; тәәччүблү.
Бәлијјат — бәлалар.
Бәнд — бағлама, рәбт, гејд; дүјүм.
Бәни-адәм — инсан өвлады, инсан.
Бәри — азад, ари; гуртулмуш.
Бәсирүл-вүчуд — вүчуду көрүнән.
Бәст — ачма, дөшәмә, сәрмә, јајма; кенишләндирмә.
Бәстәр — јатаг.
Бәталәт — тәнбәллик, аваралыг, ишсизлик.
Бәһр — дәниз, дәрја.
Бәһрә — пај, гисмәт; һиссә.
Бәһрәмәнд — гисмәти олан, фајда көтүрән.
Бәшарәт — шад хәбәр, мүждә.
Бәшашәт — шадлыг, севинч.
Бәшир — хош хәбәр кәтирән, мүждә јетирән.
Бидад — әдаләтсизлик; зүлм, ситәм.
Бидар — ојаг, ајыг, сајыг.
Бинәзир — мисилсиз.
Бипајан — сонсуз, һәдсиз.
Бируз — мејдана чыхма, зүһур.
Бих — көк; башланғыч; бүнөврә.
Буј — гоху, рајиһә.
Бүг'ә — јерин сәтһи; гит'ә; јер, шәһәр; өлкә.
Бүғз — әдавәт, нифрәт, көзү көтүрмәмә.
Бүсат — фәрш, дөшәнәчәк; гонаглыг; тәнтәнә.
Бүрһан — дәлил, сүбут.
Бүхл — хәсислик; пахыллыг.

В

Вагиә — һадисә, гәзијјә, әһвалат; јуху, рө'ја.
Вазеһ — ајдын, ачыг, ашкар.
Вазе' — әсасыны гојан, тә'сис едән; вәз' едән; имза саһиби.
Васе — кениш; ачыг.
Вәбал — күнаһ, тәгсир.
Вәг' — вүгар, тәмкин, һејсијјәт; әһәмијјәт, лүзум.
Вәз' — атма, бурахма; мүәјјән етмә; тә'сис етмә, ичад етмә; тәклиф етмә; вәзијјәт.
Вәли — саһиб; мүгәддәс.
Вәлијјүл-не'мәт — не'мәт саһиби; хејирхаһ.
Вәсвәсә — шүбһә, тәрәддүд; тәһрик; горху.
Вәсф — тә'риф, өјмә, мәдһ етмә.
Вәчиһ — көзәл, ләтиф; лајиг.
Вигајә — мүһафизә; һимајә.
Визр — күнаһ, тәгсир.
Вила — вилајәт.
Волапук — сүни дил.
Вүсләт — говушма, јахынлашма; достлуг; әлагә.
Вүфур — чохлуг, боллуг.

Г

Г а и л — сөјләјән, дејән; разы олан.
Г а л и ј ә — мүшк илә әнбәр гарышығындан ибарәт әтирли јағ, мәчази мә'насы: гара.
Г а с и р — гыса; гүсурлу, нагис.
Г ә б и һ — чиркин, ејбәчәр; пис.
Г ә д ә к — күллү без; галын кәтан; парча.
Г ә л ә н д ә р — дәрвиш.
Г ә н и — дөвләтли, варлы, зәнкин.
Г ә р ј ә — кәнд.
Г ә с ә м — анд.
Г и л а д ә — бојунбағы, кәрдәнлик.
Г у р а б — гарға.
Г ү л л а б и — гәлп ишләр көрән, сахтакар.
Г ү с л — јујунмаг.
Г ү т т а ү т - т ә р и г—јолкәсәнләр, гулдурлар.
Г ү ф р а н — әфв едилмә, мәрһәмәт; күнаһлары бағышланма.

Д

Д а в ә р — һөкмдар, һаким, вәзир, вали.
Д а н а — биличи, алим, мә'луматлы.
Д а н и ш м ә н д — алим, мүдрик, елмли.
Д а р — ев, мәнзил.
Д а р а — малик олан; саһиб олан; ашина.
Д е һ г а н — кәндли.
Д ә ғ д ә ғ ә — горху, тәһлүкә.
Д ә л а и л — дәлилләр.
Д ә н а ә т — алчаглыг, рәзаләт.
Д ә р к а һ — һәјәт гапысы; дәһлиз; сарај.
Д ә р к у ш — сырға.
Д ә р у н и — дахили.
Д ә с т а в и з — төһфә; бәһанә; сәнәд.
Д ә с т у р — гајда-ганун; тә'лимат, ичазә, изн, мүсаидә.
Д ә с т у р ү л ә м ә л — тә'лимат.
Д ә ф ' ә т ә н — бирдән, дәрһал, гәфләтән.
Д ә һ р — дөвр, заманә.
Д ә ш т — сәһра, чөл.
Д и д ә — көз.
Д и к — газан.
Д и к ә р к у и — башга чүр, дәјишилмиш; позулмуш.
Д и л а в и з — дилбәр, үрәји чәлб едән.
Д и л а з ү р д ә н — инчитмәк, гәлбә дәјмәк.
Д и л ф р и б — мәфтунедичи, көнүлалан.
Д и м а ғ — бејин; мәғрурлуг; хаһиш, мејл.
Д и р и ғ а — һејф, әфсус.
Д р а ғ о м а н — тәрчүмәчи; сијаси дилманч.
Д р у ғ — јалан.
Д у ғ — ајран.
Д у д м а н — нәсл; аилә; сүлалә.

Д у н — алчаг.
Д у р — узаг, ираг.
Д у ш — дүнән, өтән күн; чијин.

Е

Е ' з а з — һөрмәт.
Е ' з а з и — һөрмәтли.
Е ј ш — шән јашајыш; зөвг-сәфа.
Е ' м а л — вүчудә кәтирмә; ишләтмә.
Е ' р а б — самитләр; һал (грамматик категорија); флексијалар васитәсилә формалар дүзәлтмәк.
Е һ т и д а — доғру јола кетмә.
Е һ т и м а м — ишә диггәтлә јанашма, сә'ј, чалышма; гејрәт.

Ә

Ә б — ата.
Ә б н а — оғуллар.
Ә в т а н — вәтәнләр, јурдлар.
Ә г в а л — сөзләр; сөһбәтләр.
Ә г в а м — гөвмләр, тајфалар, халглар.
Ә г д — әлагә, иттифаг, бирләшмә; кәбин; мүгавилә.
Ә г ә л л — ән кичик, ән аз.
Ә ғ н и ј а — варлылар.
Ә д ә м — јохлуг.
Ә д ә м и - м ү в а ф и г ә т — рә'ј мүхтәлифлији; ујғунсузлуг.
Ә д и д ә — чох, чохлу.
Ә д н а — алчаг, нанәчиб.
Ә ' з ә м — ән бөјүк.
Ә з и м — бөјүк, улу.
Ә з м — мәгсәд, мәрам; гәти гәрар.
Ә к н а ф — тәрәф; чәһәт; әтраф; әјаләт.
Ә ' л а — јүксәк; көзәл.
Ә л а м а т — әламәтләр.
Ә л ' а н — һаман саат, инди, һазырда; һәлә.
Ә л б и с ә — либас, кејим, палтар.
Ә л г а б — ләгәбләр.
Ә л е ј һ — она; онун үстүндә.
Ә л е ј һ и р р ә һ м ә — рәһмәтлик; она рәһмәт олсун.
Ә л с и н ә — лисанлар, дилләр.
Ә л һ а н — авазлар, аһәнкләр; нәғмәләр.
Ә л һ ә г — һәгигәтән.
Ә ' м а л — ишләр, әмәлләр.
Ә м и н — горхусуз, горхмаз; шүбһә етмәјән; вәфалы.
Ә м и р — рәис, башчы.
Ә м и р и - к ә р д ә н — сәркәрдә; ишбилән; башчы, рәһбәр.
Ә м м а р ә — инсаны писликләрә мәчбур едән мејл.
Ә м н — әминлик; раһатлыг, истираһәт.
Ә н а' — јорғунлуг, зәһмәт, мәшәггәт; ағыр иш.
Ә н ' а м — бәхшиш, һәдијјә.

Ә н а с и р — үнсүрләр.
Ә н а с и р ә — гуру әтир, биткиләрдән һасил едилән хош гохулу маддә.
Ә н в а — нөвләр, чешидләр.
Ә н д ә к — азачыг, аз.
Ә н д и ш ә — фикир, хәјал.
Ә н д у һ — гәм, гүссә, кәдәр.
Ә р ғ у в а н — гырмызы рәнкли чичәк адыдыр.
Ә р ғ у в а н и — ал гырмызы.
Ә р у с — кәлин.
Ә р ш — көј, сәма; көјүн ән јүксәк гаты.
Ә с а к и р — әскәрләр.
Ә с а м и — адлар.
Ә с ә л — бал.
Ә т а — бәхшиш; бағышлама, вермә.
Ә т в а р — һәрәкәтләр, һаллар.
Ә т и ј ј ә — бәхшиш.
Ә т ' и м ә — тәамлар, јемәкләр.
Ә т ф а л — ушаглар.
Ә ф ' а л — ишләр, әмәлләр.
Ә ф з ә л — ән јүксәк, ә'ла; үстүн.
Ә ф з у н — чох, артыг.
Ә ф р а д — фәрдләр, адамлар.
Ә ф с ү р д ә — солғун; кәдәрли, гәмкин.
Ә ф х ә м —али, чох бөјүк.
Ә һ и б б а — достлар; истәклиләр.
Ә һ л и ј ј ә т — игтидар, ләјагәт.
Ә ч ә л ә — сүр'әт, тезлик.
Ә ч з — ачизлик, игтидарсызлыг.
Ә ч и б ә — гәрибә, һејрәтли.
Ә ч н а с — чинсләр; әшја; нөв.
Ә ш р а р — оғрулар, гулдурлар; халга зијан верән пис адамлар.
Ә ш р а ф — ә'јан, задәканлар.
Ә ш р ә ф — ән шәрәфли; әзиз.

З

З а и г ә — дадма дујғусу.
З а и л — јох олан, көздән итән; батан.
З а л — гочаман адам, јашлы адам; гары.
З а т и — хүсуси, шәхси; тәбии.
З ә б у н — ачиз, зәиф, күчсүз.
З ә в и — саһибләр, маликләр.
З ә в и ј ј ү л - е һ т и р а м—еһтирам саһибләри.
З ә д ә н — вурмаг.
З ә л л ә — сәһв, јанылма; саһибсиз, мәһәлсиз һејван; јолундан азмыш.
З ә м и м — бәјәнилмәмиш, нөгсанлы, мәзәммәт олунан.
З ә м и м ә — пис иш, пис һәрәкәт; чинајәт.
З ә м и р — үрәк, вичдан; мәрам, нијјәт; ағыл, фикир, дүшүнчә; сирр.

З ә м м — мәзәммәт, данлаг; сөјүш, һәчв; бирләшдирмә; дахил етмә.
З ә х и р ә — азугә; мәһсул еһтијаты; хәзинә.
З ә х м — јара.
З ә һ и — нә көзәл, нә јахшы.
З ә һ р а л у д — зәһәрә булашмыш, зәһәрли.
З и б а — көзәл, јарашыглы, бәзәкли.
З и л — зәнк; бош, мә'насыз сөһбәт.
З и р — алт.
З и р а ә т—әкинчилик; әкин.
З ү л е һ т и р а м — еһтирам саһиби.

И

И г а б — әзаб, чәза; һагг, музд.
И г а м ә т — бир јердә јашама, сакин олма.
И г д а м — башлама; сә'јлә чалышма.
И ғ в а — аздырма, јолдан чыхарма, товлама.
И ғ ф а л — алдатма, јанлыш фикрә салма.
И з д ј а д — чохалма, артма; чохалтма.
И к т и с а б — газанмаг, әлдә етмәк.
И л л а — јохса, әкс һалда; башга; јох.
И л т и м а с — јалварма, тә'кидлә хаһиш етмә.
И л т и ч а — сығынма, һимајә истәмә, пәнаһ кәтирмә.
И л һ а һ — исрар, тәнкә кәтирмә, тә'кид; јалварма.
И м а ' — ишарә илә анлатма, ишарә.
И н к и с а р — гырылма, сынма; гәлби гырылма.
И н и ә — лабүд, мүтләг.
И н т и г а л — көчүрмә, дашыма.
И н т и х а б — сечмә.
И р а д ә т — садиглик, сәдагәт, достлуг.
И р а ә — көстәрмә, тәгдим етмә.
И р з — намус, исмәт; вичдан.
И р с а л — көндәрмә, јола салма.
И с т и м а '—динләмә, гулаг асма, ешитмә.
И с т и т а ә т — гүдрәт, игтидар.
И т а б — данлама, төһмәт, мәзәммәт.
И т т и х а з — гәбул етмә, алма.
И ф т а н — јолдан чыхарма, аздырма; ширникдирмә; истәк, арзу.
И ч а б ә т — гәбул, разылыг, бәјәнмә.
И ч т и м а — топланыш, гурултај, јығынчаг.
И ч т и н а б — сағынма, чәкинмә; пәһриз.
И ш р ә т — кеф.
И ш т и б а һ — шүбһә етмә; сәһв.
И ш т и ј а г — гызғын шөвг, шиддәтли һәвәс.
И ш т и һ а р — ад газанма, мәшһур олма, шөһрәт.

Ј

Ј е к с а н — бир, бәрабәр, бир чүр; һәмишә.
Ј е к т а — тәк, бәрабәри олмајан.
Ј е к ч е ш м и л и к — көзү көтүрмәмәк.

Јәғма — гарәт.
Јәнбәғи — лајигинчә.
Јөвм — күн.
Јүмн — уғур, хош әламәт.
Јүсрәт — зәнкинлик; голајлыг.

К

Камкар — бәхтијар, хошбәхт.
Кан — мә'дән.
Кардан — мә'луматлы, биликли; тәчрүбәли, иш билән, бачарыглы.
Кәвакиб — улдузлар.
Кәма — кими, тәк, гәдәр; нечә ки; олдуғу кими.
Кәмајәнбәғи — лазымынча, лазыми гәдәр, лајиг олдуғу кими.
Кәмафилвагe — һагигәтдә олдуғу кими.
Кәраһәт — хошланмама, нифрәт.
Кәрим — аличәнаб, мәрһәмәтли; мәрд; сәхавәтли.
Кәсаләт — јорғунлуг, сүстлүк, кефсизлик.
Кәср — гырма, позма, хәләл кәтирмә.
Кәфаф — рузи, јемәк; боллуг; рифаһ.
Кизб — јалан, уjдурма.
Киништ — килсә.
Кирам — аличәнаблар, мәрһәмәтлиләр.
Кирдар — иш, әмәл; рәфтар; пешә; хасијјәт; һәрәкәт
Көвдән — ганачагсыз, сарсаг; јабы.
Кус — бөјүк тәбил.
Куси-реһләт — өлүм зәнки.
Кутаһ — гыса.
Куһ — дағ.
Кушти — көрүш; күләшмә, тәкбәтәк вурушма.
Күдурәт — изтираб, сыхынты, кәдәр; хәчаләт; ачыг.
Күстаханә — арсызча, тәрбијәсизчәсинә.
Күстахлыг — арсызлыг, тәрбијәсизлик.
Күфр — динсизлик, аллаһсызлыг.

Ҝ

Ҝетера — гәдим Јунаныстанда сәрбәст һәјат кечирән әхлагсыз гадынлара дејилирди.
Ҝәда — диләнчи; јохсул, фәгир.
Ҝәрдәнкәшан — бөјүк; сәркәрдә; мәғрур адамлар.
Ҝәрдиш — кәзмәк, кәзинти, сејр; дөвр етмә, доланма.
Ҝәшт — кәзинмә, сејр, сәјаһәт.
Ҝәштҝүзар — сәјаһәт, долашма, кәзинмә.
Ҝирами — әзиз, һөрмәтли; гијмәтли.
Ҝирјә — ағлама, сызлама, инилдәмә.
Ҝун — нөв, чүр; тәһәр.
Ҝуш — гулаг.
Ҝушадә — ачыг, кениш.
Ҝушадәгәлб — кениш үрәкли, гәлбиачыг.

Ҝүзәр — кечмә; кечид, јол.
Ҝүлфам — күл рәнкли, ачыг чәһрајы.
Ҝуруһ — дәстә, издиһам, чамаат; јығынчаг

Л

Лајәмут — әбәди, өлмәјән.
Лаф-кәзаф — өзүнү өјмә, басыб-кәсмә.
Лашәкк — шүбһәсиз; әлбәттә.
Лаим — симич, хәсис; алчаг.
Лиллаһүлһәмд — аллаһа шүкүр.

М

Мабејн — арада, арасында, аралыг.
Маеһтијач — еһтијач, тәләб, тәләбат.
Маәда — башга, гејри.
Маламал — лап долу, ләбаләб.
Мал-мәваш — мал-гара.
Мали-мәваши — кәзәри мал.
Масива — башга, гејри; истисна олараг.
Мәүнва — башга.
Маһ — ај.
Мәаш — дирилик, јашајыш, һәјат; јашајыш үчүн вәсаит.
Мәбдә' — башлама, башлангыч; әсас.
Мә'буд — аллаһ, ибадәт олунан бүт; пәрәстишкаһ; мәфтунлуг.
Мәбһут — мат галмыш.
Мә'ва — јурд, мәскән, мәгам, јер.
Мәваши — мал, јүк һејванлары, давар.
Мәвәддәт — севки, мәһәббәт, достлуг.
Мәгал — данышыг, нитг; сөз, кәлам; мәсәл.
Мәгәрр — гәрар едилән јер, гәраркаһ, игамәткаһ, мәскән.
Мәгтул — өлдүрүлмүш, гәтл олунмуш.
Мәғмум — гәмли, кәдәрли.
Мәғфур — бағышланмыш, әфв едилмиш; мәрһум, вәфат етмиш.
Мәдид — узун, узун сүрән, сүрәкли.
Мә'ән — бәрабәр, бирликдә.
Мәзбур — јазылмыш, гејд олунмуш; ирәлидә гејд олунмуш.
Мәзәррәт — зијан, зәрәр.
Мәзкур — зикр олунмуш, ады чәкилмиш, дејилмиш.
Мә'зур — үзүрлү, бағышланмыш.
Мәзһәр — заһир олма, тәчәссүм етмә.
Мә'јуб — ејбләнмиш, нөгсанлы.
Мәкидә — һијлә, кәләк; үз-үзә.
Мәламәт — данлаг, мәзәммәт; тәһгир; сәрки.
Мәлул — тәнкә кәлмиш, безикмиш; инчик.
Мә'луф — алышмыш, үлфәт етмиш.
Мәлчә — сығыначаг јер; јурд.
Мәмат — өлүм.
Мәмзуч — гарышыг, гарышдырылмыш.
Мәмлүв — долу, долдурулмуш.

М ә ' м у л — гаjрылмыш, һазырланмыш; әмәл олунан.
М ә н ' — гадаған етмә, рәдд етмә; jол вермәмә, мане олма.
М ә н а л — әлдә едилән; мал, дөвләт.
М ә н з и л ә — дәрәчә, мәртәбә.
М ә н и ' — мәтанәтли.
М ә н и j j ә т — ловғалыг, худпәсәндлик.
М ә н с у р — галиб, галибиjjәтли, jенилмәз.
М ә н у т — асылы.
М ә р а р ә т — ачылыг; кәдәр, гүссә.
М ә р ғ у б — истәнилән, арзу едилән, севимли; бәjәнилмиш.
М ә р и з — хәстә.
М ә с ә р р ә т — севинч, шәнлик.
М ә с н ә д — даjаг; мәгам, рүтбә.
М ә с у н — мүһафизә алтында олан; сағлам.
М ә х д у м — хидмәт олунан. һөкмдар, ағa.
М ә һ ф и л — дәрнәк; jығынчаг, мәчлис; jығынчаг јери; чәм олмуш һеj'әт.
М ә һ ф у з — мүһафизә олунан, сахланан; әзбәрләнмиш; унудулмаз.
М ә ш р у ' — шәриәтә көрә гануни; ичазә верилән.
М и к н а т — гүввәт, гүдрәт, игтидар; дөвләт.
М и к ү з ә р ә д — кечәр.
М и н в а л — сурәт, jол, тәрз.
М и с д а г — мәшһур бир сөзүн һәгигәтә мувафиг олдуғуну көстәрән һал; сүбут, дәлил; уjғун олараг; шаһидлик; көрә.
М и с л — охшар, бәнзәр; охшама, бәнзәрлик.
М ө в з у н — вәзни уjғун, аһәнкдар.
М ү а в и н ә т — jардым етмә, көмәк етмә.
М ү а м и л ә т — халгла бирликдә көрүлән иш.
М ү а ш и р ә т — бирликдә jашамаг; давраныш; халг илә бирликдә хош кечинмәк.
М ү б ә д д ә л — дәjишдирилмиш, тәбдил олунмуш.
М ү б т ә д и — башлаjан; шакирд.
М ү в а ф и г ә т — уjғунлуг.
М ү г ә р р ә б — jахын, jахынлашмыш.
М ү г ә т т и ' —кәсилмиш, аjры.
М ү г и м — сакин, отуран; сабит, даими; бәрк, мөһкәм; гиjмәт гоjан.
М ү г и р р — е'тираф едән; боjнуна алан.
М ү д ә б б и р — тәдбирчи, һәр ишә чарә тапан.
М ү д ә р р и с — дәрс верән, мүәллим.
М ү ә з з ә з — әзиз, иззәт саһиби.
М ү ә j j и д — гүввәт вә мәтанәт верән, көмәк едән.
М ү ә р р и ф — таныш едән, мә'лумат верән; тә'jин едән.
М ү ә с с и р — тә'сир едән, әсәредичи, тә'сирли.
М ү з ә j j ә н — бәзәнмиш.
М ү з т ә р р — мәчбур олунан, чарәсиз; сыхышдырылан, тәзjиг едилән.
М ү к ә д д ә р — кәдәрли.
М ү к ә р р ә м — мөһтәрәм, һөрмәтә лаjиг, кәрамәтли.

М ү к ә р р ә р — тәкрар едилмиш, икинчи дәфә; дәфәләрлә.
М ү л а г а т — көрүшмә, бирләшмә.
М ү л а т и ф ә т — лүтф етмәк, нәвазиш етмәк
М ү л а һ и з ә — диггәтлә бахмаг; jахшы дүшүнмәк; көрүш.
М ү н ә в в ә р — нурлу, ишыглы.
М ү н ә г г ә ш — шәкли чәкилмиш, нәгш олунмуш.
М ү н ә з з ә м — гаjдаjа, низама салынмыш.
М ү н ' ә к и с — әксинә, тәрсинә.
М ү н с и г — низама салынмыш, тәртиб олунмуш.
М ү н т ә х ә б — сечилмиш, бәjәнилмиш.
М ү н һ ә с и р — мәһдуд, мүһасирә едилмиш.
М ү н ш и — jазычы; катиб.
М ү р а ч и ә т — гаjытма; үз тутма.
М ү р ә т т и б — тәртиб едән, гуран.
М ү р ә ф ф ә — еһтиjачы тә'мин едилмиш, тә'мин олунмуш.
М ү р т ә к и б — һарам иш көрән; рүшвәт алан; мүгәссир.
М ү с ә в в ә т — самит.
М ү с ә в в и р — рәсм чәкән, рәссам.
М ү с ә л с ә л — зәнчирвары, бир-биринә бағлы.
М ү с ә м м ә м — гәрар гәбул едән; гәбул олунмуш гәрар.
М ү с ә н н и ф — китаб jазан, jазычы; мүәллиф.
М ү с и н н — jашлы, синнли.
М ү с т ә ғ р ә г — далмыш, гәрг олмуш.
М ү с т ә м е ' — динләjичи, гулаг асан.
М ү с т ә ф и д — истифадә едән, газанан.
М ү с т ә һ к ә м — мөһкәмләндирилмиш; тәсдиг едилмиш.
М ү с т ә һ с ә н — мәгбул, көзәл, бәjәнилмиш.
М ү с т ә ч а б — гәбул олунмуш.
М ү с т ә ч м ә — топлаjан.
М ү т ә в ә ф ф и — өлмүш, вәфат етмиш, мәрһум.
М ү т ә в ә ч ч е һ — меjл көстәрән, һүсн-рәғбәт көстәрән.
М ү т ә ә д д и д — бир нечә, чох.
М ү т ә ә л л и г — әлагәдар, өзүнә аид; асылы, бағлы.
М ү т ә ' ә л л и м — кәдәрли, әләмли, мәһзун.
М ү т ә ә л л и м — елм охуjан, шакирд.
М ү т ә м ә д д и н — мәдәни.
М ү т м ә и н н — раһатланмыш, шәк вә шүбһәдән чыхмыш; баша дүшмүш.
М ү т ә н ә в в е — мүхтәлиф, чүрбәчүр, növbәnöv.
М ү т ә н ә к к и р — маскаланмыш, өзүнү танытдырмаjан.
М ү т ә н ә с и г — низамлы, тәртиб олунмуш.
М ү т ә н ә ф ф и р — нифрәт едән.
М ү т т ә с и л — битишик, jанашы, jапышыг; фасиләсиз; даими.
М ү т т ә һ и д — бирләшмиш; иттифага кирмиш.
М ү т т ә һ и м — мүгәссир.
М ү ф ә р и г ә т — аjрылма, аjрылыг.
М ү ф и д — ифадә едән; мә'налы; фаjдалы; мүталиәсиндән истифадә олунан.
М ү ф с и д — фәсад төрәдән, фитнәкар.
М ү х т ә л л и ш - ш ү у р — шүуру позулмуш, шүуру дағыныг.

М у х т ә с с — мәхсус, хас, хүсуси.
М ү һ ә ј ј а — һазырланмыш, тәдарүк олунмуш.
М ү һ ә с с ә н а т — көзәл ишләр, көзәл әмәлләр.
М ү һ ә-с с и л — һасил едән, топлајан; тәләбә.
М ү һ и л — һијләкәр, фырылдагчы.
М ү һ л и к — һәлакедичи, өлдүрүчү.

Н

Н а б — саф, халис.
Н а б а л и ғ — јетишмәмиш, һәдди-булуға чатмамыш.
Н а б у д — мөвчуд олмајан; јох олмуш.
Н а г и л — дашыјан; нағыл данышан, рәвајәт едән.
Н а с — инсанлар; халг, ел, чамаат.
Н а ф е — мәнфәәтли, фајдалы.
Н а ч и — азад олмуш, гуртулмуш, хилас олмуш.
Н а ч и ј ә — гуртулмаг, хилас олмаг.
Н а ш а ј ә с т ә — лајагәтсиз, јарамаз.
Н а ш и — ирәли кәлән, нәш'әт едән, әмәлә кәлән, мејдана чыхан; хам, тәчрүбәсиз.
Н ә в и ш т ә ч а т — јазылар, әсәрләр.
Н ә г д — пул, пулдан ибарәт сәрвәт.
Н ә г ш ә — рәсм, тәсвир.
Н ә з и р — бәнзәр, охшар.
Н ә з м — сыра, тәртиб, гајда; ше'р.
Н ә и к — һәја, ар, шәрәф; алчаглыг, бијабырчылыг.
Н ә ф ј — узаглашдырма, говма; рәдд етмә, гадаған етмә.
Н ә х л — хурма ағачы.
Н ә һ в — үсул; тәрәф, јан, кәнар; учгар; мәһәл, јер.
Н ә һ и ф — арыг, зәиф, чансыз.
Н ү г а т — нүгтәләр; мәһәл, јер.
Н и з а — чәкинмә, ихтилаф, говға.
Н и с а р — сачма, дағытма.
Н и с ф — јары.
Н и һ а л — фидан, чаван ағач.
Н ө в ' и - б ә ш ә р — инсан чинси, халг.
Н ө һ һ ү м — доггузунчу.
Н ү к т ә — инчә фикир, инчә мә'на.
Н ү м а ј а н — ачыг, ајдын, көрүнән.

О

О с м а н л ы — чәсарәт вә кәрәм саһиби.

Ө

Ө в г а т — вәзијјәт, һал; вахтлар, заманлар.
Ө в з а — вәзијјәтләр.
Ө в л и ј а — мүгәддәс адамлар, башчылар.

Ө в р а г — вәрәгләр; јарпаглар.
Ө в с а ф — тә'рифләр.
Ө в ч — көјүн ән уча гаты.

П

П а м а л — ајаг алтында әзмәк; пуч, һеч.
П а р с а — тәмиз, нәчиб, күнаһсыз адам.
П е ј — ајаг, ајаг изи; дал.
П е ј р ә в и — ардынча кедән; табе.
П ә д ә р — ата.
П ә р ә с т а р — гуллугчу; хадим.
П ә р х а ш — дава; гарышыглыг; мүбаһисә.
П ә с ә н д и д ә — бәјәнилмиш, хошланмыш.
П и р а н ә с ә р — гоча, јашлы, аһыл.
П и ш - р ә ф т — тәрәгги, ирәлиләмә, мүвәффәгијјәт.
П и ш н ә һ а д — тәгдим етмә; тәклиф.
П и ш р ә в и — габагда кетмәк, ирәлидә кетмәк; габагчыллыг.
П и ш р о — габагчыл.
П ү ш т — арха; истинадкаһ.

Р

Р а в и — рәвајәт едән, нағыл едән.
Р а ғ и б — рәғбәт бәслəјән, арзу едән.
Р а з — сирр.
Р а с т — раст, доғру.
Р ә к а к ә т — зәифлик; касыблыг; пәлтәклик.
Р ә к и к — зәиф, гүввәтсиз; пәлтәк.
Р ә с ә д — изләмә, күдмә.
Р ә с и д — јетишди, чатды.
Р ә ф — галдырма, јүксәлтмә; ләғв етмә.
Р ә х т х а б — јорған-дөшәк.
Р ә ш и д — мәрд, гочаг.
Р и б а — фаиз, мүамилә, сәләм; бөјүк газанч.
Р е һ л ә т — көч; һәрәкәт, сәфәр; өлмә, вәфат етмә.
Р и ш т ә — лиф; тел, түк; сап; әлагә, васитә, рабитә.
Р ө в ш ә н — ишыг, парлаг, ајдын; мәшһур.
Р ө в ш ә н з ә м и р — зијалы, савадлы, елмли; үрәји ишыглы адам.
Р ө в ш ә н р ә в а н — зијалы, ачыг фикирли.
Р ө ' ј ә т — көрмә, бахма, сејр етмә; нәзарәт.
Р у з н а м ә — газет.
Р ү б ' и - м ә с к у н — күрреји-әрзин дөрддә бири; јер үзүнүн әһали јашајан һиссәси.
Р ү ә с а — рәисләр, башчылар.

С

С а г и т — дүшмүш; е'тибардан дүшмүш; ләғв олунмуш, гүввәсини итирмиш.
С а д и р — чыхан, баш верән.

С а и л — суал верән; диләнчи.
С а ј ә — көлкә; һимајә.
С а л и м — сағ, саламат; нөгсансыз.
С ә б г ә т — үстүнлүк, биринчилик; ирәлиләмә.
С ә в а д — јазы; сурәт; әсәр; савад; гаралама; гара.
С ә д ә м ә — зәрбә, зәфәр; зијан бәдбәхтлик.
С ә д р н и ш и н — сәдр, һаким, башчы.
С ә ј ј а р — сејр едән, доланан, кәзән.
С ә к ә н ә — дурма, думуш; һәрәкәт. гымылдашма; сакитлик; сакин олма.
С ә л а һ — тәмизлик, доғрулуг, дүзлүк; јахшылыг.
С ә м ' — гулаг асма, ешитмә.
С ә р ә ф р а з — баш учалдан.
С ә р и һ — ачыг, ајдын, ашкар; халис, саф.
С ә р к ә ш — дикбаш; итаәт етмәјән, табе олмајан.
С ә р к ә р д а н — авара, сәрсәм.
С ә р м ә ш г — өрнәк.
С ә р с ә р — шиддәтли күләк.
С ә р ф - н ә һ в — грамматика.
С ә р х е ј л — рәис, ирәлидә кедән; сүвари дәстә рәиси.
С ә ф а һ ә т — сәфеһлик; бәдхәрчлик.
С ә ф ф а к — ган төкән.
С ә һ б а — шәраб, бадә.
С ә һ ә р к а һ — сәһәр тездән, сүбһ.
С и ј а г — тәрз, услуб.
С и л л а б и — һечаји; һәрфләри, сәсләри дејил, ајры-ајры һечалары ифадә едән.
С и м — күмүш.
С и п е һ р — асиман; фәләк; тале, бәхт.
С и р ә т — мә'нәвијјат, тәбиәт.
С и р и ш т — хилгәт, тәбиәт, тинәт.
С и т ә м — зүлм, һагсызлыг.
С ө в т — сәс, сәда.
С у д — фајда, хејир.
С у з и ш л и — јаныглы, атәшли; тә'сирли.
С у х ә н в ә р — сөз сөјләјән; шаир.
С у х ә н к у — сөз дејән; јазычы.
С ү л у к — бир јола кәлмә; хош рәфтар; һәрәкәт; ганун.

Т

Т а л и б — арзу едән, истәјән.
Т е ј һ у — көјәрчин чинсиндән бир гушдур.
Т ә б а ј е — тәбиәтләр, хилгәтләр, хасијјәтләр.
Т ә в с ә н — јахшы вә сәрт ат.
Т ә г в и ј ә т — гүввәтләндирмә, тә'кид етмә; тәсдиг етмә; мүдафиә етмә.
Т ә г ә д д ү м — ирәлиләмә; ирәли кетмә.
Т ә г ә л л ү б — алдатма, сахтакарлыг; башга дона кирмә, дәјишмә.
Т ә г р и р — тәсдиг етмә, сөјләмә, ифадә етмә.

Т ә ғ ј и р — дәјишдирмә; позма.
Т ә . а в и — мүаличә.
Т ә ' д а д — сајма, һесаблама.
Т ә д ә р р ү с — дәрс охума; өјрәнмә.
Т ә ә д д и — тәчавүз; тәһгир; зүлм.
Т ә ә ј ј ү ш — јашама, кечинмә, мәишәт.
Т ә ә һ һ ү л — евләнмә.
Т ә ә ш ш ү г — севмә, ашиг олма.
Т ә з в и р — һијлә, кәләк, сахтакарлыг.
Т ә з в и ч — евләнмә, издивач.
Т ә з ә р р е — сызылдама.
Т ә ' ј и б — ајыблама, тагсырландырма.
Т ә ј ј — кечиб кетмә; сәјаһәт.
Т ә ј ј - м ә н а з и л — мәнзилләри өтүб кечмә.
Т ә ј ј и б — јахшы, көзәл, хош; пак.
Т ә н б а к у — тәнбәки.
Т ә н д ү р ү с т — сағлам; доғру.
Т ә н з и м — сыралама, дүзмә; тәртиб етмә, әсәр јазма.
Т ә р — јаш, нәмли; тәзә.
Т ә р ә д д ү д — кедиб-кәлмә; гәрарсызлыг; шүбһә.
Т ә р ә һ һ ү м — рәһм етмә, ачыма, јазығы кәлмә.
Т ә р и г — јол; үсул.
Т ә р ч и һ — үстүн тутма.
Т ә с в и ј ә — тәмизләмә, сафлашдырма.
Т ә с ә р р ү ф — әлә кечирмә, малик олма, саһиб олма.
Т ә с х и р — фәтһ етмә, алма, әлә кечирмә, гәләбә чалма.
Т ә с һ и л — асан, голај.
Т ә ф ә в в ү г — үстүн олма.
Т ә ф һ и м — анлатма, баша салма.
Т ә х ф и ф — ашағы салма, әксилтмә.
Т ә һ а р ә т — тәмизлик, паклыг.
Т ә һ з и б — дүзәлтмә; ислаһ, тәмизләмә.
Т ә һ и ј ј ә — һазырлама, тәдарүк етмә.
Т ә һ н и ј ә — тәбрик.
Т ә һ с и л — һасил етмә, әлә кечирмә, газанма; дәрс охума.
Т ә һ с и н — алгышлама; мәдһ етмә, тә'риф етмә; бәјәнмә.
Т ә ч з и ј ә — һиссәләрә бөлмә, доғрама; тәһлил етмә.
Т ә ш ј и ' — јола салма, өтүрмә; дәфн етмә.
Т ә ш ј и ј и - ч ә н а з ә — дәфн етмә мәрасими
Т ә ш н ә — сусуз, сусамыш.
Т и б а ' — тәбиәт, адәт, хасијјәт.
Т и р ә — гаранлыг, тутгун.
Т о ғ а н — ов үчүн алышдырылмыш шаһин чинсли гуш; алычы гуш, тәрлан.
Т ө в с и ј ә — мәсләһәт; зәманәт; бәјәнмә.
Т ө в с и ф — тә'рифләмә, өјмә; тәсвир етмә.
Т ө ' м ә — јем, јејинти, логма.
Т у б а — көзәл, ә'ла.
Т у ғ ј а н — ашма, дашма.
Т у ј ғ у н — тәрлан чинсиндән бир гушдур.
Т у м а ғ а — көзәллик үчүн ов гушларынын ајағына вурулан бәг.

Т ү р ф ә — гәрибә, надир; хошакәлән; төһфә.
Т ү ф у л и ј ј ә т — ушаглыг.
Т ү ч ч а р — тачирләр.

У

У л а ш м а г — битишмәк; јетишмәк, һасил олмаг.

Ү

Ү б у д и ј ј ә т — гуллуг, көләлик; итаәткарлыг, табелик, асылылыг.
Ү г а б — гартал, гара гуш.
Ү з ә м а — бөјүкләр, әзимләр.
Ү л у м — елмләр.
Ү м ә н а — горхмазлар, әминијјәт саһибләри.
Ү н г — бојун, кәрдән.
Ү р ј а н — чылпаг, лүт.
Ү р ф а н — билмә, анлајыш; елм јолу илә камала чатма.
Ү с р ә т — зәһмәт, сыхынты, чәтинлик.
Ү ф т а д ә — дүшкүн, јазыг.
Ү ф т а н — дүшән.
Ү ф т а н ү х и з а н — дүшә-галхә; јыхыла-дура
Ү х ү в в ә т — гардашлыг.
Ү ш ш а г — ашигләр, севәнләр.

Ф

Ф а л и ч — ифлич.
Ф а р и ғ — бош; азад, асудә.
Ф ә н н и - ф ә р ә ч ә — алдатмаг, кәләк кәлмәк.
Ф ә р а һ ә м — һазыр, һазырланмыш, топланмыш.
Ф ә р д а — сабаһ.
Ф ә р з ә н д — өвлад.
Ф ә р ч а м — сон, агибәт, нәтичә.
Ф ә р ш — јајма, дөшәмә; халы.
Ф ә һ м — ағыл, идрак, зәка.
Ф и г һ — дин елми, шәриәт ганунлары.
Ф и л в а г е — ваге олдуғу кими, баш вердији үзрә, доғрудан да.
Ф и р и ф т ә — алданмыш.
Ф ү з у н — зијадә, чох, узун.
Ф ү р у ғ — зија, шө'лә, нур.
Ф ү р у м а ј ә — алчаг, әсилсиз.

Х

Х а к — торпаг.
Х а р — ләгир, зәлил.
Х а с с — хүсуси; имтијазлы.
Х а с с ә — хүсусән; бир адама, шејә мәхсус һал, хасијјәт.
Х ә з а и н — хәзинәләр.
Х ә н д ә — күлүш.

Х и з а н — ајаға дуран, галхан.
Х и т т ә — өлкә, дијар, мәмләкәт.
Х и ш м — гәзәб, һиддәт.
Х о ш а ј ә н д ә — хошакәлән, бәјәнилән сөз.
Х р и д а р — алычы, мүштәри.
Х у д а д а д — аллаһ веркиси, аллаһ верән.
Х у д а д а д и — аллаһ веркиси.
Х у н — ган.
Х ү л д — даими, һәмишәлик.

һ

һ а и л — мане олан; галхан.
һ ә б б ә — дән, дәнә, тохум.
һ ә в а с с —һиссләр; дујғу хассәси.
һ ә з а р — бүлбүл; мин.
һ ә м а г ә т — ахмаглыг.
һ ә м л — јүк; ағырлыг; бар.
һ ә м с а ј ә — гоншу.
һ ә р р а ф — зирәк; һијләкәр; хош кәләи, шән; чох данышан.
һ ә р ф — һәрф; сөз, данышыг.
һ ә с у д — һәсәд апаран, пахыл.
һ ә ч ә р — даш.
һ ә ш ә м ә т — дәбдәбә, чәлал, әзәмәт.
һ ә ш р — гијамәт.
һ и л а л — ај.
һ и р с — һәрислик, ачкөзлүлүк, тамаһ.
һ и ч а — һәчв.
һ ү б б — севки.
һ ү з з а р — һазыр оланлар.
һ ү з н а в ә р — гәмли, кәдәрли.
һ ү м м ә т — чәһд, сә'ј; гејрәт.
һ ү р у ф и - м ү т т ә с и л ә — битишик һәрфләр.
һ ү р у ф и - м ү г ә т т и ә — ајры јазылан һәрфләр.
һ ү р у ф и - м ү с ә в в ә т ә — самит һәрфләр.

Ч

Ч а к — дешик, јарыг; сәнәдләр; дан ишығы; һазыр.
Ч а р с у — дүзбучаглы, квадрат; дөрдјол говушуғу; интизар.
Ч а п а в у л — басгын; чалыб-чапмаг.
Ч а һ а р д ә һ — он дөрд.
Ч а р п а — дөрдајаглы.
Ч ә н д а н — о гәдәр, бир чох; чохлары.

Ҹ

Ҹ ә б ә ч а — јербәјер.
Ҹ а д ә — шаһраһ, бөјүк јол.
Ҹ а к и р — јер тутан.
Ҹ ә в а р и һ — бәдән үзвләри.

Ч ә л а д ә т — икидлик, мәтанәт, баһадырлыг; күч, гүввә.
Ч ә м и л — чәмал саһиби, көзәл.
Ч ә р ә с — зынгров, зәнк.
Ч ә ш н — бајрам, шадлыг.
Ч и б и л л и — тәбии.
Ч и ф ә — чәмдәк, леш; мал, шеј.
Ч у л у с — отурма; тахта отурма.
Ч ү н б ү ш — һәрәкәт, гымылданма.
Ч ү р м — күнаһ, тәгсир.
Ч ү с т ч у — арашдырма, ахтарма, ахтарыш.

Ш

Ш а к и р — шүкүр едән, разылыг билдирән.
Ш а ф е — шәфа верән, јахшылашдыран.
Ш а һ р а һ — бөјүк јол; доғру јол.
Ш е ј д а — дәли, вурғун.
Ш ә г а и г — лалә.
Ш ә м ш и р — гылынч.
Ш ә н и ' — фәна, хәбис, алчаг.
Ш ә н и ' ә — пис иш, алчаг һәрәкәт.
Ш ә р м — һәја, утанма.
Ш ә р м с а р — һәјалы, утанчаг.
Ш ә һ а м ә т — чәсарәт, шүчаәт.
Ш и к в ә — шикајәт.
Ш и к ә м — гарын.
Ш и р — сүд.
Ш у м — уғурсуз, нәһс.
Ш у р и ш — гарышыглыг; үсјан, гијам; һәјәчан.
Ш ү а р — шүар; әламәт, нишан; бајраг.
Ш ү к р а н — јахшылыг билмә, миннәтдарлыг.
Ш ү к р к ү з а р и — јахшылыг билмә.
Ш ү к у һ — әзәмәт, чәлал, шөһрәт.
Ш ү р б — ичмә; шәраб ичмә.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә 3
Ирәвандан мәктуб 33
Азәрбајчан комедијалары 35
Азәрбајчан әдәбијјаты 43
Һөрмәтли „Шәрги-Рус" рузнамәсинә бир нечә сөзләр 85
Мүсәлман мүәллимләринин һүммәти 89
Антон Чехов 91
Тәзә китаб 92
Әдәбијјатымыза даир мәктуб 98
Гарабағда Чаваншир маһалынын әһвал вә өвзасына даир 103
Гаранлыгда галанларымыз 109
Тајбујнуз өкүз 113
„Молла Нәсрәддин" 117
Идарәјә мәктуб 124
Иранын ојанмасы 126
Әдәбијјатымыза даир 130
„Уста Зејнал" 135
Азәрбајчан дөври мәтбуатынын гыса ичмалы 139
Вагиф вә Видади вә бунларын достлуғу 146
Һәсәнбәј Мәликов 151
Газах шаири Казым аға Салик тәхәллүсүн барәсиндә бир пара мә'лумат 154
Мәишәтимизә даир 162
Милли бајрам 173
Күрчү шаири Акаки Серетели јубилејинә даир 177
Мәишәтимизә даир 187
Николај Васил јевич Гогол 205
Дүнјада бәла нәдән төрәјир? 214
Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз 218
Көчәриләрин өвза вә әһвалы 229
„Вәтән дили" дәрслији һаггында чәнаб Ширванскинин рә'ји мүнасибәтилә 238
Мирзә Фәтәли Ахундов 243
[Сабир һаггында] 276
Вәфати-шаир 278
Һәјата дә'вәт 279
Редаксијаја мәктуб 284
Јаков Семјонович Гогебашвили 286
Солтан Мәчид Гәнизадә 288
Ана дили 292
Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси 296
Гејдләр 298
Луғәт 324

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ и ЯЗЫКА им. НИЗАМИ

Фиридунбек Кочарли
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(на азербайджанском языке)

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку—1963

Редактору **К. Талыбзадә**
Нәшријјат редактору *Р. Әлијев*
Бәдии редактору *И. Пичхадзе*
Техники редактору *Т. Исмајылов*
Корректору *Әдилә Гасым гызы*

Чапа имзаланмыш 11/II 1963-чү ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз вәрәги 5,38. Чап вәрәги 17,63+1 јапышдырма вәрәг. Һес.-нәшријјат вәрәги 18,1. ФГ 04927. Сифариш 985. Тиражы 5200.
Гијмәти 1 ман.

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы Мәтбәәси.
Бакы, Фәһлә проспекти. 96.